

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1992

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1992

– en hilsen til Troels Fink –

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
LARS N. HENNINGSEN

Omslagsbilledet:

Professor Troels Fink fejrede 80 års fødselsdag den 18. april 1992 – og derfor har Historisk Samfund for Sønderjylland tilegnet ham denne årgang af Sønderjyske Årbøger.

Den 18. april er også Dybbøldag, og på denne dag i 1992 skiftede Dybbøl Banke udseende. Det nye Dybbøl historiecenter blev indviet, og det sætter i høj grad præg på området.

Omslagsbilledet viser Dybbøl Banke i den nye iklædning – på bagsiden Dybbøl Mølle og på forsiden det nye historiecenter. Centret har fået lov at ligge på et af de mest minderige steder i Danmark. Det er et privilegium – og en udfordring. Man må derfor uvægerligt stille spørgsmålet: Mon centret lever op til de store kvalitetskrav, som nødvendigvis må stilles, og opfyldes, netop på dette sted?

Om Dybbøl som dansk og tysk nationalt symbol kan der læses i Inge Adriansens artikel inde i årbogen.

Foto Museet på Sønderborg Slot 1992.

Indhold

<i>Poul Andersen: Troels Fink – som jeg har mødt ham 1912 – 18. april – 1992</i>	side	5
<i>Bjørn Poulsen: Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden</i>	–	11
<i>Jørgen Paulsen: Nyt om Gammelgård på Als</i>	–	33
<i>Lars N. Henningsen: Handelsbyen Haderslev i 1700-årene – set fra købmand Peter Rabens krambod</i>	–	53
<i>Peter Kr. Iversen: Hollænderier i Sønderjylland i 1600- og 1700-årene</i>	–	73
<i>Johann Runge: Lorenz Nissen. Dansk præst i Flensborg 1796-1801</i>	–	113
<i>Jens Peter Ægidius: Professor Christian Flors selvbiografi</i>	–	125
<i>Hans Schultz Hansen: Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830'erne til 1864</i>	–	141
<i>H. V. Gregersen: Den nødstedte August Lorenzen</i>	–	165
<i>Stine Wiell: Christian Jürgensen Thomsens rejse til hertugdømmet Slesvig i sommeren 1863</i>	–	171
<i>Erik Jessen: Firmaet Peter Jessen i Aabenraa – en blandet manufakturhandel gennem trekvart århundrede</i>	–	183
<i>Bjørn Svensson: Det skjulte spil</i>	–	209
<i>Jes P. Caspersen: Om H.P. Hanssens Mindefond</i>	–	235
<i>Inge Adriansen: Dybbøl – et dansk og tysk nationalt symbol</i>	–	249
<i>Iver Møller: Træk fra kapitulationen og retsopgøret i Sønderjylland</i>	–	291
<i>Johan Peter Noack: Rigsdagspartiernes erklæring 29. juni 1949 – en sidste parlamentarisk Sydslesvig-krise</i>	–	319

Anmeldelser

<i>Inge Adriansen: Ivan fra Odessa (ved Arne Gammelgaard)</i>	–	341
<i>Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932, bd. 1-2, (ved Bjørn Svensson)</i>	–	343
<i>Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck bd. 3-9 (ved Lars N. Henningsen)</i>	–	348
<i>Jürgen Brockstedt (red.): Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart (ved Steen Ove Christensen)</i>	–	350

Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig 1841-1991 (ved <i>Preben Kirkegaard</i>)	–	351
Sven Skovmand: Dansk grænseland – historie og nutid (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	354
Kai Detlev Sievers: Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit 1867-1914 (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	–	355
C. Rise Hansen: Missionær Christian Vilhelm Grønning (ved <i>Jens Bruun</i>)	–	359
Henning Mathiesen: Hertugens folk (ved <i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>)	–	361
Hans Mikkelsen: Barselstue og himmelstige (ved <i>Jens Ro- sendal</i>)	–	363
<i>Bjørn Svensson</i> : Rechte herr weg – en replik	–	368

Bognyt

(ved <i>Poul Andersen, Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen, Bjørn Poulsen</i>)	–	372
---	---	-----

Noter og nyt

Nekrologer Arkiver og institutioner – Museer	–	377
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1991	–	405
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland	–	439
Tillæg til medlemsfortegnelsen	–	441

Forfatterliste	–	443
--------------------------	---	-----

Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse og amtsstyrelser	–	444
---	---	-----

Love for Historisk Samfund for Sønderjylland	–	447
--	---	-----

Troels Fink

– som jeg har mødt ham

1912 – 18. april – 1992

af *Poul Andersen*

Den 18. april er en dato, der står fast i min hukommelse. Det er Dybbøldagen, min bryllupsdag og Troels Finks fødselsdag.

Det er 55 år siden, jeg fik min første kontakt til Troels Fink. Han var ansat i den sønderjyske politiadjutantur, og jeg, der da boede i Højer, havde gjort nogle optegnelser, om hvorledes jorden var fordelt på danske og tyske hænder. Jeg sendte dem til ham og fik et venligt takkebrev, at det var et emne, der interesserede ham meget, og om han måtte låne mine notater et halvt år? – Jeg har ikke set dem siden, men det er forlængst tilgivet.

Jeg havde aldrig truffet Troels Fink, men det skete nu kort efter, da jeg en dag var på besøg hos Hans Andersen, Kongsbjerg, for at gøre Landeværnet opmærksom på muligheden for eventuelt at købe nogle fenner i marsken, der var på tyske hænder. I den samtale vi havde ved vort første møde, blev jeg stærkt imponeret af hans nøje kendskab til forholdene i Højer og hans personalkendskab i Vestslesvig. Dette kendskab havde han erhvervet ved mange besøg, og det blev yderligere udvidet, da han var sekretær for det udvalg, der forberedte den danske indsats ved folketingsvalget i 1939. Valget blev en meget klar tilkendegivelse.

I 1940 blev »Grænseområdets danske Samfund« udvidet til »De sønderjyske danske Samfund«, som omfattede hele Nordslesvig, og her blev Troels Fink sekretær. Det var en betydelig indsats, der blev øvet af disse samfund i de spændingsfyldte år op til og under Anden Verdenskrig. Det var en dybt alvorlig, men også »– en skøn begejstrings tid–«, vor generation har haft den lykke at leve med i.

I Køllerperioden omkring 1900 var danskheden hårdt trængt. Det var i den situation, at hjuler Hans Jepsen Jepsen i Skærbæk skrev til redaktør Nicolai Svendsen på et brevkort: »Med danskheden står det ilde til. Men jeg tilser den dagligt«. I modsætning hertil kunne Troels Fink have skrevet til direktør Martin Hammerich, der var formand for Grænseområdets danske Samfund: »Jeg har tilset danskheden, der er grund til optimisme.«

Så kom krigen og besættelsen, hvor vi ikke var i forbindelse. Han var på

universitetet i Århus, blev professor, og mange opgaver blev lagt på hans skuldre.

Således var han Udenrigsministeriets konsulent i slesvigske spørgsmål. Blev administrator af godset Sandbjerg, der var blevet skænket til Århus Universitet. Underviste i Sønderjyllands historie, og var leder af kursus for journalister.

Til trods for de mange gøremål nåede han også at holde radioforedrag om Sønderjyllands historie, og der kom en lang række bøger fra hans flittige pen. I Gustav Aurings fortrinlige bibliografi over hans forfatterskab til 1982 har jeg optalt 16 bøger og pjecer, og flere er fulgt efter, så de fylder pænt på reolen. Endvidere 143 afhandlinger og artikler, samt 150 anmeldelser af både dansk og tysk litteratur om Sønderjyllands historie. Vil man sætte sig ind i disse særlige sider af vort lands historie, så har Troels Fink givet os læsestof til mange dage, ja måneder. Og vi finder det ikke blot i de selvstændige bøger, men også i Historisk Samfunds Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift og tillige i Sprogforeningens Almanak, Flensborg Avis, Berlingeren m.fl.

Troels Fink er fuld af anekdoter og citater, og til et hvilket som helst emne,

Årene som generalkonsul i Flensborg bød på mange opgaver, også af repræsentativ art. Her overrækker Troels Fink et billede af Frederik VII til Borgerforeningens formand, rektor Dirk Dirks. Foto 1960 i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

der debatteres, har han et citat fra Storm P., Piet Hein eller fortæller om en lille oplevelse på dejligt affenraask.

I 1959 forlod Troels Fink Århus og vendte tilbage til Sønderjylland, idet han blev generalkonsul i Flensborg, og med hans ekspertise på det sønderjyske område var det et lykkeligt valg, at han kom til at beklæde denne post. Det blev travle år, hvor han »tilså danskheden i Sydslesvig«. Bestandig var han på farten. I store forsamlinger, i små forsamlingshuse, gjorde sig bekendt med befolkningen og var en god støtte i det danske arbejde gennem de næste 17 år.

Nu var vi blevet naboer ved Flensborg fjord, ganske vist på hver sin side af grænsen, men fik bedre lejlighed til at mødes, og jeg lærte en skik, der nu er blevet fast her i huset. Ved et formiddagsbesøg på Generalkonsulatet blev der serveret formiddagskaffe og dertil et stykke chokolade, og siden får jeg daglig samme traktement om formiddagen. I sin tid som generalkonsul indbød Troels Fink til reception på Majestætens fødselsdag. Det var et par hyggelige timer, hvor man mødtes med gæster fra begge sider af Skelbækken. En tradition var det også, at studenterne fra Duborgskolen, når de havde fået den hvide hue, fik en lykønskning af Troels Fink på Generalkonsulatet.

Helt sikkert var det, at vi traf hinanden til Landeværnets generalforsamling. I mange år hørte vi til de yngste medlemmer; vi fik begge andele, da Landevær-

Alle med et glimt i øjet ... Troels Fink hilser på nybagte studier fra Duborg-Skolen ved modtagelsen på generalkonsulatet. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

net blev oprettet i 1927, nu er vi blandt de ældste. Men vi har oplevet at træffe »den gamle garde«: Hans Andersen, direktør Callø, Jepsen-Christensen, amtmand Refslund Thomsen og Henrik Petersen, Korntved, for blot at nævne enkelte af dem, der trofast mødte op den første tirsdag i marts år efter år.

Andre steder kunne vi også træffe sammen, men pudsigt var det, at min kone og jeg på en ferietur til London i denne millionbys menneskemylder pludselig stod over for Troels Fink, der var i London, for i det engelske rigsarkiv at hente stof til sit store værk »Da Sønderjylland blev delt«. Vi besluttede at fejre mødet med at spise middag sammen, og havde tre fornøjelige timer sammen.

Skovarbejde er godt for sjæl og legeme, mener Troels Fink – her i arbejdstøjet sammen med sin fætter Gudmund. Foto 1990 i privateje.

Efter 17 års højt respekteret indsats som generalkonsul vendte Troels Fink tilbage til barndomsbyen, dog ikke for at sidde med hænderne i skødet. Et nyt initiativ var oprettelsen af Institut for Grænseregionsforskning, hvis direktør han var fra 1976 til 1979, og her udkom det ovenfor nævnte store trebinds værk »Da Sønderjylland blev delt«.

Men Troels Fink har andre talenter end historieskrivning. I 1964 havde han købt en nedlagt gård på mager jord i nærheden af Bajstrup. På gårdens sandede marker begyndte han at plante fyr og gran, og resultatet er i dag en stor og smuk plantage, hvor han næsten hver dag får frisk luft og motion. Sammen har vi plantet i hundredvis af træer. På den årlige sommerudflugt med madkurv til plantagen går vi på inspektion og glæder os over, at træerne trives vel.

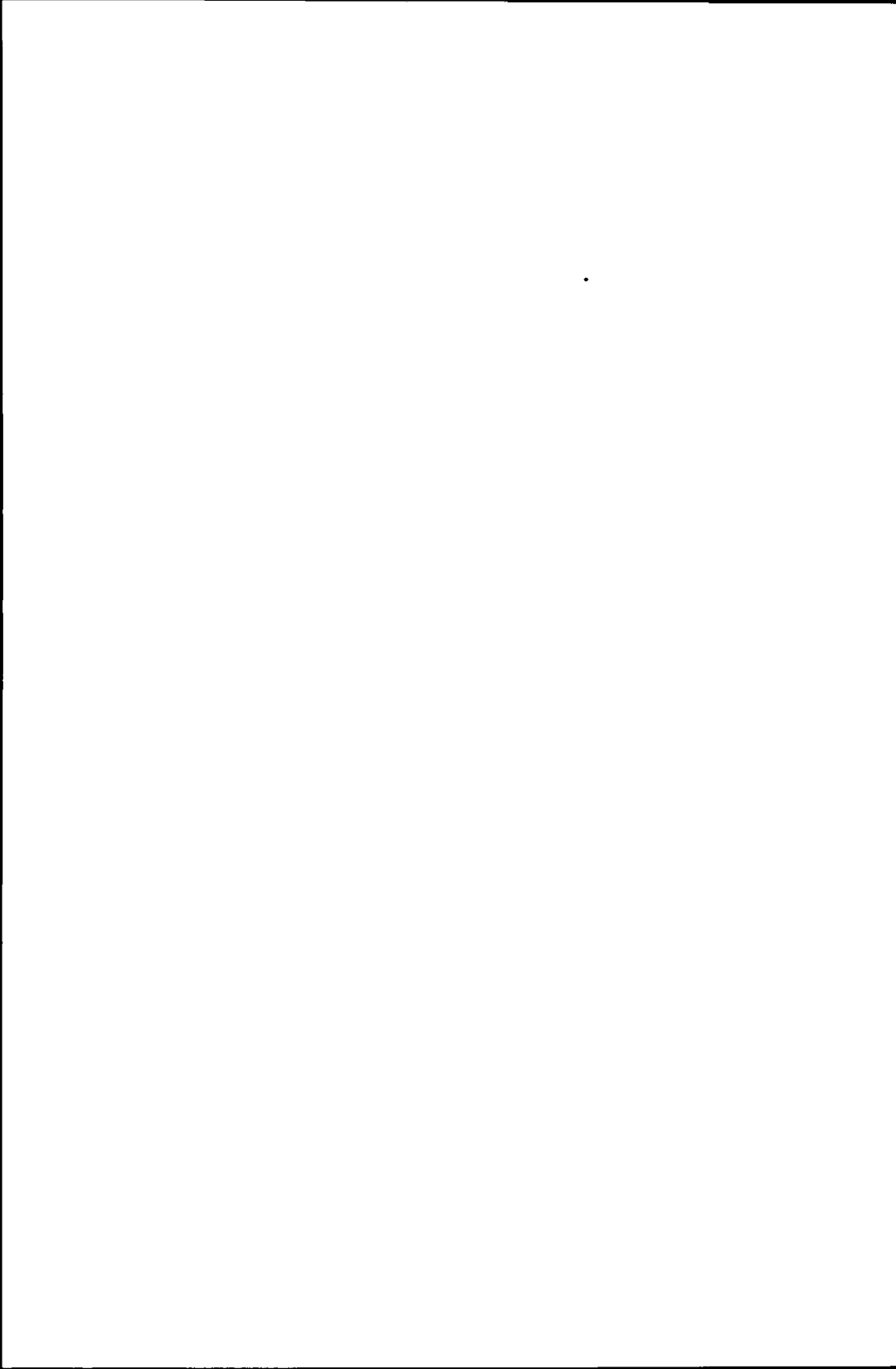
Men også på Vægterpladsen skal det gro i hans stuer. Ikke ganske almindelige potteplanter, men sjældne vækster, som han glæder sig over, når de folder sig ud. Det samme gælder i den hyggelige lille gårdhave, hvor der er forskellige beplantninger, og lidt stolt kan han her plukke mandler og figner. Denne interesse for at se tingene gro og arbejde i skov og have vidner om, at han har rod i en slægt, der havde jord under neglene.

Det er dog ikke kun spade, økse og sav han kan bruge. Også i køkkenet er han kyndig og kan servere selvkomponerede retter. Grøntsager sætter han højt, og en gulerod køber han dagligt, men en dag bad han om to. Grønthandleren studsede, og spurgte så »Ska do ha party?«. Et sådant spørgsmål kan Troels Fink rigtig goutere. Og især sætter han pris på at genfortælle historien – på affenraask.

Det er imponerende, hvad han overkom, og altid parat til at hjælpe med gode råd og ideer. Og da Historisk Samfunds mangeårige formand ønskede at samle sig om andre opgaver, var Troels Fink straks parat til at overtage formandsposten for to år. Det blev imidlertid 5 år.

Et andet eksempel er, at han i efteråret 1982 sagde ja til at holde fire foredrag om Sønderjyllands historie i Treja, en af vore sydligste forposter. Men da mørkekørsel ikke er hans livret, tilbød jeg at være chauffør. Det blev fire vellykkede aftner. Det var meget opmærksomme tilhørere, der havde stor spørgelyst. På turene frem og tilbage fik vi gode samtaler. Emnerne var Nord- og Sydslesvig, det kan vi vist aldrig blive færdige med. For mit vedkommende, der er amatør på den historiske ager, høstede jeg megen viden.

Dette gælder også de omtrent månedlige besøg af Troels Fink, hvor vi taler om grænselandets historie fra spændingens år i trediverne og op til dato. Vi har fælles minder og bekendte, og stadig er det Sønderjylland, der optager os mest.

Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden

af *Bjørn Poulsen*

Amtsregnskaberne er en af de ældste kilder til lokalsamfundets historie. I Aabenraa amts regnskaber fra 1530'erne kan man læse om Brundlund slot som centrum for datidens lokaladministration og om de mange relationer mellem slottet og det omgivende land. Arkivar Bjørn Poulsen viser, hvordan administrationen på slottet var med til at sætte værdier i cirkulation i amtet.

Sydvest for den lave by med de mange grønne haver stod og står Aabenraa slot, også kaldet Brundlund. Den tilbagetrukne beliggenhed svarer nu om dage til en forholdsvis begrænset funktion i Aabenraaegns administrative og økonomiske liv. Sådan har det ikke altid været. I den periode, der her skal skildres, svarede de opgaver, der blev løst fra bygningen, nærmest til dem der nu om dage løses af både amtets og amtskommunens omfattende administration.

Man kan altså med god grund interessere sig for, hvilken økonomisk rolle Aabenraa slot spillede for det amt eller len, det var det administrative midtpunkt for¹. Helt generelt er det af betydning for diskussionen af det offentlige plads i tidligere samfund at få fastlagt de strømme af værdier, som den statslige administration førte til og fra lokalsamfundet. Alt for ofte skildres samspillet mellem stat og samfund i ældre tid som en envejs kommunikation, der blot bestod i overførslen af lokalsamfundets ressourcer til fjerntliggende fyrstepaladser og soldaterlejre. Mere specifikt kan undersøgelser af kilderne fra Aabenraa amt naturligvis give et indblik i lokalsamfundet, som ikke kan nås på anden vis, da amtsregnskaber og andre kilder skabt af amtmændene ofte er de eneste bevarede vidnesbyrd om landområdernes ældre historie.

Kilderne

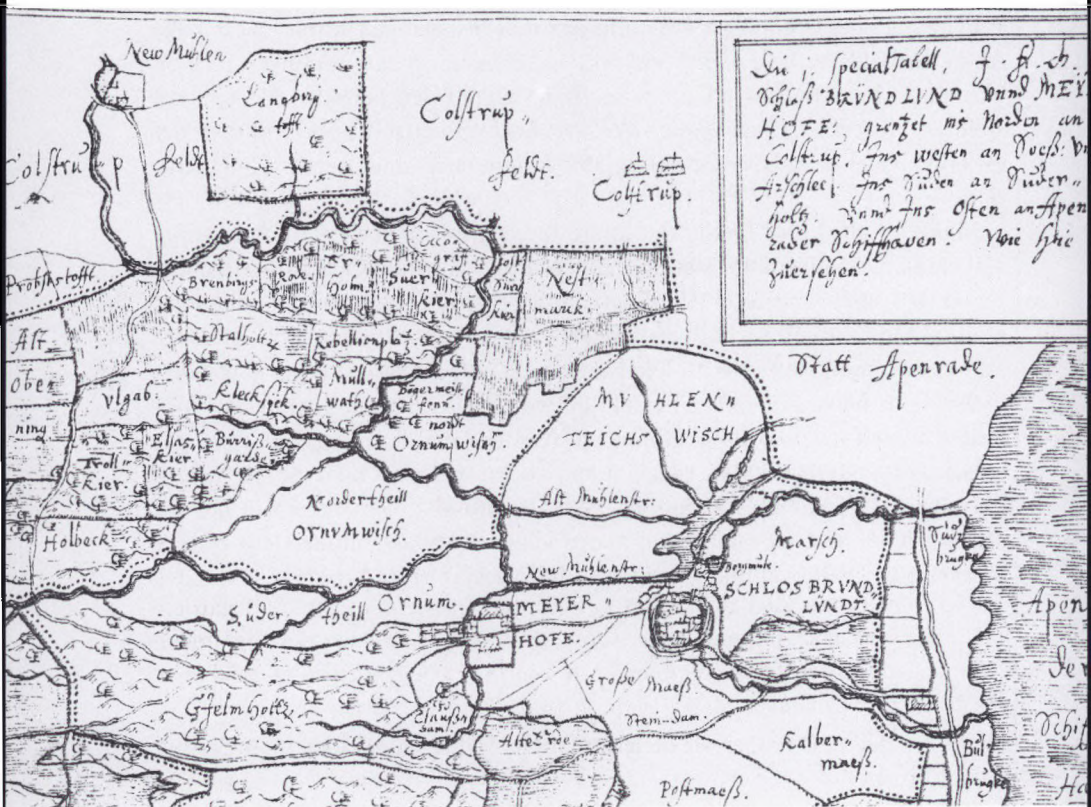
De kilder der skal bruges, er de ældste mere omfattende kilder til Aabenraa amts historie.

Der er for det første tale om et inventar for Aabenraa slot fra 30. april 1523, der kan give et indblik i slottets rumfunktioner². Dernæst er der tale om de tidligste regnskaber fra amtet. Disse regnskaber, der tillader en undersøgelse

af amtets økonomi, er fra 1535³, 1538⁴ og 1539⁵. De ældre regnskaber fra len eller amter er normalt delt i to: et der fortegner rede penge, og et der registrerer alle former for naturalier, og således var det også i Aabenraa. Fra alle de tre år er der bevaret regnskaber over pengeindtægter og udgifter, mens der kun fra 1535 foreligger et regnskab over indtægt og udgift i korn.

Slottet

Lad os indledningsvis se på, hvad der kan siges om slottet. Inventaret fra 30.april 1523 optegner, hvad amtmænd Benedict Pogwisch forefandt, da

På Johannes Mejers kort fra 1641 ser man Brunlund slot, borgens mølle og ladegård og de omgivende marker og skove. Mod nord ligger landsbyen Kolstrup og Aabenraa by. Gengivet efter Johannes Mejers kort over det danske rige, udg. af N. E. Nørlund, bd. 3, 1942.

han overtog Aabenraa slot dette år. Man kan fornemme, at registreringen må være blevet til under en rundgang i bygningerne med pen og papir ved hånden.

Rundgangen startede fra porthuset nede i den gamle stue, »in dem olden stauen«. Her var et lager for kød og salt. Man fandt 380 sider kød og andet svinekød, 16 tønder frisisk og 16 tønder lyneborg salt, hvoraf en af de sidstnævnte var åbnet og fuld af skidt (»schit«!) samt 2 tønder sild. Her stod imidlertid også våben og møbler. Der var 10 hagebøsser og 4 andre gamle bøsser med krudt hertil, samt 9 senge med puder, dyner og lagner; der var 1 skab, 1 tinkande og 2 bækkener, 1 tinpote, der var 1 kiste, som den forrige lensmand Benedict von der Wisch endnu havde kappe og pels i; der var en »lowbok« – vel Jyske Lov – skrevet på pergament.

Fra porthuset bevægede man sig til køkkenet, »koken«. Her stod bl.a. 4 kedler, 9 gryder, spid og bradepande, 409 sider kød, 43 svinerygge, saltede svinefødder og hoveder, 1 tønde smør og en tønde ål, lidt talg og honning og noget tørret fisk.

Derefter kom så turen til forrådskammeret, »spiker«, hvor der befandt sig 5 læster 1 ørtug havre, samt adskilligt rug og byg. I tilslutning hertil hører man, at der på slottet, »up dem slott«, lå 1 læst 11½ ørtug havre. I kælderens, »keller« og bageriet, »backhuse« stod en bryggekedel, 26 tomme tønder og nogle fade samt 1 saltekedel.

Endelig giver inventaret os en vis viden om den ladegård, »ladehaue«, som lå ved borgen. Her stod i stalden 22 køer og 1 tyr. Hertil kom 17 stk. ungvæg og 1 okse, 4 smågrise og 9 gæs. Heste nævnes ikke, men fra det senere kornregnskab fra 1535 kan udledes, at amtmanden havde et antal heste, bl.a. to postheste og en trækhest. Af kornregnskabet ses også, at en del af borgens korn brugtes til opfodring af gæs.

Inventaret repræsenterer naturligvis på ingen måde noget højdepunkt i slottets liv. Barske tider var netop overstået. 22.marts 1523, altså en måned før inventaret blev optegnet, havde hertugens ryttere plyndret Aabenraa by og indtaget borgen, og den afgående kongelige amtmand havde sikkert taget med sig, hvad han med rimelighed kunne⁶. Kvægbesætningen på ladegården var pæn, men ikke imponerende stor. I de følgende år blev der lagt mere vægt på ladegårdens drift, og antallet af køer var i begyndelsen af 1580'erne fra de 22 i 1523 vokset til omkring 40 og steg i de følgende år op mod år 1600 yderligere til over 80⁷. Alligevel giver oversigten et billede af et hus fyldt med forråd og lagre og optaget af mange aktiviteter. Et sted hvor mange værdier bevægede sig til og fra. De ombygninger af selve slottet, der fandt sted i de følgende år, skulle yderligere forbedre rammerne for amtmandens virke⁸.

Nubull		
Asmus Kukelhan	2	ij md
Jore Knudsen	2	ij md
Zunge Knudsen	2	ij md x β
Lauens Jensen	2	ij md x β
Lustwin Jensen	2	ij md x β
Asger Jensen	2	ij md x β
Jos Jensen	2	ij md x β
Nis Jensen	2	ij md x β
Nuzlen		
Jore Nuzelsen	2	ij md
Botelt Nuzel	2	ij md
Carol Jensen	2	ij md
Falle/bundsen	2	v md
Gunnis rade	2	ij md
Niels Jensen	2	ij md
Gaurem Margisen	2	ij md
Jos bundsen	2	ij md
Nygaard Jensen	2	ij md
Melding		
Pape Jensen	2	ij md x iij β
Asmus Jensen	2	ij md x iij β
Nuzlen		
Carol Nuzelsen	2	x iij β
Fadnes bundsen	2	x iij β
Summa latus		2 xlv md x β

Side af pengeregnskabet for Aabenraa amt 1535. Alle skatteyderne er nævnt ved navn, f.eks. ser man under Nybøl, at »Asmus Kukelhan er fri (taget) for 6 mark (skat)«. Original i Rigsarkivet.

Slottets beboere

I vore dag er der et stort antal mennesker i den amtslige administration. I den tid, der her studeres, 1530'erne, var det derimod en langt mindre skare, der stod for den offentlige forvaltning.

Der var for det første amtmanden selv. Som alle de slesvigske og holstenske amter havde Aabenraa amtmænd af de bedste ridderslægter. 1520-23 var det Benedict von der Wisch, 1523-28 Benedict Pogwisch, 1528-35 Claus von der Wisch, og i tiden 1535 til 1546 stod Christian III's mand Hieronimus Rantzau til Bülk for styret⁹. Sidstnævnte fik selv en årsløn på 100 mark samt 20 mark til sommertøj og 32 mark til vintertøj.

Amtmanden havde folk til hjælp. Af Hieronimus Rantzaus regnskaber fremgår deres antal. De fik deres løn udbetalt i penge to gange om året, så deres samlede årsløn kan udregnes ved at lægge sommer- og vinterlønnen sammen. Kun for jægerens vedkommende er der det lille problem, at han fik en del af lønnen udbetalt i klæde; det fremgår, at han både i sommeren 1535 og i 1538 modtog 6 alen harderwijker klæde¹⁰ til 3 marks værdi ud over sin løn på 4 mark. 1539 fik han derimod øjensynligt penge til selv at foretage indkøbet til sin jægerdragt (tab. 1):

Tabel 1. Årslønninger i mark lybsk udbetalt på Aabenraa slot 1535, 1538-39.

Person	1535	1538	1539
1. Skriveren	23 mk 8 sk	23 mk 8 sk	23 mk 8 sk
2. Jægeren	14 mk 8 sk	14 mk 8 sk	14 mk 8 sk
3. Engelke Kok	8 mk	8 mk	8 mk
4. Sluteren	8 mk	8 mk	8 mk
5. Dennes dreng	3 mk 4 sk	3 mk 4 sk	3 mk 4 sk
6. Mølleren	8 mk	8 mk	8 sk
7. Fiskeren	6 mk	6 mk	6 mk
8. Humlemesteren	6 mk	6 mk	6 mk
9. Voetknecht I	8 mk	8 mk	8 mk
10. Voetknecht II	4 mk*	8 mk	8 mk
11. Portneren	3 mk	3 mk	3 mk
12. Mejersken	3 mk	3 mk	3 mk
13. Hendes pige	2 mk 2 sk	2 mk 2 sk	2 mk 2 sk
14. Kohyrden	3 mk 4 sk	3 mk 4 sk	3 mk 4 sk
15. Fyrbøderen	2 mk 8 sk	2 mk 8 sk	2 mk 8 sk

Med * er angivet en person, der kun modtager et halvt års løn.

På slottet var altså i alt beskæftiget 15 personer. Et blik på tabellen viser, hvor konstant både løn og antal personer var over de tre år, der her følges.

Selve det bureaukratiske element var ikke særlig udviklet. Faktisk ser administrationen ud til at bestå af kun amtmanden selv og skriveren. Alle andre personer udførte andre og mere praktiske funktioner. Hans og senere Matz Sluter tog sig sammen med en dreng af fangerne på slottet og vel af sikkerhed i det hele taget, hjulpet af de to bevæbnede vagter, »Voetknecht«. Varmen på slottet skabte fyrbøderen. Kokken fik sine råprodukter fra flere kilder. Højt på strå var jægeren, der skaffede vildt til slotsherrens bord og sikkert også

havde opsynet med skovene. Af regnskabet fremgår det bl.a., at han drev hjortejagt. Hans bytte suppleres af, hvad fiskeren og humlemesteren bragte. Kærne ude på ladegården blev passet af mejersken og hendes pige samt kohyrden, mens mølleren på borgmøllen kunne levere friskmalet mel. Det korn, han malede, kom imidlertid ikke fra slottets egne marker, men var resultatet af det afgiftssystem, som amtet hvilede på.

Amtets indtægter

Under amtmanden stod først og fremmest et landområde, Aabenraa amt. Her havde han opsyn med kongelige afgifter og skatter, med møller og skove, med jurisdiktion og orden. Hertil kom indkrævningen af jordafgift fra en række borgere i Aabenraa og toldoprævningen i Toldsted og Aabenraa.

Det område, eller rettere de gårde, der hørte under amtmanden, kan bestemmes ud fra regnskabernes indtægtsregistre. Ifølge regnskaberne fra 1535 og 1538 var der i alt 11 sogne med gårde, som betalte til amtet disse år. De fordelte sig således (tab. 2):

Tabel 2. Antal gårde under Aabenraa slot, fordelt på sogne.

Nr. Rangstrup herred:	
Bevtoft s.	3 gd
Aabenraa by (Kolstrup)	4 gd
Sønder Rangstrup herred:	
Bedsted s.	15 gd
Hellevad s.	32 gd
Egvad s.	20 gd
Ø. Løgum s.	36 gd
Rise herred:	
Løjt s.	72 gd
Rise s.	48 gd
Hjorkær s.	47 gd
Bjolderup s.	11 gd
Lundtoft herred:	
Varnæs s.	30 gd

Der var tale om i alt 318 gårde, der væsentligst lå nord og syd for Aabenraa, og så ude i Varnæs sogn. Amtet var som helhed ikke stort, men udgjorde dog et velafrundet område med en god koncentration i det frugtbare østland i Løjt sogn.

I området lå fem møller, som hver bidrog med indtægter til lensmanden gennem afgifterne for at male mel. I perioden 1535-39 omtales hvert år borgmøllen ved slottet, Runde Mølle ved Løjt Kirkeby, Lillemølle og Blåmølle, der begge lå ved Varnæs samt Hellevad mølle.

Fra disse gårde og møller indbetaltes til lensmanden dels de årlige afgifter i penge og naturalier, dels skat, som kun blev opkrævet i visse år. Ud fra regnskaberne kan vi kvantificere indbetalingerne. Lad os først se på korntilførslerne, som de kendes fra 1535 (tab. 3):

Tabel 3. Korntilførsler til Aabenraa amt 1535

Fast årlig afgift af gårde:	
Rug	4 læster 3 ørtug
Byg	3 læster 3 ørtug
Havre	6 læster 21 ørtug 3 skæpper
Afgift af møller:	
Rug	15 læster 5 ørtug 7 skæpper
Malt	3 læster 22½ ørtug
Købt fra Flensborg, Sønderborg, etc.:	
Malt	3 læster 17½ ørtug

Anm: 1 læst = 24 ørtug.

Ud over fødevarer indbetalte de fleste af bønderne rede penge til slottet; kun Varnæs skilte sig ud i denne forbindelse, idet bønderne herfra normalt kun betalte korn i afgift. Omfanget af pengeydelseerne fremgår af regnskaber fra 1535, 1538 og 1539 (tab. 4):

Tabel 4. Indtægter i penge til Aabenraa amt (afrundet til hele mark lybsk). Totalsum efter regnskaber.

År	1535	1538	1539
Fast afgift af gårde	970	892	892
Told og oldenpenge	404	667	432
Bøder og indfæstning	257	549	663
Skatterestancer	136	21	
Skat			509
i alt	1769	2108	2499

Det ses, at amtmanden havde en gennemsnitsindtægt på de henved 2000 mark. De faste årlige indtægter, som betaltes af bøndergodset, delvist som fæsteafgifter, delvist som et levn af Valdemarstidens faste skatter, udgjorde henved halvdelen af indtægterne, undtagen i det år, hvor en ekstraordinær plovskat forrykkede billedet¹¹. Told og oldenpenge gav fra ¼ til ⅓ af indtægterne. En klar stigning synes at fremgå af indtægterne fra bøder og indfæstning, der sikkert også var det eneste punkt, hvor virkelige takstforhøjelser kunne placeres. Ekstraskatter kunne som den skat på en gylden af hver plov, der opkrævedes i 1539, viser, forbedre pengeindtægterne med ¼.

Det var, hvad lensmanden havde at holde hus med. Alle regnskaberne har en udgiftsside, der viser, hvordan han gjorde det. De tillader os at vise slottet i samspil med det omgivende samfund.

Af amtsregnskabet fra 1535 kan man se, at lybækkerne dette år nedbrændte alle gårdene på Barsø. Her ses øen på et af de kort, som Johannes Mejer tegnede under sin opmåling af Aabenraa amt i 1641. Gengivet efter Johannes Mejers kort over det danske rige, udg. af N. E. Nørlund, bd. 3, 1942.

Amtmandens virke

Kornet blev brugt i slottets hushold, der var intet tilovers til salg. En stor del, nemlig 4 læster $1\frac{1}{2}$ ørtug, bagtes til brød i slotskøkkenet, en endnu større del,

der var maltet, bryggedes til øl: 8 læster 20 ørtug. En lille portion mel på tre skæpper månedligt blev overgivet til färehyrden, som passede »hedefärene«¹², og næsten al havren blev brugt til foder til lensmandens og forbirejsendes heste. Den eneste større overførsel til andre steder var 1 læst havre, som blev sendt til Haderslev på kongens befaling.

Det var primært pengeindtægterne, som amtet igen sendte i cirkulation. Lad os se på, hvordan det skete.

For det første havde amtmanden pligter uden for sit amt. De udgifter, der var forbundet hermed, skulle refunderes, og vi kan derfor følge nogle af rejserne.

1536 var Hieronimus Rantzau forhindret i selv at tage til Slesvig og aflægge regnskab for året 1535, og derfor blev skriveren og en mand sendt af sted. De overnattede i Flensborg og blev i Slesvig i fire dage. I løbet af det forgangne år havde amtmanden imidlertid selv på Christian III's bud været i Itzehoe samt på landdagen i Rendsborg og havde på hjemvejen overnattet i Flensborg. 1538 foretog amtmanden også personligt rejsen til Slesvig for at aflægge regnskab. Denne rejse involverede et ophold i Flensborg på hen og tilbagevejen og 5 nætters indkvartering i Slesvig. 1539 krævede kongen, at Hieronimus Rantzau kom til Gottorp midt om sommeren; her blev han indkvarteret i »Kordes' hus«, hvor han også overnattede, da rejsen senere gik til Slesvig for at aflægge regnskab. Begge gange var der overnatninger i Flensborg, den ene gang i den rige rådmand Marquardt Hess' hus. Samme år opretholdt kongen store troppstyrker ved Holstens sydgrænse som følge af truslerne fra den tysk-romerske kejser Karl V. Amtmanden måtte følge sin militære tjenestepligt og slutte sig til. Han noterede udgifter for et »tog« til Bramstedt og for den tid han lå med hæren, »mit der rustinge«, »i marsken« og ved Itzehoe. Det fremgår, at Hieronimus Rantzau med følge af beredne mænd er rejst via Flensborg, Slesvig til Rendsborg, Neumünster og så ud i marsken, hvor han opholdt sig et godt stykke tid; igen videre til Itzehoe, hvor opholdet heller ikke var kort; herefter hjem igen over Rendsborg til Gottorp med holdt i Kordes' hus, og endelig en sidste nat i Flensborg hos Marquardt Hess. Hertil kom så, at amtmanden to gange måtte møde op hos kongen i Rendsborg.

Amtmanden skulle som kongens tjener være rede, når der var behov. Det var sikkert besværligt for ham, men særlig dyrt var det ikke for amtet. De samlede udgifter til de nævnte rejser oversteg ikke et par hundrede mark.

Gæster

Langt dyrere og sikkert også langt mere tyngende var de mange forbirejsende gæster, som amtet måtte underholde.

I 1530'erne gæstede Christian III hyppigt slottet i Aabenraa. På samme tid – i 1535 – udførte kunstneren Jacob Binck dette stik af Christian, inden han i 1536 blev kronet til dansk konge.

Der var for det første kongen selv. Hieronimus Rantzau's herre var reformationens forkæmper kong Christian III, der i anden halvdel af 1530'erne, da

regnskaberne blev skrevet, var travlt beskæftiget med at samle og sikre sit kongerige samt hertugdømmerne. Frem til 1544 herskede han udelt over Slesvig og Holsten, så mange rejser her var nødvendige.

Den 11. februar 1535 kom kong Christian til Aabenraa, men tog dog efter et måltid hurtigt videre til Sønderborg for at udruste skibe, der skulle hjælpe ham med erobringen af Fyn. Igen 2. april kom kongen rejsende nordover fra Gottorp, spiste og kom så tilbage to dage senere på vej til Gottorp igen, travlt beskæftiget med at organisere et flådetog mod lybækkerne. Den 25. samme måned indkvarterede han sig med et følge på mere end 18 ryttere i Aabenraa for næste dag at rejse videre til landdagen i Rendsborg. Et par måneder senere, omkring Sankt Hans, var kong Christian med 18 beredne folk igen i byen på rejse mod Haderslev, hvorfra han noget senere vendte tilbage for at begive sig til slottet Gelting. Også udgifterne til herberget Toldsted indgik i amtsregnskabet, så vi kan se, at kongen 14. november 1535 kom her forbi.

I året 1538 noteredes der kun et kongebesøg, da kongen og dronningen i følgeskab med Melchior Rantzau indlogerede sig i Toldsted på deres vej mod Tørning slot. I 1539 kom kongen derimod flere gange, oftest på rejse mellem Gottorp og Haderslev slotte. 16. marts drog kongen sydover gennem Aabenraa og kom igen nordover til Haderslev på vej fra Gottorp 26. marts. På tilbagerejsen til Gottorp slot den 22. april var majestæten indlogeret i byen med over 22 beredne mænd, mens mindst 24 heste fulgte ham, da han 30. april igen begav sig til Haderslev og overnattede i Aabenraa. Endnu et sidste besøg dette år fandt sted sidst på året 27. november.

Kongebesøgene vejede samlet økonomisk ganske tungt på amtet. Udgifterne til gæster forstørredes imidlertid betragteligt ved de mange, der rejste i kongens navn, og som amtmanden også skulle sørge for.

Som følge af de mange krigshandlinger og diplomatiske forhandlinger i 1535 kom adskillige fremmede forbi Aabenraa. Feltherren Melchior Rantzau overnattede med adskillige heste »på Fyntoget«, dvs. på vej til det felttog, hvormed han skulle erobre Fyn. En række forbirejsende kan sættes i forbindelse med de nordtyske protestantiske fyrsters forsøg på at mægle i den kamp, der foregik med Lybæk¹³. Det gælder selve hertug Frans I af Sachsen-Lauenburg¹⁴, hertug Ernst af Brunsvig-Lyneborgs kansler Johan Forster samt kurfyrsten af Brandenburgs udsending Frantz van Bartensleue und Schilling. De fremmede fyrster, der dette år søgte kontakt med Christian III, repræsenteredes også af udsendinge fra den svenske konge og den franske konges mand hr. Peter Luckennsen. 1538 kom først de danske rigsråder med over 23 heste til Aabenraa og overnattede her i to nætter på rejse fra Gottorp og op i Jylland, dernæst indfandt hofmesterinden sig med nogle jomfruer og blev også i to nætter. At otte vognheste og Marcus Wagendriuer ifølge regnskabet fulgte

hofmesterinden må betyde, at damerne rejste med vogn. Blandt de kvindelige rejsende var en oldfrue og hendes pige, der kom fra København. Den dygtige kongelige sekretær og udlandseksport Georg Cörper passerede på vej til Tørring slot¹⁵. Af fremmede udsendinge indfandt sig på Aabenraa slot i 1538 bl.a. den udsendte Klumckenbeke fra hertugdømmet Preussen på vej til kongen i København og 5 ambassadører, der kom herfra. I 1539 overnattede engelske gesandter i Aabenraa; men den mest kendte besøgende var dog selvste Luthers nære ven, reformatoren Johann Bugenhagen. Omtrent ved Sankt Hans kom denne dygtige kirkemand med følge »fra Danmark« og sov i Aabenraa sammen med kusken, Wulf Wagendriuer, for næste dag at drage videre mod Hamburg¹⁶.

Kongen og de folk, der havde hans tilladelse til overnatning, forårsagede altså amtet betydelige udgifter. Udgifterne fordelte sig på køb af varer og på udgifter til indkvartering, for slottet var for lille til at rumme alle forbirejsende. Vi skal nu kaste et blik på de logier, der stod til rådighed.

Indkvartering

Det var borgerligt at tage mod kongens gæster, og en række Aabenraaborgere havde huse til at gøre det. Det er nok værd at fremdrage disse steder, dels fordi så lidt er kendt om Aabenraa ved denne tid, dels fordi det bidrager til at forklare, hvordan amtmanden kunne klare sine pligter.

Der var for det første borgmesteren Nis Stalknecht. I 1535 bespiste og skaffede han øl til kongen og dennes svende samt Mogens Gøye. I 1538 var Laurentz Brockdorf samt en portsvend fra Gottorp hos ham og spiste, og 1539 sørgede han igen for øl til kongen og dennes drabanter under deres besøg.

Et endnu større hus end borgmesteren havde dog utvivlsomt en mand ved navn Hinrik Kake. 1535 overnattede og spiste hos ham både adelsmændene Melchior Rantzau, Michael Hesten, Laurens Brockdorf og diplomater fra Lyneborg, Frankrig og Sverige. Wulf Vogndriver fik kvarter hos Kake med 4 heste, og 2 andre vognmænd med 10 heste modtog øl samt foder til dyrene. Vi må tro, at Anne Kakes, der samme år solgte øl til amtmanden for $\frac{1}{2}$ mark, var hans hustru. 1538 var Kakes hus ligeledes fuldt belagt. Blandt andet overnattede danske rigsråder her med 19 heste og diplomaterne fra Preussen med ganske tilsvarende antal heste. Samme år solgte Anne Kakes 8 stoveken

Johann Bugenhagen (1485-1558), der var superintendent i Kursachsen og professor ved universitetet i Wittenberg, deltog i årene fra 1537 til 1539 aktivt i den danske kirkes reformation og overnattede i forbindelse med sit arbejde i 1539 i Aabenraa. Foto efter stik i Det kongelige Bibliotek.

Prof. u. Pastor, zu Wittenberg so die Kirchen
ordn: zu Hamb: a. 1529. Verfertiget
geb: 1485. gest: 1558.

vin til amtmanden. 1539 var det så, at den bekendte Bugenhagen kom til Hinrik Kakes hus og spiste for hele 8 mark 6 skilling.

Det tredje betydelige overnatningssted var hos Jørgen Petersen. I 1535 kom hos ham bl.a. kongen og hans folk med i alt 44 heste, en mand ved navn Tønnies van Schowenborch med 18 heste og Wulf Vogndriver med 4 vognheste. 1538 indlogerede sig til en begyndelse rigsråderne med 14 heste og herefter andre rejsende med i alt 8 heste. I 1539 var først 18, så 6 og så 22 kongelige heste på stald hos Jørgen Petersen.

Som mindre væsentlige huse i byen i denne forbindelse fremstod Peter Elnes og Sven Negelsens, Peter Hansens og Jørgen Simens, Hinrich Kocks og Laurits Petersens, Jørgen Gregersens og Kirstine Gregers. At nogle af de sidstnævnte udøvede købmandskab antydes af, at både Peter Hansen og Peter Elne solgte flere tønner sild til amtmanden. Sidstnævnte Peter Elne var forøvrigt så uheldig, at han i 1538 kom til at slå en landsknægt ihjel – måske en af hans logerende? – og, at han derfor måtte betale den høje 40-marks bøde til amtet.

Uden for Aabenraa lå gården Toldsted ved hærvejen som sæde for amtmandens tro tolder Asmus Arnkiel, eller som han også kaldtes – efter en ølsort – Asmus Kukelhan, der opretholdt et herberg for de mange forbirejsende¹⁷. Kongen kom til Toldsted 14. november 1535, spiste en okse til 5 mark samt sigtemelsbrødet skonrog og hvedebrød til 1 mark, og drak 1 tønde hamborgsk øl til 5 mark og 5 stoveken vin til 2½ mark; hertil kom så skinke og smør. Senere samme år indlogerede en vis Doctor Johan Carion sig her, og en kældersvend, der af kongen var sendt til Husum for at hente vin, måtte sove her en nat. Forbi en nat kom også dels en bøsseskytte med kanoner, dels to navngivne bøsseskytter, hvoraf den ene var i tjeneste hos hertugen af Lyneborg – krigen i kongeriget krævede materiel og professionelle krigere, og Asmus Kukelhan stod parat til at hjælpe med øl og foder. 1538 overnattede selve kongen og dronningen igen i Toldsted på vej mod Tørring. Under opholdet blev der fortæret 1 okse, 7 lam, 3 sider flæsk, 30 høns, torsk og laks, skonrogger og hvedebrød, 1/8 tønde smør og 4 tønner øl. Desuden kom en række andre personer til Asmus' hus, bl.a. Melchior Rantzau og endnu en kældersvend på vej til Haderslev med vin til kongens bord.

Et net af solide husejere, som amtmanden havde gode kontakter til, sørgede for, at de mange forbirejsende under kongelig beskyttelse kunne få passende underhold under deres ophold i Aabenraa og ved vejstationen i Toldsted. Denne ordning var givetvis til alles tilfredshed, da de regninger borgerne mødte frem med pænt blev betalt. Det må siges, at indkvarteringsystemet kom byens og egnens erhvervsliv til gode, men de fleste af de penge amtmanden gav ud var dog til varer, der skulle bruges på slottet. Hvor købtes nu disse varer?

Indkøb i Aabenraa by og hos egnens bønder

I selve Aabenraa by, der også dengang var af beskeden størrelse og vel kun havde omkring 600 indbyggere¹⁸, kunne de basale forbrugsvarer erhverves. Brød købtes hos en bager ved navn Negels Becker. 1538 solgte han skonrogger af sigtemel såvel som det dyrere hvedebrød gennem hele året for 3 mark 4 skilling, 1539 samme slags bagværk for 4 mark¹⁹. Det stedlige øl, »kukelhan«, købtes i 1539 til 1 mark tønden. I byen kunne også købes talg, som Hans Kræmmer i 1538 solgte for 30 skilling af; fra fjorden var der frisk fisk at få, og kød kunne i små partier købes på torvet eller af byens handlende. Hele to okser solgte en borger ved navn Hans Black for 9 mark 4 skilling til amtet i 1538.

Et virkeligt stort indkøb i byen repræsenterede også den halve læst malt for 18 mark, som Hans Tolder »binnen apenrade« solgte i 1538. Man skaffede sig yderligere malt til brygning på borgen ved at sende den byg, der indkom i amtets kornafgifter, ud i byen til maltning. Adskillige Aabenraaborgersker må have haft køller, hvor byg kunne røges til malt. Det fremgår, at to kvinder og en mand i 1535 tjente penge ved at fremstille malt af over 3 læster byg, og ganske lignende forhold gjorde sig gældende i 1538 og 1539.

Umiddelbart nordvest for Aabenraa ligger Kolstrup, der nærmest udgjorde en slags humlehave for byen. Et vidnesbyrd om den omfattende produktion er det, at en bonde ved navn Iver Jensen i 1538 solgte 180 skæpper humle til amtmanden for 16 mark 14 skilling. Samme mand afhændede i 1539 dels et par okser for 9 mark 4 skilling, dels igen et betydeligt parti humle på 128 skæpper til 10 mark 10 skilling, så han må have haft en pæn stor avl. Dette leder videre til spørgsmålet om, hvad egnens bønder generelt solgte til amtet. Lad os forsøge at sammenfatte varesalgene i tabel 5:

Tabel 5. Antal varer solgt fra Aabenraa amts bønder til amtet 1535, 1538-39.

Sogne	Heste	Okser	Lam	Høns	Træsalg	Fiskenet	Kornsalg
Hellevad		9					
Egvad		9					
Øster Løgum		15					
Løjt	2	12	7				1
Hjordkær					2	2	
Varnæs			5	12			3

Mest markant er købene af okser fra de fire sogne Hellevad, Egvad, Øster Løgum og Løjt. De turde være klare vidnesbyrd om, at nogle bønder her på dette tidspunkt havde engageret sig i en ikke ringe produktion af kød-kvæg. De priser bønderne fik pr. okse var gennemgående 5 til 6 mark. Mange af oksesælgerne var øjensynligt blot gennemsnitsbønder, enkelte hæ-

ver sig dog over de andre. På gården Kopsholt i Øster Løgum sogn sad herredsfogeden Nis Brun, der 1538 for 11 mark solgte 2 okser til borgkøkkenet, da amtmanden for en tid havde 20 landsknægte stationeret, og som igen i 1539 solgte en okse for 5 mark til slottet. På en gård i Barsmark i Løjt sogn, formentlig Vestre Paulsgård, boede Negels Pawlsen, der 1538 solgte 2 okser til 10 mark, 1 okse til 6 mark 12 skilling, og 2 okser til 12½ mark – om de sidste siges det, at de blev solgt om sommeren. Rige bønder var utvivlsomt også Hans og Christen Marquartsen på Vestre Elsholm i Løjt sogn, der 1539 udover en posthest til 11 mark, afhændede 4 okser til slottet. Der kan have været tale om opkøbere, men sandsynligt er det, at de registrerede salg er vidnesbyrd om, at Løjtgårdene allerede her i 1500-tallets første år kunne præstere 4-6 færdigfede okser om året. I dette kvægbaserede landbrug finder man forudsætningerne for den udvikling af individuel drift, der slog igennem på egnen fra denne tid²⁰.

På den anden side er det lige så markant, at Aabenraa amt ikke var et kornsalsområde. Det kunne jo skyldes, at amtet dækkede sit kornforbrug ved de pligtige ydelser, men som det snart skal vises, var det ikke tilfældet. Det eneste område, hvor kornkøb blev foretaget hos bønder i Aabenraa amt, var, bortset fra et lille havrekøb i Løjt, åbenbart Varnæs sogn. Herfra købtes 1538 10 ørtug havre af præsten hr. Johan Krawinkel, 1539 4 ørtug havre for 4½ mark af bonden Peter Jepsen i Bovrup, mens Jes Andersen i selve Varnæs, der i 1539 havde solgt 5 lam og 12 høns, året efter afhændede 12 ørtug byg for i alt 18 mark.

Udover købet af varer viser amtsregnskaberne, at man fra tid til anden på borgen kunne udnytte håndværkere fra landsbyerne. Peter Jørgensen fra Brunde i Rise sogn var således beskæftiget med at reparere en ålekiste, og en smed fra Løjt Kirkeby leverede nagler til et nyt møllehjul til Runde Mølle.

Amtmandens indkøb i hans eget amt har givetvis ikke været uvæsentlige for borgere og bønder. De har for enkelte, men dog også kun for enkelte, repræsenteret årets hovedomsætning. Bageren Peter Negelsen i Aabenraa har næppe haft bedre kunde end slottet, og bonden Negels Pawlsen fra Barsmark har nok solgt alle sine okser til amtmanden.

Indkøb uden for det nære opland

Uden for lenet købte man hovedsagelig i byerne, selv om enkelte bondesælgere også bragte deres varer over amtsgrænsen. En snes kilometer mod syd lå den store handelsby Flensborg. Her hentedes ofte varer. Vareindkøbene i Flensborg kan sammenfattes i tabel 6:

Tabel 6. Varer indkøbt til Aabenraa slot fra Flensborg 1535, 1538-39.

	1535	1538	1539
hamborgsk øl	2 td		
kakebille øl	2 td		1 td
vin	5 stoveke		
eddiike	5 td	6 td	8 td
olie	5 pd	6 pd	for 1½ mk
skonrogge + hvedebrød	for 1 mk		
skånsk sild	3 td		4 td
stokfisk + sælspæk			for 2 mk 1 sk
humle	6 dromt	3 dromt	
malt	6 ørtug	1 læst	
lyneborgsalt	1 td	2 skæpper	
drikkeglas	for 10 sk	for 1 mk	
hvidtekalk			for 12 sk
tjære			for 30 sk

Flensborg var, som det fremgår, allerede dengang byen, hvor man hentede fremmed øl og vin. Vigtigere var dog eddiike, sild, olie («manolie»), malt, humle, lyneborgsalt samt drikkeglas. Man handlede hos et større antal personer, f.eks. solgte både storkøbmanden Marquardt Hess og en borgerske ved navn Cissel Boies øl og vin. Mette Vesters solgte 6 pund olie for 12 skilling, mens Iver Hochberge fik 2 mark 12 skilling for 1 tønne lyneborgsk salt, og Ludolphus Opperheim var sælgeren af en hel læst malt til 30 mark. Ud over varerne kunne man i Flensborg hente en specialist som en glarmester, da slottet skulle have nye vinduer.

Langt mindre betydning end nabobyen mod syd, havde den mod nord: Haderslev. I 1535 tilkaldtes ganske vist 2 murere herfra, der skulle mure en ny bageovn ved slottet, men i 1538 blev der slet ingenting købt her. I 1539 benyttede man sig af byens gode leverancer af drikkevarer. Man fik leveret både vin af tre omgange og 1 tønne af Egernførdes kakebilleøl. Kakebilleøllet ankom i ikke ringe mængder ad søvejen til Haderslev, og vin blev bl.a. ført hertil ad landevejen fra Ribe.

Sønderborg og Als fremstod som kornleverandør. 1538 solgte adelsmanden Sivert van Qualen, som boede i Sønderborg, men ejede Egeskovgård i Avnbøl, 2 ørtug havre til Aabenraa, og han havde følgeskab af en hr Hans i Sønderborg, der solgte 14 ørtug havre. Malt blev dette år købt tre gange af sønderborgere, i alt 1 læst 20 ørtug til den betydelige pris af 65½ mark. 1539 indkøbtes 12 ørtug malt af en borger i Sønderborg og 21½ ørtug havre af den alsiske adelsmand Wulf Sture til Gammelgård og Hellevedgård.

Kornleverancerne kunne så suppleres af skibstransporter fra andre syddanske områder. Fra Svendborg kom Hans Petersen, der afhændede 1 læst malt for 40 mark; fra Nakskov Kersten Nansen med 12 ørtug byg og Asmus

Galmansen med 16½ ørtug 1½ skæppe byg²¹. Tydeligt er det, at Aabenraaegnen ikke var selvforsynende med korn.

Fra Vestslesvig fik man det billige frisiske salt. Det kunne købes i Tønder, som det blev i 1535, hvor en svend blev sendt hertil to gange for at hente 1½ læst frisersalt eller i 1539, hvor 9 tønder af saltet afhentedes. Imidlertid kunne man også gå direkte til producenten, både i 1538 og 1539 købte man til slottet salt hos Jens Duysen i Risum Mose; den første gang 16 tønder til 16 mark, den anden gang 2 læster til 24 mark.

Kontakten med den store havnestad Husum ved vestkysten var ikke intensiv, til gengæld kunne man få dyre varer herfra. Den fornemme husumer Herman Hoyer, også kaldet »lange Harmen«, leverede i 1535 1 møllesten til Runde Mølle for 26 mark samt i 1538 3 møllesten til Blåmølle, Runde Mølle og Lille Mølle for et samlet beløb af 91 mark. Møllesten importeredes fra rhinske brud, og udgjorde en solid indtægtskilde for vestkystens handlende. Også fra Husum kom en specialhåndværker som glarmesteren Cort Munge, der 1539 satte ruder i på Aabenraa slot.

Den vigtigste handelspartner for Aabenraa slot var dog Ribe, men handelen her var, i modsætning til den anden betydelige indkøbsby, Flensborg, koncentreret på kun et par varer og begrænset til ganske bestemte tider af året.

Den ene vigtige indkøbsartikel fra Ribe var fisk. Aabenraas fiskeindkøb er sammenstillet i tabel 7:

Tabel 7. Fiskeindkøb til Aabenraa slot fra Ribe. 1535, 1538-39 (antal fisk).

	Faste 1535	Skt. Hans 35	Faste 38	Skt. Hans 38	Faste 39	Skt. Hans 39
hvidling	1000	1750	750	3000	1750	2250
skuld	500	1500	500	2500	500	2500
kabeljau	40	120	40	110	40	80
rokke	20	110		120		160
sømrokke*				80		
»tepel«**				60		

* »Pillruchen«. ** muligvis rokkearten tørbe.

To gange om året drog man til Ribe for at købe fisk. Der var tale om de tørrede hvidling og skuld, en flynderfisk samt om rokker. Mindst købtes ved forårsmarkedet i marts, mest ved sommermarkedet, når bønder fra hele Vestkysten og øerne samledes i Ribe. Så sendte amtmanden en opkøber til markedet. Det kunne være herredsfogeden Nis Brun fra gården Kopsholt, som tog til begge markeder i 1535 og 1539 og hver gang fik nogle skilling for sin ulejlighed. Det kunne også være en Aabenraaborger som Hans Kremer, der var af sted i foråret 1538. Sælgerne var borgere i Ribe. Vi får navnene Termen Jensen med hustru Anne Termens og Hans Farsen.

Endnu dyrere indkøb i Ribe repræsenterede okserne. I 1535 tog amtmandens skriver til »Ryper markede« og købte hele 31 okser for den betragtelige sum af 155 mark af oksehandleren Peter Bagge. For at få handelen i stand måtte skriveren blive 4 nætter i Ribe.

Det andet betydelige oksemarked inden for rækkevidde fandt sted i Kolding. I efteråret 1539 drog Asmus Arnkiel hertil på amtmandens vegne og erhvervede 10 okser for 50 mark.

Hermed er grænserne for Aabenraa slots markedsområde udstukket: man bevægede sig inden for en radius, der i syd afgrænsedes af Flensborg og Husum, i nord af Ribe og Kolding. Inden for dette område udgjorde amtsadministrationen et af mange omdrejningspunkter i det lokale økonomiske liv.

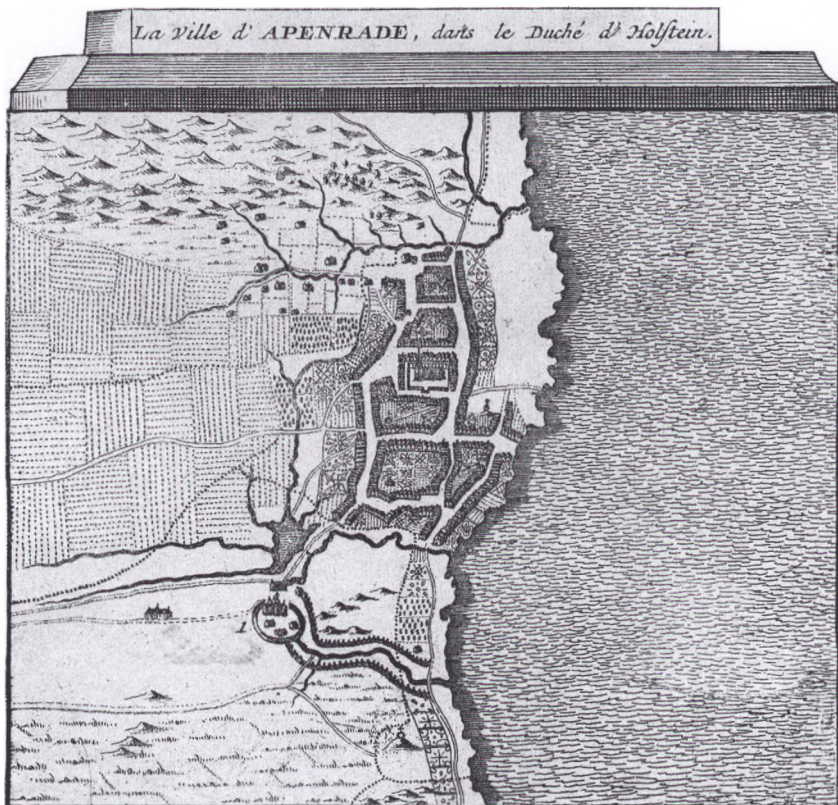
Aabenraa amts værdier

Aabenraa slot satte en strøm af værdier i omløb i den organisme, som hertugdømmet Slesvig udgjorde. De fleste af værdierne forblev i selve amtet og kom slot og by til gode, mens kun en mindre del røg ud af systemet og videre til den kongelige administration. Dette fremgår ved en betragtning af penge-regnskabernes hovedsummer (tab. 8):

Tabel 8. Samlet indtægt, udgift og overskud i mark lybsk ved Aabenraa amt 1535, 1538-39.

	1535	1538	1539
Indtægt	1769	2108	2499
Udgift	1388	1718	1835
Overskud	381	390	664

Som det ses, var det kun en brøkdel af de samlede indtægter, amtmanden kunne overrække kongen i form af overskud ved den årlige regnskabsafleggelse i kammeret på Gottorp slot. Dette gjaldt selv for året 1539, hvor amtet ellers havde måttet betale en betydelig ekstraordinær skat. De fleste af de pligtige ydelser, som indkom til amtet, blev givet ud på lokalt slesvigsk plan, og de fleste penge igen i selve amtet. Der skete gennem disse udbetalinger en vis omfordeling af midlerne fra den brede masse af betalende bønder til udvalgte dele af byen Aabenraas borgere og enkelte mere produktive bønder. Særlig store pengemængder og sociale ændringer var der dog ikke tale om. Næppe nogen kunne leve alene af at levere til slottet. Selve de indtægter, der tilflød amtet, var jo også, som det fremgår, ret nøje tilpasset driften af slottet. I betragtning af at administrationen må karakteriseres som værende af dværgstørrelse, at garnisonen var yderst beskeden, og at slottet var diminutivt, må

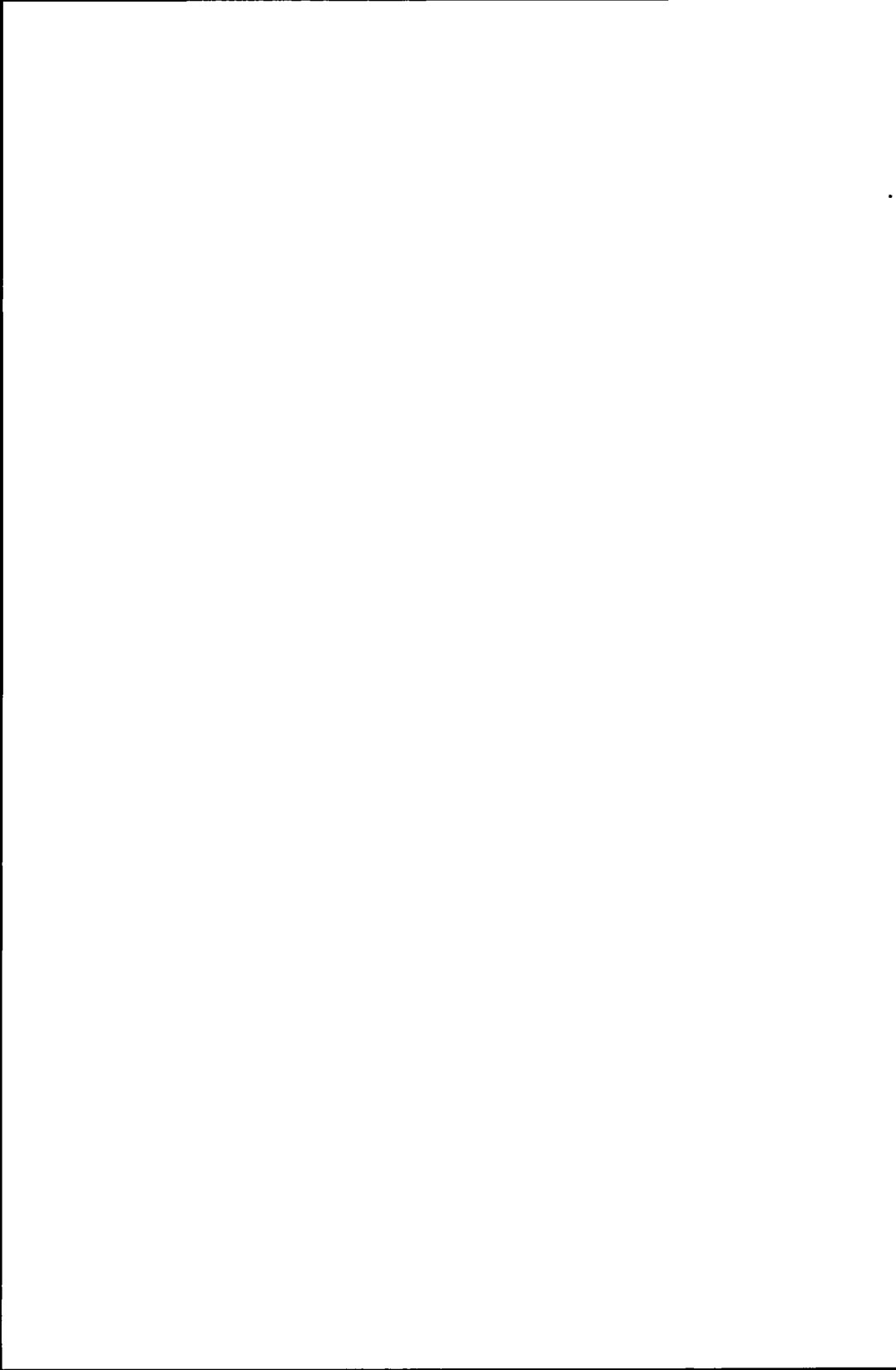

Brundlund slot fik lov at fylde pænt på de gamle stik af Aabenraa by og omegn. På dette franske stik af »la Ville d'Apenrade, dans le Duché d'Holstein« fra slutningen af 1600-årene er slottet markeret med tallet 1. På en høj sydøst for slottet – Kapelbjerget – er det middelalderlige Skt. Andreas kapels beliggenhed markeret. Kortet findes i landsarkivet i Aabenraa.

vi ledes til den konklusion, at det offentlige økonomisk set ikke vejede tungt på samfundet og i meget var til gavn for det. Naturligvis glædede det aldrig skatteyderne at betale. I 1538 indkasserede amtet således en gigantisk bøde på 115 mark fra 6 bønder i Hellevad, der havde skjult noget jord for skatteopkræveren. Kunne man snyde i skat, gjorde man det. Men som helhed kan det konkluderes, at forvaltnings- og administrationsomkostningerne ikke hævede sig til afskrækkende højder. Aabenraa amts beboere levede faktisk i givtig symbiose med deres amtsadministration.

NOTER

1. Jeg vælger i det følgende betegnelsen amt istedet for len, da det er i overensstemmelse med den sprogbrug, der vandt indpas fra o. 1500. Jfr. dog at Aabenraas naturalieregnskab fra 1535 har titlen »Register des lhens Apenrade«.
2. Rigsarkivet, Kbh. 1523 30.april. Inventar for Aabenraa slot. Regnskaber fra hertugdømmerne ældre end 1580. II Kongens arkiv. Rev. regnsk. Aabenraa amts inventar og regnskaber 1523, 1535, 1538-39. Gem. Arch. Cap XXIII, 11.
3. Rigsarkivet, Kbh. 1535. Pengeregnskab for Aabenraa len. Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber, 1523, 1535, 1538-9. Regnskabet over de faste pengeindtægter (»jordebog«) er udgivet Falkenstjerne og Hude: Sønderjyske Skatte og Jordebøger. Kbh. 1895-99 s. 133-145.
1535. Naturalieregnskab for Aabenraa len. Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber, 1523, 1535, 1538-9. Regnskabet over de faste naturalieindtægter (»jordebog«) er udgivet Falkenstjerne og Hude, s. 133-145.
4. Rigsarkivet, Kbh. 1538. Pengeregnskab for Aabenraa len. Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber, 1523, 1535, 1538-9.
5. Rigsarkivet, Kbh. 1539. Pengeregnskab for Aabenraa len. Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber, 1523, 1535, 1538-9. Heraf udgivet: regnskab over overskat (1 gylden af hver plov). Falkenstjerne og Hude (1895-99) s. 125-132.
6. Ang. kilderne til Aabenraas plyndring i 1523 se Mikael Venge: »Når vinden fører sig ...«. Spillet om magten i Danmark marts-december 1523. Odense 1977, s. 41-42.
7. J.Hvidtfeldt og P.K.Iversen: Aabenraa Bys Historie, I, 1961, s.128.
8. Otto Madsen: Brundlund slot. En bygningshistorisk undersøgelse. Aabenraa 1970. Johannes Hertz: Brundlund – et næsten ukendt slot. Nationalmuseets Arbejdsmark 1986, s.84-103.
9. Hieronimus Rantzau var fra 1512 i hertugelig tjeneste. Efter amtmændstiden i Aabenraa var han 1546-50 amtmand på Nordborg. Han døde 1567. Danm. Adels Aarbog 1930, s. 164.
10. Klæde fra den hollandske by Harderwijk.
11. Af udgiftsregisteret i 1535-amtsregnskabet fremgår det, at gårdene på Barsø i fasten 1535 var blevet nedbrændt af lybækkerne, og at kongen refunderede dem 10½ mark af deres landgilde, der derfor må fratrækkes det i tabellen anførte beløb.
12. Et egentligt »Schæffereik« udviklede sig under Aabenraa amt i løbet af 1500-tallet. 1564 skal der have været 500 får. Landsark. Aabenraa. Top. Aabenraa amt. 1564. Beskrivelse af Brundlund slot og Aabenraa amt.
13. Jfr. L.Laursen: Danmark-Norges Traktater 1523-1750. Bd. 1, Kbh. 1907, s.213ff.
14. Rejste forbi 15.april 1535.
15. Om denne se Dansk Biografisk Leksikon. 3. udg., Bd. III, s.503.
16. Formodentlig på den videre rejse sydover overnattede Bugenhagen 4 dage i Hinrick Wantschers hus i Rendsborg, hvorfra en detaljeret regning er bevaret. Edward Hoop: Geschichte der Stadt Rendsburg. Rendsburg 1989, s. 132.
17. Jfr. H.V.Gregersen: Toldsted ved Hærvejen. Arnkielernes hjemstavn og Urnehovedegnens og oksehandelens historie. Haderslev 1978.
18. 1564 skal der have været 115 huse i byen. Landsark. Aabenraa. Top. Aabenraa amt. 1564. Beskrivelse af Brundlund slot og Aabenraa amt.
19. Negels Becker træffer man i øvrigt i Haderslevs toldregnskab fra 1539, hvor han kom gennem Haderslev med 2 tønder hvede og senere med 2 heste. Rigsarkivet. Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580. Rev. regnskaber. Haderslev toldregnskab. 1539.
20. Jfr. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Kbh. 1941.
21. I amtsregnskabet opgives det, at Galmansen er fra Falster, men af Haderslevs toldregnskab fra 1539 fremgår det, at han var fra Nakskov »i Lolland«. Han lagde til to gange i 1539 i havnen i Haderslev med i alt 2½ læst korn. I Haderslevs toldregnskab forekommer også Kersten Nansen under navnet »Christen Nanne tho Nakschow«.

Nyt om Gammelgård på Als

Et kritisk bidrag til slottets bygningshistorie

Af *Jørgen Paulsen*

Herregården Gammelgårds omfattende bygningskompleks på Als blev opført af hertug Hans den Yngre omkring 1600 og nedbrudt først i 1700-årene. Fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsen har forsøgt at rekonstruere slottets oprindelige udseende og udbygningen fra 1665. Denne påvisning af slottets bygningshistorie afviger stærkt fra den hidtidige opfattelse, som blev fremlagt af Peter Kr. Iversen i *Sønderjyske Årbøger* i 1949.

Indledning

Det er nu mange år siden, Peter Kr. Iversen, Aabenraa, skrev en afhandling i *Sønderjyske Årbøger* om Gammelgårds godshistorie¹. I et mindre afsnit, kaldet »Slot og avlsbygninger« kom han her også med en kortere redegørelse for herregårdens bygningshistorie. Det skete naturligt nok på grundlag af hans samtidige forelæggelse af en større samling bygningstegninger fra Gammelgård, opbevaret i Landsarkivet i Aabenraa². Den omfatter ud over et amatør-agtigt blyantsprospekt af herregårdens samlede kompleks af bygninger, set fra nord i det bakkerige midtalske landskab mellem Ketting og Asserballe, tillige en række mere eller mindre professionelt udførte rødkridts- og blyantstegninger af enkeltbygninger, såvel avlsbygninger, som hovedbygningen – med rette kaldet slottet, fordi Gammelgård i tiden 1626-1667 var de sønderborgske hertuginders enkesæde. Det drejer sig om både facader og grundplaner. Alt i alt er der tale om et særdeles interessant og for sin tid tillige såre sjældent materiale til konkret viden om Gammelgårds længst forsvundne bygninger.

Peter Kr. Iversen begrænser sin udnyttelse af disse tegninger til en kort beskrivelse af, hvad de efter hans mening kan fortælle om slottets udseende og indretning i 1600-årene. Han daterer dem til »sidste halvdel af det 17. århundrede«, men i billedunderskrifterne udvider han dette til »17. århundrede«, altså til også at omfatte hertug Hans den Yngres tid og dermed slottets oprindelige udseende og indretning.

Ud fra både tidsmæssige og stilhistoriske kriterier har det længe været min opfattelse, at en række af de af ham på dette grundlag fremførte synspunkter ikke kan være rigtige. Dette er baggrunden for det efterfølgende »kritiske« bidrag til Gammelgård slots bygningshistorie. Den direkte tilskyndelse til at tage denne opgave op nu er imidlertid et for nylig afsluttet arbejde med et

hidtil ukendt håndtegnet og farvelagt landkort over Als og Sundeved³, hvorpå der forekommer en afbildning af slottet, som er væsentlig forskellig fra de i Peter Kr. Iversens afhandling gengivne skitseagtige løshåndstegninger i rødkridt af dets to facader. Denne forskel må der kunne findes en forklaring på.

Landkortet er signeret og dateret af en ikke identificeret korttegner ved navn Henrich Ottendorff 1655. Forlægget har været et andet håndtegnet landkort, som er udført af vor berømte landsmand, kartografen og matematikeren Johannes Mejer fra Husum. Henrich Ottendorffs kort er særpræget derved, at han i stedet for signaturer har anvendt bitte små miniaturetegninger af landsbygårde og -huse, kirker, slotte og herregårde m.m., hvilket bidrager til en mere visuel belysning af landskabets udseende, end signaturer formår at give. Initiativtageren til dette landkort, der har en tydelig hertugelig-sønderborgsk og -nordborgsk baggrund, er efter alt at dømme hofmesteren hos hertug Hans Christian af Sønderborg (1607-53), nemlig en adelsmand af mecklenburgsk herkomst ved navn Frederik Lützow, som i 1645 blev gift ind ved det nordborgske hof med den daværende hertuginde kammerjomfru for tre år senere – i 1648 – at blive udnævnt til hofmester hos hertugen i Sønderborg med bolig på slottet dér. Dette nævnes, fordi han i kraft af sin stilling må have kendt hertugens ægtefælle Anna, der ved hertugens død 1653 fik Gammalgård som sit enkesæde, og hendes slot dér særdeles godt, og dette forhold må bidrage til styrkelse af tiltroen til landkortets afbildning. Den fremstiller slottet, set fra syd (fig. 1). Ved første øjekast opfattes bygningen som et trefløjet anlæg omkring en åben slotsplads ud mod en bred voldgrav, der ved sine krumninger på hjørnerne antydes at have omgivet hele det voldsted, hvorpå slottet var opført. Både midterbygningen og de to fremspringende sidebygninger med antydede renæssancegavle står i to stokværk og med sadeltag.

Ser man imidlertid nøje efter og lader blikket følge sidefløjenes taglinier bagud, bliver det indlysende, at disse er gennemgående og fremspringende mod syd ligeså vel som mod nord. Fra tegnerens side må det være bevidst, at slottet er vist som set en smule fra oven for derved at fremhæve bygningens specielle symmetriske form, altså som bestående af en midterbygning mellem to gennemgående sidefløje af en sådan længde, at de på begge ender omslutter en rektangulær forgård eller slotsplads, der er åben ud imod voldgraven.

De to i vor sammenhæng væsentligste oplysninger, der kan udledes af denne afbildning på landkortet fra 1655 – ti år før slottets udvidelse og på et tidspunkt, hvor bygningen endnu stod i sin oprindelige skikkelse, således som det var opført under Hans den Yngre omkring 1600 – er for det første dets arkitektoniske type eller form – en H formet bygning – for det andet, at der var tale om et hus i to stokværk og med sadeltag.

Lad der så derudover være detaljer, der ikke er helt rigtige. Sådanne skal

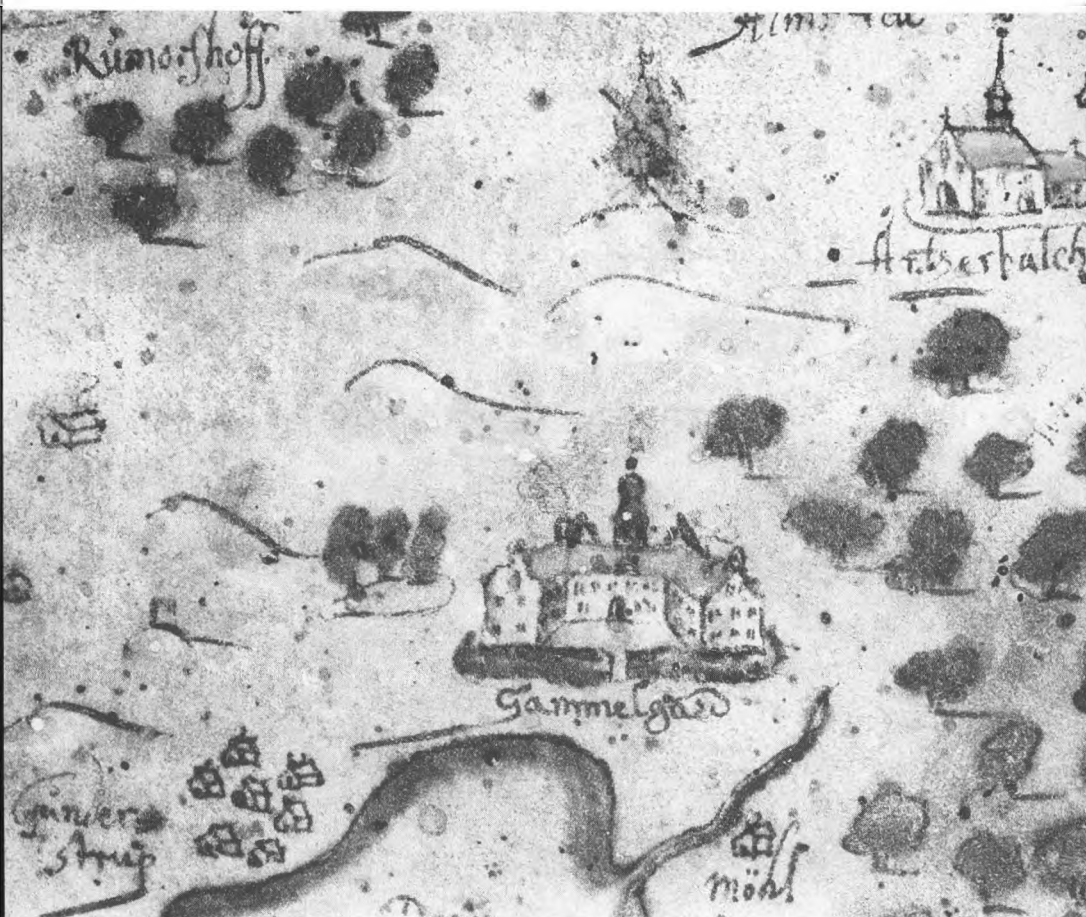

Fig. 1. Gammelgård slot i 1655. Forstørret gengivelse af miniaturetegning på Henrich Ottendorffs landkort over Als og Sundeved. Slottet stod på det tidspunkt i den skikkelse, hvori det var opført af Hans den Yngre ca. 1600. Det kongelige Bibliotek.

her ikke forties eller lades uomtalt, om end de næppe kan rokke ved billedets troværdighed på de ovennævnte vigtige områder. Det er således bemærkelsesværdigt, at bygningen fremtræder med hvide mure og røde tegltage uden antydning af, at der er tale om en bindingsværksbygning. Men på en så lille tegning som denne, ville det næppe være muligt at anføre dette. Og bortset derfra, hvad vides der egentlig med sikkerhed om problemet overkalkning eller opmaling af bindingsværk til forskellige tider og i forskellige egne?

Derimod må det nok være sikkert, at et bredt og klunget spir som det over midterbygningen her, aldrig har været der. Imidlertid er det påfaldende, at

sådanne spir også er vist på dette landkorts tre andre billeder af hertugelige slotte, nemlig Sønderborg, Nordborg og Østerholm. De kan måske derfor forklares som tegnerens bevidste markering af netop disse fire slottes status som hertugelig residens.

Endelig forekommer det direkte fejlagtigt, at den østlige sidefløj på afbildningen fremtræder bredere – med tre vinduesfag i gavlen – end dens pendant vestfløjen. Dette ville være et brud på renæssancestilens forkærlighed for symmetri.

Men tilbage til det væsentlige, nemlig bygningsformen – en midterbygning mellem to gennemgående sidefløje. En sådan er for den tids vedkommende sjælden, for ikke at sige enestående, under vore himmelstrøg. Ikke desto mindre synes det, som om den har været særlig yndet af Hans den Yngre i tiårene omkring 1600. I hvert fald opførte han 1594-1601 det store slot Ahrens-bök, beliggende ca. 20 km nordvest for Lübeck, som en bred midterbygning mellem to sidefløje af forskellig længde på dens to sider⁴. Også Nordborg slot, bygget omkring år 1600 oven på ruinerne af den da næsten forsvundne middelalderborg som en bindingsværksbygning, skal have været af samme type, her dog med ganske korte, nærmest risalitagtige ender på sidefløjene og med bevarelse af det middelalderlige kærnetårn midt på hovedbygningens facade. Nordborg blev desværre fuldkommen ødelagt ved en voldsom ildebrand i 1665.

Hans den Yngres slot ca. 1600. Første byggefase

Hovedbygningen eller slottet på Gammelgård blev opført i bindingsværk på et ved den middelalderlige gård nærliggende voldsted af størrelsen ca. 20 × 30 m. Den i indledningen omtalte samling af bygningstegninger indeholder bl.a. et helt sæt af professionelt udførte bygmestertegninger, bestående af fire eksteriorer, der viser slottet set fra dets fire sider – nord, syd, øst og vest – samt fire dertil svarende og i samme målestok udførte grundplaner. Disse er desværre hverken omtalt eller gengivet i Peter Kr. Iversens afhandling, om end de forekommer langt mere oplysende om bygningens arkitektur i enkeltheder end de af ham gengivne rødkridtstegninger. Efter min opfattelse er det muligt at datere tegningerne, idet de må anses som bygmesterens (arkitektens) forarbejder til den af hertuginde Anna ønskede udvidelse, som er omtalt i Ketting sogns kirkebog og ifølge denne fandt sted i første halvår af 1665. De er således fra en langt senere tid end slottets oprindelse, men da de må være tegnet på grundlag af og med det oprindelige bygningsværks udseende og indretning som udgangspunkt, og det tilsyneladende af en særdeles kyndig bygmester

med godt kendskab til dettes stil, vil de efter mit skøn kunne anvendes med held i et forsøg på at rekonstruere det oprindelige slot, i særdeleshed når de jævnføres med de oplysninger, som landkortets afbildning allerede har givet.

Når det gælder bygningsformen, vil det være mest naturligt at tage grundplanen som udgangspunkt (fig. 2). Af denne fremgår, at hovedindgangen til huset var gennem et mangekantet tårn i det sydøstre hjørne af den nordre slotsgård. En vindeltrappe i tårnet førte dels op til førstesalen, dels ned til kælderetagen. I stueetagen førte en dør ind til midterbygningen, der var opdelt i to større rum, først en forhal (A) og til højre for denne et stort gemak (B). Disse to rum var dele af midterbygningen, hvis endevægge til begge sider var bygget et stykke (ca. 1 m) ind i sidefløjene. Midt på disse endevægge var der en stor kamin.

I hvert af midterbygningens fire hjørner førte en dør ind til de fire gavlgemakker i sidefløjene (C og E, I og M), der alle havde kamin midt på gavlvæggen. Det nordre gavlgemak i den østre sidefløj (C) var lidt mindre end de øvrige,

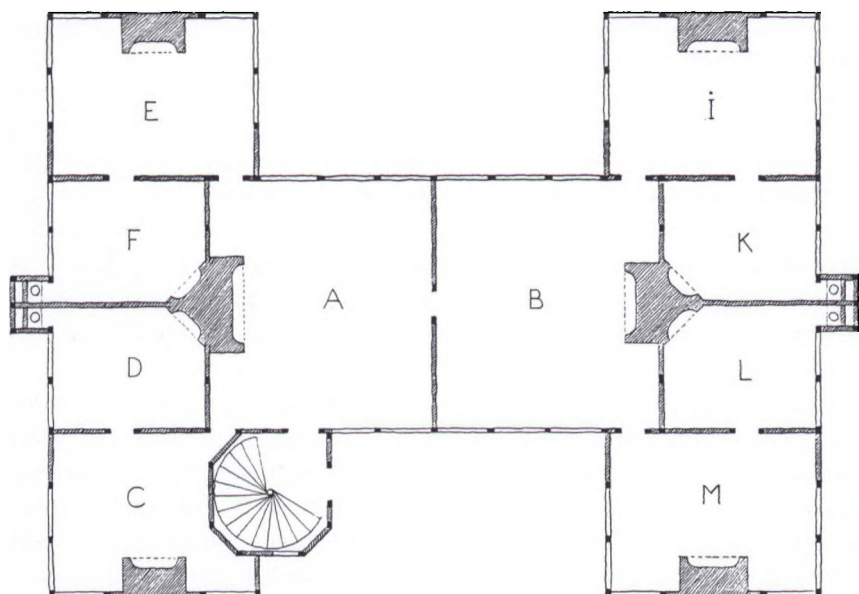

Fig. 2. Grundplan af slottets 1. stokværk i den oprindelige form. Rekonstrueret på grundlag af blyantstegning fra 1665 ved fraklipning af den da opførte tilbygning til midterbygningen (jvf. fig. 6). Bogstaverne henviser til de enkelte rums anvendelse, som er anført på tysk: A. Forstue med kamin, B. Stort gemak, C. Gemak i sidefløjen med kamin, D. Kammer med kamin, E. Gavlgemak med kamin, F. Kammer med kamin, I. Gavlgemak med kamin, K. Kammer med kamin, L. Kammer med kamin, M. Gavlgemak med kamin. Den i alle henseender korrekte tegning er udført af arkitekt Søren Lundquist, Hillerød.

idet trappetårnet for en del var bygget ind i det. Fra hvert af gavlgemakkerne førte en dør i bagvæggen ind til et mindre kammer (D og F, K og L), der alle havde en lille hjørnekamin ind imod midterbygningens to store kaminer på endevæggene, med hvilke de således havde fælles røgkanal og skorsten. I hvert af de fire små kamre var der i ydervæggen en dør ind til en såkaldt »hemmelighed« (kloset), anbragt parvis (to og to) i en mindre, rektangulær udbygning midt på ydermurene, hvorfra der var nedløbsrør til voldgraven omkring bygningen.

Grundplanen for 2. stokværks (førstesalens) vedkommende var nøjagtig den samme som stueetagens, og det både i midterbygningen og sidefløjene. Det vil sige, at der i huset var fire større lokaler – forstue og tre større gemakker – til fælles selskabeligt brug samt otte små ens to-værelses suiter, alle udstyret med datidens moderne bekvemmeligheder hvad angår varme- og toiletmuligheder. Denne indretning forekommer yderst rationel og fleksibel for et mindre landslot, beregnet til kortere landophold for dels medlemmer af, dels eventuelle gæster hos den hertugelige familie, der havde fast bolig på det nærliggende store slot i Sønderborg. Sådan blev slottet bygget i Hans den Yngres tid efter alle kunstens regler som et herskabshus, i hvilket tjenerskab var henvist til arbejde og ophold i den rummelige kælderetage. Der var nemlig fra begyndelsen kælder under hele huset.

Undersøgelsen af slottets oprindelige grundplan gav således et positivt resultat. Den bekræftede, at sådan må huset have været indrettet under hertug Hans den Yngre, og sådan stod det endnu i 1655, da landkortet blev tegnet, og Gammelgård for anden gang blev benyttet som enkesæde. Den viste tillige, hvor den senere udvidelse skete, nemlig på sydsiden op imod den oprindelige midterbygning med den søndre slotsplads som byggegrund. Endelig blev det med sikkerhed fastslået, at slottet må være bygget i to omgange, den første omkring 1600 i hertug Hans den Yngres tid, den anden i 1665 under enkeher-tuginde Anna.

Efter at grundplanen ved at se bort fra den del, der ikke hører med til den oprindelige slotsbygning, dvs. bygningen over den søndre slotsplads, har gjort det klart, hvorledes det oprindelige slot var indrettet, gælder det herefter en nærmere undersøgelse af de fire eksteriørtegninger (fig. 3-5). Hvad kan disse, ud fra de samme forudsætninger, der blev lagt til grund for undersøgelsen af grundplanerne, fortælle om slottets oprindelige udseende?

Da nordfacaden i sin helhed – med de to i forhold til midterbygningen fremspringende sidefløje omkring den nordre slotsplads – ikke blev berørt af det senere byggeri ud over midterbygningens forhøjelse med et nyt tredie stokværk, vil det være naturligt først at se nærmere på denne (fig. 3). Ved fraklipning af denne etage på tegningen viser det sig let at nå frem til en

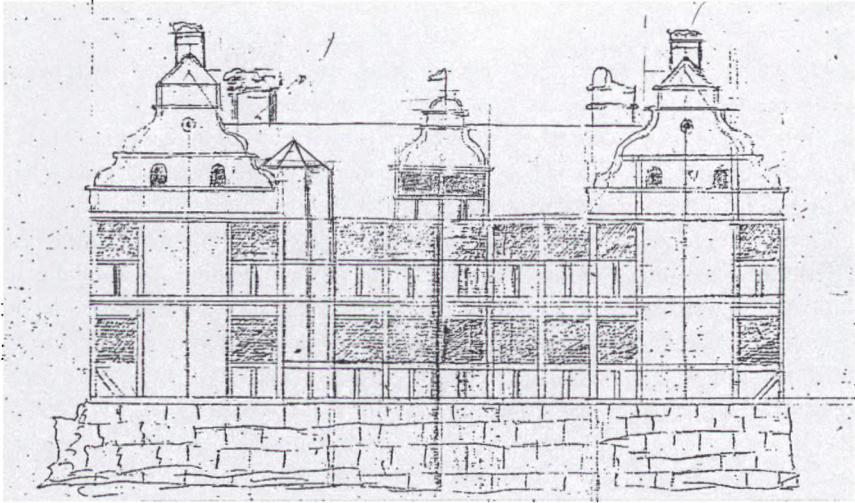

Fig. 3. Hans den Yngres slot. Facaden mod nord. Rekonstruktion på grundlag af bygningstegningen fra 1665 ved fraklipning af midterbygningens 3. stokværk samt påklistering af gavlkvisten og den øverste del af indgangstårnet (jfr. fig. 9).

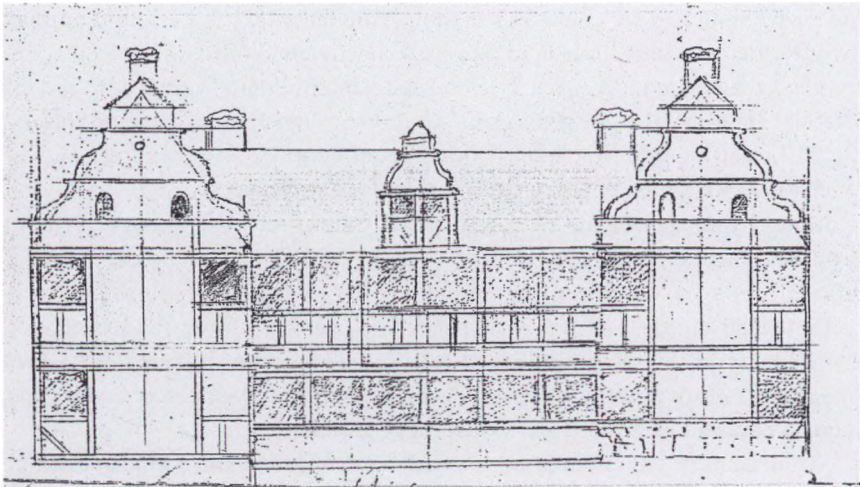

Fig. 4. Sydfacaden af Hans den Yngres slot. Rekonstruktion som foregående (jvf. fig. 10), her med overklistering af gavlpartiets stueetage i den vestre sidefløj.

tilforladelig rekonstruktion af denne facade, som den oprindelig må have set ud.

Det første der falder stærkt i øjnene er, at bygningen ud mod voldgraven på denne side hviler på en høj sokkel af store kampestenskvadre i 4-5 lag⁵. Byggegrunden på voldstedet her har øjensynlig været noget usikker. Måske blev det en medvirkende årsag til bygningens hurtige forfald og endelige nedbrydning allerede i de første årtier af 1700-årene.

Den omhyggeligt udførte facadetegning giver et godt grundlag for iagttagelse og vurdering af den fine regelbundne bindingsværksbygning i oprindelig to stokværk og med sadeltag. Slottet fremtræder som et helstøbt eksempel på en bygning i nederlandsk-nordisk renæssancestil, tydeligst markeret ved sine to sidefløjes i alt 4 fritliggende, prægtigt svungne gavlparter, 2 mod nord og 2 mod syd. I højden er de ved vandrette sandstensbånd opdelt i 4 lag af forskellig bredde og øverst oppe afsluttet med en spids trekant. I det næstnederste parti ses 2 rundbuede vinduer og midt i det overliggende et rundt uglehul.

Gavlmurenes underdele er i formen nøjagtig kvadratiske, med vinduer i begge etager anbragt foroven i de 4 hjørner. De murede tavler under vinduerne har dokker i midten, hjørnetavlet fornedet dog skråbånd af stabiliseringshensyn⁶. Midterpartiet mellem vinduesfagene er uden stolper, medens etagedelingen tydelig fremgår af remmen. Den i forhold til sidefløjene tilbagetrukne midterbygning i to stokværk er ved stolper opdelt i seks fag ud mod gården, hvoraf dog det længst inde mod den østre sidefløj er skjult bag det fremspringende ottekantede indgangstårn. Den sidste, mindre del af tårnet ses ikke, da den var bygget ind i gavlgemakket, således som det fremgik af grundplanen fig.2. Tårnet hævede sig i højden nøjagtig en etage op over taglinien og var øverst afdækket med et forholdsvis lavt, spidst hættag.

Midterbygningen havde over midten en stilren, ret bred tofaget gavlkvist med rektangulær underdel og lave vinduer over tavler med dokke. I begge midterbygningens to etager sad vinduerne i tæt række over tavler med dokker.

På tagene ragede i alt 6 skorstenspiber op, nemlig 2 store på midtertaget, forskudt ud til siderne på linie med sidefløjenes inderste stolpefag, altså med skorstene opført over de to store kaminer på midterbygningens endevægge, samt 4 mindre bag hver af gavlspidsernes trekanter.

Sydfacaden (fig.4) er rekonstrueret ud fra det, der fremgår af grundplanen (fig.2), nemlig at de to gavlfacader var fuldkommen symmetriske. Dog var midterbygningens gavlkvist her smallere end på nordsiden.

Med hensyn til begge disse kviste er der ved rekonstruktionsforsøgene gået ud fra, at de ved det senere byggeri i 1665 må være ført med op i deres originale former ved brug af både de svungne og vandrette sandstenskarmer og -bånd.

Sidefløjenes gavlpartier mod syd fremtrådte oprindeligt som fritliggende og helt som de to mod nord. Dog ses det, at den østre her mod syd hvilede på et lavt, to lags fundament af tilhugne kvadre.

Et forsøg på at rekonstruere de to sidefløjes ydermure vil bedst kunne baseres på bygmesterens tegning af den vestre (fig. 5), idet denne også efter 1665 – med blot en enkelt lille ændring – stod bevaret helt i den samme skikkelse, som den var blevet opført i under Hans den Yngre omkring år 1600. Begge sidefløje må efter alt at dømme have været ens i opbygning og udformning. De var tidstypiske bindingsværkslænger i 2 stokværk med ialt 11 fag, nemlig 5 på hver side af et tydelig markeret, fremspringende midterfag med 3 højstolper og flere tværgående løsholte. Det drejer sig tydeligvis om den på grundplanen fig. 2 viste, smalle udbygning med »hemmelighederne«. Den havde øverst oppe eget tag.

De 5 fag på hver side af udbygningen havde i begge stokværk vinduerne placeret parvis – to og to – foroven og med et taavl imellem. Der var ingen dokker i tavlene, men skråbånd i hjørnerne og i et enkelt andet taavl forned. Midt over tagryggene ragede de store skorstenspiber fra midterbygningens tag, og på gavlenderne sad de mindre over kaminerne i gavlgemakkerne. På den søndre halvdel af vestfløjen var der endvidere et tagvindue.

Hermed er undersøgelsen af og forsøget på ved gengivelser af rekonstruktio-

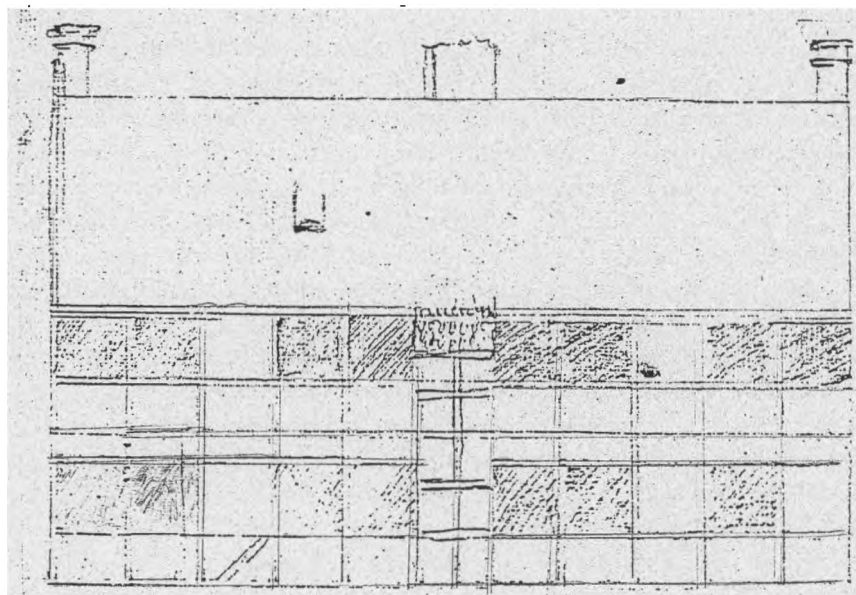

Fig. 5. Vestre sidefløjs ydermur. Rekonstrueret efter bygmestertegning fra tiden efter 1665.

ner, udført på grundlag af de foreliggende bygmestertegninger – såvel grundplaner som eksteriører fra 1665 – at vise, hvorledes Hans den Yngres slot må have set ud og været indrettet, ført til ende.

Det fremgår, at Gammalgårds hovedbygning var præget af en bemærkelsesværdig arkitektonisk kvalitet. I omfang var bygningen ret beskeden⁷, men på Als må den have været en virkelig pryd. Den var både i indretning og udseende præget af renæssancetidens fremherskende idealer om klarhed og ro, symmetri og harmoni.

Hans den Yngres slot var ikke – som beskrevet og gengivet i Peter Kr. Iversens afhandling s. 101-106 »– en trefløjet bygning med hovedfløjen mod syd, strækkende sig øst-vest –«, og der var heller ikke – som anført – i denne nogen kirke ud mod syd. Sådan blev det først efter en større udvidelse i form af en tilbygning til og forhøjelse af den oprindelige midterbygning, således som der i enkeltheder vil blive gjort rede for i det efterfølgende afsnit.

Udvidelsen under enkehertuginde Anna i 1665.

Anden byggefase.

Efter hertug Hans Christians tidlige død i 1653 fik hans da 48-årige enke Anna Gammalgård til enkesæde. Som formynder for sin 12-årige søn, arvefølgeren Christian Adolf (1641-1702) tiltrådte hun samtidig regeringsmyndigheden i det lille hertugdømme Sønderborg. Foruden sønnen var der i ægteskabet to døtre i alderen 15 og 17 år. Under de ulykkelige krigsforhold i årene 1657-60 med gentagne angreb på og besættelse af såvel Sønderborg slot som øen Als, må Gammalgård ved sin beliggenhed og sine faciliteter som landbrugsbesiddelse have været et godt og givtigt opholds- og fristed for den hertugelige familie, om end pladsforholdene i det af hertug Hans den Yngre opførte landslot var ret begrænsede. Sådan må enkehertuginde nok have følt det allerede dengang og med alderen efterhånden mere og mere, som tiden gik og ønsket om mere hjælp i dagliglivets fornødenheder trængte sig på.

I hvert fald besluttede hun i en alder af omkring 60 år at iværksætte et ret omfattende byggeri på slottet med det formål at skaffe mere plads til bl.a. bolig for en forvalterfamilie og endvidere til en kirkesal i selve huset, for ikke hver søndag at skulle køres til gudstjeneste i sognekirken i Ketting. Dateringen af dette byggearbejde skyldes sognepræsten, som nogle år senere – i anledning af enkehertuginde død – må have følt sig tilskyndet til i kirkebogen at indskrive nogle mindeord om sognets fornemste beboer.

Under »Anno 1668« beretter han først om hertuginde Annas dødsfald, der indtraf i Weimar d. 12. december under en rejse med besøg hos hendes datter

og svigersøn⁸. Begravelsen foregik samme sted den 28. januar 1669. Derefter hedder det ordret i kirkebogen om hertuginde: »Hun var god mod Tandslet kirke, hvor hun forærede en kalk og en disk. Til Asserballe gav hun et alterklæde. Men her til kirken gav hun aldrig intet [noget], hvortil hun [ellers] altid søgte her Guds hus [gik i kirke]⁹. Dog efter hendes død fik vi det skønne timeglas og det herlige krucifiks, som hænger på den højre side af væggen.« Derefter følger det som i denne sammenhæng er det væsentlige, nemlig om selve byggeriet: »Anno 1665 lod hun en egen kirke af tømmer og mursten opbygge på Gammelgård, som stod synder og nær [syd og nord] op ved krudgården [urtehaven] og lod den indvie (samme år derpå blev begyndt) d. 26. Juli, St. ANNÆ Dag«. Denne beskrivelse af stedet, hvor tilbygningen med bl.a. kirkesalen blev opført er i nøje overensstemmelse med bygningstegningerne fra 1665 (se grundplan fig. 7, bogstav c). Men sådan har Peter Kr. Iversen ikke opfattet det. Ved alene at fokusere på kirken som formål for det byggeri, der omfattede meget andet, og ved fejlagtigt at henlægge den kirkesal i slottet, som blev indrettet i 1665, til Hans den Yngres tid, måtte han ty til den udvej at tolke det, der blev bygget i 1665 som en »særlig kirkebygning« – en i sig selv ganske usandsynlig opfindelse¹⁰. Hvad skulle enkehertuginde dog med hele to kirker på Gammelgård, i særdeleshed når hun, som sognepræsten havde berettet, plejede at søge Guds hus i Ketting. Det var netop det besvær, hun i sin efter datidens forhold høje alder, gerne ville slippe for ved at få indrettet en egen kirke i sit hus. Dette ønske fik hun opfyldt i form af en kirkesal i en tilbygning på sydsiden af den oprindelige midterbygning. Desværre er den forkerte opfattelse om to kirker på Gammelgård uden videre godtaget og videreført i så vigtige bogværker som Danmarks Kirker og Trap Danmark¹¹.

At det drejede sig om en kirkesal og ikke en særlig kirkebygning fremgår da også tydeligt af kirkebogens beretning om dennes videre skæbne. Den lyder: »Anno 1670. På Hans Kongel. Mayest. Kong Friedrichs den Tredies Nådige bevilling blev samme kirke på Gammelgård opbrudt, og lod Hans Durch- [aughtighed] den Højbårne Herre Ernst Günther, Arving til Norge, Hertug til Sleswig Holstejn etc. den forflytte, opsætte, forfærdige og indvie på Augustenborg, hvor den nu står og [det] meget forbedret. Hvorlænge den der skal have varlighed. Veed Gud!«

At der ved denne flytning til Augustenborg slot et par år efter det sønderborgske hertugdømmes konkurs i november 1667 var tale om overførsel af et slotskapel, kan der ikke herske tvivl. Ernst Günther, den nye hertuginde grundlægger, var svoger til den afdøde hertuginde Anna (som bror til hendes ægtefælle Hans Christian), så både han og hans gemalinde Augusta må have fået et ønske opfyldt, da kong Frederik III gav sin tilladelse til, at Gammel-

gårds kirkesal måtte flyttes til det første Augustenborg slot som dettes slotskapel. Dette forblev jo derved både i familiens eje og beliggende i Ketting sogn, hvortil beboerne i Stavnsbøl og Sebbelev sognede. Hertug Ernst Günther fik i øvrigt ved samme lejlighed med visse forbehold overdraget patronatsretten til Ketting kirke¹². En særlig kirkebygning har der aldrig været i flækken, derimod nok et slotskapel både i det første slot fra begyndelsen af 1662 og et helt nyindrettet i det nuværende slot fra 1776, som imidlertid intet har med Gammelgårds kirkesal at gøre.

I kirkebogen berettede sognepræsten i Ketting alene om byggeriet af hertugindens »egen kirke«. Det var naturligt nok det, der vedrørte hans embedsomsråde, som havde hans særlige interesse. Hvad byggearbejdet i 1665 i øvrigt omfattede, skrev han intet om.

Den tilbygning »af tømmer og mursten, som stod sønder og nær op ved krudgården« rummede nemlig adskilligt mere end kirkesalen i dennes 2. stokværk og med vinduer ud mod haveområdet. Bygningen blev opført over hele den oprindelige søndre slotsplads – med facademuren endda lidt ud over denne – som tilbygning til den oprindelige midterbygning og det i hele tre stokværk over kælderens, altså et stokværk højere end den gamle del, som derfor også måtte forhøjes med en ny etage. Endelig blev den nye, herefter meget brede, sammenbyggede midterbygning forsynet med et nyt, næsten kvadratisk, højt valmtag, der på midten fik en skorstenspibe over den nye skorsten, som byggedes op fra kælder til kvist af hensyn til opvarmningen af de nye rum, herunder kirken på førstesalen.

Slotsbygningen som helhed kom herefter til at fremstå som et i stilmæssig henseende blandingsprodukt med de to af nybyggeriet så at sige uberørte sidefløje bevaret i typisk renæssancestil og midterbygningen i sin nye form præget af barokstilen, mest påtrængende ved dens højde, bredde og tyngde samt ved valmtaget, en typisk barok foreteelse.

For sydfacadens vedkommende fik tilbygningen den uheldige følge, at de to tidligere fritliggende søndre sidefløje blev klemte inde, hvorved deres høje, flotte gavlparter mistede meget af deres tilsigtede virkning. Den oprindelige symmetri mellem nord- og sydfacaden blev ødelagt og hele den fine balance i det oprindelige bygningsanlæg blev forstyrret derved, at nybygningen forskubbede vægten over på sydsiden. I æstetisk og kunstnerisk henseende betød udvidelsen af slottet noget ubetinget negativt, i praktisk imidlertid det positive, at der blev mere plads og muligheder for en bedre udnyttelse af huset under ændrede forhold.

Dette fremgår af de bygningstegninger – både grundplaner og eksteriører – som den åbenbart meget habile bygmester udarbejdede i den forbindelse.

Grundplanen over 1. stokværk (fig. 6) vidner om, at den enkle form i det

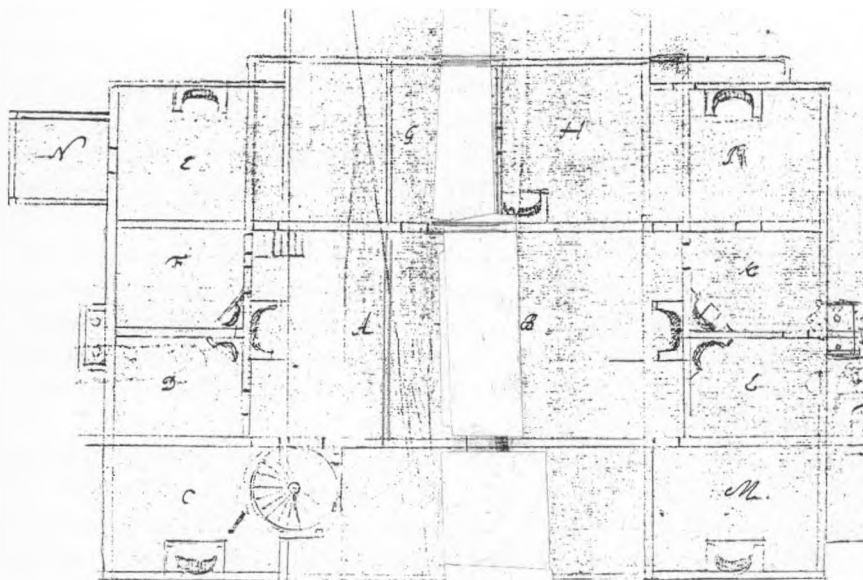

Fig. 6. Grundplan af slottets 1. stokværk efter opførelsen 1665 af en tilbygning til midterbygningen. Gengivelse af bygmestertegning. Bogstavbetegnelser: A. Forhal. B. Stort gemak. C. Fløjgemak med kamin. D. Kammer med kamin. E. Gemak med kamin. F. Kammer med kamin. G. Spisekammer. H. Børne- og folkestue. J. Nu køkken. K. Nu forvalterens stue. L. Dito hans kammer. M. Logement i flojen med kamin. N. Lille kabinet.

oprindelige slot (se fig. 2) – en midterbygning mellem de gennemgående sidefløje – blev væsentlig ændret ved opførelsen af tilbygningen. Den blev ikke blot udvidet med en nybygning over den tidligere slotsplads, men nybygningens facademur blev på sydsiden skudt et lille stykke (ca. 1 m) ud over sidefløjenes byggelinier og i forlængelse af den blev der op imod vestfløjens hidtil så smukke sydgavl opført en ca. 4 m lang og smal udbygning i stuehøjde som læskur for en dør ind til forvalterboligen. Dette skur tjente herefter dels som forstue, dels som opvaskehus nær ved køkkenet.

Endvidere fremgår det af grundplanen, at der på den østre sidefløjs ydermur, nær op ved dennes sydgavl er tilkommet en næsten kvadratisk udbygning. Om dennes udseende og formål vil der blive givet forklaring nedenfor under gennemgangen af østmurens udseende (se fig. 12).

Men nu til rumindretningen i slottet efter byggearbejdet i 1665. I såvel midterbygningens oprindelige del som i de to sidefløje forblev denne uændret i stueetagen (jvf. fig. 2 og fig. 6), dog med undtagelse af, at der ved opførelse af en skillemur i østfløjens søndre gavlgemak blev etableret en korridor mellem dette og den nye tilbygning, således at man fra denne fik mulighed for passage

til slottets forhal. Ifølge grundplanen kom forvalterboligen til at bestå af følgende rum: I tilbygningen først et kammer uden bogstavbetegnelse; dernæst spisekammer (G) og ved siden af dette en såkaldt børne- og tyendestue med kamin (H). I den vestre sidefløj endvidere det søndre gavlgemak, der herefter blev køkken (I) med kaminen som ildsted; ved siden af dette forvalterens stue (K) og kammer (L) – begge med hjørnekaminer, samt det nordre gavlgemak, nu kaldet »logement i gavlen med kamin« (M).

For 2. stokværk (fig. 7) gælder det samme som for 1., nemlig, at dispositionen af rummene i de oprindelige bygningsdele forblev som før. I den nye tilbygning blev dennes førstesal i sin helhed optaget af kirkesalen (c), som stod »sønder og nær op ved krudgården«, dvs. med vinduer i sydmuren, hvorfra der var udsigt over nyttehaven. Kirkesalen blev opvarmet ved en nyopført stor kamin på dennes nordvæg.

Det 3. stokværk (fig. 8) var helt igennem nyt. Over den gamle del blev der indrettet en stor sal (a) med kamin og i tilbygningen bag denne henholdsvis et større gemak (b), der måtte nøjes med den varme, som skorstenen bag storesalens kamin kunne afgive, og et lille kammer (c). Loftsrummene (d) i de nu i forhold til den høje midterbygning lave sidefløje betegnes som meget lavloftede.

Endelig er der grundplanen over kælderetagen. Den er interessant også derved, at en stiplede linie omkring hele bygningsanlægget angiver voldstedets størrelse og dermed bygningens beliggenhed ud til voldgraven.

De oplysninger, grundplanen i øvrigt giver om kælderens indretning, er begrænsede, idet blot rummene i østfløjen og en del af den nye tilbygning er anført. I østfløjen var der fra begyndelsen under det nordre gavlgemak vinkælder (A), hvis hvælvede loft angives at være faldet helt ned, samt mælkekælder med bjælkeloft og brygkælder (C), hvis hvælvede loft nogle steder ligeledes var faldet ned. Bryggekedlen ses opbygget her midt på gavlvæggen og med indfyring fra et siderum.

Under tilbygningen er anført dels en lille kælder med bjælkeloft (D) og en ølkælder, om hvilken det hedder: »ist nah mit Kampfsteine aus dem wasser auf gesetzt, ist aber etlicher wegen schon eingefallen und 3 Ellen hoch«, hvilket vel må sige, at den – skønt opsat med kampesten nær ud til vandet i voldgraven – allerede var faldet ind nogle steder og 3 alen høj. Disse ord virker påfaldende som sket under eller kort efter byggeriet. I hvert fald var kælderetagen, da denne grundplan blev tegnet, i en miserabel tilstand. Det antyder årsagen til, at Gammelgårds hovedbygning sank i grus først i 1700-årene.

Efter grundplanerne, der har vist, hvordan slottet var indrettet efter udvidelsen, følger nu eksteriørtegningerne som vidnesbyrd om dets udseende efter 1665

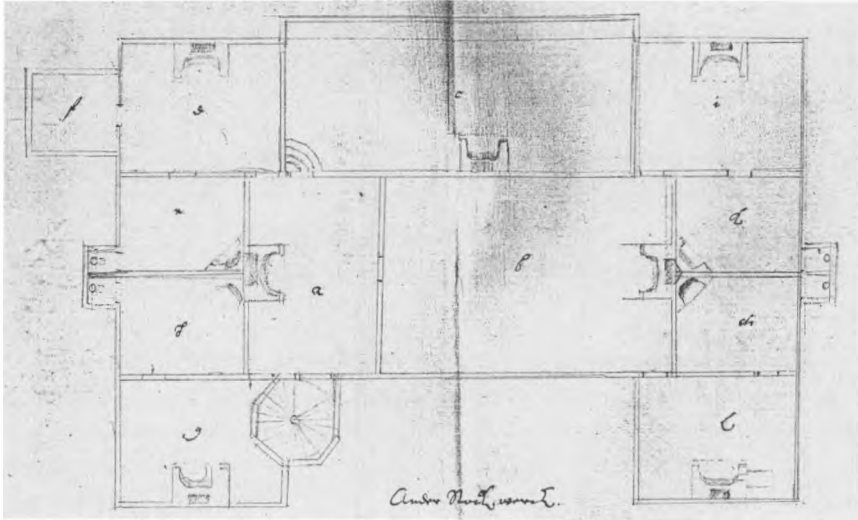

Fig. 7. Grundplan af 2. stokværk. Som foregående. Bogstavbetegnelser: A. Forgemak. B. Sal. C. Kirken. D. Gemak. E. Kammer. F. Kabinet. G. Kammer. H. Kammer. I. Gemak. K. Kammer. L. Gemak. M. Kammer.

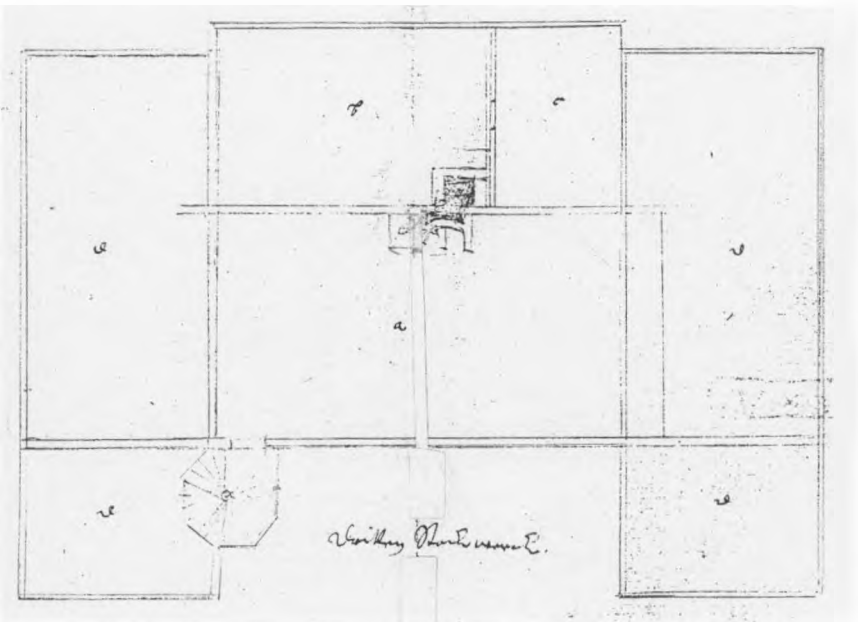

Fig. 8. Grundplan af 3. stokværk. Som foregående.

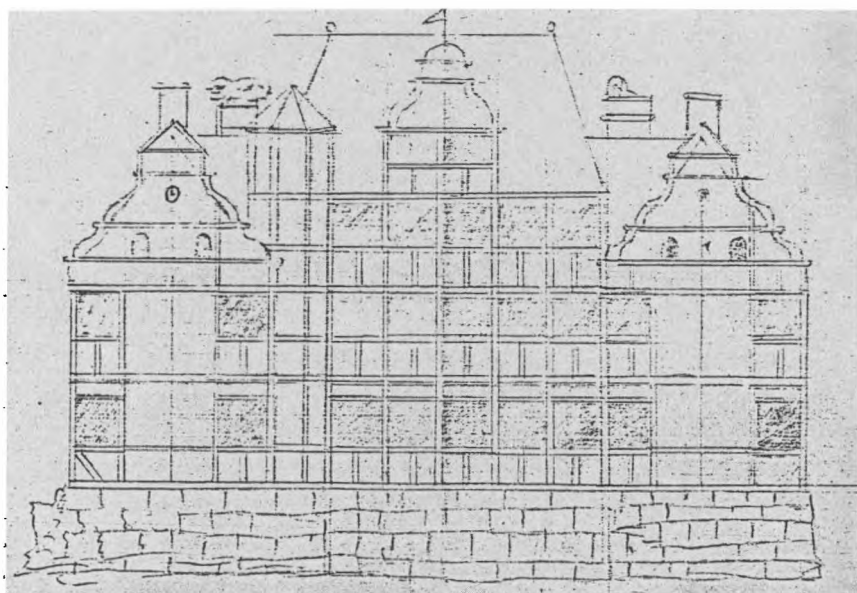

Fig. 9. Slotsfacaden mod nord efter 1665. Gengivelse af bygmestertegning.

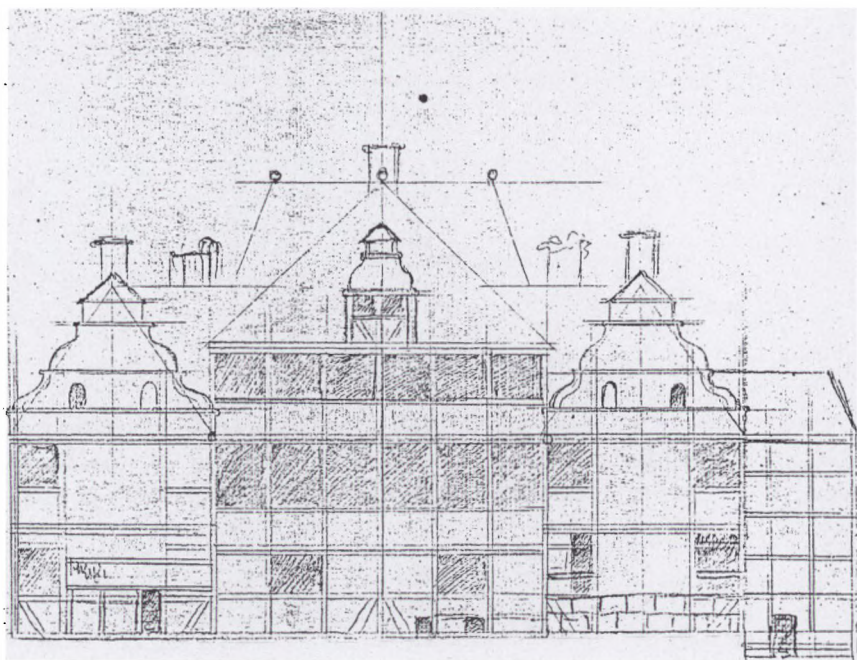

Fig. 10. Slottets sydfacade efter 1665. Gengivelse af bygmestertegning.

fra de fire sider nord, syd, vest og øst. Først frontfacaden, betegnet »Vorne die Entre oder Norder Seiten« (fig.9). Hvad denne angår, er der sket det i forhold til tidligere, at midterbygningen er forhøjet med en etage i nøjagtig samme udformning som de to oprindelige stokværk. Samtidig er dens gavlkvist ført op til den nye tagrem i sin oprindelige skikkelse, formentlig ved benyttelse af de oprindelige svungne sandstenskarmer og vandrette -bånd. Endvidere er indgangstårnet i slotsgårdens sydøstre hjørne forhøjet tilsvarende med sin spidse taghætte, således at man fra den forhøjede vindeltrappe i tårnet kunne gå ind i det nye 3. stokværk. Endelig er der over hele midterbygningen – både den oprindelige og den tilbyggede – lagt et stort og højt, nyt valmtag.

I modsætning til nordfacaden, hvor bygningerne som før omkransede den nordre slotsgård, fremtræder sydfacaden helt anderledes end tidligere (fig. 10). Her er facademuren på den nye tilbygning over den tidligere slotsplads trukket et stykke ud over de to sidefløje-gavles byggelinie, som nævnt ovenfor under grundplanen (jvf. fig.6). Denne fremrykning af facademuren ses desværre ikke på den perspektivløse tegning. Derimod bemærkes nye skråbånd i de to midterste tavl forneden samt ligeledes et par små kældervinduer forneden i jordhøjde.

Ved første øjekast virker den her så dominante, fremskudte facademur ikke så meget anderledes end den nordre, men ser man nøjere til, er der åbenbare forskelle. Dens tre stokværk og vinduerne viser sig at være af forskellig højde. Særlig påfaldende er dette for stueetagens og førstesalens vedkommende. Medens den første er meget lavloftet og forsynet med blot to små vinduer, er den anden særdeles højloftet og udstyret med høje, tætsiddende vinduer i alle fagene. Der er ved opførelsen sket en bevidst etageforskydning til fordel for den kirkesal, som hertuginde naturligvis har ønsket så højloftet og lys som muligt. Af samme grund er også 3. stokværk ret lavloftet.

Valmtaget har, set fra denne side, en tilsyneladende anden udformning end på nordsiden. Den mindre gavlkvist her er på grund af dens større afstand fra hovedtaget anbragt på et eget derfra udgående tag.

Hvad der er blevet mest skæmmet ved byggearbejdet i 1665 er utvivlsomt de to sidefløjes oprindelig så stilrene og smukke søndre gavlmure. Den østre ved formindskningen af de to gavlvinduer, hvoraf det inderste fremtræder som halveret, eftersom det herefter blot skulle give dagslys til den smalle korridor ved siden af gavlgemakket. Men meget værre med den vestre ved opførelsen opimod denne af det lange, smalle læskur for den nye bagdør ind til forvalterboligen. Af de på skuret synlige to tværbjælker foroven og fire stolper forneden må det fremgå, at denne tilbygning har haft skråt halvtag.

Til slut følger her nogle korte bemærkninger om forandringerne på de to sidefløjes ydermure (fig. 11-12). Hvad den vestre angår, da blev denne stående

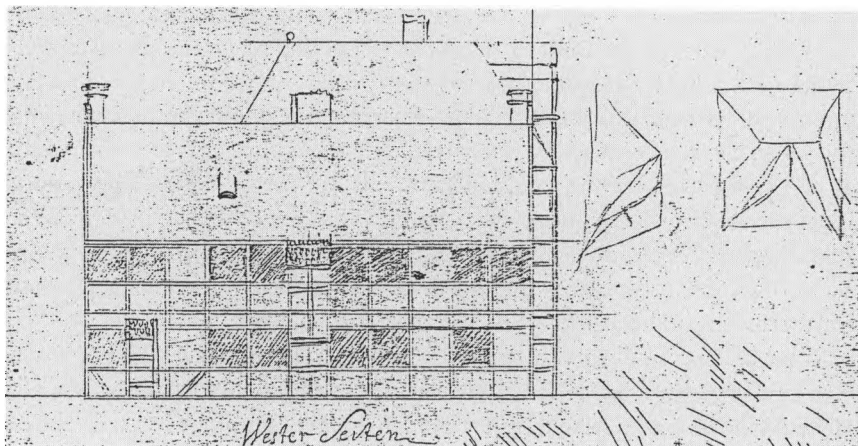

Fig. 11. Slottet set fra vest. Tegning af bygmesteren.

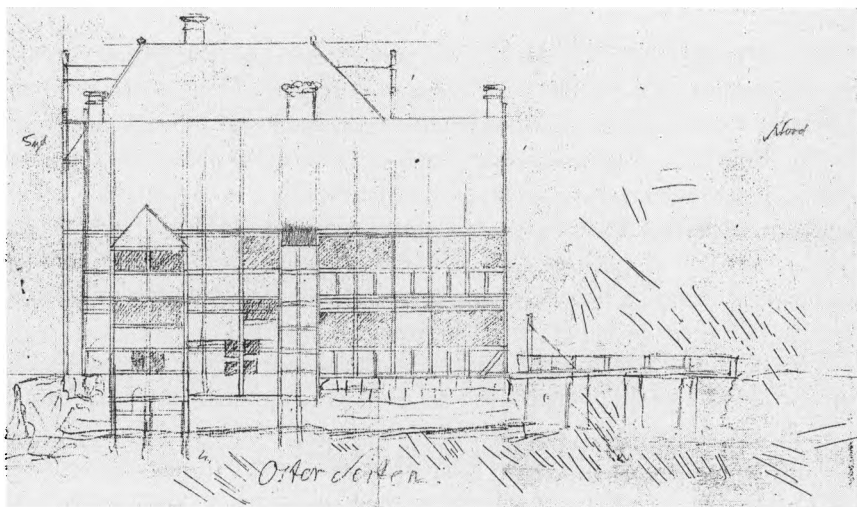

Fig. 12. Slottet set fra øst. Tegning som foregående.

i sin oprindelige skikkelse, bortset fra indretningen af et særligt klosetrum i det nordre gavlgemak. Dette medførte en lille muret »pukkel« på vestmurens andet fag fra gavlen (se fig. 11).

Mere indgribende blev ændringerne på østmurens nordre halvdel som følge af opførelsen op mod denne af en næsten kvadratisk udbygning i to lave stokværk og med en lav kælder nederst. I denne udbygning blev der i begge dens etager indrettet såkaldte kabinetter ved gavlgemakkerne. Der må herfra have været en herlig udsigt over slottets park- og haveområder. Som det ses på fig. 12 blev denne udbygning bygget et godt stykke ud over voldgraven, til hvis bund de tre højstolper blev ført helt ned, – iøvrigt ganske som det var tilfældet ved den smallere klosetudbygnings to højstolper.

På begge disse tegninger forekommer et par bemærkelsesværdige skitser uden for selve bygningstegningen. På den første ses den oprindelige vindebro, der fra nord førte over voldgraven til den nordre slotsgård. Den hvilede på 4 brede støttepiller. Hejsetovet til den inderste broklap ses endnu på sin plads. På den anden ses på den tilsvarende plads to interessante skitser af tagformer. De må være tegnet her af bygmesteren selv og til anvisning for tømmerne om, hvorledes der skulle forholdes med hensyn til det nye brede valmtag og dets udløber til gavlkvisten mod syd. Ud fra dem må man roligt kunne fastslå tegningerne til at være udført i projekteringsfasen af eller i forbindelse med den udvidelse af slottet, som fandt sted i første halvdel af 1665.

Ved det store byggeforetagende i 1665 må enkehertuginde Anna have fået opfyldt sine hede ønsker om en »egen kirke« i slottet og om sikring af mere hjælp i dagliglivets fornødenheder ved at lade en forvalterfamilie få bolig i en lille del af det. Gennemførelsen af det omfattende byggeprojekt må imidlertid have været en kostbar affære, måske en af dråberne, der fik bægeret til at flyde over, da ulykken meldte sig. Den tid, hertuginde fik til at nyde sin alderdoms dage under mere betryggende forhold, blev kun af kort varighed. Det sønderborgske hertughus' dage var ved at være talte. I november 1667 blev nemlig fradømt hendes søn, Christian Adolf, og fyrsterettighederne overgik da til kong Frederik III, medens hertugdømmets gods blev udlagt til kreditorerne. I sin nød må hertuginde da have søgt ly hos sin datter og svigersøn i Weimar, hvor hun ifølge kirkebogens beretning afgik ved døden i november 1668.

Baggrunden for udarbejdelsen af dette indlæg er den, at det ved en længere brevveksling gennem foråret 1990 ikke lykkedes at overbevise min mangeårige gode ven og flittige fagkollega Peter Kr. Iversen i Aabenraa om berettigelsen af mit syn på Gammelgård slots bygningshistorie, der på afgørende punkter var forskellig fra det, han så langt tilbage som i 1949 havde fremsført i et mindre afsnit af sin afhandling om herregårdens godshistorie.

Både på grund af den længst forsvundne hovedbygningens kulturhistoriske værdi som arkitektonisk monument, og tilskyndet af overbevisningen om at for en historiker må det altid være vigtigt at finde frem til, hvordan en sag i virkeligheden har været (jvf. Leopold von Ranke's kildekritiske fordring »wie es eigentlich gewesen«), kunne jeg ikke lade være med at foretage en nærmere undersøgelse.

Da jeg først nu – i sommeren 1991 – er blevet klar over, at man end ikke kender det omtalte voldsteds og bygningsværks nøjagtige beliggenhed, vil jeg til allersidst udtale ønsket om, at der må blive iværksat en grundig bygningsarkæologisk efterforskning på Gammelgård. En sådan har i mange tilfælde givet gode og overraskende resultater – på Als f.eks. ved Østerholm.

NOTER OG HENVISNINGER

1. SJy.Årb. 1949, 92-142.
2. Landsarkivet i Aabenraa, Sønderborg amtsarkiv 192, 1669-1774, Sag vedr. Gammelgår II.
3. Jørgen Paulsen: Et landkort over Als og Sundeved 1655. Fra Als og Sundeved, bd.68, 1990, 5-77.
4. Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre, 1971, 50-51 og 170, note 9. Beskrivelse og gengivelse af grundplan.
5. Ifølge en synsforretning fra 1728 var dette fundament 4 lyske alen højt og 41 langt. Se: Peter Kr.Iversen, s.101.
6. Dokker er betegnelsen for de korte, lodrette tømmerstykker i en bindingsværkssvæg; skråbånd for stykkerne i hjørner for at stabilisere bygningskonstruktionen.
7. Omtrentlige mål: voldstedet $30 \times 20 \text{ m} = 600 \text{ m}^2$; bebygget grundareal: $27 \times 18 \text{ m} = 486 \text{ m}^2$; boligareal i alt 520 m^2 ; de to slotsgårde: 110 m^2 hver. Ved til- og ombygningen i 1665 blev boligarealet forøget med ca. 300 m^2 .
8. Christiane Elisabeth (1638-79), gift 1656 med hertug Johan Ernst af Sachsen. Weimar.
9. Enkehertuginde gavmildhed mod netop de to nævnte kirker skyldes, at i de to sogne lå Gammelgårds fleste gårde og kåd, nemlig i Tandslet hhv. 26 og 23, i Asserballe 23 og 33.
10. SJy.Årb., 1949, 103, note 3.
11. Danmarks Kirker, III, 1961, 2533 og Trap Danmark, 3, 1964, 1267.
12. Se H.P.Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne, 1980, 139.
13. Se Otto Norn: Østerholm Slotsruin på Als. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1956, 103-114.

Handelsbyen Haderslev i 1700-årene

– set fra købmand Peter Rabens krambod

af *Lars N. Henningsen*

Året 1992 markeres i Haderslev som byens 700 års fødselsdag. Sønderjyske Årbøger siger »til lykke« og kaster i denne beretning om handelslivet i 1700-årene et blik ind i en af byens store købmandsgårde. Dér lød programmet på bondehandel, »bankvirksomhed« og skibsrederi i mindre målestok.

Som oplandsby for bondelandet havde købmændene ikke grund til at skamme sig.

Indledning

»Som Haderslevs beliggenhed er behagelig, så er den og fordelagtig; thi, såsom den ligger to mile inde i landet, kan landmanden fra alle sider bekvem føre sine varer herhid ... Skibsfartens handel er vel her ikke så stor, som den kunne være, dersom enten staden lå nærmere ved beltet, eller fjorden var sejlbar for større skibe. Skibene gå herfra til København, Sverige og Norge med mjød, rug, grubergryn (perlegryn og bankebyg), brænde; og tilføre os igen hvede, salt, hør, tømmer, og hvad her brugeligt er. Små fartøjer løbe ind til skibsbroen ...«- med disse ord udtrykte pastor Peter Rhode i sin bekendte bog »Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse«¹ noget centralt om handelen i 1775: Byens købmænd drev ikke den store skibsfart, men de havde god handel med oplandet, aftog varer fra omegnens rige landbrug og leverede til gengæld de nødvendige importvarer. En sådan handel var rentabel, og i 1788 noterede den spanske rejsende Francisco de Miranda fra sit besøg i Haderslev, at byens huse »er næsten alle opført af mursten og bedre bygget end de andre, man ellers ser her, hvilket efter min formening skyldes handelslivets indflydelse«.²

Citaterne giver indtryk af en ikke ubetydelig handel i 1700-tallets Haderslev – og dog er andre toner mere almindelige i tidens kilder. Gang på gang fremhævede byens magistrat og købmænd, at søfarten var beskeden, og at oplandets bønder i stor udstrækning søgte til Aabenraa, Flensborg og Kolding, ja endog til Tønder, hvor udbud og efterspørgsel var bedre og priserne tilsvarende mere attraktive. Tilmed fik Haderslevs købmænd hård konkurrence fra fremmede handlende, som opsøgte byens markeder. En omfattende ulovlig handel på landet berøvede dem en del af afsætningen til bønderne.³ Johann Friderich Hansens »Staatsbeschreibung« fra 1770 samtykker: »Handel og

skibsfart er ikke netop store.⁴ Kilderne lader på den måde eftertiden i undren, og går vi her i 700-året for udstedelsen af byens stadsret til den velfortjente Th. O. Achelis' byhistorie »Haderslev i gamle dage« (1929), bliver vi ikke meget klogere. Bogen fortæller egentlig ikke meget om byens handel, uagtet en købstads opgave netop var at være sæde for handel og håndværk. Derfor skal de følgende sider have til opgave at kaste nogle få lysglimt ind over handelslivet i Haderslev i 1700-årene.

Handelsbyen Haderslev

Datidens lovgivning gav købstæderne monopol på borgerlig næring, handel og håndværk. Groft sagt skulle bønderne afsætte deres produkter på marked i byen eller gennem byens købmænd, og herfra skulle de tage de nødvendige forbrugsvarer. Landboerne måtte heller ikke selv drive handel på landet – byens borgere havde eneret på handel i amtet. I alt fald skulle de være mellemmand, hvis fremmede ville handle med bønderne.⁵

Tre gange årligt, umiddelbart efter påske, ved Jakobsdag den 25. juli og ved Mikkelsdag den 29. september, var der »årsmarked«, hvor fremmede handlende falbød deres varer i konkurrence med byens hjemmehørende købmænd og kræmmere. Der kom tekstiler fra Wahrendorf, Bielefeld, Herfort, Braunschweig og Schlesien. Det hændte, at der var lærredskræmmere fra Westphalen og især fra Hamborg og Altona, men det var handlende og håndværkere fra Sønderjyllands vigtigste handelsby Flensborg og fra andre byer i Slesvig, som stod bag de fleste fremmede salgsteder. Køberne kom især fra byen og amtet og fra Kolding, Fredericia, Assens og Middelfart.⁶

Ved disse store markeder og de mere daglige »ugemarkeder« optrådte også landboerne som sælgere, både til private og til købmændene. De afsatte deres landbrugsprodukter og resultaterne af den hjemlige husflid. Overalt på landet blev der fremstillet tekstiler i store mængder: dynevår, hvergarnstøj, uldtøj, huer, strømper osv. Disse tekstiler blev solgt på markederne og til købmændene, og de indgik som en væsentlig del af omsætningen i byen og i eksporten til Danmark, ikke mindst til København. Råvaren hør var en fast bestanddel af returladningen, når kunderne fra landet drog hjem igen, sammen med tømmer, jern, salt, kolonialvarer og meget andet.⁷

I det daglige – uden for markedstiderne – var det byens købmænd og kræmmere, som formidlede vareomsætningen. Nogle få købmænd havde specialiseret sig. Der var tekstilhandlere, hvis butikker bugnede af alskens fremmede og hjemlige stoffer. Nogle kom fra »fabrikker« i hertugdømmerne og måske Danmark, de fleste var indkøbt hos de mere konkurrencedygtige købmænd i

Peter Rabens moder handlede efter mandens død i 1735 bl.a. med salt. Hvert år lod hun salt hente i Liverpool, og varen blev afsat i byen og i hele det store amt. Derfor protesterede købmændene, da staten i 1737 gav et nyt saltværk i København monopol på salt i hertugdømmerne. Men der blev også handlet med Lüneborg-salt. I 1712 fik Lüneborg-saltet monopol i hertugdømmerne. I Haderslev indsatte man den senere rådmand og borgmester Detlef Bruhn, som ejede rådsvinkælderen på Torvet, som saltkommissær. Han solgte saltet både en detail og en gros. Ude i amtet ansatte han høkere som forhandlere. Saltinteressenterne fik ret til at mærke tønderne med

en lille blyplumbe som bevis for ægthed. Det skete for at holde det konkurrerende engelske salt ude. Saltplomben her er noget yngre. På den ene side læser man påskriften »Lüneburger Salz 1741«, på den anden side bl.a. »Königliche Salin«. Plomben måler kun lidt over 1 cm i diameter. Den er fundet i Københoved i Haderslev vesteramt og findes på Haderslev museum. Foto C. Krassél.

Hamborg, Altona og Flensborg eller direkte på messer i det tyske, især i Braunschweig. Også de solide hjemmegjorte tøjler fra husfliden på land og i by fandt plads på hylderne. Som regel var tekstilerne dog ikke det eneste i kramboden. En kombination med kolonialvarer/urtekram var almindelig.⁸

Andre købmænd drev studehandel. I sognene mellem Kolding og Haderslev var landbruget indrettet mere på studeopdræt end på kornavl, og for de rige bønder gik opdræt og studehandel hånd i hånd. Byens studehandlere tog del i omsætningen. På egen regning eller som mellemmand opkøbte de dyr i Jylland eller i sognene omkring Haderslev, lod dyrene græsse syd for Kongeåen og solgte dem videre sydpå, til Husum, Hamborg, Lübeck, Lüneborg, Mecklenborg osv.⁹

Enkelte købmænd lagde særlig vægt på opkøb og salg af korn,¹⁰ og nogle koncentrerede sig om handel med de såkaldte »grove varer« – jern, tømmer, tjære, stokfisk, salt, hør m.v., kort sagt nødvendighedsartikler for by og land. Dog var specialisering ikke det mest karakteristiske. Mere hyppigt rummede

de store købmandsgårde et bredt udvalg af mange slags varer. I Haderslev var søfart ikke den store indtægtskilde, således som i nabobyerne. Så meget vigtigere var handel med oplandet, afsætning af jern, salt, tømmer, tobak osv. Også brygning og brændevinsbrænding var vigtige elementer. De opkøbte landbrugsvarer og tekstiler blev i stor udstrækning afskibet til København. Typisk kunne en sejlads frem og tilbage til hovedstaden forløbe som denne i 1767: Ud med stribet tøj, hørlærred, blårlærred, kalveskind, sålelæder, smør, ost, æg, rugmel, mjød, spæk, byggryn og mel, torsk, jydepotter og flyttegods. Hjemrejsen bragte luksusvarer: porcellæn, te, rabarberrod (afføringsmiddel), soja, ostindiske tøjer, skrivepapir, stokfisk og puddersukker. Varerne kunne også komme fra Flensborg, som i denne indgående skibsladning år 1769: jern, tjære, fransk vin, indigo, kanel, te, jernovne, spær, saltsild, stokfisk, ordinære og glaserede tobakspiber, lakmus, peber, papir af forskellig slags, hør, farvetræ, kaffe, ris, topsukker, puddersukker, kandis, sirup, eddike, svedsker, korender, grøn og hvid sæbe, urtekram, stivelse, tran m.m.¹¹

De egentlige købmænd var en lille eksklusiv og ret velstående borgergruppe. De fleste deltog i bystyret som deputerede borgere, mange blev rådmænd, nogle få nåede frem til borgmesterstolen. Under denne handelsoverklasse var der en langt større kreds af småhandlende. Håndværk og handel gik ofte hånd i hånd, og kvinder var et talstærkt indslag i handelslivet. Flere kvinder i byen havde specialiseret sig i opkøb af kniplinger og husflidsprodukter på landet. De købte uldtøj, hvergarnstøj og kniplinger over det meste af Nordslesvig og fandt afsætning for varerne ved at besøge markeder i Jylland, Fyn og Sjælland. Især til København gik mange rejser.

Efter dette udblik vil vi nu stille skarpt på en af de mere markante mænd i købmandsoverklassen. Vi vil besøge købmand og rådmænd Peter Raben i hans forretning ved Torvet på hjørnet af Klosteret og Lavgade, for på den måde at få et mere anskueligt eksempel på handel, kreditformidling og søfart i 1700-tallets Haderslev.

Peter Raben (1716-74)

Peter Raben voksede op som den ældste af 4 drenge i et håndværkerhjem. Faderen Hans Petersen Raben (1681-1735) var felbereder eller hvidgarver, og har sikkert haft en god forretning med mange forbindelser til bønderne i oplandet. I 1729/31 erhvervede han hjørneejendommen Klosteret-Lavgade ud mod Torvet.¹² Som følge af sit borgerskab kunne han frit drive købmandshandel, og garveriet blev udvidet med handel. Selvfølgelig handlede han med huder, men ligeså vigtig blev snart omsætning af hør. Udbyttet var tydeligt.

Ved Hans Rabens død den 19. maj 1735 var der 1073 rdl. 11 skilling 6 penning til deling mellem enken Metta Andresen og børnene.¹³

Metta forstod nok at forvalte arven. Hun fik lov at sidde i uskiftet bo, og støttet af sønnerne satsede hun i de følgende år på handel med jern, salt og især hør, to varer, som blev efterspurgt af alle husholdninger. Hør var en nødvendig forudsætning for husfliden i alle hjem, og den indenlandske hør- dyrkning var af helt marginal betydning. Hør var i værdi den næstvigtigste importvare. I den store handelsby Flensborg dannede hør baggrund for flere

I ældre tid spillede kvinderne en rolle i det økonomiske liv næsten på lige fod med mændene, selv om de måtte have en mandlig formynder. Håndværkerkoner solgte værkstedets varer på fremmede markeder, kvinder opkøbte og videresolgte kniplinger og tekstiler over lange afstande. Købmandskenner kunne gennem mange år videreføre forretningen med en handelssvends hjælp. Om enken Anna Margaretha Lunding i Haderslev hed det, at hun »var en vel bemidlet enke, som sad i fuld handel, hun var en i handelssager velbevandret kone, som næsten forstod sig bedre på handelen end manden selv. Hun førte korrespondance og bøger« – og det samme gjorde Peter Rabens mor som enke, indtil sønnen kunne tage over. Kvindernes aktive plads i handelslivet illustreres klart af denne porcelænsfigur fra fabrikken i Meissen. Både købmand og købmandskone er beskæftiget ved skrivebordet, omgivet af genstande fra deres forretning. Foto Museum für Kunst und Gewerbe i Hamburg.

af de allerstørste handelshuse.¹⁴ Som handelsvare var hør sikkert vigtigere end salt – datidens anden helt centrale importartikel.

Metta og sønnen Peter havde heldet med sig. Handelen gav overskud, og det blev muligt at sætte penge på rente. Det skete som obligationslån på landet.¹⁵ Dermed kan vi allerede ane omridsene af den virksomhed, som senere skulle gøre sønnen Peter til en holden mand.

28 år gammel fik Peter i 1744 foden under eget bord. Den 15. maj 1744 holdt han bryllup i hjemmet ved Torvet. Han giftede sig med den 11 år yngre Metta Catharina Jensen (1727-65), eneste datter af købmand Jens Jensen. Svigerfaderens forretningsbøger fandt nu plads på Peter Rabens hylder, og samtidig overtog han formelt fødehjemmet og moderens forretning. Det blev starten på en aktiv karriere – både i privatlivet, i byens liv og i forretningen. I løbet af de næste knap 20 år fik ægtefolkene 14 børn, noget af en bedrift, selvom de 6 døde som ganske små. I 1750 blev han valgt til deputeret borger, og fra 1762 og indtil sin død i 1774 var han rådmand. Det var ikke tomme titler, men ganske byrdefulde poster i byens administration.

Her er det imidlertid forretningen, som interesserer. Kilderne er ikke mange. Peter Rabens lange rækker af hoved- og kladdebøger, henvend 40 pakker breve, regnskaber og andre forretningspapirer lige fra faderens død i 1735 er gået tabt ligesom svigerfaderens arkiv. Men heldigvis har købmanden efterladt sig spor i de bevarede offentlige arkiver. I byens retsprotokoller og regnskaber med bilag får vi eksempler på hans handelstransaktioner og hans omsætning med kommunen. Vigtigere er imidlertid det store skifte, som blev udarbejdet efter Rabens død¹⁶. Op mod 1000 sider måtte bysekretæren nedskrive, og også formynderprotokollerne registrerede, hvordan børnene fik deres arv. På dette grundlag kan vi trods alt nå ret langt i retning af at tegne omridsene af Rabens forretning.

Få år efter sin debut som selvstændig afgang Raben egenhændigt følgende beretning om sine aktiviteter:

»1. Hvad jeg handler med?

Derpå svares, at det vigtigste er læderhandel, desuden skibsrederi, hjemmegjort lærred, hør, jern, stokfisk, tran, tjære, træ og brædder samt en smule kramvarer og urtekram samt farvevarer.

2. Hvor meget jeg årligt afsætter af hver salgs?

Derpå svares, at handelen især består af læder og hør på kredit, for hvilken jeg i stedet for betaling modtager det hjemmegjorte lærred. Kramhandelen er derimod af så ringe betydning, at den næppe lønner umagen, og langt mindre er jeg i stand til at føre bog derover.»¹⁷

Dette svar på spørgsmål fra myndighederne skal nok tages med et korn salt, for Raben så en interesse i at skjule sin omhyggelige bogføring og i at overbetone byttehandelen. Alligevel står det klart, at forretningen især omfattede handel med hør, tekstiler og »grove varer«, skibsrederi samt pengeudlån.

Hør og tekstiler

Hør var som nævnt en kurant vare. Blandt de største aftagere var byens vævere. I købstadens skatteliste 1743¹⁸ nævnes 9 vævere. Ifølge Rhodes amtsbeskrivelse var der kort før 1775 i alt 12 vævere. Den enkelte vævers produktion kunne være ganske omfattende, hvilket antydes af de store sendinger, som vævere med jævne mellemrum afskibede til markedet i København. Den 20. juni 1752 anmeldte vævermester Iver Bau f.eks. denne ladning til afskibning: 2863 alen drejl, 13495 alen hørlærred, 4708 alen blårlærred, 209 alen dynevår og 791 alen uldtøj¹⁹. Tallene viser, at der hos væverne var et godt marked for hør, og mange forretningsbånd har været knyttet mellem vævere og hørkøbmanden Peter Raben.

Andre hørkunder kom fra de tusindvis af husholdninger i byen og på landet, som alle befattede sig med husflid. Hos Raben var der altid råvarer at få, og betalingen kunne tage flere former. Ofte blev en kontant betaling aftalt, og udeblev pengene, tog købmanden retten til hjælp. Ikke sjældent gik han i retten med et pengekrav for leveret hør. I mange tilfælde indgik hør i en form for byttehandel, eller kunden fik hør på kredit og skulle betale med færdige tekstiler. Denne ordning betød, at Raben kom til at indtage en central rolle i produktionsprocessen. Han blev »forlægger«: leverede råvaren på kredit, aftog de færdige tekstiler og sørgede for salget. Han finansierede med andre ord i sådanne tilfælde tekstilproduktionen fra start til slut. De færdige varer indgik i Rabens omsætning. Noget blev videresolgt i hans krambod. Skiftet efter hans død viser, at der blandt hyldernes rige udvalg også var stoffer af sribet lærred – måske fra den lokale husflid. Andet blev eksporteret til kongeriget eller Norge. Ofte solgte han tøjerne til danske opkøbere i forbindelse med de store markeder i Haderslev.

Carsten Petersen Due fra Odense var en af Rabens kendinge. Gang på gang opsøgte han købmanden ved markedstide og drog hjem med anselige mængder hjemmegjorte tekstiler. Efter påskemarked 1743 var det 1205 alen uldtøj. Ved Jacobi marked 1745 var udbyttet 34 stk. lærreds- og uldtøj »købt i Peter Rabens hus af Haderslev amtsundersætter, som selv havde fremstillet dem«.²⁰ Gennem hele det følgende tiår var Carsten Petersen en fast gæst ved markederne i Haderslev, hvor han gang på gang købte store kvanta hjemmegjorte

tøjer. Raben er sjældent direkte nævnt som mellemmand – men dog kan konstellationen have været som i 1744-45.

I de første år befattede Raben sig også med kniplinger. I 1747 og 1748 rejste broderen Hans på begges vegne til Norge med omkring 7000 alen kniplinger fra Haderslev amt.²¹

Kramvarer og »grove varer«

I købmandsgårdens krambod stod provstesønnen Jürgen Hahr til tjeneste. Han var købmandssvend, et agtet job med chancer for en god fremtid. Købmandssvende var placeret i 2. klasse i byens rangorden lige under de deputerede borgere og velstående købmænd. Derfor var det almindeligt, at unge af god familie søgte denne levevej²². I disk og bordskuffer lå krydderier og på de mange reoler stabler af importerede og hjemlige tekstiler. En gang imellem kom der ordrer fra kommunen. Vi kan følge det i byregnskaberne: 1768 f.eks. til fattigfogedens klædning 6 alen blåt klæde, 6 alen rask, 3/4 alen dwelk, 1 1/3 alen boy samt lærred og knapper. I 1768 leveredes også klæde og tilbehør til fattigfogedens frakke for 25 mark. Skrædderhonoraret udgjorde kun 2 mark 8 skilling – en detalje som viser, at tekstilerne i sig selv dengang havde en langt større værdi end i dag, hvor arbejdsløn er den langt større omkostning i fremstilling af beklædning. I 1771 fik vægterne og »natpiberne« gråt lærred og benknapper, og også rådstjener og fattige børn fik tøj fra Rabens butik.²³

Ellers var de »grove varer« Rabens særlige domæne. Han havde stort lager af bjælker, brædder, lægter, spær, jern, bly, søm, mursten, tagsten, tjære og kalk – varer, som let kunne afsættes til byggearbejder i byen og på landet. Haderslev kommune var en af de faste kunder. Hundredvis af søm, fyrrebrædder, tagpander, mursten samt tjære, kalk og maling leverede Raben, når der skulle bygges eller udbedres på rådhuset, præsteboligen, hospitalet, rektor- og skolebygninger, vægter- og sprøjtehus, byens broer eller hegnene på bymarken.²⁴ Fra landet kom lignende ordrer mere sjældent. Skolen i Vilstrup købte materialer til et byggearbejde, og kirkerne har sikkert gjort ligeså.

Skibsfart

Siden hertug Hans den Ældres dage var det gået tilbage for skibsfarten. Men havneby var byen stadig, og Peter Raben havde ligesom byens andre købmænd et vagtsomt øje på de indtjeningsmuligheder, som gemte sig i søfarten. Det skete på to planer – dels permanent i de små fartøjer, som transporterede

Hans Nielsen Rind
 1768 26 Oktbr 6 alle blåe tasker a 2/10/- - - 15 1/2
 6 alle Ruff a 1/4/- - - - 5 4
 3 alle dvelcke skin - - - - - 4 1/2
 1 1/2 alle Ruff / Swan boing skin 1 4
 1 bundt Gjørre - - - - - 4
 1/2 Luff / sigde - - - - - 3
 3 1/2 alle Gulbe Ruff a 6/- 1 5
 3 alle grønne Ruff a 6/- 1 2
 1 bundt Gjørre skin - - - - - 1/2

Haderslev
 20 January 1769

Peter Raben

25 1/2

Jens p. d. Rind (assistent) p. Niels Rind
 Bekræftede oven angeførte 25 M. p. for bykasserer
 med sig i sinne dit påførte ~~kom~~ ^{af} angabe
 påførte Haderslev den 21 Jan 1769

Hans Paulsen

Den 26. oktober 1768 leverede Peter Raben materialer, så Haderslev kommunes fattigfoged Jens Nielsen kunne få en ny uniform. Udstyret bestod af flere slags stof – blåt klæde, rask (uldstof), dvelk (groft lærred til for), baj, silke, lærred og dertil tråd og knapper. Den 20. januar året efter sendte købmanden sin regning, og dagen efter attesterede rådmand Hans Paulsen, så bykasserer Niels Rind kunne betale. Haderslev rådstuearkiv. Bilag 47 til byregnskabet 1768.

varer til og fra byen – dels mere konjunkturbestemt som ren spekulation i tider med gode fragtrater.

Konjunkturerne gik bestandig op og ned. I krigsårene 1700-1709 havde

danske skibe nydt fordele beskyttet af det neutrale flag. Flere Haderslev-skibe gik i disse år med korn til Norge, derfra til England med tømmer og tilbage med salt – en sjælden gang bragte de vin med fra Bordeaux.²⁵ Også i 1730'erne hentede byens købmænd selv engelsk salt, norsk og svensk tømmer, tjære, kalk, jern, hør, hamp, rug og tørrede fisk – men varerne skulle losses 1½ mil fra byen ved Stevelt og bringes i pramme frem til skibbroen.²⁶ Nogle få hjemmehørende skibe tog sig af at afskibe landbrugsvarer og sejlede i øvrigt mest på København, Flensborg og Lübeck.²⁷

I 1740'erne – dvs. i Peter Rabens første år – viste der sig nye muligheder. Under den østrigske arvefølgekrig 1740-48 lokkedes rederne af stigende fragtrater, og flere år i træk kunne Haderslevs lokale kommercekollegium berette om forbedret handel. Udsigten til gevinst kaldte investorerne frem, selv i Haderslev langt borte fra det egentlige søfartsmiljø. I 1746-48 løb to store skibe på lidt over 100 læster af stabelen i Haderslev. Byens skibsliste dokumenterede fremgangen – fra 4 hjemmehørende skibe på 133 læster i 1745 til 6 skibe på 208 læster i 1746. Peter Raben var med i kredsen, i samarbejde med broderen skipper Jacob Raben og de største købmænd i byen. Der var tale om en spekulativ pengeanbringelse, vistnok bl.a. i skibet »Königin Louise«, som blev indregistreret i København.²⁸

Mere forbundet med byens eget behov var nok byggeriet af »Ebenetzer« på 16 kommercelæster i 1748. Brødrene Peter og Jacob Raben var medejere, sammen med byens spidser, og skibet fandt især beskæftigelse ved sejlads på Østersøen og Norge. Hele det følgende årti bevarede brødrene Raben deres engagement i skibsfarten, men et nyt fremstød kom først under den næste højkonjunktur. Fra 1755-56 oplevede rederne igen en brat stigning i indtjeningen. I ly af den danske neutralitet kunne de danske skibe nu sejle næsten uden konkurrenter på den vigtige rute fra Østersøen og ind i Middelhavet. Det blev attraktivt at bygge skibe og leje dem ud. Overalt fandt ledig kapital vej til skibsfarten.

I Haderslev lyttede man til signalerne, men det skete sent. Ved bunden af den lange, tilsandede fjord var søfartstraditionerne jo langt fra så levende som i f.eks. Aabenraa og Flensborg. Først omkring 1762 kom købmændspatricierne – rådmænd og deputerede borgere – ud af starthullerne. Der blev dannet partrederier med andele på fra 1/8 til 1/16, og på dette grundlag løb 3 ret store skibe af stabelen i årene 1762-64. Peter Raben tegnede sig for 1/8 i to af rederierne, nemlig i hukkertgaleasen »Wiweke Margaretha« på 35 kommercelæster eller ca. 90 tons (ca. 400 rdl.) og i det tre-mastede hækkebordsskib »Die Stadt Hadersleben« på 89 kl. (ca. 800 rdl.) Begge skibe blev straks bortchartret til rejser mellem Østersøen og Portugal og ind i Middelhavet. Fra Libau, Memel eller Riga gik ruterne til Portugal eller Italien med hør eller

tømmer og formentlig tilbage med salt, måske kolonialvarer.²⁹ Til Haderslev kom skibene sjældent – evt. kun for at blive repareret og for at tage forsyninger ombord. Skibene var en form for pengeanbringelse, næppe et led i købmands-redernes egen vareomsætning.

Pengeanbringelsen gav et vist udbytte. I forbindelse med et andet købmands-skifte vides, at 1/8 part i »Wiweke Margaretha« i 1768-69 gav 31 rdl. 21½ skilling i indtægt, altså knap 10 %.³⁰ Det var dog langt mindre end under krigskonjunkturerne før 1763, og eksperimentet fra 1762-64 blev derfor ikke gentaget senere. I hele resten af århundredet blev der ikke bygget flere lignende skibe i Haderslev. Langsomt svandt flåden ind, fra 12 skibe på 214 læster i 1771 til i alt kun 80 læster i 1795.³¹ Det største skib »Die Stadt Hadersleben« blev typisk nok solgt til søfartsbyen Aabenraa i 1786, og i 1795 var byens største skib på 10½ kommercelæster.³² Slutningen af 1700-årene kom til at betegne et lavpunkt for Haderslev som søstad.

Tilbagegangen blev i 1792 skildret ganske træffende af krigsråd Johann Friederich Camerer, som selv havde oplevet de gode år i 1760'erne: »Handel og vandel aftager dagligt, og mens man ser på, bliver byen mere fattig end nogensinde før. Tidligere byggede Haderslev fregatter og havde to til tre skibe i søen. Nu kan den trods al tilsyneladende luksus ikke længere skjule tilbagegangen for det forskende blik«.³³

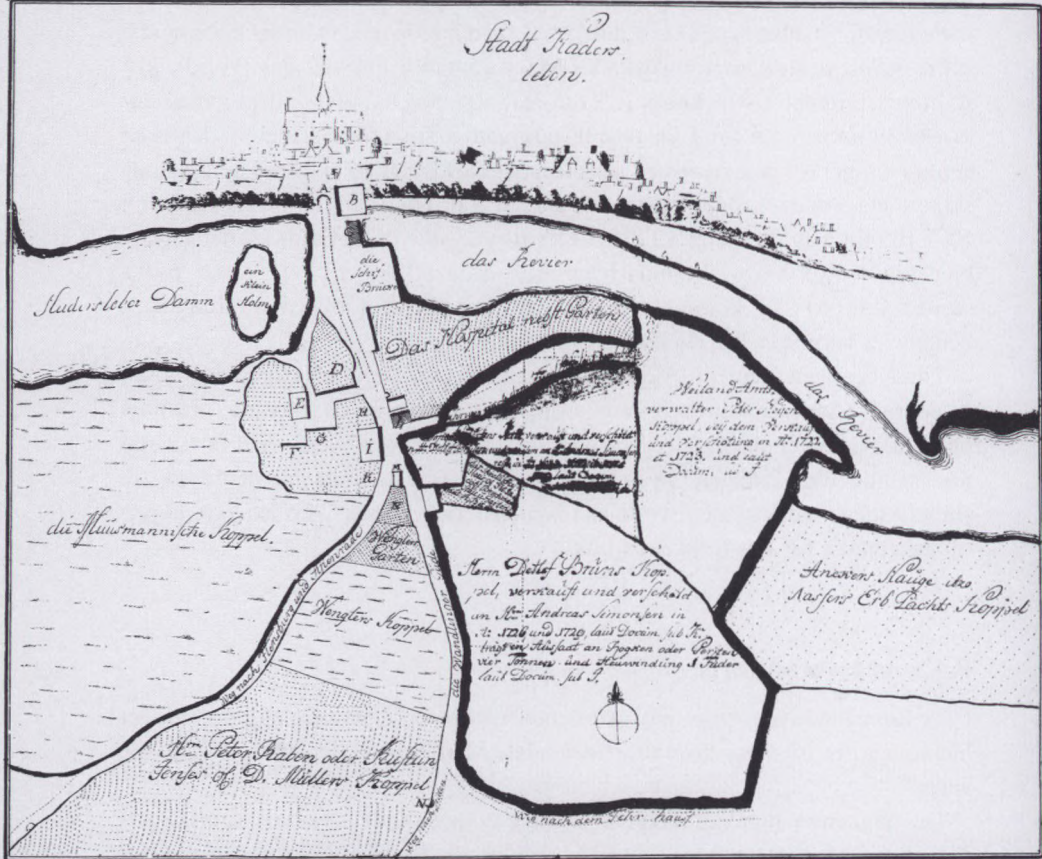
Rabens leverandører

I det foregående har vi set på sortimentet i Rabens forretning og hørt om det hjemmegjorte tøj, som kom ind fra landet. Men hvorfra fik han i øvrigt sine varer?

De bugnende lagre af tekstiler havde mange kilder. Lokale fabrikker i Flensborg, Husum og Rendsborg leverede noget. Raben opsøgte regelmæssigt de to store markeder i Flensborg – Laetare markedet før påske og Dionysi markedet den 9. oktober. Flensborg var den store formidler, og forbindelserne var så mange, at alene breve og regninger fra købmænd ved de to markeder i 1773 fyldte hver en pakke i Rabens arkiv. I øvrigt kom de fremmede varer i kramboden fra købmænd i Hamborg og Altona. Han stod i stadig kontakt med købmænd og handlende dér, og derfra indløb de fleste regninger efter hans død. Hamborg var det store magasin for hertugdømmerne – også i tilfældet Raben. Lübeck spillede derimod en meget beskedent rolle som leverandør.

Alle tråde i de fremmede tekstiler peger mod syd. Går vi derimod til de grove varer, vendes blikket mod øst og nord. Hør fik Raben formentlig

Prospect der Stadt Haderslev, und Situations Karte der Koppel das wald N. Contain Stadth. Landt, sowie selbige Inhabt der angetragenen Documenten, nach und nach, aus verschiedenen Gründen, gesamlet ist.

A die, oder Smise	E der Schafrechter, Wagner, Lohr	H. Hans Hansjen et. Sa. in	I. Andreas Sørensen, hader, of. Søren
B die, oder, Lunde	Kofraum, Hall und Carlen	degen & Søren	Jacobsen et. Kristen, Sørensen, Søren
C die, oder, Søren	F Dracem, Sørensen, Hallund, Carlen	I. Sørensen, Sørensen, Søren	M. Jacob, Sørensen, Søren
D. Jacob, Sørensen, Sørensen	G. die, Sørensen, Sørensen, Søren	H. Jacob, Sørensen, Søren	Sørensen, Sørensen, Søren

Flere af de store købmænd i Haderslev ejede kobler på bymarken. På kortet over søndermarken 1773 ser man aftegnet Peter Rabens jord, og flere af hans ligemænds. Haderslev rådstuearkiv.

direkte fra hørhavnene ved Østersøens østkyst. Han var som nævnt parthaver i galeasen Ebenetzer på 16 kl (bygget 1748), som mest gik i fart på Østersøen og Norge. Ladningen har sikkert ofte været hør fra Narva, Pernau, Riga, Libau, Memel eller andre Østersøbyer og fisk og tømmer fra Norge – bl.a. til afsætning i Haderslev.

En del varer kom fra Sverige og på svenske skibe. Handelshuset Donner i Visby var Rabens foretrukne forbindelse. Visby-firmaet beskæftigede sig især med eksport af træ, kalk og tjære, bl.a. til byerne i hertugdømmerne. Tømmerhandlerne i Flensborg hørte til de bedste kunder³⁴, men også Raben i Haderslev var en god kending i Visby. Ved hans død lå der en hel pakke breve og regninger »angående den svenske handel med madame Donner« i hans arkiv. Intet af alt dette er bevaret i dag. Kun et lidt atypisk eksempel på samarbejdet mellem Raben og Anna Margaretha Donner kan fremdrages³⁵: I 1772 kom fru Donners kaptajn, A. Chr. Calissendorf, til Haderslev med en ladning, og Raben belavede sig på at afregne prisen på 1171 mk 12 skilling med kaptajnen. Men da dukkede en repræsentant for firmaet Wilhelm Schröder & Co. i Flensborg pludselig op med et krav om arrest i både Donners tilgodehavende og kaptajnens ladning. Årsagen var en ubetalt regning på tekstiler leveret til Donner helt tilbage i 1768. Sagen var noget ubehagelig både for Donner og Raben – men den blev løst ved at madame Donner bad Raben om at udbetale Flensborg-firmaet 200 mark. Resten af tømmerregningen afregnede Raben ved at honorere en Donner-veksel på 1000 mark. Episoden illustrerer således både Rabens tømmerimport og tidens betalingskutymmer – et pengeløst net af vekslere gik hyppigt i stedet for kontante pengeoverførsler.

Pengeudlån

Skibsrederi, handel med grove varer og tekstiler var imidlertid ikke Peter Rabens eneste aktiviteter. Fra første færd satte købmanden penge på rente, med så stor energi, at de fleste midler efterhånden var investeret som faste obligations- eller vekselobligationslån i byen og i landsognene. På den måde sikrede Raben sig renteindtægter af meget anseelig størrelse. Ved sin død kunne han leve komfortabelt alene af de passive kapitalindtægter.

Udlånsvirksomheden begyndte i moderens tid. I detalje kan vi ikke gennemskue relationerne mellem købmand og kunder/debitorer, men vi må antage, at handel og pengeudlån er gået hånd i hånd. Det er også tydeligt, at der blev holdt nøje regnskab over hver skilling. I alt fald fra 1743 førte købmanden separat bog over renteindtægterne. Kneb det med betalingen, gik købmanden straks rettens vej. Som helt ung mand mødte Peter Raben ofte i retten for moderen, når der var problemer med debitorerne, og renter ikke indkom til tiden.³⁶

Udlånene blev typisk ydet som kontantlån med pant i fast ejendom, altså obligationslån i størrelsen 50 mark, 100 mark, 200 mark, mere sjældent helt op til 500 mark. Renten var 4 eller 5 %, og der var et halvt års opsigelse.

Af hensyn til sikkerheden blev lånene næsten altid registreret i skyld- og panteprotokollerne, datidens tingbøger. Lånene blev normalt ydet direkte, men det hændte også, at Raben overtog ældre obligationer fra andre.

Gennem årene blev det til mange udlån. I nedenstående tabel er forsøgt en registrering af obligationsbeholdningen ved Rabens død. Mere end 400 obligationer, eller værdier på over 30.000 rdl., lå i skuffer og skabe. Det var omtrent byggeprisen for 3 store skibe eller 20 gange værdien af Rabens egen købmandsgård. På årsplan har det årlige afkast ligget mellem 1200 og 1500 rigsdaler – et meget betydeligt beløb. Til sammenligning kan nævnes, at råderne ved Overretten på Gottorp og i regeringen i Glückstadt på samme tid fik en løn på 800 rdl. excl. gebyrer, og at de bedste lønninger for højtstående embedsmænd i Tyske Kancelli normalt lå omkring 1000 rdl.³⁷ Raben var virkelig en holden mand.

Låntagernes geografiske fordeling afspejler købmandsgårdens kundekreds. Flest boede naturligvis i byen, og i de nærmeste herreder Haderslev, Tyrstrup og Gram. Men langt ud i vesteramtet rakte kontakterne. På landet, hvor købmanden hyppigt gik under den danske navneform »Peter Raun«, var det bekendt, at købmandsgården ikke blot rummede varer, men også virkede som kreditinstitut – Rabens bankvirksomhed har været kendt i vide kredse.

De mange obligationsudlån indebar en risiko for, at kreditor fra tid til anden måtte overtage nogle af panterne. Det kunne blive til flere ejendomme på én gang, selvom Raben næppe har stræbt efter et sådant ejerskab. Ved sin død ejede han i Haderslev ud over købmandsgården 7 mindre huse og boder, og på landet synes han en tid omkring 1770 at have siddet på 2 halve gårde i Jels og en gård i hver af byerne Ørsted, Brørstrup, Ødis, Bøjskov, Grønnebæk, Sommersted og Gl. Haderslev. Dertil kom mindre steder eller landbolshuse i Dover, Vilstrup og Fjelstrup. Alle gårdene blev solgt igen 1771-73 efter et kortvarigt ejerskab. Bykøbmanden kunne ikke administrere selvstændige bondegårde – kun huse på landet kunne han i nødsfald eje og leje dem ud.³⁸

Obligationslånene var en fast og ret sikker investering. Men Raben ydede også kredit eller lån på mindre fast fod. Da han døde, var der mindst 50 »Schuldscheine« for andre udlån og varekreditter, og der var ydet kreditter mod håndpant. Når låntager havde tilstrækkeligt vægtigt sølvtøj at stille i sikkerhed, var Raben villig til at hjælpe med varer eller kontanter. Derfor fandt skifteforvalterne flere sølvpanter i boet, da han døde. Christen Hansen i Kolding gav i 1773 2 sølvseer, 7 lod, i sikkerhed for hør til 9 mark 8 skilling. Lauritz Kling fra Fauervrå gav 1771 et sølvbæger eller 6 lod sølv i pant for en kredit på 7 mark. Maria Sørensdatter fra Hejls fik i 1768 2 lispund hør hos Raben og gav 2 lod sølv i pant. Disse panter viser os den forsigtige købmand, og de dokumenterer nogle af de mangeartede relationer mellem købmanden

Peter Rabens
obligationer og vekselobl. indført i skyld- og panteprotokollerne

<i>Haderslev by</i>	107 stk.	= 10995 rdl.	(incl. Had slotsgrund)
<i>Haderslev herred</i>			
Gl. Haderslev	25 stk.	= 1892 rdl. 32 skl.	
Bjerning sogn	1 stk.	= 17 rdl. 4 skl.	
Halk sogn	11 stk.	= 863 rdl. 16 skl.	
Hoptrup sogn	20 stk.	= 886 rdl. 32 skl.	
Starup sogn	5 stk.	= 156 rdl. 16 skl.	
Vilstrup sogn	18 stk.	= 758 rdl.	
Vonsbæk sogn	2 stk.	= 121 rdl. 32 skl.	
Øsby sogn	7 stk.	= 883 rdl. 16 skl.	
Åstrup sogn	1 stk.	= 73 rdl. 16 skl.	
	90 stk.	= 5652 rdl. 20 skl.	
<i>Tyrstrup herred</i>			
Aller sogn	13 stk.	= 595 rdl.	
Fjelstrup	9 stk.	= 1030 rdl. 16 skl.	
Frørup	6 stk.	= 801 rdl.	
Hjærndrup	1 stk.	= 23 rdl. 34 skl.	
Stepping	16 stk.	= 1313 rdl. 16 skl.	
Tyrstrup	27 stk.	= 2192 rdl. 46 skl.	
Taps	1 stk.	= 36 rdl.	
Hejls	1 stk.	= 66 rdl. 32 skl.	
Vejstrup	1 stk.	= 100 rdl.	
Vonsild	5 stk.	= 503 rdl. 16 skl.	
Ødis	10 stk.	= 1610 rdl.	
	90 stk.	= 8272 rdl. 16 skl.	
<i>Gram herred</i>			
Hammelev sogn	18 stk.	= 684 rdl.	
Jels sogn	12 stk.	= 500 rdl. 32 skl.	
Magstrup sogn	7 stk.	= 240 rdl.	
Fole sogn	1 stk.	= 66 rdl. 32 skl.	
Oksenvad	3 stk.	= 451 rdl. 32 skl.	
Sommersted	23 stk.	= 1529 rdl. 32 skl.	
Nustrup	7 stk.	= 336 rdl. 32 skl.	
Vedsted	31 stk.	= 1816 rdl. 32 skl.	
	102 stk.	= 5626 rdl.	
<i>Nørre Rangstrup herred</i>			
Bevtoft sogn	3 stk.	= 233 rdl. 16 skl.	
Tislund sogn	2 stk.	= 233 rdl. 16 skl.	
Toftlund sogn	1 stk.	= 40 rdl.	
	6 stk.	= 406 rdl. 32 skl.	
<i>Frøs og Kalvslund herred</i>			
Hygum	1 stk.	= 300 rdl.	
Lintrup sogn	12 stk.	= 683 rdl. 10 skl.	
Skrave sogn	2 stk.	= 166 rdl. 32 skl.	
Skodborg sogn	1 stk.	= 16 rdl. 32 skl.	
Hjerting sogn	1 stk.	= 66 rdl. 32 skl.	
	17 stk.	= 1233 rdl. 10 skl.	
<i>Hviding herred</i>			
Brøns sogn	1 stk.	= 100 rdl.	
<i>Aabenraa amt</i>			
Øster Løgum sogn, Genner	1 stk.	= 13 rdl.	
I alt	414 stk.	= 32298 rdl. 30 skl.	

Kilde: Landsarkivet i Aabenraa, Haderslev bys skifteprotokol VIII (lb. nr. 135).

og landboerne. Vi ser også nogle af kreditformidlingens stadier: fra den »gam-meldags« kredit eller lån mod håndpant, hvor kreditor fik overladt den fulde rådighed over pantet, og frem til den mere udviklede kredit mod underpant, hvor debitor bevarede rådighed over pantet.

Skiftet

Sidst på året 1773 blev den rige købmand syg. Kirurg Christian Dorbritz blev tilkaldt for at give åreladning og lavement, fysikus Ernst Christian Hartmann aflagde besøg og sørgede for medicin, kirurg Johan Hartkopf kom for at barbære og hjælpe med kure. Raben gjorde testamente, tog skridt til at sælge sine landejendomme – og pastor Lorenz Holm fra Frue Kirke så til den syge. Intet hjalp. Den 10. januar 1774 døde Raben, og den 18. var der begravelse. Som det anstod sig ved en rig rådmands begravelse, ringede samtlige klokker i Frue kirke i 4 timer, 2 timer før og 2 timer efter begravelsen. Maler Hintzes

V.

Proclama über den Nachlaß des verstorbenen Rathsverwandten und Kaufmanns Herrn Peter Raben.

Wann der Herr Rathsverwandter wie auch Kauf- und Handelsman Peter Raben hieselbst, vor kurzen mit Tode abgegangen und verschiedene größtentheils noch unnnündige Kinder zurückgelassen, und dann es sowol zu Berichtigung der Sterbbüde, als Behuef der darauf vorzunehmenden Erbtheilung nöthig seyn will, daß ein publicum Proclama abgeben werde, gestallt denn auch sowol die mündige Kinder cum Curatore als die gerichtlich bestel- ten Vormünder der Unnnündigen darum gesie- mend imploriret haben; Als werden alle und jede, welche an den Nachlaß des mehrgedachten verstorbenen weil. hiesigen Rathsverwandten und Kaufmanns Herrn Peter Raben einige An- und Zusprüche ex capite debiti hypothecæ vel quocumque alio zu haben vermeinen, hie- durch sub pœna præclusi & perpetui silentii citiret und geladen, daß sie, und zwar die Ein- heimischen innerhalb 6, die Auswärtigen aber

innerhalb 12 Wochen der nächsten a dato Publicationis hujus Proclamatis, sich mit ihren Forderungen und Prætionen sie rühren her, ex quocunq. capite vel causa sie inñer wollen, im hiesigen Stadt-Sekretariat angeben, die zu Begründung ihrer Forderungen etwa in Hän- den habende Documenta und Brieffschaften originaliter produciren, und beglaubte Ab- schriften davon ad Protocollum professionis juräflassen, auch in soweit sie nicht diesem Ge- richtszwang unterworfen, einen unter hiesiger Stadt-Jurisdiktion angehessenen Procurato- rem ad Acta bestellen, hiernächst auch diejeni- gen, welche von dem Defuncto etwas in Hän- den haben, oder der Massæ etwas schuldig seyn indyten, solches binnen gleichmäffiger Frist sub pœna dupli ad Protocollum Professionis anzei- gen und weitere rechtliche Verfügung gewärti- gen. Wornach. Habersleben, den 29sten Jan. 1774.

(L. S.) Bürgermeistere und Rath
(C.) hieselbst.

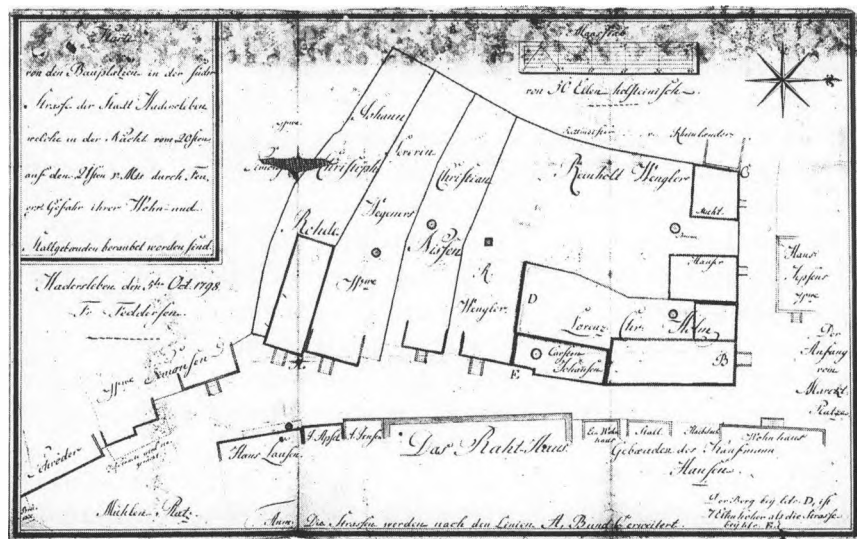
Da Peter Raben var dod, udsendte borgmester og råd et såkaldt proklama. Her blev alle kreditorer anmodet om at anmelde eventuelle krav på boet. De skulle melde sig på bysekretariatet med deres bevisligheder. Også debitorer skulle angive deres gæld til boet.

Proklamaet er her gengivet efter Schleswig-Holsteinische Anzeigen februar 1774, 6. stk.

enke Botilla Catharina leverede 4 begravelsesskjolde til de store vokslys. Archidiakon Holm holdt ligtalen.

Få dage efter tog de 7 børns formyndere fat på det store bo. Man gik fra stue til stue, fra lagerrum til lagerrum i købmandsgården ved Torvet. Hør, jern, stål, bly, søm, tømmer, slibesten, fliser, mursten, lig- og trappesten, kalk og det overdådige lager af kramvarer – tekstiler i alle farver og typer, knapper, spejle, knive, kamme, nåle, papir og kolonialvarer – alt blev registreret. Listen over boets værdipapirer og andre fordringer var på over 600 numre.

Der blev trykt katalog over de mange aktiver, og den 31. maj begyndte auktionen. Ubehagelige overraskelser kom der ikke, og skiftet kunne i det væsentlige ske ved at fordele de mange obligationer og andre faste fordringer til børnene. Ved den endelige afregning fik de tre sønner hver 4000 rdl. 25 ⁵/₇ skilling, og de to yngste døtre hver 3023 rdl. 31 skilling. De to ældste døtre fik formentlig en tilsvarende lod – altså en samlet arv på ca. 24.000 rdl.³⁹ Peter Rabens egen fædrene arv havde i 1735 andraget 214 rdl. Han havde forvaltet sine talenter godt!

Omkring Torvet boede flere af byens førende købmænd – Peter Raben i de to hjørneejendomme Klosteret 1/Lavgade 2. Mod Lavgade var det et langhus på 9 fag med to karnapper, mod Klosteret et gavlhus på 13 fag med indkørsel i en tilbygning mod vest. Begge ejendomme var på to etager i bindingsværk og med kælder. I gården var der lager og stald. Kældre og lofter gav god plads til de grove sager, jern, træ, kalk, sten osv., og i kramboden var der hylder med de mange finere varer. Husene ses her på en kortskitse over Lavgade før branden i 1798, da ejet af Lorenz Chr. Holm og Carsten Johannsen. Foto i Landsarkivet i Aabenraa.

Sønnernes uddannelse

Ældste søn Hans Raben var nu gammel nok til selv at starte egen købmandsforretning i hjembyen.⁴⁰ De to yngre sønner, Jens født 1759, og Peter født 1761, var derimod så unge, at formynderne måtte hjælpe dem på vej. Det blev besluttet, at de skulle gå i faderens fodspor. Let blev det ikke. Der kom komplikationer, som fortæller en del om uddannelsesmønstret for datidens købmænd.

At blive rigtig købmand forudsatte en lang og krævende uddannelse i et anset handelshus i en af de store byer. 16 år gammel blev Jens derfor i 1776 sat i lære hos købmand Peter Jansen i Flensborg. Læretiden skulle være 6 år, fra 1776 til 1782, på kost ved købmandens eget bord. Efter udstået læretid skulle læremesteren levere ham en købmandssvends normale klædning. Derimod skulle Jens i øvrigt selv sørge for sin påklædning i læretiden, og brød han af i utide, skulle han betale 100 mark i erstatning for hvert år. Jens mødte i pladsen hos Jansen – men næppe var han begyndt, så forsvandt lysten. Han rendte af gårde, og flyttede på et værtshus. Formynderne måtte tage affære – og for at give den unge mand et bedre udgangspunkt blev han sat i kost hos en skrive- og regnemester i Flensborg. Udbyttet blev dog ringe, og man forsøgte så at finde en ny læreplads hos en købmand i storstaden Hamborg. Men ej heller det lykkedes. Alle forespurgte læremestre svarede, at Jens manglede de nødvendige kundskaber. Formynderne måtte bide i det sure æble og sætte den unge mand i kost hos en informator i hansebyen, for den høje pris af 133 rdl. 16 skl årligt. Det var prisen, hvis han skulle erhverve de nødvendige forudsætninger i regning og skrivning til købmandsgerningen.⁴¹

Med broderen Peter gik det ikke meget bedre. Knap 17 år gammel blev han i 1778 sendt til købmand Johann Christoph Zange i Hamborg, en af faderens forretningsforbindelser. Men Zange fandt den unge mand for lille og for uerfaren – og da man spurgte hos andre mulige læremestre, mente også de, at Peter havde lært for lidt. Så måtte man igen finde en informator, hvor myndlingen kunne lære bogholderi, tysk, regning og skrivning. Betalingen var 33 rdl. 16 skl. i kvartalet.⁴²

De to købmands sønners trængsler viser, at det ikke var alle givet at nå ind på den attraktive købmandsvej. Købmandsuddannelsen hørte til de eksklusive, som krævede kvalifikationer i sprog – især tysk -, skrivning og regning, og læretiden var lang og ikke uden omkostninger. Derfor skete rekrutteringen udefra mest fra den solide middelklasse. Det krævede enten tradition i hjemmet eller en solid økonomi, med baggrund i f.eks. en præsteindtægt eller en god bondegård, hvis en ung mand skulle finde vej ind i det ofte lukrative købmandsmiljø. Her skulle man beherske skrive- og regnekunstens finesser, kende frem-

medsprog, beherske tysk fuldkomment, mestre veksel- og kursberegninger og meget andet. Derfor kunne handelshusene stille krav til mulige lærlinge. Raben-sønnerne havde takket være deres arv mulighed for at købe sig den nødvendige undervisning, som de almindelige skoler slet ikke gav. »Realskoler« var jo endnu ukendte. På den baggrund er det forståeligt, at så mange kilder i tiden jamrer over, at Danmark manglede rigtige købmænd. Men at sådanne fandtes i de anselige købstæder i Slesvig og Holsten er åbenlyst. Det gælder også Haderslev.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Peter Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, København 1775 s. 95.
2. Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788 ved Haavard Rostrop, 1985 s. 241.
3. Indberetning 1736: RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 15c (nr. 251). – Haderslev rådstue XIX E 2, amtmand Reventlow 1717 13/12.
4. Johann F. Hansen: Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, 1770, s. 340.
5. Se f.eks. redegørelse fra undersåtterne i Tyrstrup herred 1708 i Haderslev rådstue XIX A kasse 364. Lars N. Henningsen: Byboere, landboere og brændevin, i SJy MSkr 1977 s. 13-22.
6. Th. O. Achelis: Haderslev i gamle dage, 1929 s. 195-200. Haderslev rådstue Cod. 40, mag. i Haderslev 1728 13/11.
7. Lars N. Henningsen i SJy Årb 1989 s. 142-147.
8. Lars N. Henningsen: Klæde- og galanterihandlere i Haderslev i 1700-årene, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1989 s. 15-25.
9. Se som eks. Simon Nissen i Haderslev: LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1721 24/4, 25/9, 9/10, 16/10, 28/10 og 1724 23/9. Desuden 1732 6/11.
10. Kornhandlere 1770-71, se Haderslev rådstue XIX E 2.
11. Se attester vedr. vareudførsel i LA Åb, Haderslev bys retsprotokoller, jvfr. SJy Årb 1989 s. 127ff. Desuden lister over skibenes rejser i RA, Slesvigske toldregnskaber Haderslev 4.
12. LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 s. 547.
13. LA Åb Haderslev bys bibog 1726-42 s. 324.
14. SJy Årb 1989 s. 130-135.
15. Haderslev rådstue Cod. 493, 1742 10/3 og 1744 20/6.
16. LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 (lb. nr. 135). Skiftet er kilde til det følgende, hvor andet ikke angives.
17. RA Komm. koll. ty. sekr. 355, 1748 9/2.
18. RA Ty Rtk. G 98, formue- og næringskat.
19. LA Åb Haderslev bys retsprotokol 1751-56 s. 156.
20. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller, jvfr. SJy Årb 1989 s. 149.
21. som note 20.
22. Haderslev bys folketælling 1769, Ny Had. 3. rode nr. 99. – LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 s. 557 og 562, lærekontrakt om Jürgen Hahr 1763 28/9. Haderslev bys rangordning 1719: Corpus Statutorum Slesvicensium II, 1795 s. 534.
23. Haderslev rådstue byregnskaber med bilag.
24. Haderslev rådstue byregnskaber med bilag.
25. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1705-09 og 1709-12 attester vedr. skibe.
26. LA Åb Haderslev bys retsprotokol 1771 s. 287, indbr. om byens skibsfart. – Desuden som note 3 (1736), jvfr. Achelis op. cit. s. 378-381.
27. Haderslev rådstue XIX F 1, skibslistes 1774-95.

28. Knud Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og hertugdømmerne i 1700-årene bd. II, 1986 s. 180f. Achelis op. cit. s. 378. LA Åb Haderslev bys skifteprotokol 1774 s. 543 (vedr. skibet Lovise).
29. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1764 20/3, 1764 31/3, 1768 28/1, 1769 30/3, 1774 24/3, 1775 26/5. Haderslev rådstue XIX F 1 skibsliste 1774-75. Knud Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og hertugdømmerne, bd. II, 1986, s. 179-182. Det nybyggede skib »Die Stadt Hadersleben« løb for første gang ud af havnen den 29. april 1765 med kurs mod København, se Haderslev-Samfundets årsskrift 1952 s. 18.
30. Skiftet efter Matthias Mussmann, LA Åb Haderslev bys skifteprotokol VI 1770-71 (lb.nr.133). Wiweke Margarethas indtjening stammede bl.a. fra vinladninger. Den 19. aug. 1765 berettede byens ugeblad »Nachrichten vom Baltischen Meere«, at skibet for otte dage siden var vendt lykkeligt tilbage fra Frankrig. Det hjembragte »en sådan ladning vin, hvis lige man i nogle år ikke har haft mere kostbar her«.
31. Knud Klem op. cit. s. 180. Achelis op. cit. s. 380f.
32. Haderslev rådstue XIX F 1 skibsliste 1795.
33. J.F.Camerer (udg.): Oederiana, Schleswig und Leipzig 1792 s. 105. Ordet »skib« betød i datiden et fartøj med fregatstakkelage, dvs. et fuldrigget skib.
34. Robert Bohn: Das Handelshaus Donner in Visby und der gotländische Aussenhandel im 18. Jahrhundert. Köln, Wien 1989 s. 173-184.
35. LA Åb Haderslev bys retsprotokol 1772 s. 312, 387.
36. Haderslev rådstue Cod. 493 1744 20/6. LA Åb Haderslev bys retsprotokol 1741 27/4 og 17/8.
37. Klaus Kjølens: Det diplomatiske fag. Odense 1991 s. 108-110.
38. Rabens kortvarige ejerskab fremgår kun undtagelsesvist af skyld- og panteprotokollerne, således ved gårdene i Jels, se LA Åb Gram herreds bibog 3 fol. 1002-1003.
39. LA Åb Haderslev bys formynderprotokol 1772-86 s. 305, 326, 350, 366, 476 og 510.
40. Hans Raben blev borger og købmand på Slotsgrunden i Haderslev. Født 1753, viet 1779, død 1837.
41. LA Åb Haderslev bys formynderprotokol 1772-85 s. 341, 343, 585.
42. ibid. s. 577.

Hollænderier i Sønderjylland i 1600- og 1700-årene

af *Peter Kr. Iversen*

Fra slutningen af 1500-årene blev mejeribrug en central del af driften på mange ladegårde og godser i Slesvig og Holsten. Der blev oprettet såkaldte »hollænderier«, og deres »holstenske« smør blev et berømt og efterspurgt kvalitetsprodukt. Fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen har samlet en mængde oplysninger om hollænderiernes historie og om arbejdet i de store besætninger.

Hollænderiernes opståen og beliggenhed

I Sønderjylland er der adskillige, der bærer familienavnet Hollænder, især forekommer det på Als. Navnet er egentlig en erhvervsbetegnelse på linie med Smed, Møller, Bager, Kromand og andre. En hollænder var nemlig en person, som forpagtede malkekvæget på en ladegård eller et gods for en årlig sum pr. ko, fremstillede smør og ost og havde fortjenesten ved salget heraf. Navnet og erhvervsbetegnelsen kan føres tilbage til, at folk fra Holland, hollændere, i midten af 1500-tallet på grund af religionsfølgelse måtte flygte fra deres hjemland. En del af disse flygtninge slog sig ned i Ditmarsken og Ejdersted, hvor de indførte det mere intensive mejeribrug, som de kendte hjemmefra. De blev læremestre med hensyn til smør- og ostefremstillingen, og det lykkedes dem i Ejdersted ved fremavl at forbedre kvægracen, således at køerne kunne give op til 15 liter mælk om dagen, en helt usædvanlig stor ydelse i sammenligning med de tre til fire liter, som køer på adelige godser kunne præstere. Fra Ejdersted spredte hollænderne deres virke til de øvrige marskegne, og i sidste halvdel af 1500-tallet træffes de på det tidligere bispegods Svabsted, hvor de forpagtede marskgårde og gjorde dem til mønsterbrug for smør- og osteproduktion. Også på selve den gamle biskoppelige ladegård høstede man gavn af den nye viden om mejeribrug.¹

Men hverken på Svabsted eller på det gamle klostergods Mårkær i Angel, hvor der også i sidste halvdel af 1500-årene var et betydeligt mejeribrug, var besætningen af køer bortforpagtet, og der var altså her ikke tale om egentlige hollænderier. Her havde man stadig lønnede folk til at forestå fremstillingen af smør og ost, og dette har givet os mulighed for at følge produktionen næsten år for år ved hjælp af de bevarede amtsregnskaber, mens det for de regulære hollænderiers vedkommende kun er muligt at se den samlede

forpagtningsafgift af koholdet. Egentlige hollænderiregnskaber ses ikke at være bevaret. For Svabsteds og Mårkærs vedkommende kan der dog næppe være tvivl om, at mejeribruget dér er blevet drevet under påvirkning fra de indvandrede hollænderes viden og kunnen. Det forhold, at der er tale om tidligere henholdsvis bisepe- og klostergoods kan med henblik på den mere rationelle mejeridrift også have spillet ind, idet man på gejstligt gods på dette område synes at have været længere fremme end på adels- og krongodset.²

Også på de gottorpske og på hertug Hans den Yngres ladegårde skete dog tidligt en udvikling inden for mejeribruget, hvilket kan sættes i forbindelse med udvidelsen af ladegårdens arealer i slutningen af 1500-tallet ved inddragelse af bøndergoods. Ganske vist var studeopdræt endnu en tid fremherskende på disse ladegårde, men mejeridriften begyndte at vinde frem her. Til en begyndelse blev det dog drevet ved lønnet medhjælp, ikke ved bortforpagtning af besætningerne af malkekvæg, selvom disse omkring 1600 kunne være ganske betydelige.³

Det var som regel meyersker eller mælkedejere, som de også kaldes, der havde ansvaret for fremstillingen af mejeriprodukterne. Som medhjælp havde de et større eller mindre antal piger, samt hyrder og drenge. Disse meyerskers arbejde var værdsat, og deres løn var derfor også ganske betydelig. På den gottorpske ladegård Børm i Hollingsted sogn fik en sådan meyerske således en årlig løn på 10 rigsdaler foruden 6 rigsdaler 16 skilling til beklædning.⁴ Lignende høje lønninger til meyersker træffer man også andetsteds.⁵

En af forudsætningerne for udvidelsen af mejeribruget og indførelsen af hollænderdriften på de hertugelige ladegårde og adelsgodset var indførelsen af kobbeldriften. Ved studeopdrættet havde det ikke været så afgørende, om de marker, der blevet græsset og brugt til høbjærgning, ikke var lige store fra år til år, idet man kunne regulere studeholdets størrelse herefter. Anderledes ved hollænderidrift. Her måtte man have konstante malkekvægbesætninger, og følgelig måtte der være nogenlunde ensartede græsnings- og høbjærgningsmuligheder fra år til år og dermed også lige store kornarealer.

Da udviklingen i sidste halvdel af 1500-årene førte med sig, at mejeribruget gav større fortjeneste end kornproduktion og studeopdræt, indførtes kobbeldriften derfor efterhånden på de hertugelige gottorpske ladegårde og på hertug Hans den Yngres avlsgårde. Og også adelen fulgte trop i Østlesvig. Til en begyndelse blev mejeribruget drevet på hertugernes eller godsejernes regning, men snart blev man indenfor den gottorpske administration klar over, at man fik større økonomisk udbytte ved at bortforpagte malkekvægbesætningerne til »hollændere«. Allerede 1605 var besætningen på ladegården Palhorn i Erfde sogn bortforpagtet til to »hollændere« ved navn Malte og Johannes Simersen, men det er ikke helt klart, om de var af hollandsk afstamning.⁶ I Angel træffer man den første hollænder på godset Runtoft eller Rundhof i Eskris sogn så

tidligt som 1614⁷, og 1619 har Laurenz Petersen forpagtet kørerne på godset Sehested i sognet af samme navn i Dänischwohld.⁸ Også på Als har man ret tidligt haft kendskab til et mere avanceret mejeribrug. Før 1650 har der været hollænderi på Gammelgård i Ketting sogn, og på Rumohrsgård i Notmark sogn, måske allerede i Hans den Yngres tid.⁹ Hos sidstnævntes efterkommere på Sundeved og i Angel var malkekvægsbesætningerne på de fleste avlsgårde bortforpagtet til hollændere fra midten af 1600-tallet; men det var relativt små besætninger på 30-50 køer, det drejede sig om her, jfr. bilaget side 111f. På Nordals nævnes hollænderier også i sidste halvdel af 1600-årene. På Nordborg ladegård er der en Poul Hollænder 1681¹⁰, og på Mjelsgård i Oksbøl sogn er der et regulært hollænderi 1692. På Østerholm i Egen sogn og Hjortspring i Svenstrup sogn træffer man hollænderier 1696, men de har formentlig eksisteret langt tidligere. På Sydals påtræffes hollænderier omkring 1700. Det gælder Sønderborg ladegård, Nygård og Hjortholm på Kegnæs, Kegnæsgård i Lysabild sogn, Rønhave i Ulkebøl sogn og Majbølgård i Hørup sogn. På de ærøske ladegårde, der en tid lang hørte under Lyksborg, var hollænderidriften i hvert fald indført i de første årtier af 1700-tallet, men vel også her tidligere.

På det nordslesvigske fastland uden for det lyksborgske område på Sundeved og det adelige Gram gods, hvor der ca. 1684 træffes en hollænder Lars Andersen, synes man at have været noget senere på færde. På de søgård-gråstenske gårde træffes hollænderi på Kelstrup i 1710, på Årup i 1717, på Søgård i 1720 og på Kiding i 1720. På Avnbølgård og Fiskebæk ses de først nævnt 1734, men også her gælder det, at de godt kan have eksisteret tidligere.

I Haderslev amt var udviklingen anderledes. Her fik hollænderne ikke rigtig fodfæste. Ganske vist synes der i 1600-årene at have været nogen hollænderidrift, idet der i en beskrivelse 1707/08 af Haderslev ladegård tales både om et lille hollænder- og et gammelt hollænderihus. Også på ladegårdene Refsø og Tyrstrupgård omtales hollænderbygninger, men ikke på de øvrige ladegårde.¹¹ Om hollænderierne i Haderslev amt kan føres tilbage til Hans den Ældres oprettelse af nye ladegårde og udvidelse af andre får stå hen. Mejeridriften er dog blevet opgivet ret hurtigt på de haderslevske ladegårde, og på kvægsygens tid 1745-46 blev der på dem i hovedsagen opfedet stude. Ud over de lyksborgske godser var der i Angel som nævnt hollænderier på Runtoft og dette gods' underliggende avlsgårde, men også på Satrupholm blev der i sidste halvdel af 1600-tallet oprettet hollænderier, som var af anselig størrelse, og hvis samlede kobesætning i tiden 1661-1726 voksede fra 290 til 570 køer.

I Svans træffer man hollænderier i sidste halvdel af 1600-årene, på Gereby i Svans sogn således 1657 og på Eskildsmark i Kosel sogn 1686, og i første halvdel af 1700-tallet findes de overalt på halvøens store, adelige godser, og det samme er tilfældet i Dänischwohld; jfr. bilaget side 111f.

Hollænderikontrakter

En væsentlig kilde til viden om driften af hollænderierne er de kontrakter, der blev oprettet mellem ejer eller som regel dennes pensionær, d.v.s forpagter af avlsgårdene og hollænderen. Det fremgår af disse kontrakter, at en ladegård eller adelig avlsgårds malkekvægsbesætning som regel på årsbasis blev bortforpagtet af pensionæren til en hollænder for en årlig afgift pr. ko. Da kontrakten var afsluttet mellem pensionær og hollænder, træffer man kun sjældent disse kontrakter i de kongelige og hertugelige arkiver – i almindelighed amtsarkiverne – eller i de adelige godsarkiver. Af de få bevarede kontrakter vil derfor indholdet af to i det store og hele enslydende fra de kongelige ladegårde Østerholm i Egen sogn og Hjortspring i Svenstrup sogn blive refereret. De blev 1725 afsluttet mellem pensionær på Østerholm Peter Jacobsen og hollænder Jørgen Lassen og mellem de to pensionærer på Hjortspring, samme Peter Jacobsen og Peter Matzen, på den ene side og hollænderinden Margrethe Christens på den anden.¹²

Kontrakterne går fra maj 1725 til maj 1726, og de omfatter for Østerholms vedkommende 120 køer og tre tyre og for Hjortsprings 122 køer og fire tyre. I kontrakterne er fastsat, hvilke marker eller kobler køerne må græsse på, både dem der må græsses på hele sommeren og dem, der må afgræsses, når hø og korn er høstet. På disse marker fik hollænderne ret til at græsse seks køer, som de selv ejede, samt to heste og 12 får. Sammen med hollænderkøerne havde den østerholmske pensionær dog lov til at græsse 10-12 heste eller kreaturer og den hjortspringske fire hopper. Fremmede kreaturer måtte hollænderne derimod ikke lade græsse blandt køerne.

Når køerne var på stald, skulle hollænderne have tildelt det nødvendige foder i form af hø og halm, som de skulle fodre med »i beskedenhed«, og de og deres medhjælpere måtte ikke tilegne sig mere foder, end der blev tildelt dem af pensionærerne, heriblandt også på begge ladegårde en ugentlig tildeling af nogle sække havre til de private heste.

De to hollændere skulle sørge for, at deres piger ikke førte unødigt kiv med andre på gårdene, og i særdeleshed skulle de give agt på, at folkene i de store stråttækte bindingsværksbygninger omgikkes forsvarligt med ild og lys. De skulle selv være til stede, når der blev fodret eller udført andet arbejde i staldene. Hvis nogle af køerne kreperede i forpagtningsperioden, skulle pensionærerne i løbet af 14 dage indsætte andre køer, således at der på de to ladegårde stadig var fulde besætninger. Dette var en bestemmelse, som senere efter 1745 skulle vise sig at få stor betydning for langt de fleste ladegårdes hollænderier.

Det, som imidlertid var vigtigst for de to hollænderes økonomi, var afgiften af køerne, som for begge gårdes vedkommende var sat til seks rigsdaler pr.

ko, altså henholdsvis 720 og 732 rigsdaler, og betalingen skulle falde i to terminer - til Mortensdag med henholdsvis 620 rigsdaler og 610 rigsdaler og til majdag med 100 og 122 rigsdaler. Denne form for betaling kunne andetsteds være ordnet på en anden måde.

Uden betydning for hollænderne på de to ladegårde var det ikke, at de kunne rekvirere hovbønderne til at køre produkterne til vandet, og vigtig for økonomien var bestemmelsen om, at de toldfrit kunne ind- og udføre deres produkter og varer.

Forpagtningstidens længde

Hollænderikontrakterne indeholdt i almindelighed de samme bestemmelser som dem, vi har mødt i de nordalsiske fra 1725, men der kunne dog være afvigelser. Til tider har der været afholdt licitation over hollænderierne, således at den højstbydende fik overladt kobesætningen. Dette var bl.a. tilfældet på Østerholm 1702, da Rasmus Rasmussen fra Holbæk fik tilslag for 5 rigsdaler 44 skilling pr. ko.¹³

Kontrakterne blev som regel indgået for et år ad gangen, men de kunne fornyes, således at samme mand eller kvinde kunne have forpagtning to eller flere år i træk. Claus og Paul Rabe Hollænder nævnes således på Nordborg ladegård i 1680'erne og 1690'erne.¹⁴ Boy Hansen var hollænder på Østerholm 1728-30, Margrethe Christens og Hans Clausen på Hjortspring henholdsvis 1725-27 og 1727-32.

På de lyksborgske godser i Sundeved og i Angel løb kontrakterne i almindelighed over en længere årrække. Lewe Jacobsen træffes således som hollænder på Lundsgård i Ullerup sogn 1668-84, og han efterfølges af Claus Boy, der havde hollænderiet i hvert fald indtil 1700, da hovmester Engel Christoff von Reventlow overtog avlsgården i forpagtning sammen med Philipsborg i samme sogn. Her nævnes Jørgen Foged 1700 som hollænder, men han kan godt have haft forpagtningen tidligere, lige så vel som Claus Boy kan han have fortsat under den nye pensionær.

Efter navnene at dømme synes Peter Petersen 1674 at have overtaget kobesætningen på Nygård på Broager efter faderen Peter Nissen, og han havde hollænderiet indtil 1696, da det blev overtaget af Asmus Dues. I øvrigt er det værd at bemærke, at såvel på Sophienhof i Kværn sogn, Krammark på Broager og Philipsborg havde de lokale hertugelige fogder i mange år hollænderierne i forpagtning. Om disse så har drevet dem for egen regning ved hjælp af en mejerske, eller om de har videreforgtaget køerne til en hollænder, melder kildematerialet intet om.

På Krammark sker 1689 den ændring, at hollænderiet overtages af Peter Kornbeck, og på Skellegård var besætningen i slutningen af 1600-tallet bortforpagtet til de hidtidige hollændere, henholdsvis Asmus Dues, herredsfoged Johan Jessen og Peter Kornbeck, og de har sandsynligvis drevet mejeribrugtet som hidtil.¹⁵ Ligesom i de lyksborgske distrikter på Sundeved og i Angel har man også andetsteds i Angel, i Svans og Dänischwohld haft flerårige hollænderikontrakter, men det normale har været étårige. Hollænderne var et lidet bofast folkefærd.¹⁶

Hollænderne

Det var som navnet siger oprindeligt indvandrere fra Holland, der overtog mejeridriften og forpagtningen af malkekvægbesætningerne på de slesvigske ladegårde og godser. Mange hollandske navne synes imidlertid ikke overleveret i det slesvigske, som tilfældet skal være det i Holsten.¹⁷ På den gottorpske ladegård Palhorn i Erfde sogn blev hollænderiet 1605 forpagtet af de to brødre Malte og Johann Simesen, og her er der nok tale om to mænd, der enten må være indvandret fra Holland eller som nedstammede fra en indvandrer.¹⁸ På Opdrup i Satrup sogn træffes 1669 en hollænder Owen Mummen, og på Bondsboel i Havetoft sogn, ligeledes mejerigård under Satrupholm, er der på samme tid en hollænder Boy Owens, som efter navnene at dømme kan være af hollandsk afstamning.¹⁹ Og det samme kan være tilfældet med Marx Obransen, der 1705 nævnes som hollænder på Gereby i Svans sogn.²⁰ På Hemmelmark og Mohrberg i Svans kan navne som Jacob Jansen, Berend Willumsen, H. Betting og Hans Hinrich Dugge antyde hollandsk afstamning, men på de alsiske, sundevedske og angelske godser og ladegårde må hollænderne efter navnene at dømme være af sønderjysk herkomst. Det gælder i hvert fald Jørgen Jebsen, der var født i Blans, Ullerup sogn ca. 1617 som søn af gårdmand Jacob Jebsen, og som senere blev hollænder på Høgebjerg i Løjt sogn.²¹ Om Rasmus Rasmussen, der 1702 overtog den østerholmske hollænderibesætning vides, at han kom fra Holbæk.²² Et enkelt fremmed navn kan dog nævnes fra det nordslesvigske – Rabe. Det forekommer to gange, nemlig på Nordborg ladegård, hvor Paul Rabe var hollænder i 1680'erne og 1690'erne. Han kan være identisk med den hollænder af samme navn, der døde i Lyksborg den 28. juli 1719. På Skeldegård havde Adrian Rabe, vel en slægtning til Paul Rabe, hollænderiet, samtidig med at han var herredsfoged i Nybøl herred.²³

På visse alsiske hollænderier var der både i slutningen af 1600-årene til henimod midten af 1700-årene mejersker eller mælkedejere, som forestod mæl-

kens behandling. Det var således tilfældet på Gammelgård, hvor en mandlig hollænder først ses nævnt 1667,²⁴ og på Nordborg til omkring 1670.²⁵ På Hjortspring nævnes en kvindelig hollænder 1700, og det var også tilfældet 1725-26, da Margrethe Christens havde forpagtningen.²⁶

På Rønhave var der en mejerske 1726²⁷ og 1752 ligeledes på Sønderborg ladegård.²⁸ På Gram blev mælkens behandling som andetsteds omtalt ca. 1750 forestået af mejersken Armgard Jochumsdatter, men hun var på fast løn, 10 rigsdaler årligt, og måtte aflægge regnskab overfor sit herskab.²⁹

Afgiften af hollænderikøerne

Fra sidste halvdel af 1600-tallet haves der fra det lyksborgske område på Sundeved og i Angel gode oplysninger om hollændernes forpagtningsafgifter. Der skete i denne periode et endog ganske betydeligt fald i den årlige afgift pr. ko, og det er ganske interessant at bemærke, at der mellem nærliggende hollænderier kunne være forskelle. På Nybøl i Kværn sogn betaltes 1666 7 rigsdaler pr. ko, mens hollænderen på Lundsgård i Ullerup sogn kunne nøjes med at betale 6 rigsdaler 2 mark. Fra 1672-74 betaltes der på alle lyksborgske hollænderier 7 rigsdaler pr. ko, men derefter faldt afgifterne, og de bliver igen forskellige. På Nygård på Broager og Lundsgård betaltes 1677 6 1/2 rigsdaler, mens afgifterne på Krammark og Philipsborg i Ullerup sogn var nede på 6 rigsdaler både 1677 og 1678. De sænkes yderligere 1688 og århundredet ud på Sundeved og Broager til 5 rigsdaler 1 mark, mens de på Sophiegård, det senere Frederiksdal, og på Nybøl, begge i Kværn sogn holdt sig på 6 rigsdaler.³⁰ På Gram gods har man 1684 oplysning om en årlig afgift på 5-6 rigsdaler pr. ko.³¹

Efter 1700 flyder oplysningerne om forpagtningsafgifterne noget rigeligere. Ved århundredeskiftet var afgiften på de relativt store malkekvægbesætninger på Østerholm, Hjortspring og Nordborg henholdsvis 5 rigsdaler 44 sk., 5 rigsdaler og 5 rigsdaler 16 skilling. Da disse ladegårde i 1720'erne kom under kongelig administration, blev afgiften forhøjet til 6 rigsdaler courant for dog i 1729 og 1730 at blive reduceret til henholdsvis 5 rigsdaler 40 skilling, 5 rigsdaler 24 skilling og 5 rigsdaler 32 skilling.³²

Ikke uventet ligger afgifterne på de sydalsiske ladegårde på lignende niveau. På Hjortholm og Nygård på Kegnæs var afgiften 1720 5 rigsdaler 36 skilling og på Hjortholm og Nygård på Kegnæs var afgiften 1720 5 rigsdaler 36 skilling og på Hjortholm 1732 5 rigsdaler 16 skilling pr. ko.³³

På de søgårdske godser var afgifterne noget højere. På Kelstrup således 1720 6 rigsdaler 23 skilling, på Årup 1725 6 rigsdaler 35 1/2 skilling, 1731 6

rigsdaler 26 skilling og på Kiding hele perioden 1728-45 7 rigsdaler 21 1/2 skilling.³⁴

På Runtoft og Drølt i Angel var den årlige afgift 1706 7 rigsdaler og 1725 7 rigsdaler 24 skilling. På Udmark i Eskris sogn betaltes 1713 7 rigsdaler.³⁵

Fra Svans foreligger der oplysninger fra Hemmelmark, hvor afgiften 1711 var 6 1/2 rigsdaler og 1736 6 rigsdaler, Mohrberg, hvor afgiften før 1745 varierede mellem 5 rigsdaler 32 skilling og 6 rigsdaler 40 skilling, samt Gereby, hvor der 1738 måtte betales 7 rigsdaler 24 skilling pr. ko.³⁶

I de nærmeste år efter kvægsygen 1745 (se herom senere) skete der en voldsom stigning i afgiften. Hele besætninger var blevet udryddet, og den store efterspørgsel efter malkekøer medførte naturligvis ikke blot, at de steg i pris, men at også hollændernes afgifter steg tilsvarende, måske endda mere. På Hemmelmark og Mohrberg var afgifterne således 1747 9 1/2 rigsdaler og 1748 10 rigsdaler pr. ko. På disse to godser var indkøbsprisen for en hollænderko før 1745 7-10 rdl., men steg lige efter 1745 til op imod 15 rdl.³⁷ På Runtoft og Drølt i Angel var forpagtningsafgiften pr. ko 1746 12 rigsdaler og 1750 10 1/2 rigsdaler.³⁸ Efterhånden som besætningerne igen blev mere eller mindre fuldtallige, faldt såvel pris som afgift til et mere naturligt leje, for dog at stige efter en ny epizooti i begyndelsen af 1760'erne. På Søgård var den gennemsnitlige afgift 1764 8 rigsdaler 2 skilling.³⁹

Blandt årsagerne til de varierende forpagtningsafgifter kan nævnes fodrings- og græsningsforholdene. Hvor disse var gode, kunne køerne give mere mælk, og følgelig kunne afgiften sættes i vejret. Også beliggenheden i nærheden af en større by med mulighed for mælkesalg og direkte afsætning af smør og ost til borgerne havde indflydelse på afgiften.⁴⁰

Forskellen i forpagtningsafgiften kunne således være ganske betydelig og kunne før kvægpesten 1745-46 svinge fra 5 rigsdaler til 7 1/2 rigsdaler alt efter tid og sted, og heroverfor står den slesvig-holstenske landøkonom J.B. Dantzmans oplysning fra midten af 1750'erne om en middelpriis på 6 - 7 rigsdaler.⁴¹

I de tidligere refererede kontrakter fra Østerholm og Hjortspring på Nordals fra 1725 er forpagtningsafgiften fastsat til betaling i to terminer, nemlig således at der for sommerperioden fra majdag til Mortensdag betaltes 5 rigsdaler 8 skilling pr. ko og fra Mortensdag til majdag 40 skilling, altså i alt 6 rigsdaler pr. ko på årsbasis. På Hjortholm på Kegnæs havde man en lignende ordning, dog at sommerafgiften her var forholdsvis mindre end på de nordalsiske ladegårde, nemlig 4 rigsdaler 16 skilling af en samlet afgift på 5 rigsdaler 16 skilling.⁴² På Eskildsmark i Svans skulle betalingen falde i tre terminer, nemlig til majdag, Bartholomæi og Mortensdag. På Hemmelmark kunne der endda være fire terminer.⁴³

Titelblad af den slesvig-holstenske landøkonom Johann Balthasar Dantzmans vejledning for driften af et hollænderi. Skriftet, der findes på Schleswig-Holsteinsches Landesbibliothek i Kiel, er indbundet sammen med et par andre landøkonomiske skrifter og har i Gråsten haft forskellige ejere, først »Madame« Tychsen, senere F. Thomsen.

I almindelighed er der i hoverikontrakterne angivet en enhedspris for samtlige køer i hollænderibesætningerne uanset køernes alder, men der kunne aldersmæssigt naturligvis være forskelle i køernes ydelse, og derfor ser man dem også nogle steder opdelt i aldersklasser med forskellige afgifter. På den nordalsiske ladegård Mjelsgård, hvor der 1704 var 80 hollænderikøer, blev disse i kontrakten opdelt i fire klasser, nemlig

Antal køer:	Alder:	Afgift pr. ko:
20	6- 7 år	7 rigsdaler
20	8-10 år	6 rigsdaler
20	11-13 år	5 rigsdaler
20	14-17 år	4 rigsdaler

Gennemsnit pr. ko altså 5 1/2 rigsdaler

Endnu mere specificeret var alder og afgift i en kontrakt samme sted fra 1731. Antallet af køer var stadig 80, men nu så billedet således ud:

Antal køer:	Alder:	Afgift pr. ko:
27	6- 7 år	6 rigsdaler
20	8-10 år	5 rigsdaler
11	11-13 år	5 rigsdaler 32 skilling
17	14-15 år	4 rigsdaler 16 skilling
3	15-17 år	3 rigsdaler 16 skilling
2	17 år	2 rigsdaler

I gennemsnit bliver afgiften her 5 rigsdaler 29 skilling. Det man især bemærker er, at afgiften for de 11 - 13 årige køer er højere end for de 8 - 10 årige.⁴⁴

Lidt andre afgiftsmodeller var der på Kelstrup, på Årup og på Kiding, hvor den gennemsnitlige årlige forpagtningsafgift var henholdsvis 6 rigsdaler 23 skilling, 6 rigsdaler 35 1/2 skilling og 7 rigsdaler 21 1/2 skilling.⁴⁵

Man får af forpagtningsafgifterne et ganske tydeligt indtryk af, at køerne under 10 år var så absolut de mest værdifulde, og man kan stille sig noget spørgende overfor, om der virkelig har kunnet være økonomi i at holde de relativt mange gamle køer, uanset at der kun blev givet en beskedent afgift af dem. Vinterfoder og græsning kom jo stort set ud på et, hvad enten koen var ung eller gammel.

På Gram havde man 1772 en helt anden form for aftale med hollænderen. Han fik 50 køer stillet til rådighed af herskabet, men kunne derudover selv indsætte så mange køer, som der var græsning og foder til. Ligeledes kunne han holde så mange svin, som han ville, dog måtte de ikke forvolde skade. I tilfælde af oldenår måtte han holde 20 svin frit i skoven, og de hovpligtige undersætter skulle køre hollænderprodukter indtil fire mil. Forpagtningsafgiften var 1600 rigsdaler.⁴⁶

Mellem afgiften af hollænderikøerne og smørprisen kan der anes en vis sammenhæng. Således faldt afgiften på de lyksborgske ladegårde i slutningen af 1600-tallet fra 6 rigsdaler til 5 rigsdaler 1 mark pr. ko samtidig med, at smørprisen faldt fra 20 rigsdaler pr. tønde til 17 1/2 rigsdaler, ja for vintersmørrets vedkommende til 14 rigsdaler.⁴⁷ Og i sidste halvdel af 1720'erne faldt afgiften af køerne på de nordalske ladegårde fra 6 rigsdaler til 5 rigsdaler 32 skilling samtidig med, at markedsprisen i Rendsborg pr. tønde smør faldt fra 20 rigsdaler 30 skilling til 18 rigsdaler 26 skilling.⁴⁸

Nogen større sammenhæng mellem afgiften af køerne og hollænderiernes størrelse⁴⁹ synes der ikke at have været, selv om der måske kan skimtes en vis rationaliseringsgevinst ved de større brug. Her har hollænderiernes beliggenhed og fodringmuligheder nok spillet en større rolle på den måde, at når smørprisen var lav og hollænderiafgiften som følge deraf fulgte trit nedad, var godsher- skab eller pensionær tilbøjelig til at sætte flere køer ind, så at samme økono-

miske udbytte kunne opnås. Man har så udpint marker og enge mest muligt, men med det resultat, at mælkeydelsen pr. ko blev formindsket til skade for hollænderen. I sit skrift tilråder Dantzmänn⁵⁰ da også, at der ikke må holdes flere køer, end der er græsning og vinterfoder til. Hellere for få køer end for mange, da man derved fik mere mælk og stort set samme gødningsmængde. I øvrigt regnede man med, at forpagtningsafgiften af hollænderikøerne som regel udgjorde halvdelen af et gods' eller en ladegårds indtægter.

Besætningernes størrelse og sammensætning

Som det fremgår af bilaget var der ganske betydelige forskelle i hollænderiernes størrelse – både topografisk og tidsmæssigt. De lyksborgske i Sundeved og Angel var små og voksede kun lidt i de årtier af 1600-tallet, hvorfra der haves oplysninger. Med undtagelse af Nybøl i Kværn sogn, hvor bestanden af malkekvæg steg fra 76 i 1666 til 100 i 1693, var der kun besætninger på mellem 40 og 60 køer.

På de alsiske ladegårde var koholdet større, og det voksede fra gennemsnitlig 100 omkring 1700 til ca. 150 ved kvægsygens udbrud 1745. Størst var besætningerne på Sønderborg ladegård og Nygård på Kegnæs, hvor der begge steder 1720-30 var 170 køer. Rønhave og Majbølgård havde kun små kohold på ca. 60. De ærøske hollænderier på Søbygård og Marstal havde 1720 henholdsvis 120 og 110 køer.

Udover de lyksborgske hollænderier i Sundeved var der kun få på det nordslesvigske fastland. Gram havde 1740 264 og 1760 249 stk. malkekvæg, og på de søgård-gråstenske godser var der også nogle større hollænderier, som på kvægsygens tid talte 160-180 køer; endvidere var der et par mindre på 30-60 køer.

Når der ses bort fra de lyksborgske, havde hollænderierne i Angel i første halvdel af 1700-årene en ganske anselig størrelse – helt op til 300 køer på Østergård og Runtoft, men mere normalt var der 100-145 køer. I Svans fandtes også store hollænderier, men de største som Ludwigsburg i Vabs sogn og Saxtorf i Risby sogn med 400 køer var dog delt op i mindre enheder, hvilket også var tilfældet på Runtoft.

I almindelighed hørte køerne til lade- og hovedgårdenes faste inventar, som overtoges af forpagterne, pensionærerne, sammen med det øvrige inventar, og derfor kaldtes disse køer inventariekøer. Men derudover kunne pensionærerne selv eje en del køer, som ligeledes bortforpagtedes til hollænderne. Disse kunne ydermere selv eje nogle køer, og for at man kunne kende forskel på de forskellige kategorier, blev køerne brændemærket eller snittet i ørerne.⁵¹

På de alsiske ladegårde var der i 1. halvdel af 1700'årene mange treårige køer, men der var også ganske mange, der var over 14 år. På Nordborg ladegård, der 1707 havde en hollænderibesætning på 110, var der således 54 3-8 års køer, 36 8-12 års og 20 12-16 års. Det ser dog ud til, at man omkring 1730 har opgivet treårskælverne, for i hvert fald findes ingen i den aldersklasse på Mjelsgård og Østerholm, men til gengæld findes to 17-årige på Mjelsgård og tre 17-19-årige på Østerholm.⁵² Endnu så sent som 1805 havde man på Gammalgård i den store malkekvægbesætning på 180 7 køer, der var 18 år gamle og 6 på 17 år. I den yngste ende var der 9 2-års og 12 3-års. Her må man dog være blevet ked af de gamle køer, idet der 1811 i en besætning på 178 køer kun var 8 over 13 år, mens man 1805 havde haft 26 over den aldersgrænse.⁵³ I aldersmæssig henseende så hollænderiernes besætninger altså helt anderledes ud end tilfældet er med store kobesætninger i dag.

Men også på anden måde skilte de sig ud fra moderne kvæghold. Thi køerne strålede i næsten alle regnbuens farver. På Østerholm var besætningen 1732 sammensat af 47 sorte og 15 sortbrogede, 7 grå og 6 gråbrogede, 1 blå og 5 blåbrogede, 9 røde og 12 rødbrøgede samt 2 hvide. På Hjortspring var der 28 røde og 16 rødbrøgede, og man synes her i nogen grad at have lagt vægt på at fremavle røde kreaturer, idet tre store, røde marskkøer fremhæves som noget særligt. Man havde også to røde tyrekalve til indsætning i avlen, men kun en grå og en blå. Til farveangivelsen skal dog bemærkes, at blandt de sorte og røde er også de hvidhovede medregnet.

Det mest farveprægtige skue synes malkekvægbesætningen på Sønderborg ladegård at have udgjort. Her nævnes blegrøde, røde, grå, sorte, rødbrøgede, sortbrogede, blåbrogede, lysegrå, sortryggede, kulsorte, gråbrogede, helt hvide, blå, brune, sortstjernede og hvide med sorte ører. De grå var i overtal.⁵⁴ På Søgård bestod besætningen 1747 næsten udelukkende af sorte, sortbrogede, grå og gråbrogede køer.⁵⁵ Alt i alt må det siges, at de sorte og sortbrogede køer var dominerende i sammenligning med de røde og rødbrøgede.

Som nævnt kan det synes, at man på Hjortspring har søgt at forbedre besætningen ved anskaffelse af køer udefra, men der kendes derudover kun få forsøg på forbedringer ved indkøb af fremmede avlsdyr. Mest konsekvent i den henseende synes lensmanden på Møgeltønderhus Albret Skeel at have været. Han havde øjnene åbne for, at der på mejeribrugets område var en god del at lære i Holland og lod 1618 borger i Ribe Laurids Struck indkøbe en tyrekalv og to kviekalve dér. I denne forbindelse udtrykte han håbet om, at disse avlsdyr måtte have gavnlig indflydelse på kobesætningen på Møgeltønderhus.⁵⁶ På Hemmelmark i Svans blev der i midten af 1700-tallet hvert år indkøbt nye tyre⁵⁷, men ellers var man meget tilbageholdende med at tilføre nyt blod udefra. På alsiske hollænderier blev der som regel hvert år tillagt en

På de store godser i Sydøstlesvig og i Holsten er der endnu bevaret flere imponerende bindingsværkslader som udtryk for tidligere tiders landbrug. Her laden på herregården Wulfshagen i Gettorp sogn i Sydlesvig.

halv snes kviekalve for hver 100 køer.⁵⁸ Man var således under normale forhold selvforsynende med tillæg.

Kvægsygen 1745 ff medførte dog, at der måtte tilkøbes mange dyr udefra – ja, der kan vel næsten tales om fuldstændig fornyelse af besætningerne. Alligevel var det langt ind i 1800-tallet god latin, at de slesvigske og holstenske hollænderibesætninger bedst kunne forbedres ved indavl, og kunne det ikke lade sig gøre, skulle man købe køerne i nabolaget.⁵⁹ Med hensyn til tyre, som var holdt uden for hollændernes afgift, regnedes da i almindelighed med 2 – 3 tyre til en besætning på 100 køer, og de græssede sammen med køerne. Man måtte derfor sørge for, at de ikke blev gjort vilde som kalve, og at de ikke blev vænnet til at stange. Men stangede de alligevel, måtte de have hornene savet af eller have et bræt bundet for øjnene. Tyrene blev ikke over fem år gamle, og man foretrak helt unge og små tyre, da de store ofte kunne gøre skade på køerne.⁶⁰ Hollænderiernes tyre stod som regel til fri afbenyttelse for pensionærerne og eventuelle fogeders private køer, samt i visse tilfælde også for kådernes køer.⁶¹

Køernes ydelse

Så vidt vides, har ingen hollænder efterladt sig regnskaber; jfr. dog s. 105. M.h.t. køernes ydelser kan man imidlertid til en vis grad sammenligne med de besætninger, der ikke var bortforpagtede, men som blev drevet direkte under ladegårds- eller godsadministrationerne. For Sønderjyllands vedkommende kan der således foretages beregninger fra kongelige og hertugelige ladegårde omkring 1600, beregninger som viser, at der fra egn til egn og fra ladegård til ladegård var ganske store forskelle. Iøjnefaldende er forskellen mellem ydelserne på de kongelige ladegårde i Haderslev og Rendsborg amter sammenlignet med ladegårdene i de gottorpske amter. På de kongelige ladegårde holdt man i modsætning til de gottorpske fast ved studeopdræt og -fedning og gjorde meget lidt ud af mejeribruget. Man måtte derfor på de kongelige ladegårde omkring 1600 regne med et årligt smørudbytte på omkring en halv snes kg. pr. ko, mens man på den gottorpske, lögumklosterske ladegård kunne regne med en snes kg., og på Brundlund ladegård ved Aabenraa var køernes gennemsnitlige ydelse ca. 30 kg. på årsbasis. På ladegårdene i Tønder og Husum amter, hvor man havde god græsning og rigelige hømængder, nåede man endda op på henholdsvis 45 og 40 kg. Klarest tegner en ko's årsydelse sig dog på Mårkær og Svavsted, hvor man har sammenhængende oplysninger over lange perioder, for Mårkærs vedkommende således fra 44 årsregnskaber i tiden 1579-1631 og for Svavsteds vedkommende 15 regnskaber i tiden 1572-78. For Mårkærs vedkommende kan man fra denne tid regne med et årsgennemsnit på ca. 30 kg. pr. ko, mens man på Svavsted når op på 40 kg. Man lægger her mærke til den ganske betydelige forskel mellem ydelserne i Angel og i Vestslesvig med de store givtige engarealer.⁶²

Også på det kongerigske Møgeltønderhus har køerne i de første fire årtier af 1600-tallet ydet særdeles godt med over 50 kg.⁶³, og på Trøjborg ydede 18 køer 1603 i gennemsnit 43 kg.⁶⁴ – I nutiden er tallene helt andre. En ko i Sønderjylland yder i dag årligt 285 kg smør i årsgennemsnit – alene dette viser, hvilken udvikling der har fundet sted i landbruget gennem århundrederne.

Fra 1600-årene foreligger meget sparsomme oplysninger om køernes ydelse på de adelige godser. Georg Hanssen regner på grundlag af oplysninger fra et enkelt gods med en årsydelse på 25 – 30 kg. smør.⁶⁵ Fra de lyksborgske ladegårde Philipsborg og Lyksborg har henholdsvis 32 og 23 køer 1668 givet 21, 7 og 24,1 kg. smør, men herudover er der solgt for henholdsvis 17 rdlr. og 16 rdlr. 32 sk. mælk. Også en del surmælk er blevet solgt. På Nygård og Skeldegård med henholdsvis 40 og 24 køer lå smørudbyttet omkring 22 kg. pr. ko.⁶⁶ Ydelserne her har altså ligget en kende under, hvad Georg Hanssen regner med.

Hedemann-Heespen anslår ca. 1750 en kos daglige mælkeydelse til tre liter eller 1286 liter på årsbasis. Når der regnes med, at der kan fremstilles et kg. smør af 30 liter mælk, skulle der altså på den tid af hver hollænderko kunne fås 45 kg. smør. En noget mindre ydelse når Dantzmans frem til, idet han oplyser, at tre gode hollænderkøer årligt kan give en tønne smør, hvilket svarer til ca. 37 kg. pr. ko, men herudover kan der dog i den bedste tid af mælken fra 200 køer fremstilles 4 – 5 oste à 9 kg. daglig.⁶⁷

Disse tal er i nogen grad skønnede, men dog ikke helt ved siden af. De kan stort set underbygges ved oplysninger fra et meget udførligt mejeriregnskab fra Gramgård 1747/48.⁶⁸ Her var der efter kvægsygen et relativt lille kohold, og måske har køerne heller ikke været af de allerbedste. Kobesætningen her øgedes efter kvægpesten fra majdag 1747 til majdag 1748 successivt fra 47 til 72 køer. I mejerske Armgårds ugentlige regnskab over smør- og osteproduktion er antallet af køer anført, og man får derfor mulighed for at udregne ikke blot det gennemsnitlige årsudbytte pr. ko, men tillige kan man få et indtryk af, hvornår på året udbyttet var størst. Det gennemsnitlige udbytte pr. ko var 1747/48 43,29 kg, altså et tal, der ligger mellem Dantzmans og Hedemann-Heespens oplysninger. I maj måned gav hver ko gennemsnitlig 1,1 kg. smør om ugen, i juni steg udbyttet til 1,41 kg og derefter faldt det til 1,3 kg i juli og august og yderligere til knap 1 kg i første halvdel af september. Fra sidste halvdel af september til udgangen af oktober lå den enkelte kos ydelse på 0,63 kg smør, og den nåede et lavpunkt i november med 0,29 kg. Derefter begyndte ydelsen igen at stige. I december når man op på 0,35 kg, og omkring årsskiftet er man oppe på 0,38 kg ugentlig. Allerede i marts er man nået op på 0,95 kg, og på denne ydelse holder besætningen sig til majdag 1748. Disse tal viser, at vinterfodringen på Gramgård ikke har været helt ringe, og at der må have været en del efterårskælvere, som har været med til at hæve gennemsnittet i vintermånederne.

Man kan af mejeriregnskaberne for Gramgård endvidere se, hvor meget mælk, der skulle anvendes til fremstillingen af et pund smør. I juli 1747 blev der således regnet med 7 kander mælk til et pund smør, hvilket omregnet til moderne mål bliver 26,6 liter til et kg.⁶⁹ Den 16. september samme år kunne man nøjes med 24,05 liter til et kg, men den 21. samme måned nærmede man sig igen 26 liter. Også fra 1750 haves et par tal, der oplyser lidt om mælkens fedtindhold. I februar måned skulle der således 7 2/3 kande mælk til fremstillingen af 1 pund smør eller 29,1 liter til et kg. I april kunne man nøjes med 7 1/2 kande til et pund eller 28,5 liter til et kg., mens man sidst i august måtte anvende 8 1/4 kande til et pund eller 31,35 liter til et kg. Noget entydigt billede aftegner disse tal ikke, men peger dog i retning mod, at hen på sommeren har der skullet mere mælk til fremstillingen af et kg smør end tidligere på året.

I denne forbindelse kan nævnes, at Dantzmann og Niemann⁷⁰ samstemmende oplyser, at det bedste smør fik man efter høst, når kørerne var blevet slået på høstgrøde. Derefter fulgte i kvalitet ifølge Niemann junismørret, der ligesom høstgrøde- eller ævredsmørret kunne gemmes til vinterbrug. Hverken smørret fra maj eller fra den varmeste sommertid var godt, og af vintersmørret, dvs fra de måneder, hvor kørerne var på stald, var forårsmørret ifølge Niemann noget bedre end efterårsmørret. I øvrigt var der også forskel på smørrets vægt til de forskellige årstider. En tønde sommer-smør var således 3-4 kg tungere end vintersmør, men endnu tungere var sensommersmørret, hvilket som nævnt skyldes, at kørerne da var kommet på høstgrøden.⁷¹

Foruden smør produceredes der også af Gramgårds kører oste. I tiden fra maj til først i august 1747 drejede det sig om 28 oste på måske 6 eller 9 kg. I oktober blev der yderligere fremstillet seks og i tiden fra marts til maj 1748 45 oste. Langt de fleste oste blev altså fremstillet i forårs månederne og forsommeren. Disse tal må stadig ses i relation til en besætning, der voksede successivt fra 47 kører ved majdag 1747 til 72 majdag 1748.

Kvægsyge

I kontrakterne med godsejerne eller pensionærerne var hollænderne til en vis grad sikret mod tab, når kørerne døde, idet der så skulle indsættes erstatningskører. Men navnlig efter at forskellige smitsomme kvægsygdomme havde vist sig i 1720'erne og 30'erne, begyndte godsejerne og pensionærerne at gardere sig imod at skulle erstatte alle døde hollænderikører, og efter kvægpesten 1745 blev dette forbehold generelt. På Satrupholm skulle hollænderen således 1747 for hver 100 kører, der døde, selv indsætte 10 nye årligt⁷², mens han på Hytten Ladegård kunne nøjes med 8 om året.⁷³

En af de væsentligste årsager til dødsfald i hollænderibesætningerne var kælvningen i forårs månederne. På Hjortspring døde således i tiden fra 17. til 28. april 1726 fire kører⁷⁴, men der var mange andre grunde til dødsfald. Af de sygdomme, som hærgede i de første årtier af 1700-årene, kan nævnes lungepesten, en smitsom sygdom, som især plagede i 1720'erne.⁷⁵

På Østerholm og Hjortspring var hollænderierne 1731 angrebet af blodgang, en epizooti, der dog langtfra var så dødbringende, som den i det følgende omtalte kvægpest. På Østerholm begyndte blodgangen fire uger før Sct. Hans og vedvarede i syv uger. I denne periode blev 34 kører syge, og heraf døde de 16, men af de overlevende havde hollænderen heller ikke stort udbytte. Det oplyses, at to af kørerne hele sommeren havde været under behandling af

smeden i Egen, Chresten Jensen, men at den ene alligevel var kreperet⁷⁶ Også Hjortsprings køer var 1731 plaget af blodgang.⁷⁷

Hollænderne og mejerskerne synes ikke selv at have haft den store evne eller vilje til at kurere på syge dyr. På Nordborg Ladegård tyede man således 1731 ligesom på Østerholm til fremmed hjælp. Jep Schmidt fra Lavensby og hans medhjælper fik da 40 sk. for åreladning af hollænderikøer, og Peter Schmidt i Oksbøl fik otte sk. for olie og møje for at kurere på en ko, der havde fået en lændeskade. Samme år, 1731, var der også blodgang i besætningen på Nordborg. Der døde to køer, og apotekeren i Sønderborg havde til dem måttet levere seks portioner medicin. Marcus Krahmer måtte endvidere levere teriak og skorpium til en anden syg ko dér. De kreperede dyr måtte man ikke selv begrave. Det var Sønderborg-skarpretterens bestilling.⁷⁸

En egenartet situation opstod på Kegnæs 1720, da der på Nygård døde 78 malkekøer og 13 stk. ungvæg og på Hjortholm 38 køer og 10 stk. ungvæg på grund af vandmangel.⁷⁹

Disse spredte sygdomsangreb og dødsfald af andre årsager kunne i økonomisk henseende være alvorlige nok både for konge, godsejer, pensionær og hollænder, men skaderne var dog overskuelige i sammenligning med den epizooti, der begyndte i Vestslesvig sidst på året 1744, og som i løbet af 1745 trods skrappe afspærringsforanstaltninger spredte sig til hele landsdelen. Og pesten skånedes hverken kådnerens enlige ko og gårdmandens besætning på 4 – 5 køer eller de store hollænderier. Hvor kvægpesten fik indpas, kreperede næsten hele besætningen, og de få dyr, der overlevede, var meget svækkede og gav meget lidt mælk.⁸⁰

I marts 1745 begyndte pesten for alvor at hærge i Svans, og i løbet af april måned var hele halvøen hærget af den. Fra april hører vi om angreb i Dänischwohld og Angel, og også her udryddes den ene hollænderibesætning efter den anden. På Hytten ladegård begyndte det 1. august 1745, og på Ziegelhof møder vi den i december.⁸¹

Også på adelsgodset i Nordslesvig begynder den noget senere. På Søgård dukker den op hen på sensommeren 1745⁸² og på de alsiske hollænderier i Nordborg amt i oktober 1745. Til Nygård på Kegnæs når den i januar 1746, og i februar 1746 dør hele besætningen på Gammelgård og Kegnæsgård.⁸³

Alle hollænderier uden undtagelse led tab p.gr.a. kvægsygen, og kun ganske få kreaturer overlevede. Som eksempler kan nævnes, at på Hjortholm på Kegnæs døde februar 1746 182 køer, mens kun to overlevede, på Kegnæsgård døde alle 81 køer.⁸⁴ På Satrupholm i Angel døde fra december 1745 331 køer⁸⁵ og på Hytten ladegård⁸⁶ døde 98 køer og en overlevede. På Ziegelhof døde i løbet af en måneds tid fra december 1745 til januar 1746 80 køer, mens en overlevede⁸⁷.

Til en begyndelse forsøgte man at hindre pestens udbredelse ved omfattende nedslagtninger, men dette ophørte ved udgangen af april 1745⁸⁸. Andre foranstaltninger mod udbredelsen af smitten som afspærring af byer eller indespærringer af vagabonder i Rendsborg fæstning hjalp lige så lidt.⁸⁹

De mange syge dyr og ådsler gav en ulidelig stank, og det må have været et særdeles hårdt og ubehageligt arbejde for de hoveripligtige kådnere og bønder at begrave dem. Navnlig efter at Tyske Kancelli havde givet tilladelse til, at ådslerne måtte flås, så huderne kunne sælges og give en beskedent fortjeneste. Talgen måtte dog ikke udskæres og bruges⁹⁰. Normalt var det ellers skarpretterne, som havde privilegium på at flå og begrave ådsler, men de kunne umuligt overkomme dette arbejde i kvægpestens tid.

Næppe var kørerne døde, før godsejerne eller pensionærerne begyndte at anskaffe nye dyr, thi nok var det økonomiske tab i sig selv stort, fordi man måtte undvære hollændernes forpagtningsafgift, men det ville blive endnu større, såfremt besætningerne ikke blev retableret, og man som følge heraf måtte savne gødningen til kornmarkerne⁹¹. Over hele landsdelen var kreaturerne imidlertid døde, og det holdt meget hårdt at få indkøbt erstatningskøer.

Priserne fordobledes derfor også i tiden lige efter 1745. Mens prisen for kvægsygen havde været 7 – 10 rigsdaler pr. ko, var den i fri handel umiddelbart efter 15 rdlr., men det var dog de færreste erstatningskøer, der til den pris kom til at fylde op i hollænderistaldene. Til retablering af besætningerne på de kongelige ladegårde på Als blev der således udstedt ordre om, at de underliggende fæstebønder hver skulle aflevere en af de bedste køer eller den bedste, der havde overlevet kvægpesten, og at de i erstatning herfor skulle have 10 rigsdaler pr. ko⁹². Det var jo en særdeles ubehagelig fremgangsmåde overfor bønderne, som selv havde lidt katastrofale tab. De kongelige pensionærer fik eftergivet en del af deres forpagtningsafgifter alt efter, hvor stort tab man havde lidt, mens bønderne blev skrevet i restance for manglende afgiftsbetaling. Også forpagterne på de adelige hovedgårde måtte naturligvis have eftergivelse i deres afgifter, således som det var tilfældet på Søgård 1748 og 1749⁹³.

For hollænderne gjaldt, at de indtil kvægpesten kun skulle betale af det reelle antal køer, som de havde til malkning. Men dette hørte helt eller delvis op efter 1745. Det kunne derfor heller ikke undgås, at de kom til at lide ganske betydelige driftstab. Dels havde de ikke fortjenesten ved salget af produkterne, og dels skulle malke- og mejeripigerne have kost og løn.

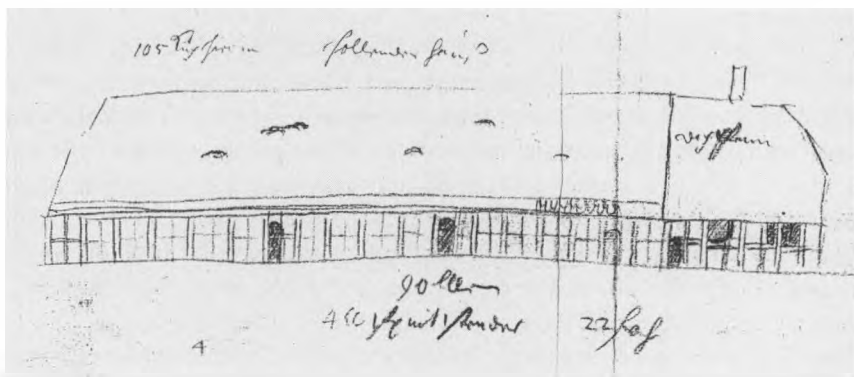
Det var svært at få nye køer, og hollænderne har ikke altid været tilfredse med dem, de fik overladt. De har hist og her haft mulighed for at udskyde nogle som for ringe, og dette smitter igen af på de kongelige pensionærers forpagtningsaftaler med rentekammeret. Forpagterne på de fire nordalske gårde Nordborg, Østerholm, Hjortspring og Mjelsgård stillede således 1747

deres ganske bestemte krav ved leveringen af erstatningskøerne. Til Nordborg og Mjelsgård ønskedes køerne leveret 14 dage før 1. maj 1748, men de skulle være købt før fastelavn, da man ellers ikke havde mulighed for at vurdere dem. Og det ville være det bedste for hollænderierne, at der blev indkøbt unge køer, som havde kælvet to eller tre gange, men førstegangskælvete kunne dog accepteres. For pensionæren på Hjortspring var det dog ikke afgørende, hvornår køerne blev leveret, hvis blot han fik gode, sunde køer. Han så i øvrigt helst, at køerne blev anskaffet lidt efter lidt, og det var efter hans opfattelse hasard at sammenkøbe den nye besætning fra mange forskellige lokaliteter. Han og pensionæren på Mjelsgård ville i øvrigt helst overtage forpagtningen uden hollænderikøer og selv sørge for opdræt, hvorved man efterhånden kunne få besætningen i komplet stand⁹⁴. Mange steder lykkedes det overhovedet ikke at få hollænderibesætningerne op på fuld højde igen. Især var det naturligvis galt, hvor kvægpesten efter et par års forløb igen gik til angreb. Det gjaldt på godser i Angel og i Svans og de kongelige alsiske ladegårde, hvor der overalt var katastrofale tab. På Gelting døde f.eks. næsten alle køer 1751, og også på Dyttebøl, Udmark og Østergårde var der på den tid igen store tab. Men mens dødelighedsprocenten 1745/46 havde været næsten 100%, overlevede nu et betydeligt antal. De må være blevet immune. På Gelting overlevede 1751 således 20 køer og en tyr⁹⁵.

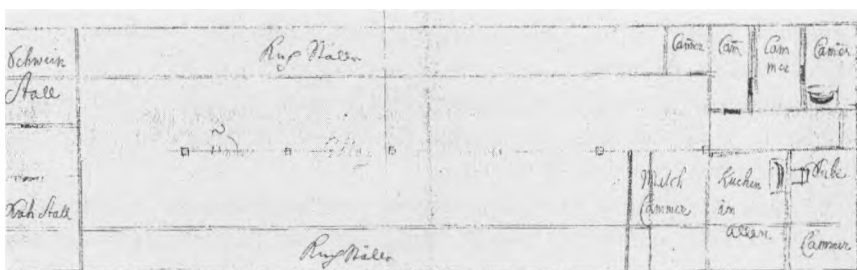
Kvægpesten fortsatte i begyndelsen af 1750'erne og satte igen ind med vekslende styrke fra 1762. Den synes navnlig da at have været hård ved besætningerne i Svans og på Nordals.

Kvægsygen medførte, at hollænderierne gennemgående ikke nåede op på samme størrelse som før 1745/46. På Mjelsgård, hvor den ordinære besætning var 80 køer, var den 1754 på 60⁹⁶. På Søgård skete en reduktion fra 157 køer til 84 i 1763, men 1764 var den dog igen oppe på 92. På Fiskebæk halveredes besætningen fra 120 køer før 1745 til 60 i 1750'erne. Også på Avnbølgård faldt besætningen fra 60 til 30 køer, mens reduktionen på Kiding og Årup var noget mindre – fra henholdsvis 180 til 120 og 100 til 80 køer⁹⁷. På Sønderborg ladegård faldt besætningen fra ca. 170 til 74.

Andetsteds bestræbte man sig dog for at få besætningerne op på samme niveau som før kvægsygen. På Gammelgård var køernes antal o. 1800 det samme som o. 1700, og det samme gjaldt nogle godser i Angel. På Runtoft steg antallet fra 240 før 1745 til 300 køer i 1755 for dog i 1760'erne at stabilisere sig til 240. På den under Runtoft hørende avlsgård Drølt var der før og efter 1745 130 køer, og også i Svans synes man at have bestræbt sig for hurtigst muligt at få hollænderierne op på fuld styrke. På Hemmelmark, hvor besætningen 1745 talte 210 køer, var der 1752 198 køer, og på de to avlsgårde Hohenstein og Mohrberg, hvor pensionæren lige efter kvægpesten kunne overtage

Hollænderi og kostald på Gammelgård i Ketting sogn. Rødkridtstegning formentlig fra før 1650, hvoraf fremgår, at bindingsværksbygningen har haft en længde på 22 fag på tilsammen 90 alen = knap 53 m. Over stalden var der stråtag, over hollænderiet med skorstenen tegltag. Sønderborg amtsarkiv nr. 192.

Grundplan af kostald og hollænderi på Gammelgård, Ketting sogn, formentlig fra før 1650. Kostalden kan rumme 105 køer, der er anbragt i to lange rækker ind mod ydervæggene. I midten en bred gang, hvor man har kunnet køre ind med vogn ad en port til venstre på tegningen. Selve hollænderiet var på dette tidspunkt endnu kun lille og primitivt. Der var i forbindelse med et køkken, hvor der var åbent ildsted, kun et malkekammer. Der var en stue og kammer vel til bolig for hollænderen eller mejersken og endvidere fire kamre til hollænderpigerne, hvoraf det ene kunne opvarmes. Denne del af bygningen siges at være i dårlig stand. Sønderborg amtsarkiv nr. 192.

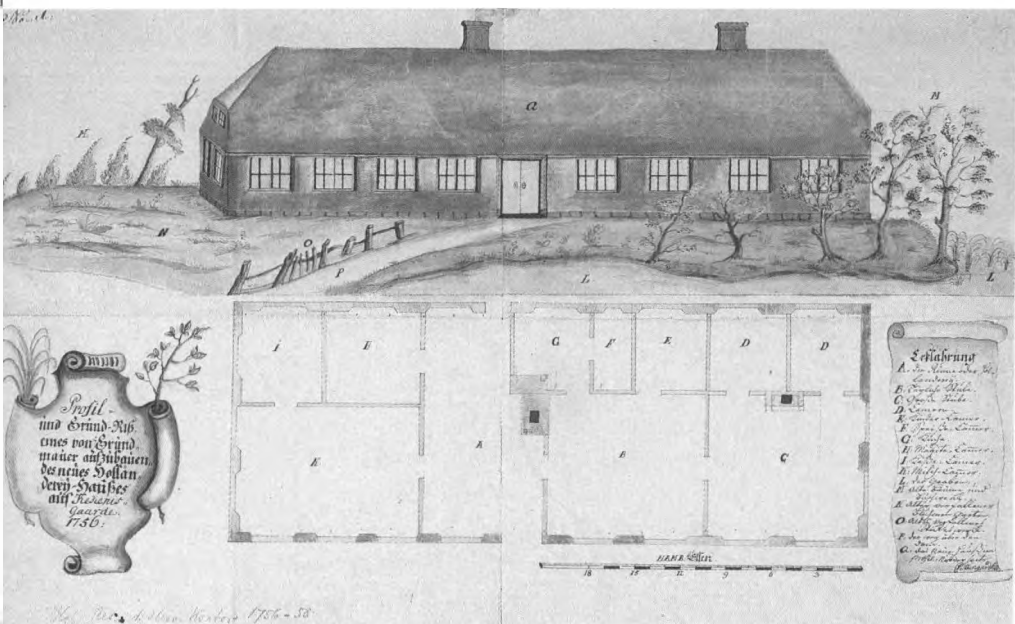
en besætning på tilsammen 40 køer, fik han 1749 og 1750 hvert år yderligere 30 køer og 1751 65, således at besætningerne 1752 på de to avlsgårde tilsammen talte 165 køer, hvilket tal dog var mindre end før 1745⁹⁸. I al almindelighed må siges, at som følge af epizootierne i sidste halvdel af 1700-tallet var hollænderierne gennemgående mindre på denne tid end de havde været i århundredets første halvdel.⁹⁹

Hollænderibygningerne

For at kunne forarbejde de til tider ganske betydelige mængder mælk til smør og ost måtte man naturligvis have særlige arbejdsrum, som til en begyndelse med de relativt små besætninger vel oftest har været anbragt i en oprindelig til andet formål eksisterende bygning. De kunne, som tilfældet 1726 var på Nygård på Kegnæs, være en del af stuehuset, pensionær- eller forpagterboligen. Men her blev hele det gamle stuehus 1737 dog indrettet til hollænderi¹⁰⁰. Meget hyppigt fik hollænderiet lokaler i forbindelse med kostalden, således som f.eks. på Gammelgård. Herfra har man bevaret en tegning fra midten af 1600-tallet, hvoraf fremgår, at hollænderiet var indrettet i de østligste fag af en lang og bred kostald, og disse fag var tækket med tegl, mens selve stalden havde stråtag. De gammelgårdske hollænderilokaler var i sammenligning med senere forhold kun få og primitive. Der er således blot et mælkekammer og intet ostekammer, et køkken med åbent ildsted og en stue med bilæggerovn. Endvidere var der et kammer med ildsted og skorsten, men ellers var de øvrige fire kamre uden opvarmning. Her har hollænderpigerne haft deres sengesteder, og det ene af rummene kan vel have været benyttet som sovekammer for hollænderfamilien¹⁰¹. Også på Kegnæsgård var hollænderiet 1718 indrettet i 9 fag i den ene ende af den store kostald. Der var her tækket med tegl, og ligesom på Gammelgård var væggene af bindingsværk. På dette tidspunkt var udviklingen videre fremme på Kegnæsgård end på Gammelgård, idet der nu blandt lokaliteterne også nævnes et ostekammer, og i de egentlige arbejdsrum og køkkenet var gulvene af marksten, men i nogle stuer af teglsten. Også her var der naturligvis i køkkenet en stor skorsten, og der nævnes tre sengesteder i pigernes rum.¹⁰²

På Hjortholm på Kegnæs var der allerede 1710 en særskilt teglhængt hollænderibygning på syv fag, som da skildres som meget slet og ringe, men som ikke desto mindre fik lov til at stå til 1734, da den blev afløst af en ny bygning, opført af bygmester Johan Jørgensen, der 1733 havde nedbrudt Østerholm slot og havde anvendt materialerne derfra til opførelse af et nyt hollænderi og til renovering af de øvrige ladegårdsbygninger der¹⁰³. Bygningen på Hjortholm var ikke mindre end 19 fag lang og 5 1/2 fag bred, altså en bygning af meget anselig størrelse. Ydermurene bestod af 1 1/2 sten tykke brandmure, mens de indvendige skillevægge var bindingsværk med fyrrestolper. Af den bevarede byggekontrakt fremgår, at lofterne skulle være af eg og taget af tegl. Ydermurene skulle kalkes røde og afstreges med hvidt. Vinduerne skulle males med en brunrød oliefarve, og sprosserne skulle være af bly.

Indretningen var nu også mere fuldkommen end ved de tidligere omtalte hollænderier. Der var foruden et »osteværksted« med gulv af marksten og med en åben skorsten med en indmuret jernstang til at hænge kedelkrogen på, et

Profil og grundrids til et påtænkt hollænderi på Kegnæsgård i Lysabild sogn 1756. Indtil 1758 lå Kegnæsgårds hollænderi i samme bygning som kostalden, men 1756 havde Rentekammerets tyske afdeling ladet udarbejde tegning til en ny særskilt hollænderbygning. Denne tegning blev dog ikke fulgt, men en lignende kombineret forpagter- og hollænderbolig blev opført 1758. På tegningen ses betegnet med bogstav A det egentlige arbejdsrum, »die Rinne«, hvor mælken blev behandlet. I = ostekammer og K = mælkekammer. Efter 1758 opførtes et særskilt lille bindingsværkshus, hvori kærnen var anbragt, sandsynligvis trukket ved hjælp af en hestegang. 1756-tegningen er venligst stillet til rådighed af arkivar Margit Mogensen. Den findes i Rigsarkivet, som også har benyttet den som motiv på et postkort. Foto Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

ostekammer med murstensgulv, hvor osten kunne opbevares og lagres. Endvidere var der et stort mælkekammer, et spisekammer, en opholdsstue med bilæggerovn, et par kamre med sengesteder samt et bagekammer. Også andetsteds er bagerum og -ovn bygget sammen med hollænderiet, f.eks. på Nordborg ladegård 1707¹⁰⁴. Der var på Hjortholm i bagerummet en skorsten af brændte sten, og bageovnen var opført af gode teglsten. En del af rummene havde gulve af marksten, andre af teglsten¹⁰⁵.

Der blev i 1730'erne bygget og repareret meget på de alsiske hollænderbygninger. På Sønderborg ladegård opførtes et særskilt hollænderi 1733 af brandmur og med tegltag, 12 fag langt og fire alen bredt. I ostekammeret var der foruden ostepressen fire sengesteder til pigerne. Det har næppe for dem været den mest behagelige luft eller duft at sove i¹⁰⁶.

Mælken skulle opbevares køligt, og derfor var mælkekammeret som regel

placeret mod nord, på Rønhave i et rum uden vinduer, men med luger og gitterværk, så at frisk luft kunne trænge ind. Man kan undres over, at der kun helt undtagelsesvis nævnes kælder i de alsiske hollænderier. En sådan fandtes dog i det gamle Rønhave hollænderi, der var opført sammen med kostalden 1699, men som 1733 var blevet afløst af en ny bygning. På hollænderiet på Kiding var der en kælder, der strakte sig over seks fag, og som var opført af marksten, vel granit¹⁰⁷.

Inventar og fremstillingen af mælkeprodukterne

På vel alle hollænderier blev der både produceret smør og ost, i hvert fald i 1700-årene, og man kan gennem bevarede inventarlistere få et ganske godt indtryk af, hvorledes arbejdet må være foregået. På Hjortholm var der i hollænderiet før 1734 2 smørtruge, 2 smørkærner, 2 flødebøtter, 1 flødeske, 8 spande med jernhank, 4 små spande, 12 osteforme, 4 gamle osteforme, 1 ostebalje, en stor osteskål, 1 stor mælkebøtte til at sætte tykmælk, 1 jerntrefod samt ikke mindre end 71 mælkebøtter. I 1710 havde man også på Hjortholm en stor kobberkeddel. I det nye hollænderi, opført 1734, fik man i osteværkstedet installeret en solid egetræs ostepresse, som var fremstillet på Sønderborg ladegård, og som hvilede på solide egebjælker. Endvidere nævnes solide jernkroge til at hænge bøtter, gryder og kedler op i¹⁰⁸. Man får indtryk af, at man her 1734 har indrettet et moderne hollænderi.

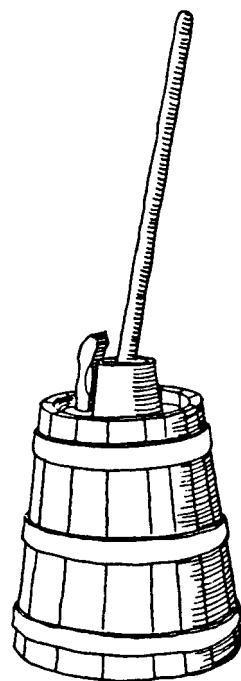
Fra Søgård er der bevaret en meget udførlig inventarliste fra 1764. Besætningen var på dette tidspunkt på grund af kvægpest reduceret til 92 mod normalt op mod 160, og det anførte inventar kan derfor være noget overdimensioneret i forhold til besætningens størrelse. Der var her 120 mælkebøtter, 12 mælkespande med jernhank, 4 andre mælkespande, 3 flødekander, 1 lille flødetønde eller -balje, en stor smørkærne med vinde og 18 smørforme. Til ostefremstillingen var der en stor ostebalje på fod. Der var et langt fyrretræs bord, hvorpå osten blev saltet og en bæk, hvorpå den blev presset. Endvidere var der 6 osteforme og to uligestore vallebaljer af eg. Af almindeligt grej, der både kunne anvendes ved smør- og ostefremstillingen, nævnes 4 hårsier, en 1/4 tønde stor kobberkeddel med jernhåndtag og 2 messingkedler, en trebenet jerngryde, en lille strippe samt nogle hanke og forskellige andre mindre genstande¹⁰⁹.

De mange bøtter skulle kunne rumme 4 – 5 kander, d.v.s. 8 – 10 liter mælk, og de måtte, for at fløden kunne skummes optimalt, højst være 15 cm høje. De blev fremstillet af bøge- eller egetaver, der blev holdt sammen af vidje- eller hasselbånd.

I almindelighed overtog hollænderen et standardinventar, hvis vedligeholdelse han var ansvarlig for. Derudover måtte han selv anskaffe forskellige småtærier, som ikke er specielt nævnt. Der blev lagt vægt på renholdelse. I inventarerne fra Hjortholm og Søgård nævnes således de store kedler, hvori der varmedes vand, og Dantzmans giver anvisning på, hvorledes man skal holde redskaberne rene. Bøtter og ostekar skal skrubbes i varmt vand med stive skrubber og børster af svinehår for derefter at blive skyllet med rent vand og stillet til tørring i solen eller ved ildstedet. Der krævedes derfor meget brænde, 20 – 30 favne bølgebrænde årligt, til hollænderier på 100 køer, og det har det jo nok været muligt at skaffe i Østslesvig. I nogle egne har man dog sikkert også måttet anvende tørv, selv om røgen herfra kunne give afsmag i produkterne.

Fremgangsmåden ved fremstillingen af smør og ost i 1700-tallets midte er beskrevet af Dantzmans¹⁰, og den må i det hele og store svare til, hvorledes arbejdet er foregået også i 1600- og 1700-årene i Slesvig. Når mælken af hollænderpigerne var båret ind fra stalden eller hjem fra marken i træspande med jernhanke hængt op i åg, blev den efter at være siet gennem en hårsi hældt over i de omtalte runde, flade mælkebøtter. Her samlede fløden sig – alt efter årstid og omstændigheder – i løbet af 24-72 timer, hvorefter den blev skummet med en flødeskål med hank eller flødeske og hældt over i flødebøtter eller flødekar, hvori den blev opbevaret, indtil den begyndte at jævnes og blive noget syrlig. Denne udvikling blev fremmet ved, at flødebøtterne ved vintertid blev placeret i nærheden af ildstedet eller på et andet varmt sted. Afskumningen måtte hverken ske for tidligt, fordi fløden da ikke havde sat sig rigtig, eller for sent, når den begyndte at blive direkte sur, da fedtindholdet da ville blive mindre¹¹.

Fra flødebøtte eller -kar blev fløden derefter hældt over i kærnen. Denne har vel nok i 1600-tallet og første halvdel af 1700-tallet været en almindelig stampekerne, som vi kender den fra bondehusholdningerne i sidste århundrede. En sådan kerne bestod af en solid tønde, der var bredest forned og smallest foroven. I låget var der et hul, hvorigennem gik en lodret stang, på hvis nederste ende var fastgjort en rund eller korsdannet brik. Med håndkraft blev stangen ført op og ned, og fløden blev herved sat i bevægelse, så at der dannedes smør. Det var på de store hollænderier en ret arbejdskrævende og anstrengende fremgangsmåde, og i hvert fald i løbet af 1700-tallet indførtes også i Nordslesvig en mere mekaniseret kerne, hvoraf de ældste via en vinde blev drevet med håndkraft, mens senere de større kærner ved transmissionsanlæg kunne trækkes af en hest. Fløden blev i disse kærner sat i bevægelse ved et såkaldt kærneris sat fast på en akse. Men man kunne også som af Dantzmans beskrevet have en mere sindrig konstrueret indretning, hvorefter en skive, hængt op i en jernlænke, via vinden hurtigt blev hævet og sænket, hvorved fløden også kunne sættes i bevægelse¹².

De gamle stampekærner kan i dag ikke blot ses på vore museer, men de opbevares også ofte på gamle gårde som en værdsat antikvit. Under de to sidste verdenskrige blev adskillige af dem igen taget i brug, så at man kunne skaffe sig smør uden om rationeringen. Tegnet af arkitekt MAA Jørgen Toft Jessen. Toftlund. Her gengivet efter Peter Kr. Iversen: Landbrug i gamle dage. Træk af Sønderjysk landbrugs historie i 1600- og 1700-årene, 1983 s. 9.

På Søgård nævnes 1764 en stor smørkærne med en vinde, som hollænderriperne næppe har kunnet sætte i bevægelse ved håndkraft, men på de alsiske hollænderier har man i første halvdel af 1700-tallet almindeligvis benyttet stampekærnen¹¹³.

Når smørret var dannet i kærnen, blev det enten bragt over i et smørtrug, hvor det ved sommertid kunne afkøles med vand, og hvor det blev saltet og æltet, eller også blev det bragt over i smørforme, hvor resten af kærnemælken kunne dryppe af. Denne blev særlig god ved anvendelse af stampekærne. Den blev anvendt i hollænderens store husholdning og som svinefoder.

Der blev også produceret ost. De indvandrede hollændere havde fra midten af 1500-årene været læremestre i Ejdersted, og deres efterkommere og lærlinge havde bredt kunsten videre til ladegårde og godser i begge hertugdømmer. Men det er vel først i 1600-årene, at man er begyndt ostefremstillingen i de nordslesvigske hollænderier¹¹⁴. Af inventarlisterne kan man få et ret godt indtryk af fremgangsmåden i begyndelsen af 1700-årene. Mælken blev opvarmet i store kobberkedler, der var hængt op i det åbne ildsted. Den opvarmede mælk blev tilsat løbe og hældt over i ostebaljer, hvor ostemassen udskilte sig, og hvorfra vollen kunne fjernes. Ostemassen blev derefter anbragt på et bord,

hvor den blev saltet og samlet til en homogen masse. Fra bordet kunne den bringes over på en bænk, hvor den yderligere kunne presses for valle, og hvor den blev anbragt i osteforme af varierende størrelse. De største kunne rumme oste på ca. 9 kg.¹¹⁵, og disse oste skulle være bedre end de små, da de havde mindre skorpe. I osteformene blev ostemassen sat under yderligere pres for at få de sidste rester af vallen fjernet. På Sønderborg ladegård og Hjortholm havde man i 1700-tallet særlige ostepressere, men det er blevet sagt, at vallen bedst blev presset ud ved anvendelsen af et bræt med en passende vægt på. Efter at ostene havde været i pres et eller to døgn, blev de lagt til tørring og lagring i dertil særlig indrettede rum eller kamre med god udluftning. For lettere at kunne få ostene solgt, kunne de farves gule med en lage fremstillet af merian og bøgetræsaske. Andre kunne farves grønne ved hjælp af peberrodsblade, hvorved de fik peberrodssmag, andre igen blev farvet med lammelort. Dantzmann føjer til, at hollænderne solgte langt de fleste af disse oste til udlandet, især til Sverige for 5 mk. pr. 100 pund plus told og licent¹¹⁶. Forhåbentlig var køberne ikke kendt med farvningens mysterier.

Det er uvist, om der på de østslesvigske hollænderier også er fremstillet surmælksoste af skummetmælk tilsat kærnemælk, men meget sandsynligt har det været tilfældet. På Mårkær i Midtangel fremstilledes således sidst i 1500-årene noget, der kaldtes »Kese-Botter«, der var en smøreost af tørret surmælk, krydret med øl eller kommen¹¹⁷, og på Møgeltønderhus fremstilledes i de første to årtier af 1600-tallet surmælksoste, der kunne afsættes i Tønder¹¹⁸. Knapost, der blev fremstillet af kærnemælk, har også været kendt.

Vallen, der blev hældt over i særlige vallebaljer, blev brugt som drikke for mennesker og dyr, nu og da blandet med kærnemælk. Også tykmælk er blevet fremstillet og anvendt som næringsmiddel i 1700-årene.

Til hjælp ved arbejdet havde hollænderen og hans kone et større folkehold, og hans kone eller en mejerske førte tilsyn med, at arbejdet blev ordentligt udført. Noget af det grovere arbejde kunne udføres af en hyrde eller en staldkarl, der kunne bo under primitive forhold i et afflukke i stalden. De større hollænderier havde egen bødker til fremstilling af de mange tønder, bötter og kar.

Hollænderpigerne skulle normalt malke 18 – 20 køer to gange dagligt. Kun undtagelsesvist har man nøjedes med én daglig malkning, som det var tilfældet på Hemmelmark 1740¹¹⁹. Det daglige arbejdsskema for en hollænderpige var i almindelighed således: Man stod om sommeren op kl. 2, og når man havde fået morgenmad, havde fået mælkebötterne vasket og rensset, efter at fløden fra den eller de foregående dage var skummet, kunne pigerne gå ud på malkepladsen på marken, hvor der blev malket under hollænderens tilsyn. Malkningen tog normalt et par timer, og pigerne måtte derefter ved hjælp af

å g bære mælken hjem i store træspande. Senere hen i 1700-tallet var det ikke ualmindeligt at benytte æsler til hjembringningen af mælken¹²⁰. Selve arbejdet med fremstillingen af smør og ost samt rengøring af de mange redskaber kunne som oftest ikke gøres færdig om formiddagen, og pigerne måtte så efter et par timers middagssøvn fortsætte. Men iøvrigt krævedes det, at pigerne om eftermiddagen arbejdede i den store køkkenhave, der fandtes ved hollænderierne. Der var stort behov for grønsager, først og fremmest kål, til den store husholdning, som med familie kunne tælle omkring 15 personer.

Også efter eftermiddagsmalkningen og aftensmaden kunne hollænderen forlange arbejde af pigerne, naturligvis især om vinteren, hvor mælkemængden var minimal og malkningen derfor ikke tog så lang tid. De kunne så sættes til at spinde, karte og strikke af uld fra hollænderiets får. Det kunne således være lange og strenge arbejdsdage for pigerne, og deres pladser var ikke de mest efterspurgte. Med andre ord var det efter sigende ikke piger med det bedste ry, som arbejdede i hollænderierne, men det synes dog i hvert fald for de nordslesvigskes vedkommende, at den nedværdigende omtale af dem, man møder i ældre fremstillinger, ikke helt kan holde stik¹²¹.

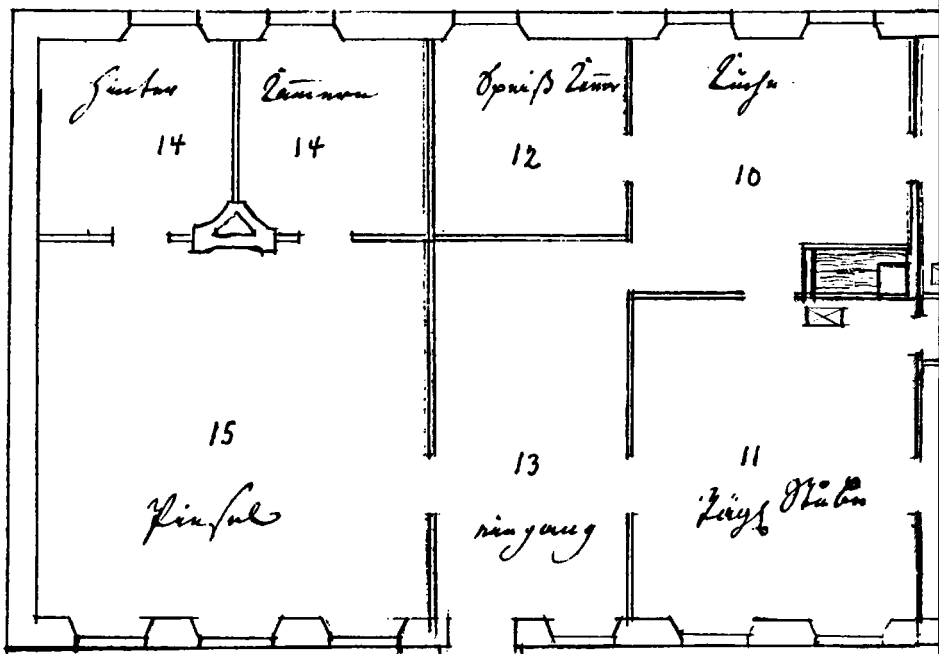
Et »umoralsk« levned på den tid gav sig som regel udslag i de såkaldte uægte fødsler, men antallet af disse ses ikke at have været større i de nordslesvigske sogne, hvor der var hollænderier, end i andre. Direkte oplysning om, at en hollænderpige har overtrådt det sjette bud, er kun påtruffet en enkelt gang i Nordborg kirkebog d. 22. søndag efter trinitatis 1722. Bøderegistrene synes heller ikke at underbygge påstanden om de umoralske hollænderpiger¹²².

Staldbygningerne

Kostaldene kunne som nævnt være sammenbygget med selve hollænderiet, men på adskillige af de store avlsgårde lå de separat.

Deres størrelse måtte selvsagt rette sig efter antallet af køer og byggestilen. Derfor træffer man langt mod nord i Sønderjylland store, brede kostalde opført efter sachsisk eller holstensk mønster med høj tagrejsning, hvorved man foruden at få god plads til mange køer også fik plads til store forråd af høg og halm.

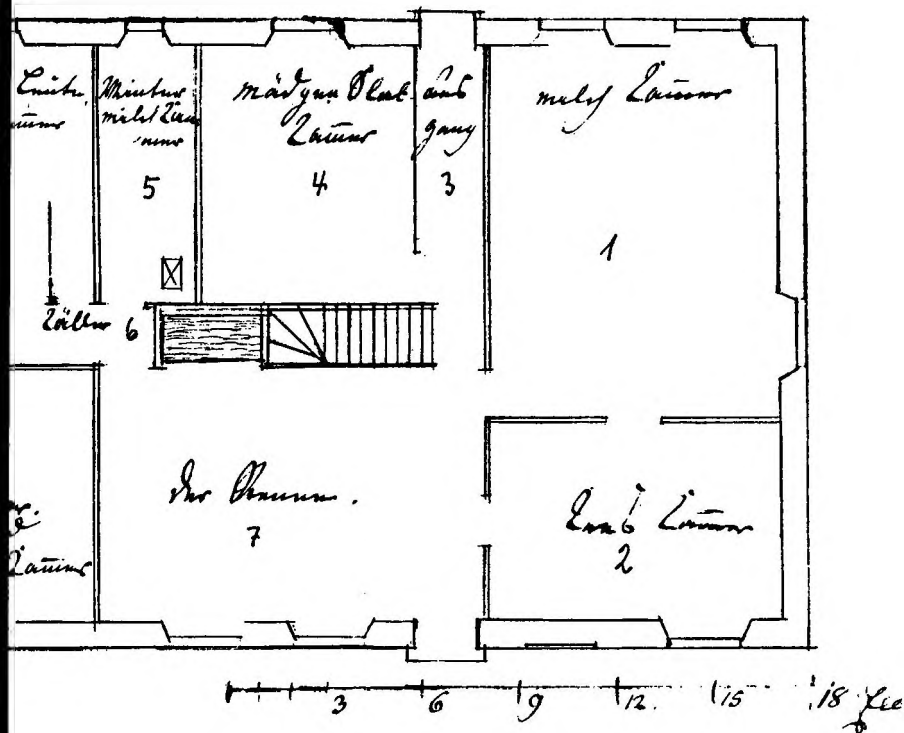
Disse stalde var meget brede. På Gammelgård, hvor der i den med hollænderiet sammenbyggede stald kunne stå 105 køer, var denne 23 3/4 alen eller ca. 14 meter bred, og der var i gavlen en 4 3/4 alen bred port, som det sikkert har været muligt at benytte som køreport, selv om der i den 13 3/4 alen brede midtergang var placeret en række solide stolper, der var med til at bære taget. Køerne var anbragt i to lange rækker båse, 5 alen lange på begge sider af

Plan over hollænderibygning på Gråsten Hovedgård 1800. 1. Milch Kammer = mælkekammer. 2. Kees Kammer = ostekammer. 3. Ausgang = udgang. 4. Mädgen Slab Kammer = pigesoveværelse. 5. Wintermilch Kammer = vintermælkekammer. 6. nedgang til Käller = kælder. 7. der Renne = arbejdsrum, hvor der bl.a. er afløb for vand, og hvor redskaber rengøres, smør kærnes og ost laves. Her endvidere det åbne ildsted og kældernedgang. 8. Dienst Leute Kammer = folkestue. 9. Kinder- und Slab Kammer = Borne- og sovekammer. 10. Küche = køkken. 11. Tägl. Stube = dagligstue. 12. Speiss Kammer = spisekammer. 13. Eingang = indgang. 14. Hinten Kammer = Bagkamre. 15. Piesel = pisel. Bygningen er ca. 55 alen lang = knap 32 m. Tegningen findes i Augustenborgske og Gråstenske godsarkiver, pk. nr. 239.

midtergangen, og så vidt det kan skønnes med hovederne ind mod ydervæggen. Hele bygningen var 22 fag eller 90 alen lang. Staldbygningens totale højde var 20 alen, hvoraf selve stalden udgjorde $7\frac{3}{4}$ alen og stænget, hø- og halmloftet $12\frac{1}{4}$ alen. Denne anselige højde, ca. 8 meter, gav i hvert fald plads til en stor del af de ca. 900 – 1000 læs hø, der årligt i begyndelsen af 1700-tallet blev indbærget på Gammelgård. På en tegning af en anden stor kvægstald på Gammelgård er kreaturerne anbragt med hovederne ind mod en bred fodergang¹²³.

De andre alsiske kostalde på hollænderierne mindede om den gammelgård-ske. På Hjortspring var kostalden 1707 således 23 fag lang og 9 fag bred¹²⁴.

På Østerholm var en kostald til ca. 120 køer opført 1699 og sammenbygget med hollænderiet. Her var selve stalden 18 fag lang og 9 fag bred. Ligesom på Gammelgård var der her en bred gang på langs i midten af bygningen, men her var køerne anbragt i to rækker på hver side af midtergangen, således at der ialt blev fire rækker køer. Foruden en stor port i gavlen var der to døre, så man har haft mulighed for at komme ind til køerne, og disse har kunnet komme ud og ind her¹²⁵.

På Mjelsgård og Nordborg ladegård var hollænderstaldene kun seks fag brede, og her har køerne stået i lange rækker i de henholdsvis 26 og 19 fag lange bygninger¹²⁶.

Staldene i Svans var gennemgående bredere og højere end på Als. På Hemmelmark var stalden 25 fag lang, og grundplanen var 212 fod, d.v.s. 63-64 meter, gange 66 fod, d.v.s. ca. 20 meter, hvilket giver et areal på ca. 1270 kvadratmeter. Både på Hemmelmark og Hohenstein har der været to lange gange, så at køerne har været opstaldet i fire lange rækker. På Mohrberg var stalden af en anden konstruktion, vel nærmest noget lignende som på Mjelsgård og Nordborg ladegård. Stalden var dér 22 fag lang og dens grundplan

191 x 36 fod og højden kun 28 fod. Her må køerne have stået i to rækker, en række på hver sin side af en midtergang¹²⁷. Overalt synes der kun at have været slyd, stænge, over køerne, til opbevaring af høg og halm, til tider vel også af utærsket korn, som kunne tærskes på de brede midtergange.

Staldene var forsynet med bæslinger, spiltræ, d.v.s. skillerum mellem båsene, og der var stolper, hvortil køerne blev bundet. I almindelighed var det overladt til de hoveripligtige bønder og kådnere at flette bindslerne af halm. Var de modvillige med leveringen, kunne andet materiale anvendes. Pensionær Jørgen Petersen på Hjortspring måtte således 1747 binde køerne med snor eller reb, fordi undersåtterne havde nægtet levering¹²⁸. Her og der kunne køerne dog også være bundet med jernlænker.

Iøvrigt synes staldenes udstyr at have været ret så primitivt. Grebninger ses ikke omtalt, og gulvet har formentlig været jord eller stampet ler. Stengulv ses i hvert fald ikke omtalt i de alsiske inventarer. Med krybber har det også været så som så. Kun på Rønhave nævnes 1726 foderkrybber af egetømmer¹²⁹.

Man har været opmærksom på, at der i staldene med den ringe højde og med den tætte opbinding af de mange køer var behov for udluftning. De store porte, luger og lemme måtte derfor ofte åbnes i løbet af dagen¹³⁰.

Med de brede gange i staldbygningerne skulle man ikke synes, at ud-mugningen kan have været det helt store problem, men alligevel var dette arbejde ikke nogen daglig begivenhed. Det blev normalt ikke udført af hollændere og deres medhjælpere, men af mænd og koner, der kan have udført arbejdet som hovtjeneste for pensionær eller godsejer. Normalt skete ud-mugningen to gange ugentlig eller i hvert fald tre gange i løbet af 14 dage. På de større hollænderier blev møget slæbt ud på møddingen på sluffer forspændt en eller to heste. Tilsynet hermed og opsætningen af møddingen var betroet arbejde, som ladefogeden havde ansvaret for¹³¹. Da der ingen krybber var i staldene, måtte køerne daglig løsnes og drives ud til vanding i de store damme, som fandtes ved hvert hollænderi.

Græsning og foder

Som nævnt var der sammenhæng mellem indførelsen af det holstenske kobbeltbrug og hollænderierne. Og der skulle store græsningsarealer til de store flokke af malkekvæg. Hedemann-Heespen¹³² mener, at 1 1/4 tønde land pr. ko på Hemmelmark 1750 er knapt tilmålt. Omregner man det til alsiske forhold, skulle hollænder Boy Hansen 1728/29 på Østerholm have godt 200 tønder græsningsareal udlagt til sine 140 hollænderikøer og 7 egne køer¹³³.

Høg var det vigtigste vinterfoder, og der blev derfor på alle gårde indbjær-

På Rumohrsgård i Notmark sogn kunne man helt frem til vore dage beundre de to store, stråtækte bindingsværksstalde og -lader af saksisk type med knægtbyggede gavle. Skønt de stammede fra 1600-tallet – på den ene stod 1630 og 1756 samt hertug Frederik Christians monogram – blev disse i Danmark enestående bygningsværker nedrevet 1936. Foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

get mange læs. På Gammelgård kunne der omkring 1670 årligt bjærges 700 – 1000 læs, 40 år senere måtte hovbønderne køre 900 – 1000 læs hjem¹³⁴. På Nordborg ladegård kunne der 1730 indbjærges 400 læs¹³⁵, hvoraf hollænderen dog kun fik en del. Det må dog tages i betragtning, at læssene på den tid kun var halvt så store som almindelige hølæs i 1920'erne og 30'erne før motoriseringens tid.

Dantzmänn regner med 2 – 4 læs halm pr. ko, hvoraf en del dog er brugt som strøelse, og han nævner, at rughalm er bedst. Derefter følger byg- og boghvedehalm, mens havrehalm kun bør bruges, når der er kærner i¹³⁶. Datidens ringe tærskning med plejl og ofte modvillige hovtærskere efterlod mange kærner i strået, og halmen har derfor sikkert ikke været et helt ringe foder, hvilket også gjaldt avnerne med deres indhold af ukrudtsfrø. Hø har dog været langt det bedste foder, men det kunne ofte være knapt tilmålt. Om fodringen på Hemmelmark ca. 1750 oplyser Hedemann-Heespen, at kørerne om vinteren ikke altid kunne få en gift hø om dagen, og at de derfor ofte måtte nøjes med rughalm morgen og aften og to gift havrehalm ind imellem. I stedet for

havrehalmen kunne der dog også om vinteren gives ca. to tønder havre pr. ko¹³⁷.

Hollændernes økonomi

Det er vanskeligt på grundlag af det foreliggende kildemateriale at få et blot nogenlunde klart indtryk af hollændernes indtjening og deres økonomiske forhold i det hele taget. Dantzman¹³⁸ har 1755 foretaget en teoretisk opstilling over en hollænderes indtægt ved en besætning på 100 køer. Indtægterne ser således ud:

Salg af smør, ost og mælk	841 rigsdaler 32 skilling
Indtægt af fedesvin	40 rigsdaler
Indtægt af 100 spædkalve, hvoraf dog nogle er kastede	33 rigsdaler 16 skilling
Værdi af fribolig, brændsel m.v.	24 rigsdaler
Indtægt af kvæg- og hesteopdræt	30 rigsdaler
	<hr/>
Tilsammen	969 rigsdaler

Heroverfor står følgende udgifter:

Forpagningsafgifter af kærerne (å 6 1/2 rdlr.)	650 rigsdaler
Følkehold, løn og kost	180 rigsdaler
Vedligeholdelse af redskaberne	20 rigsdaler
Hollænderens og hustrus løn og kostpenge	70 rigsdaler
Underhold og anskaffelse af to heste, vogne, seletøj m.v.	30 rigsdaler
	<hr/>
Tilsammen	950 rigsdaler

Netto er hans fortjeneste, når der ses bort fra hans egen og hustruens løn, 19 rigsdaler, der svarer til værdien af 2-3 køer. Tilsammen med værdien af løn og kostpengene bliver årsindtægten ved en besætning på 100 køer 89 rigsdaler eller pr. ko knap 43 skilling. Brutto kan indtægten opgøres til godt 9 1/2 rigsdaler pr. ko. Man kan imidlertid undres over, at der overhovedet ikke er regnet med en udgift til indkøb af salt.

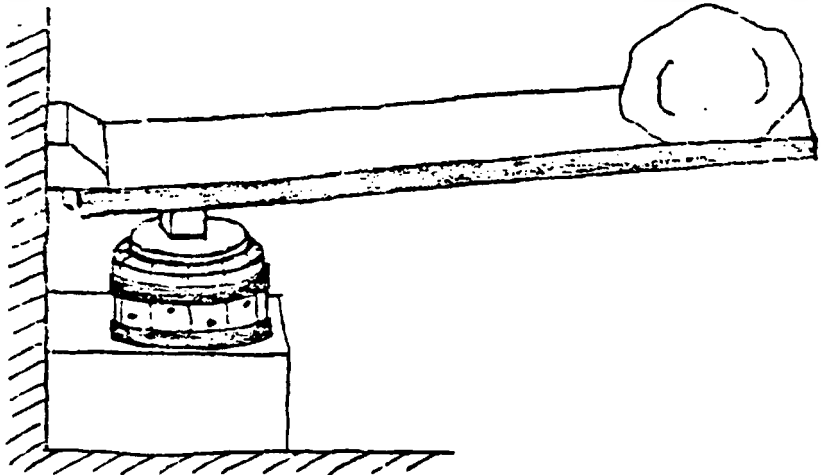
Kan disse budgettal konfronteres med virkeligheden, og kan de overføres til de noget mindre besætninger på de lyksborgske godser eller på de større alsiske og adelige ladegårde og godser på fastlandet? Det kan der på grundlag af det spinkle kildemateriale være vanskeligt nok at tage stilling til, men lidt gætværk kan man vove sig ud i. Først en sammenligning med nogle regnskabs- tal fra godset Gereby i Svans¹³⁹, hvor der o. 1740 var 350 køer, og hvor det er muligt at sammenstykke en beregning over en hollænderes indtjening.

Forpagningsafgiften pr. ko var så høj som 7 1/2 rigsdaler, og den samlede afgift for de 350 køer var altså 2625 rigsdaler. Indtægterne ved salg af mejeriprodukterne var 1742 i alt 3139 rigsdaler 8 skilling, der fordelte sig således: Ostesalg 953 rigsdaler 14 skilling, smørsalg 1885 rigsdaler 13 skilling, kalvehuder 40 rigsdaler 29 skilling, svin 260 rigsdaler. Hollænderens bruttooverskud skulle altså have været ca. 500 rigsdaler. Herfra må trækkes løn og kost til hollænderipigerne. Omkring midten af 1700-tallet må kontantlønnen have beløbet sig til 6 rigsdaler årligt, hvilket var tilfældet på Gram, og da der på Gereby må have været omkring 18 piger til de 350 køer, idet hver pige skulle malke 18 – 20 køer, må kontantlønnen her have været ca. 110-120 rigsdaler. Hertil kom i naturalier køb af beklædningsgenstande, gryd og mel til grød, bagning og ølbrygning, idet man vel ikke udelukkende har kunnet nøjes med at drikke kærnemælk og andre affaldsprodukter fra smør- og osteproduktionen. I alt har Gerebyhollænderen nok måttet regne med i hvert fald 300-500 rigsdaler til medhjælpernes underhold. Endvidere har han haft udgifter til anskaffelse og vedligeholdelse af redskaber. Navnlig har tønderne medført udgifter. På Gereby kan der måske, hvis man går ud fra Dantzmans tal, regnes med en udgift på ca. 70 rigsdaler hertil. Hollænderens nettofortjeneste kan derefter med forsigtighed anslås til at ligge mellem 100 og 125 rigsdaler eller omkring 17 skilling pr. ko, hvilket er betydeligt mindre end Dantzmans regner med.

På Gereby havde hollænderen indtægter ved salg af kalvehuder. Lignende biindtægter forekommer også på andre hollænderier i form af salg af tælle og huder fra døde køer. På Gram kunne man således 1736 regne med 40 lispund og 14 pund tælle, der blev anvendt til lysestøbning¹⁴⁰.

Ifølge Waschinski¹⁴¹ skulle der i første halvdel af 1700-tallet kunne regnes med en pris på 8-9 skilling pr. kg. smør, og med en årsydelse på 45 kg. skulle man i de alsiske hollænderier på denne tid have en bruttoindtægt på mellem 7 1/2 – 8 1/2 rigsdaler pr. ko ved smørsalget alene, hvilket tal må sammenholdes med hollænderens forpagningsafgift på 5 rigsdaler 32 skilling. Herefter har bruttoindtægten pr. ko været et par rigsdaler, og trækker man herfra løn til piger, hyrde og bødker samt kostpenge og andre udgifter, vil hollænderens nettofortjeneste pr. ko nærme sig tallet fra Gereby, d.v.s. en mark.

De alsiske hollændere skulle altså ifølge disse meget skønsmæssige beregninger kunne have haft en minimums årsindtægt på 40 – 50 rigsdaler, hvortil kom forskellige frynsegoder i form af fribolig, køkkenhave, ret til græsning af egne køer, heste, svin og får i større eller mindre antal samt fjerkræhold. Navnlig på de store hollænderier kan hollænderne således siges at have haft en ret solid social position. Enkelte har endda i sidste halvdel af 1700-tallet haft mulighed for selv at købe godser, som f.eks. Joachim Dietrich Schütt, der 1760 købte

*Simpel ostepresse som omtalt side 98. Anvendes endnu i Vestslesvig ved fremstilling af fåreost. Ostemas-
sen anbringes i et stykke lærred, før den lægges ned i pressen, som både kan være rund og rektangulær.
Med en passende vægt, som regel en stor kampesten, kan vollen derefter i løbet af et døgn presses ud
gennem huller i bunden af ostepressen. Gengivet efter tegning i Die Heimat 1985, s. 174.*

Tolkskovby i Tolk sogn i Angel, eller de kunne overtage forpagtningen af pensionærgårde.¹⁴²

Kilder og noter

Materialet til artiklen er i det hele og store indsamlet i 1950'erne, og det har desværre ikke senere været mig muligt at foretage supplerende undersøgelser i Rigsarkivet og Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig.

Hvor intet andet er anført, beror arkivalierne i Landsarkivet i Aabenraa. For Nordborg og Sønderborg amtsarkivers vedkommende henvises til flyttenumrene, som er anført både på kartotekskortene og på de enkelte bind og pakker.

Forkortelser:

La Schl-Holst = Landesarchiv Schleswig-Holstein

Nordb = Nordborg

RA = Rigsarkivet

rgsk = regnskab

Sødbg = Sønderborg

SJy Årb = Sønderjyske Årbøger

Zeitschr = Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte

NOTER

1. Festskrift til Troels Fink, 1982, s. 64f.
2. Smst.
3. Jfr. SJy Årb 1949 s. 113 f.
4. W. Buchholtz i Zeitschr 1985, s. 53ff, især 74-82.
5. Johann Baltasar Dantzmänn: Bericht von den Holländereyen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1755 s. 23.
6. Zeitschr 1985 s. 81f.
7. Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen I, 1880 s. 418.
8. Georg Davids i Die Heimat 1955 s. 161.
9. SJy Årb 1949 s. 101f og Sdbg amtsark nr. 192.
10. Nordb. kirkebog.
11. RA. T.Rtk. Undersøgelseskommissionen i Haderslev amt 1708-15 nr. G 3.
12. Nordb amtsark nr. 32.
13. Smst. nr. 36.
14. Nordb kirkebog. Paul Rabe kan måske være identisk med den hollænder P.R., der døde i Lyksborg 28/7 1719.
15. RA Glücksb. ark. nr. 88.
16. P. Hedemann (Heespen) i Zeitschr bd. 30 side 193 og Joachim Memmert i Familienkundliches Jahrb. Schleswig-Holstein 1989, s. 68f og 74.
17. Die Heimat 1985 s. 161f.
18. Zeitschr 1985 s. 161f.
19. Ludwig Andresen: Geschichte Satrupholms, s. 203. Særtryk af Veröffentlichungen des Instituts für Volks- und Landesforschung an der Universität Kiel.
20. Zeitschr bd. 42, s. 33.
21. Munin 1975 s. 48.
22. Nordb amtsark nr. 36.
23. RA. Glücksb nr. 88.
24. Ketting kirkebog.
25. Nordb kirkebog.
26. Nordb amtsark nr. 32.
27. Sdbg amtsark nr. 198.
28. Smst nr. 202
29. Gram godsark nr. 324.
30. RA Glücksb ark nr. 88.
31. C.E. Andersen: Grams Historie, 1926 s. 122.
32. Oplysningerne hidrører fra Nordb amtsark: Sager vedr. de enkelte ladegårde og korrespondanceprot. R, pag 94 og 782.
33. Sdbg amtsark nr. 195.
34. Augustenb – gråstenske godsark nr. 242, 244 og 246.
35. Georg Hanssen op. cit. s. 420.
36. Rawitscher i Zeitschr bd. 42 s. 33.
37. Zeitschr bd 30 s. 189.
38. Georg Hanssen op. cit. s. 421.
39. Søgård godsark nr. 222.
40. Dantzmänn s. 6.
41. Smst.
42. Sdbg amtsark nr. 195.
43. Zeitschr bd. 30 s. 192.
44. Nordb amtsark nr. 38.
45. Gråsten godsark nr. 242, 244 og 246.
46. Gram godsark. nr. 86.

47. RA Glücksb ark nr. 88.
48. Jfr. E. Waschinski: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein 1226-1864, bd. II, s. 182f og 186.
49. Jfr. fig. afsnit.
50. s. 7.
51. Augustenb og gråstenke godsark nr. 74 og 244, Sdbg amts ark nr. 190, 193 og 196.
52. Nordb. amtsark. nr. 32 og 40.
53. SJy Årb 1949 s. 114.
54. Sdbg amtsark nr. 130.
55. Søgård godsark godsrsk 1747, indlagt seddel.
56. SJy Årb 1943 s. 76f.
57. Zeitschr. bd. 30, s. 189.
58. Nordb amtsark nr. 38 og 40.
59. Aug. Niemann i Kieler Beiträge II, 1821 s. 211.
60. Nordb amtsark nr. 38 og 40, Dantzmans s. 21.
61. Georg Hanssen op. cit. s. 422.
62. Festskrift til Troels Fink, 1982 s. 63-74.
63. Min udregning i SJy Årb 1943 s. 77 er forkert.
64. Trøjborg godsark godsrgsk 1603.
65. Georg Hanssen op. cit. s. 311 jfr. bd. II s. 469f, hvor G.H. anfører, at der på det holstenske gods Rantzau, nordøst for Plön regnes med 28 kg. 1635/36.
66. RA Glücksb ark nr. 88.
67. Niemann op. cit. s. 204, Dantzmans s. 13.
68. Gram godsark nr. 86 og 324.
69. Der er her og fig. efter Fr. Böttger og E. Waschinski: Alte schleswig-holsteinische Masse und Gewichte regnet med 1,9 l. pr. kande. Ole Rømers pottemål er 0,968 l og en kande altså 1,936 l.
70. Dantzmans s. 30 og Niemann, Kieler Beiträge II s. 194f.
71. Waschinski bd. 1 s. 88.
72. RA T. rtk. Forestilling 1748 nr. 270.
73. Smst 1748 nr. 116.
74. Nordb amtsark nr. 32.
75. La Schl-Holst. Abt. 13, Overretten på Gottorp nr. 333.
76. Nordb amtsark nr. 33.
77. Nordb amtsark nr. 34.
78. Smst nr. 31.
79. Sdbg amtsark nr. 195.
80. Se mit bidrag i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978 s. 177-187 og Inger Biehl Hansen i SJy Årb 1990 s. 37-56.
81. La Schl-Holst. Abt. 13 nr. 335.
82. Søgård godsark godsrgsk 1745.
83. Sdbg amtsark 1733-49. Kopibog over breve til overordnede 11/2 og 29/3 1746.
84. RA T. rtk. Forestilling 1750 nr. 178.
85. RA TKIA Reskriptbog 1745 s. 575f, 1745 28/5.
86. RA T rtk. Forestilling nr. 270, 1748.
87. Smst 1750 nr. 324.
88. La Schl-Holst Abt. 13, nr. 335.
89. RA TKIA Reskriptbog 1745, s. 575f, 1745 28/5.
90. RA TKIA Reskriptbog 1745 s. 818f, 1745 23/7.
91. Zeitschr. bd. 30 s. 189.
92. Sdbg amtsarkiv kopibog over breve til underordn. 1746 8/10, samme til overord. 1747 7/4.
93. Søgård godsark rgsk 1748-49.
94. Nordb amtsark nr. 10 1747 kopibog A nr. 94.

95. La Schl-Holst. Abt. 13B, spec.reg. 59 nr. 1751 indbr. 1762-63.
96. Nordb amtsark nr. 38.
97. Augustenb og gråstenske godser nr. 244 og 246.
98. Zeitschr 30 s. 174, 178, 181 og 188.
99. Nordb amtsark nr. 36 og Niemann op. cit. s. 206.
100. Sdbg amtsark nr. 190 og 196.
101. Smst nr. 192.
102. Smst nr. 194.
103. Nordb amtsark nr. 28.
104. Smst nr. 31.
105. Sdbg amtsark nr. 193.
106. Smst nr. 200.
107. Augustenb og gråst. godser nr. 244. Dantzmänn s. 26.
108. Sdbg amtsark nr. 193.
109. Søgård godsark nr. 222.
110. Dantzmänn s. 25ff.
111. Niemann op. cit. s. 189.
112. Dantzmänn s. 28.
113. Søgård godsark. nr. 222.
114. Ang. fremstillingen af surmælksoste på Møgeltønderhus i beg. af 1600-tallet se SJy Årb 1943 s. 78f.
115. Dantzmänn, s. 34.
116. Smst s. 35.
117. Festskrift til Troels Fink, 1982 s. 71.
118. SJy Årb 1943 s. 77.
119. Zeitschr bd. 30 s. 115.
120. SJy Årb 1949 s. 115.
121. Jfr. f.eks. Die Heimat 1928 s. 131 og Niemann i Kieler Blätter II s. 232f.
122. Jfr. f.eks. RA Glücksb ark nr. 88.
123. Sdbg amtsark nr. 192. SJy Årb 1949 s. 109ff.
124. Nordb amtsark nr. 40.
125. Smst nr. 32.
126. Nordb amtsark nr. 31 og 38.
127. Zeitschr br. 30 s. 188.
128. Nordb amtsark nr. 40.
129. Sdbg amtsark nr. 198.
130. Dantzmänn s. 39.
131. Dantzmänn s. 38.
132. Zeitschr bd. 30 s. 190f.
133. Nordb amtsark nr. 36.
134. Sdbg amtsark nr. 31.
135. Nordb amtsark nr. 31.
136. Dantzmänn s. 9, Niemann i Kieler Blätter II s. 204.
137. Zeitschr bd. 30, s. 190f.
138. Dantzmänn s. 36f.
139. Rawitscher i Zeitschr. bd 42 s. 33.
140. Gram godsark nr. 32, godsrgsk 1736.
141. Waschinski op. cit. II s. 186.
142. Memmert op. cit. II s. 74 og 78.

BILAG

Hollænderier i Sønderjylland ca. 1600-1790

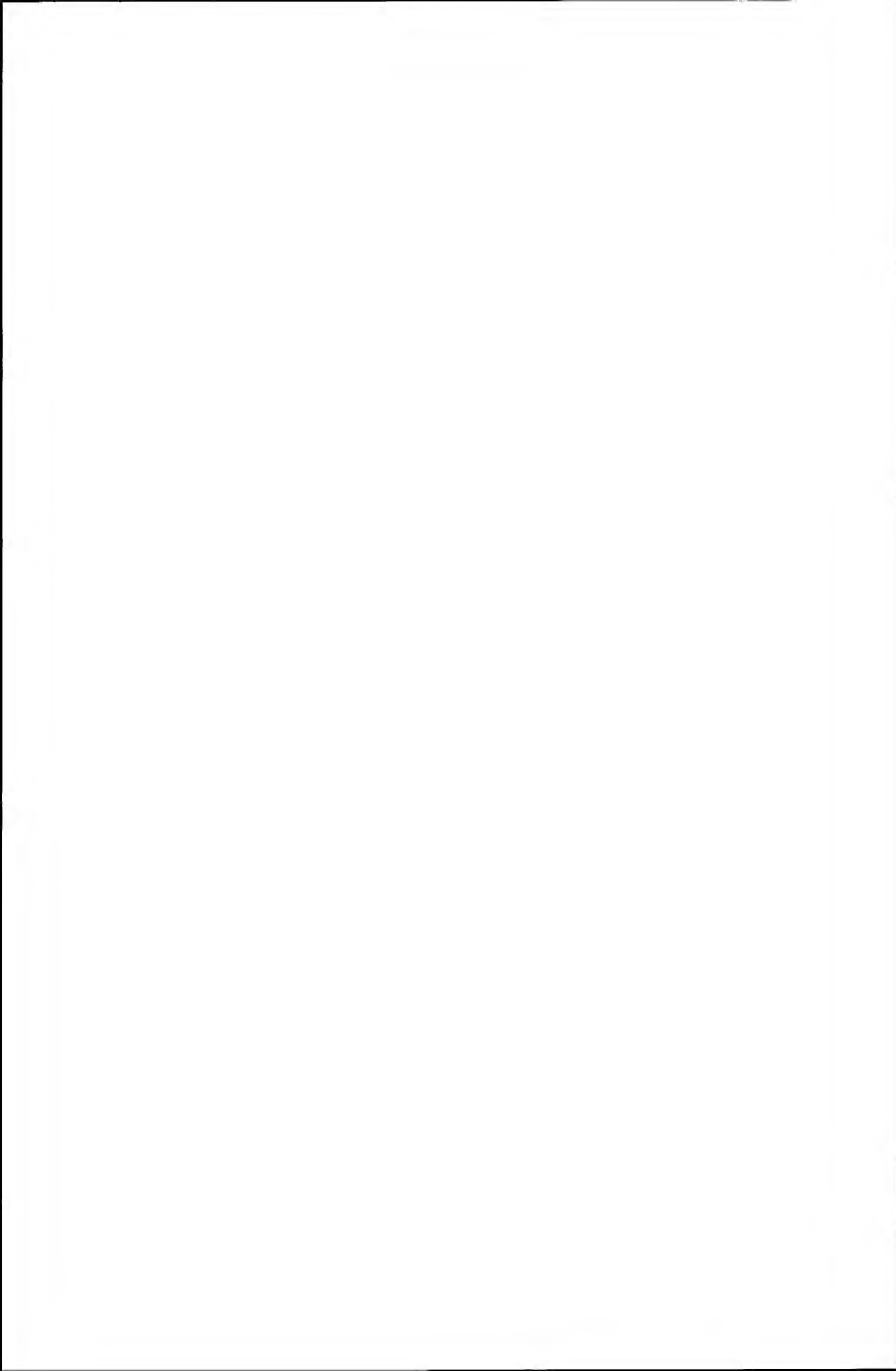
Hollænderi	Sogn	Første gang set nævnt	Antal malkekøer
Als			
Gammalgård	Ketting	før 1650	1660'erne/80, 1705/ca. 185
Rumohrsgård	Notmark	før 1650	
Nordborg	Nordborg	1681	1700/100, 1730/110
Mjelsgård	Oksbøl	1692	1745/80, 1754/60
Østerholm	Egen	1696	1700/100, 1730/140
Hjortspring	Svenstrup	1696	1700/100, 1730/134
Sønderborg	Sønderborg	ca. 1700	1700/118, 1733/170, 1746/74
Nygård	Kegnæs	ca. 1700	1720/170
Hjortholm	Kegnæs	ca. 1700	1720/160
Kegnæsgård	Lysabild	ca. 1700	/80. 1746/81
Rønhave	Ulkebøl	ca. 1700	1710/60-70
Majbølgård	Hørup	ca. 1700	1710/60, 1716/35, 1722/35, 1743/8
Ærø			
Søbygård	Søby		1720/120
Gudsgave	Marstal		1720/100
Sundeved			
Lundsgård	Ullerup	1666	1667/51, 1669-78/56, 1689-95/60
Philipsborg	Ullerup	1674	1675/28, 1678-95/40
Avnbølgård	Ullerup	1704	1734/60, 1749/30, 1757/30
Krammark	Broager	1667	1667/28, 1673/29, 1675/47, 1678/50, 1678/50, 1680-9/40, 1692/46, 1695-1701/50
Nygård	Broager	1667	1669/40, 1673/37, 1675-92/50, 1695/50
Søgård-Gråsten			
Søgård	Klipleve		1726-45/157, 1763/84, 1764/92
Årup	Ensted		1717-43/100, 1746f/80, 1752-65/100
Kiding	Felsted		1728/180, 1757/120
Gråsten	Gråsten		1743/160
Fiskebæk	Adsbøl		1743-45/120, 1746/25, 1751-57/60
Kelstrup	Holbøl		1710-38/50, 1752/30
Gram			
Gramgård	Gram	1684	1740/264, 1748/72, 1760/249
Angel			
Nybøl	Kværn	1666	1667/76, 1692/80, 1694/100, 1695/95
Sophiegård	Kværn	1667	1668/31, 1692-95/55
Rosgård (Philipshof)	Kværn	1667	
Runtoft	Eskris	1614	1706/220, 1720-40/240, 1755/300, 1760'erne/240
Udmark	Eskris		1713/85
Drølt	Tøstrup		1706/100, 1745/130, 1765/130
Østergård	Stenbjerg		/300
Satrupholm	Satrup	1661	1661-79/100, 1698/110, 1726/140, 1764/145

BILAG, fortsat

Hollænderi	Sogn	Første gang set nævnt	Antal malkekøer
Opdrup	Satrup	1669	1669/80, 1679/120, 1694/90, 1726/100, 1764/100
Rehbjerg	Satrup	1685	1694/50, 1726/170, 1764/120
Bondsøl	Havetoft	1660'erne	1694/60, 1726/150, 1764/140
Mårkær	Bøl		1757/200
Skredstrup	Bøl		1757/80
Svans			
Gereby, senere Karlsborg	Svans	1657	1740/350
Grønholt	Svans	1740'erne	
Kriseby	Siseby	1740'erne	ca. 1744/120, 1745/16, ca. 1748/ca. 120
Måslev	Siseby	1740'erne	
Saxtorf	Risby		1750'erne/400
Kohøved/Ludwigsburg	Vabs		1750'erne/400
Hohenstein	Borreby	1717	1717/150, 1744/140, 1763/120
Hemmemark	Borreby	1711	1711/190, 1745/210, 1748/100, 1751/170, 1752/198
Moorberg	Borreby	1720	1720/120, 1728/110, 1745/110
Løjtmark	Borreby	1740'erne	
Eskildsmark	Kosel	1686	1686/70
Ziegelhof/Louisenlund	Kosel	1720	1720/40, 1745/81
Dänischwohld			
Lindau	Gettorf		1750/300
Noer	Krusendorf	1670	
Sehested	Sehested	1619	
Harzhof	Sehested		1768/150
Grünhorst	Sehested		1768/50
Vindeby	Borreby	1696	
Hütten amt			
Hütten ladeg.	Hütten		1721-45/99, 1764/130-150
Palhorn	Erfde	1605	

Anm.: Tabellen bygger på oplysninger fra de kilder, der er anvendt i artiklen samt Lars N. Henningsen: *Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernefælde i økonomi og politik, 1700-1770* (1985) s. 56 og 242.

P.S. Ved en beklagelig forglemmelse er de spredte oplysninger, som Wolfgang Prange har meddelt om hollænderierne i sit store værk: *Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771*, ikke kommet med i ovenstående bilag. P.K.J.

Lorenz Nissen

Dansk præst i Flensborg 1796-1801

af *Johann Runge*

Bondesønnen Lorenz Nissen fra Østerby (Kær herred) er vel en af de mest interessante danske præsteskikkelser i Flensborg i ældre tid. Bibliotekslektor Johann Runge tegner her et portræt af den selvlærte præst – og kaster samtidig et nuanceret lys over det danskes position i den store handelsby sidst i 1700-årene.

Sandsynligvis har der fra reformationens tidligste dage været holdt danske gudstjenester i Flensborg, snart i den ene, snart i den anden af byens store kirker og vel først og fremmest på kirkens højtidstage.

Men i 1588 eller mere sandsynligt lidt før anså rådmændene og de deputerede borgere det for nødvendigt at indrette faste danske gudstjenester i byen, og det blev bestemt, at disse skulle afholdes i den lille Helligåndskirke på Flensborgs Storegade. I august 1588 ansattes en fast dansk prædikant. Han skulle holde danske prædikener og tage folk til skrifte. De egentlige kirkelige handlinger – dåb, vielse og begravelse, samt efter 1646 konfirmation – blev derimod fortsat foretaget af byens tyske sognepræster i deres respektive kirker – og på (neder)tyisk. De danske kirkegængere blev ikke løst fra deres tyske sognebånd. Disse forhold fortæller os en del om både menighedens og præstens kår: Helligåndskirken fik ikke status som sognekirke, og præsten ved denne kirke var kun en prædikant, som indtog det nederste sociale og økonomiske rangtrin blandt byens præster. Menigheden ansås for at være en sprogmenighed med skiftende medlemmer, først og fremmest beregnet til folk, der var flyttet til byen nordfra. Det tyske sprog var Luthers sprog, og dermed var tysk sprog og tysk gudstjeneste sandheden nærmere end dansk sprog og dansk gudstjeneste. Så snart de danske kirkegængere havde lært så meget tysk, at de kunne følge en tysk prædiken, forventedes det af dem, at de deltog i deres sognekirkers tyske gudstjeneste.

Efter kirkeordinansens ordlyd havde menighederne ret til at deltage i præstevalg. Men de danske kirkegængere dannede ikke nogen sognemenighed, og dermed faldt valg af deres præst uden for normen. Valget af den danske prædikant var et verdsligt anliggende. Byens to borgmestre, rådet og de deputerede borgere opslug embedet, inviterede kandidaterne til prøveprædiken, valgte og ansatte prædikanten. Valget foregik på rådhuset.

De danske kirkegængere boede spredt over hele byen, selv om meget taler

for, at langt de fleste havde bopæl i byens nordlige områder, i St. Marie sogn og Ramsherred og i bydelen, som grænsede mod det dengang endnu dansktalende Angel, d.v.s. Hulvejene (i dag Glücksburger- og Kappelnher Straße). Men der fandtes mange flere Flensborgere, der ønskede dansk gudstjeneste, end byens råd havde regnet med, da det indrettede den danske gudstjeneste i Helligåndskirken. I 1590 indførtes der nemlig danske middagsgudstjenester, der hver anden søndag afholdtes i en af byens to store tyske sognekirker, desuden var der dansk gudstjeneste i Helligåndskirken hver mandag. Og det har næppe kun været underklassen, der besøgte de danske søndagsgudstjenester. Denne gudstjenesteordning varede til 1660'erne. Fra og med marts 1668 holdtes de danske søndagsgudstjenester igen kun i Helligåndskirken. Dansk var omkring 1600 absolut ikke et fremmedsprog i byen Flensborg. Men i anden halvdel af 1600-tallet gik deltagelsen i de danske gudstjenester stærkt tilbage. Hvordan var forholdene omkring 1800?

En prøveprædiken år 1795

Simon Bladt, nr. 12 i den danske præsterække siden 1588, døde i begyndelsen af januar 1795. Magistraten forhastede sig ikke, da det danske prædikantembede skulle besættes igen. Først på anden søndag i advent (6. dec) samme år holdt ni kandidater deres gæste- eller prøveprædiken i Helligåndskirken. De tre af kandidaterne inviteredes til at holde »valgprædiken« den 16. marts 1796, onsdagen før palmesøndagen.

Helligåndskirken var stuvende fuld, da de tre konkurrerende kandidater holdt deres prædikener. Det var rektor Johann Nicolaus Reuter fra Egernførde,¹ cand. theol. Thomas Hoyer Jensen fra Tønder² og den daværende skrive- og regnemester i Sønderborg og nybagte cand. theol. Lorenz Nissen fra Østerby (Medelby sogn), der hin onsdag før palmarum 1796 kappedes om det danske prædikantembede i Flensborg.³

De holdt deres valgprædiken på dansk – noget der var langt fra givet, hvad et blik på Flensborgs nordlige naboby Aabenraa viser. Her skulle der i 1782 vælges en ny diakon, til hvis embedspligter den danske froprædiken hørte. Provst Ludolf C. Bargum foreslog sammen med amtmanden, at den nye diakon skulle holde valgprædiken på dansk. Det afslog byens deputerede borgere kategorisk, idet de påstod, at det tyske sprog var hovedsproget for diakonen, og for de vælgende menighedsmedlemmer det sprog, de forstod. At diakonen skulle holde dansk froprædiken betød efter deres mening intet, da den var indrettet for de ikke-tyskkyndige tjenestefolk, der ikke havde valget.⁴ En besynderlig argumentation! Magistrat og deputerede borgere i Flensborg

Under billedet af pastor Lorenz Nissen (1754-1842) er tilføjet hans motto – på tysk: »Der Mensch kann, was er ernstlich will, wenn es nur an sich nicht unmöglich ist«. Efter denne fornuftsprægede livsregel arbejdede den sønderjyske bondesøn sig ad omveje frem til en anset stilling som præst. Gengivet efter selvbiografien fra 1826, genudgivet 1982.

stillede måske ikke altid de helt store krav med hensyn til den danske prædikants danske sprogkunderskab, men der findes ikke et eneste eksempel på, at repræsentanterne for byens borgerskab, der valgte præsten ved Helligåndskirken, har givet afkald på prøveprædikenen på dansk.

Kandidaterne sad i præstestolen under prædikestolen og overværede deres medkandidaters prædikener. J.N. Reuter gik som den ældste først på prædikestolen og talte i tre kvartér. L. Nissen holdt en lige så lang prædiken. Derefter var det Th. H. Jensens tur. Nissens prædiken »var den bedste, både efter form og indhold; den var mønstergyldig, men passede vel nærmest til en lærd tilhørerkreds. Reuters var god uden dog at være noget fremragende,« dømmer Th. H. Jensen i sin dagbog og fortsætter: »Begge to var mig underlegne med hensyn til udtalen af det danske sprog, skønt vi alle tre kun stod til middel deri.«⁵

Efter at kandidaterne havde stået på Helligåndskirkens gamle prædikestol

og efter bedste evne havde talt Guds ord, begav de i alt 32 rådmænd og deputerede borgere sig til rådhuset, hvor valget skulle finde sted. Lorenz Nissen fik 27 stemmer.⁶ Resultatet var formentlig ikke uventet for magistraten, der i sommeren eller efteråret 1795 havde opfordret L. Nissen til at søge det ledige danske prædikantembede. Den nye præst blev kaldet den 21. marts 1796, og en halv måned senere (8. april) konfirmerede kongen kaldelsen. L. Nissen ordineredes i Tønder på Christi Himmelfartsdag (5. maj) 1796, og en måned senere, den 5. juni, tiltrådte han sit danske prædikantembede ved Flensborgs Helligåndskirke. Kun fem dage efter tiltrædelsen holdt han sin første ligtale på tysk i Mariekirken, idet præsten dér lige var død. L. Nissens person må have gjort et stort indtryk på flensborgerne. Kun få dage efter sin tale i den tyske sognekirke fik han nemlig besøg af en rådmand og to deputerede borgere, som på »nogle venners vegne« overbragte ham en gave på 777 daler.⁷ Pengene faldt et tørt sted.

Hvem var nu denne Lorenz Nissen, der så sent som i 41-års alderen tog teologisk embedseksamen og så hurtigt vandt flensborgernes gunst?

En bondesøns vej til embede

Lorenz Nissen var født i Østerby/Medelby sogn (Kær herred) den 1. februar 1754. Hans forældre var »uformuende, men agtværdige bønder« – som hans andre forfædre havde været det. Fra sit syvende til femtende år vogtede han kvæg og hjalp til ved arbejdet ude på marken. Skolen besøgte han kun om vinteren. Det var dog ikke degnen, men bønderkarle, der underviste ham i at læse, skrive og regne. De katekiserede endda; selv om det skete på deres egen måde og ikke efter de gængse metoder, var det ikke uden al nytte. I 15-års alderen forlod Lorenz Nissen sin hjemby. Han flyttede til degnen i Faretoft (Bøking herred), hos hvem han skulle være lærermedhjælper og samtidig forberedes til konfirmationen. »Efter Soholmbro var det slut med modersmålet, vort provinsialdansk; det frisiske lød som arabisk i mine øren, og plattysk forstod jeg kun lidt af«, fortæller han i sin selvbiografi. »Jeg var en dansk dreng blandt frisere.«⁸

Efter konfirmationen kom Lorenz Nissen til Lille Volstrup i Angel, hvor han fik ansættelse som »lejelærer« (vikar eller anden lærer). Her følte han sig mere hjemme end i Frisland. En ukuelig læselyst kom over ham. Alle bøger, både gode og dårlige, der kunne støves op, blev læst. Denne trang til at skaffe sig kundskaber, forlod ham aldrig mere.

I Lille Solt, nabolandsbyen mod syd, mødte han en gruppe pietistiske familier. De kaldtes »de hellige«. Det var fromme folk, gode og retskafne

kristenmennesker, der hurtigt vandt hans sympati. L. Nissen begyndte at læse Jac. Speners, A.H. Franckes og andre pietisters skrifter.

På mange søndage vandrede han til Flensborg – og ofte stod han i den danske kirke ved siden af alteret for at lytte til pastor Balthasar Holsts »noget sværmeriske prædiken«, som tiltrak ham.⁹ Han besøgte også de tyske gudstjenester i Marie- og Nikolaikirken.

L. Nissen blev i Lille Volstrup i tre år. Det var her, hans i begyndelsen famlende og tilfældige søgen efter kundskaber opstod. Den sønderjysktalende bondedreng fra Kær herred tilegnede sig sin nye viden på tysk, som var det fremherskende dannelsessprog.

Flere stillinger som huslærer og ved andre landsbyskoler fulgte efter. I Lyksborg arbejdede han hos tingskriveren, som degn og organist i Kosel kom han på kant med den »herskesyge« præst. Det var dårlige betingelser for hans private studier. Hans økonomiske forhold var ikke de bedste. Endelig, i 1779, blev han ved fortsat flid og energi skrive- og regnemester i Sønderborg. Og her kastede han sig med ynglingens iver over teologiske studier og begyndte at lære sprog. Han forbedrede sit tysk, lærte fransk, latin og græsk.¹⁰

Under opvæksten var L. Nissen blevet oplært i den dengang gældene ortodokse troslære. Nu kom tvivlen over ham, og han blev overbevist om det rigtige i tidens alment udbredte fornuftsprægede teologi – oplysningstidens idealer. Med voksende skepsis så han på læren om den guddommelige supranaturalisme, d.v.s han mistede troen på en umiddelbar guddommelig åbenbaring som religionens kilde og på forestillingen om Guds indgriben i natursammenhængen ved undere. Mere og mere kom han til at afvise læren om, at arvesynden skulle have fordærvet menneskets moralske evne, således at menneskets fornuft ikke formåede at fatte den overnaturlige Gud og ikke kunne dømme i spørgsmål, der berørte menneskets frelse. Lorenz Nissen stolede på det gode i mennesket og på menneskets medfødte sunde fornuft. Han mente nu, at Biblens ord ikke kunne stå i modsætning til almene fornuftssandheder. Efter hans mening var det desuden en anmasselse, når de såkaldte rettroende hævdede at være i besiddelse af den ene ufejlbarlige sandhed, der alene førte til menneskets frelse. Denne frelse kunne umuligt afhænge af, at alle mennesker havde den samme tolkning af Biblens ord. Biblen er Guds åbenbaring, men Biblens forfattere var mennesker, og alle mennesker kan fejle. Det gælder både profeterne og dem, der udlægger skriftens ord. Menneskene var og er forskellige, og dermed fandtes og findes der også forskellige tolkninger af Biblen. Efter L. Nissens mening førte de ortodokse lutheraneres holden fast ved en ordret og fornuftsstridig bibeltolkning til en blind og kraftløs kulsviertro. For ham var kristendommens væsen kærlighed til Gud; afgørende var, at mennesket var af rent hjerte og førte et kristeligt liv i troen på den retfærdige

og barmhjertige fader i himmelen. Han kaldte sin opfattelse »rationalistisk«¹¹. Han hylkede en personlighedsreligion, der knyttede erkendelse og følelser, oplysningstidens optimistiske menneskesyn og pietisternes subjektivismen sammen til en harmonisk enhed. L. Nissen var langtfra stivnet i en gold rationalisme, den pietistiske påvirkning spores tydeligt. Rationalisten var åben for de mere følelsesbetonede strømninger i sin samtids åndsliv; han havde bevaret sin hjertevarme og sit åbne sind for naturen og livet omkring sig. Hans sympati for pietisterne og hans store begejstring for J.J. Rousseaus værker og hans moralsk begrundede skepsis over for Voltaire taler et tydeligt sprog.¹² L. Nissen, der på den ene side dyrkede den menneskelige fornuft, var på den anden side ikke bange for at »bandlyse fornuften fra troens område«¹³, men direkte fornuftsstridig måtte tolkningen af Biblens ord dog ikke være.

Lorenz Nissen fremhæver i sin selvbiografi, at hans flittige natlige studier ikke var rettet mod et bestemt mål, de tjente til at tilfredsstille hans store videlyst. Det var prøvet i Sønderborg G.J. Schmid(t) og den daværende cand. theol. og senere præst i Højer Chr. Petersen, der overtalte autodidakten til at tage teologisk embedseksamen. Efter en betænkningstid på omtrent tre måneder besluttede den 40-årige skrive- og regnemester at vove springet. Han søgte dispensation fra det treårige universitetsstudium i maj 1794. Den blev bevilget tre måneder senere. Og han bestod en mundtlig prøve hos generalsuperintendent Adler. Dermed var vejen jævnet til – efter en lang omvej – at få ungdomsdrømmen¹⁴ opfyldt. I første halvdel af oktober 1795 underkastede han sig med heldigt resultat teologisk eksamen på Gottorp. Retten til at søge præsteembede var opnået.

Inden han selv rettede sit blik mod et bestemt embede, modtog han i november 1795 en indbydelse fra Flensborgs magistrat til at holde en gæsteprediken i Helligåndskirken. »Jeg havde aldrig tænkt mig at blive dansk præst. Mit modersmål var ganske vist vort provinsialdansk [d.v.s. Kær herreds sønderjyske dialekt], men efter at jeg som dreng havde forladt vor landsby, havde jeg ikke befattet mig mere med det danske sprog og kun en sjælden gang læst en dansk bog, og af den grund kunne jeg ikke være øvet i dette sprog.«¹⁵ Hans gode ven og velynder provst Schmid overbeviste ham om, at sproget ikke kunne være nogen hindring og overtalte ham til at følge indbydelsen.

Den danske præsts vilkår

Mens den højtyske prædiken holdt sit indtog i Flensborgs tyske kirker omtrent 100 år efter reformationen, talte de danske prædikanter ved Helligåndskirken formentlig dialekt eller et stærkt dialektpræget rigsmål til langt op i 1800-tallet.

Provst Schmid havde ret, da han mente, at den nybagte teologs sønderjyske »bundesprog« ikke stod i vejen for en ansættelse som dansk prædikant i Flensborg og som det skulle vise sig, var medkandidaternes dansk ikke bedre.

Lorenz Nissen tiltrådte sit embede den 5. juni 1796. Et stort arbejde ventede ham – i de tyske kirker, idet der ved både Marie- og Nikolaikirken døde en præst samme år. L. Nissen vikarierede ved begge kirker. Ofte holdt han først en tysk prædiken i en af byens store sognekirker og umiddelbart derefter en dansk prædiken i den lille Helligåndskirke. Stolt beretter han, at de tyske kirker var stuvende fulde, når han prædikede. Det menneskefyldte kirkerum vakte hans begejstring. Han følte en voksende glæde stige op i sig over kaldet at forkynde den sandhed, der fyldte hans hjerte. Før det første år var gået, søgte han det ledige præstekald ved Mariekirken, men uden held. At være tysk præst var tydeligvis det mest attraktive.

Hans beretning om det danske kirkearbejde er fåmælt og ikke særlig opløftende. L. Nissen blev hurtigt klar over, at han ikke ville ende sine dage som dansk præst i Flensborg. Han savnede en sognemenighed, der var hans. De danske gudstjenester besøgte af tyende, småkårsfolk og sømænd samt beboerne af Hulvejene, af byens østlige yderdistrikt, et udpræget småkårs kvarter. Han måtte gå mange og lange veje ud over hele byen, når han besøgte sine »menigheds« børn. Menigheden bestod af fattigfolk, der ud over skrifteofferet ikke gav indtægter. L. Nissen klagede ikke over manglende indkomst, men hans indtægter stammede fra frivillige gaver og var dermed usikre og afhængige af de rige købmænds velvilje. Han ville imidlertid ikke bygge sin fremtid på usikkerhed og gavmildhed.

I sin resolution af 14. oktober 1782 havde Christian 7. bestemt, at de danske prædikanter skulle fritages for at holde tyske vesperprædikener i sognekirkerne. Prædikanten skulle i fremtiden kun assistere de tyske sognepræster i nødstilfælde og kun på de tyske præsters forlangende. Hensigten med denne bestemmelse var, at den danske prædikants hidtidige danske og tyske embeder og hans to embedssprog skulle skilles og det tyske embede reduceres til et minimum. Det blev derved understreget, at den danske prædikants virkested var Helligåndskirken og hans virkekreds »danskerne«, nemlig de danskere, der boede i byen eller midlertidigt opholdt sig i Flensborg. Kun de rent dansksprogede familier havde – efter reskriptets hensigt – lov til at holde sig til den danske prædikant. Hans hidtidige tysktalende kirkegængere og de dobbeltsprogede familier blev tvunget til at søge til de tyske præster. Resolutionen begrænsede de danske prædikanters opgaver til et rent dansksproget arbejde for at forhindre, at prædikanterne fortsat hvervede tilhængere blandt det bedre, tysktalende borgerskab. I mere end hundrede år havde danske prædikanter nemlig arbejdet

Det gamle Flensborg var en travl by. Billedet viser Storegade før 1880 set fra det middelalderlige rådhus t.v. mod Helligåndskirken i baggrunden. Husene var dengang mindre end i dag, og derfor virker den lille Helligåndskirke egentlig ret stor. Læg mærke til de mange hestekøretøjer og konen med bæredag. Omtrent sådan må byen have set ud på Lorenz Nissens tid. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

på, at deres præstekald blev udvidet til et tysk-dansk dobbeltembede. Og enkelte af de mest begavede danske prædikanter havde gjort store indhug i de tyske præsters indtægter. Resolutionen var afslutningen på en række langvarige processer, som de tyske gejstlige havde ført mod flere danske prædikanter, der havde krænket de tyske sognepræsters rettigheder. Reskriptet var en sen sejr til Marie- og Nikolaikirkenes præster. Men der kan næppe tales om et nederlag for det danske i byen. De fleste danske prædikanter havde i deres stræben efter et tysk-dansk kald mere eller mindre forsømt deres danske embedspligter, flere af dem var endda begyndt at prædike på tysk i den danske kirke. Den i oktober 1782 forordnede strenge adskillelse mellem embederne og sprogene bekræftede Helligåndskirkens status som »den danske kirke« i Flensborg og slog fast, at Helligåndskirkens prædikant var byens »danske præst«! Væsentligt for fremtiden var nu spørgsmålet, om reskriptets bestemmelser blev overholdt konsekvent.

Den danske menighed var 15 år efter Christian 7.s resolution reduceret til en ren fattigfolksmenighed. Bestemmelsen om, at den danske prædikant skulle assistere de tyske sognepræster i nødstilfælde, udnyttedes kraftigt – og til stor glæde for L. Nissen. Der findes dog ikke nogen klager over ham. Det kan kun betyde, at han ikke blandede sine to embeder, d.v.s. at han ikke prædikede

tysk i Helligåndskirken, og at han ikke prøvede at trække tyske menighedsbørn over i de danske kirkegængeres rækker. Det var han sikkert for redelig til. Og han følte sig formentlig for lidt som dansk præst. Hans selvbiografi afslører, at det var de tyske prædikener, der gav ham den store indre lykke. Og det var de fine tyske kirkegængere, der beundrede ham.

Lorenz Nissen var en fremragende tysk og en (middelmådig eller mere sandsynligt) rimelig god dansk prædikant. Pastor L.M. Wedel, der på sine indenlandske rejser besøgte Flensborg flere gange, hørte Nissen prædike på tysk og på dansk. Om den tyske prædiken skriver han: »Der var alt, synes mig, hvad der udfordres til en åndelig tale: sprog, stemme, mine, anstand og afhandling; alt var såre godt, kristeligt, fornuftigt, overbevisende, rørende og behageligt. Jeg har ingensinde hørt en bedre tysk prædiken, og det samme siger også de fleste indbyggere selv, de ærer, elsker og agter denne brave præst, og frygter kun for, at han skal blive befordret bort fra dem. Han er et sjældent eksempel, da hans flid og store naturgaver er forenede med sand menneskekærlighed, så at alle taler vel om ham.«¹⁶ Embedsbroderens dom skal ikke betvivles, men der kan dog siges en del imod den. I en samtidig bog om den danske kirkeforfatning fremhæver værkets forfatter, at det er »meget vigtigt for gudstjenesten og religionshandlinger, at sproget, som derved bruges, er det allerforståeligste, om det end derved just ikke altid kan være tillige det allersirligste; og følgelig bør gejstligheden på hvert sted unægtelig være vel bekendt med almuens sprog; thi denne fatter derved tillige en større fortrolighed både til personen og sagen.«¹⁷ Det var vel netop dette krav L. Nissen efterkom, når han prædikede på dansk i Helligåndskirken. Han holdt såvidt vi kan skønne sin gudstjeneste på sit sønderjyske almuemål. Han talte sandsynligvis i enkle vendinger til simple folk. Stilistiske sirligheder og åndrig »afhandling« ville have været forkert anbragt. Prædikanten var jo en gammel, jordnær pædagog. Hans danske sprogkundskaber kan ikke have været så ringe, som Wedel giver indtryk af. I februar 1801 blev L. Nissen nemlig sognepræst på Kegnæs/Als i området med dansk kirkesprog, hvor han virkede til sin død den 27. februar 1842 uden at gøre sine sognebørn »kirchenscheu«.¹⁸ Han havde altså selv tillid til sine danske sprogkundskaber, da han søgte embedet, og han klarede opgaven.

Sprogproblemet bør imidlertid også betragtes fra en anden synsvinkel. Efter næsten 30-års virksomhed som dansk præst nedskrev Lorenz Nissen sine erindringer – på tysk. Det er ikke uinteressant: Nissens barndomssprog var

sønderjysk, hans prædikesprog sønderjysk/dansk, men hans dannelses- og skriftsprog var tysk. Det er en symptomatisk sprogsituation for området nord for Slien: så godt som alle, der forlod det landlige barndomsmiljø for at gå den akademiske vej, skiftede fra sønderjysk/dansk til tysk. I løbet af 1800-tallet fik dette sprogskifte en afgørende betydning for den politiske udvikling i hertugdømmet Slesvig.

Tilbage til tiden i Flensborg.

Den tyske gudstjeneste affødte både indre tilfredsstillelse og en strålende ydre tilslutning. Den danske »menighed«, denne tilfældige gruppe af spredtboende, fattige og simple kirkegængere, medførte derimod kun besværligheder.¹⁹ Efter Wedels indtryk at dømme, besøgte de danske gudstjenester af få danske flensborgere, af rejsende, købmænd, skippere, prangere, kniplingskræmmere og andre fremmede fra de danske egne. I modsætning til den store, høje og med kostbare malerier udsmykkede Mariekirke var Helligåndskirken «simpel», «uden noget sirligt», den manglede et orgel, og der blev ikke ringet med klokkerne.²⁰ Kirkebygningens usselhed svarede til menighedens.

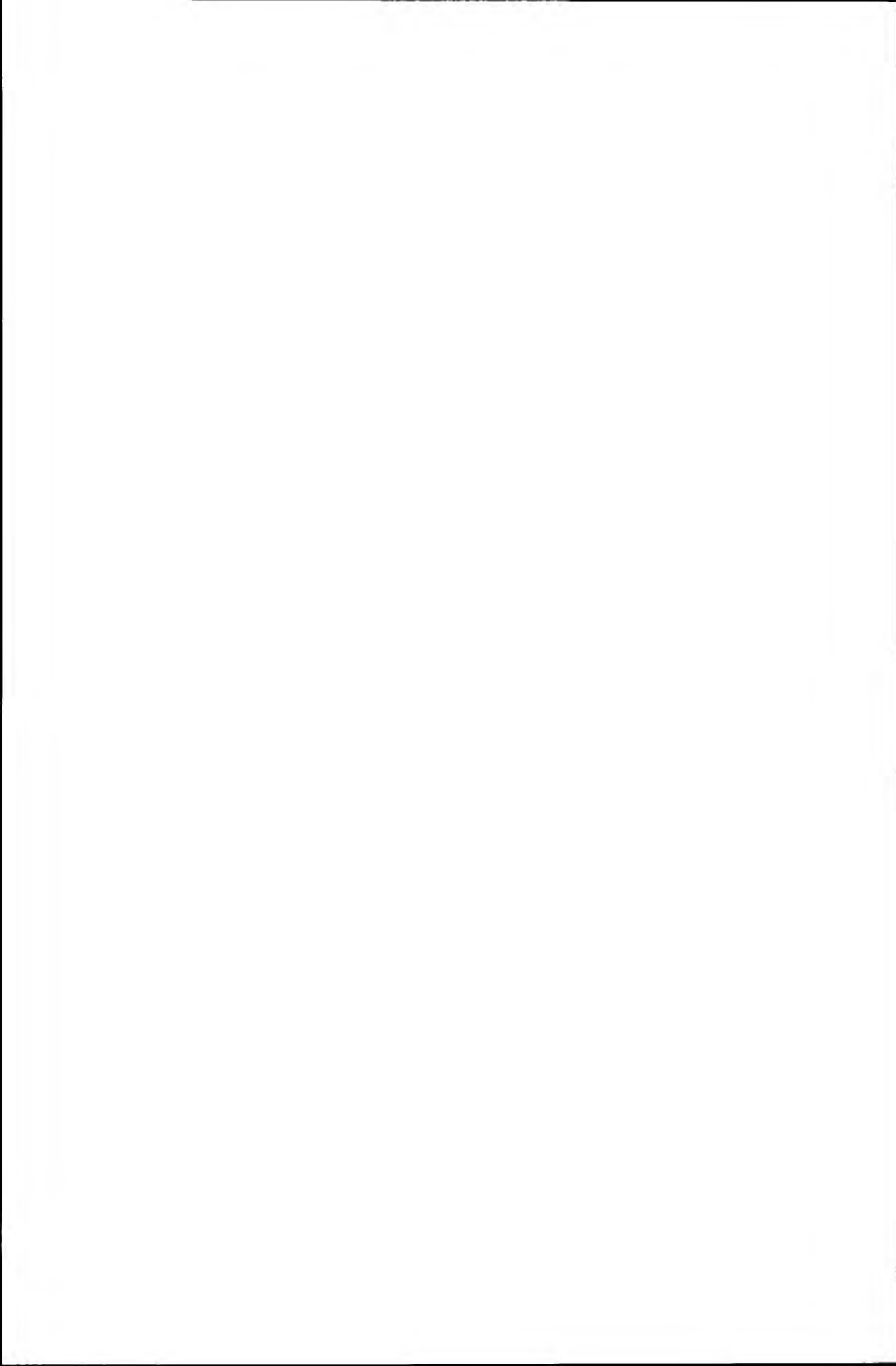
Uden tvivl var de danske kirkegængeres sociale status blevet meget ringere, efter at resolutionen af 14. oktober 1782 havde indsnævret den danske prædikants virkekreds til »danskerne«. Antallet af deltagere i gudstjenesten i Helligåndskirken var gået tilbage. Blandt andet vel også, fordi kirkeligheden altid har været mindre hos de fattige end hos borgerskabet. I 1781 gik 1.609 personer til alters i Helligåndskirken, i 1799 var tallet dalet til omkring 1.000.²¹ Selv om mange købmænd besøgte Flensborg, byen var jo leverandør til store dele af Jylland, i alt fald hele Nordslesvig, er dette tal dog stadig alt for stort til at kunne bekræfte Wedels tilfældige indtryk af, at det overvejende var fremmede eller rejsende, der besøgte de danske gudstjenester. Og når man sammenligner de to nævnte tal, bør man tage hensyn til nyordningen fra 1798, der automatisk medførte et mindre antal altergæster. I dette år faldt det private skriftemål bort, hvorved Helligåndskirkens skriftestol blev overflødig, og det bestemtes, at nadveren kun skulde holdes hver 12. søndag. Der må altså stadig have været et stort antal flensborgere, der holdt sig til den danske præst.

Lorenz Nissen, der selv kom fra små kår og forstod de ringere stilledes problemer og talte deres sprog, kunne have været en forstående og hjælpende sjælesørger netop for Helligåndskirkens fattigfolksmenighed. Men han søgte et andet, mere tilfredsstillende arbejdsfelt. L. Nissen forlod Flensborg allerede i foråret 1801 for at blive præst på Kegnes. Den danske menigheds manglende status som sognemenighed, den danske prædikants usikre økonomiske situation og prædikantens underordnede rang som tysk hjælpepræst, som især for en ældre prædikant kunne være en ubehagelig byrde, var de for L. Nissen afgørende motiver, da han søgte væk fra Helligåndskirken.

»Skønt indeknebet i den mørke Helligåndsgang havde jeg sammen med mine kære tilbragt fem lykkelige og glade år af mit liv i Flensborg«, »taknemmelige, rørte og med våde blikke så vi den kære by i dalen forsvinde«, skrev han et kvart århundrede senere i sin selvbiografi.²²

NOTER OG HENVISNINGER

1. Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten. Fra Reformationen til 1864. Bd 1-3, København 1932. Bd 2, s. 195: Johann Nicol. Reuter (1761-1829) blev præst i Horsbøl (Viding herred) 1796 og var derefter præst i Havetoft (Strukstrup herred) 1811-1829.
2. O.Fr. Arends: Gejstligheden, bd. 1, s. 398: Thomas Hoyer Jensen (1771-1846). Præst v. Helligåndskirken 1801, i Bov 1820-43.
3. Lorenz Nissen: Meine Wege und Umwege zur Kirche. Eine autobiographische Erzählung. Altona 1826 (Reprint: Schleswig 1982), s. 113ff – Se også Th. Hoyer Jensens dagbog: H.F. Petersen: Helligåndskirken i Flensborg. i: Slesvigske Kvinders Julebog, s. 7-24. København 1946.
4. Åbenrås Bys Historie, Red. af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bind II, 1721-1864. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 25 (1967). S. 59.
5. H.F. Petersen: Helligåndskirken, s. 12.
6. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 114.
7. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 117.
8. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 1ff.
9. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 25.
10. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 67ff.
11. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 76ff.
12. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 86f.
13. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 19.
14. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 16ff.
15. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 113.
16. L(ago) M(athias) Wedel: Indenlandske Rejse igjennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser. Bd 1, Kjøbenhavn 1803. S. 91, 94.
17. Henrich Ussing: Kirkeforfatning i de kongelige danske Stater samt dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer. 4. del 1. bd. Sorø 1788. S. 211.
18. Dansk præste- og sognehistorie. Bd X Haderslev stift. Ugivet af A. Pontoppidan Thyssen. Århus 1985. S. 676f.
19. Se derimod Poul Erichsen: Om end Taarnene falde. København 1921. P. Erichsen skriver på s. 50: »Som præst ved Helligåndskirken synes han (L. Nissen) at have været almindelig afholdt og elsket» . «Selv følte han sig lykkelig og tilfredsstillet ved at være præst for de danske i Flensborg.»
20. L.M. Wedel: Indenlandske rejse, s. 91, 94.
21. Peter Rivesell: Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg. Altona 1817. S. 592.
22. L. Nissen: Wege und Umwege, s. 122f.

Professor Christian Flors selvbiografi

ved *Jens Peter Ægidius*

Christian Flor var fra 1830'rne en af de mest betydningsfulde fødselshjælpere for den vågnende danskhed i Sønderjylland. 1992 er 200-året for hans fødsel. Jens Peter Ægidius – tidligere dansk lektor ved Kiels universitet ligesom Flor – markerer fødselsåret ved at udgive og kommentere Flors hidtil utrykte selvbiografi.

»[1] Jeg er født i Kjøbenhavn d. 1. Jan. 1792; men begge mine Forældre vare fødte i Norge og af ægte norsk Oprindelse. Min Fader var Søn af en Gaardejer og Lensmand paa Hedemarken ved Navn *Holm*, men han fik tidlig til Stiffader en Doctor (*Læge*) *Flor*, som, selv uden Børn, sendte min Fader og en Broder til Christiania Latinskole. Disse bleve begge Studenter i Kjøbenhavn. Min Farbroder vendte efter fuldendte Studier tilbage til Norge, hvor han døde som titulær General-Auditor, medens min Fader blev i Kjøbenhavn og studerede Theologi. Skjøndt han hele sit Liv igjennem vedblev med størst Interesse at holde sig til theologisk Læsning, opgav han dog at tage theologisk Embeds-eksamen af Frygt for, at hans Bryst og Stemme vare for svage til, at han kunde blive en fulddygtig Præst. Han kom da ind i Toldfaget og forskjellige andre Em-//bedsstillinger. Som Regiments-Kvartermester ved Kronprindsens Regiment giftede han sig med min Moder, en Datter af Kjøbmand *Hesselberg* i Laurvig. Da hun var 7 Aar gammel, kom hun til Kjøbenhavn og blev der opdragen hos en Onkel og Tante Heegaard.

[2] Jeg kom i v. *Westens* Skole her i Kjøbenhavn, hvorfra jeg blev Student 1809; et Aar iforvejen var min Fader død af galopperende Svindsot. Han havde kun efterladt min Moder en meget ubetydelig Formue, og vi vare otte Sødskende, hvoraf tre Sønner. Af disse var min to Aar ældre Broder Second-lieut. i Sø-Etaten (død ugift som Capitainlieutenant nogle og tredive Aar gammel), og min Tvillingbroder var Kontorist i det Asiatiske Kompagnis Tjeneste (død ugift som Bogholder ved nævnte Komp. og tillige Fuldmægtig i Generaltold- og Commerce-Kollegiet), og altsaa kunde ingen af dem afgive stort til Familiens Underhold. Jeg søgte derfor ved Privatinformation at bidrage, hvad jeg formaaede, hertil; men da jeg, efter i 1810 at have taget Examen philologicum og philosophicum, i et halvt Aar havde deelt min daglige Tid imellem at informere og høre theologiske Forelæsninger, modtog jeg en //

Huслærerplads hos en Justitsraad *Hillerup* paa Søbysøgaard i Fyen, for med mere Ro selvstændig at kunne studere Theologi. En indre Trang drev mig imidlertid her til at læse den Tids vigtigste Filosoffer, især *Schelling*. Efter 2½ Aars Ophold paa Søbysøgaard vendte jeg tilbage til Kjøbenhavn for atter at optage det afbrudte theol. Studium og, saafremt jeg fandt, at jeg med god Samvittighed kunde paatage mig et kristeligt Præstekald, da at underkaste mig theol. Embedsexamen. Dette gjorde jeg saa efter tre Aars Forløb med bedste Karakter i Oct. 1816.

[3] Fra denne Stund offrede jeg mig ganske til Skole- og Opdragelsesvæsenet. Thi da nu forlænge siden afdøde Prof. *M. Nielsen*, som dengang var Bestyrer af Borgerdydsskolen i Kjøbenhavn og som i mine to sidste Skoleaar havde været min Lærer i Latin (den eneste virkelig duelige og samvittighedsfulde Lærer jeg havde i al min Skolegang), ønskede, at jeg strax skulde overtage daglig en Deel Timer i hans Skole, hvortil jeg ogsaa selv følte stor Lyst. I denne Stilling tilbragte jeg 5-6, vistnok høist anstrængende, men meget behagelige og lærerige Aar. Thi Professor Nielsen havde megen Godhed for mig, og, hvor for-//skjellige vi end af Naturen vare, viste han mig dog bestandig den største Tillid og Fortrolighed, saa at jeg baade som Lærer i Græsk i de to øverste Klasser og som Lærer i forskjellige andre Fag, samt som Skole-Inspektør (jeg havde Bolig og Ophold paa Skolen) fik Lov til at følge min naturlige Lyst til en friere og livligere Underviisning og Skoleopdragelse, naar kun Eleverne i mine Fag til Examen-Artium viste sig fuldkommen hjemme i de *der* forlangte Kundskaber, hvilket jeg naturligviis sørgede for. Jeg var meget heldig med mine pædagogiske Experimenter og levede i godt Forhold saavel til Skolens Elever som til mine Medlærere, saa at jeg vist aldrig havde forladt Skolemesterveien, dersom ikke et uventet Tilfælde var indtruffet. Tidlig i 1822 blev ved Dødsfald det betydelige Tølløse Præstekald i Holbek Amt ledigt, hvortil Eieren af Tølløsegaard Etatsraad *Zeuthen* dengang havde Indstillingsret. Denne tilbød det til en Nabopræst, *H. Jensen* i Soderup, der tidligere havde været Huслærer i hans Huus. Men Hr. Jensen, hvis Kald var omtrent ligesaa stort som Tølløse, vilde ikke skifte. I denne Pastor Jensens Huus havde en af mine//Søstre i nogle Aar været Lærerinde, og derved var han kommen i personligt Bekjendskab med hele vor Familie. Han benyttede nu Etatsraad Zeuthens Tilbud til at anbefale mig som en ung Mand, der efter hans Mening vilde kunne tilfredsstille de Ønsker, Etatsraaden nærrede med Hensyn til den tilkommende Præst. Dette tilskrev Pastor Jensen mig og bad mig nu betænke, at et saadant Tilfælde næppe oftere vilde møde mig. Efter alvorlig Overveielse og Samtale med Prof. Nielsen fandt vi, at hverken kunde han forsvare at holde paa mig, eller jeg ikke at gjøre et Forsøg paa at naa en saa stor Lykkens Gunst, især da han med største Glæde atter vilde modtage mig, ifald jeg ikke skulde føle mig

Professor Christian Flor (1792-1875) som ældre. Fotografi i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

tilfreds i den præstelige Stilling. Og dog havde jeg næppe besluttet mig hertil – saa kjær og lønnende forekom mig min Skolevirksomhed at have været – dersom jeg ikke maatte tilstaa for mig selv, at dette Resultat havde jeg kun naaet ved Anstrængelser, som jeg umulig i Tidens Længde vilde kunne fortsætte.

[4] Jeg bestemte da at gjøre den mægtige Tølløse Kirkepatron, som om Vinteren boede i Kjøbenhavn, min Opvartning. Da jeg kun var 30 Aar gammel// og ikke mere end $5\frac{1}{2}$ Aars Candidat, var jeg langt fra at nære noget Haab; men jeg vilde dog gjøre Forsøget af Pligt imod min Moder og mine Søstre. Skjæbnen var mig imidlertid gunstig. Etatsraad Zeuthen var en af Naturen velbegavet og en videnskabelig dannet, samt baade i det praktiske og det selskabelige Liv erfaren, gammel Mand, og hans Væsen og Conversation var livlig og særdeles behagelig. Han maatte saaledes gjøre et overmaade godt

Indtryk paa mig, og jeg syntes ogsaa at behage ham. Han vilde ingenlunde give mig noget Haab, undtagen for saa vidt han endnu ikke havde givet Nogen Løfte om Kaldet; men jeg maatte i alle Fald bevise, at jeg havde Talegaver (paa hans Spørgsmaal herom havde jeg næmlig svaret, at jeg ikke vidste det, da jeg aldrig havde prædiket, men nu skulde jeg jo holde Dimisprædiken for at kunne indgive Ansøgning, saa kunde han selv høre mig), og jeg maatte skaffe særdeles udmærkede Anbefalinger, især fra Borgerdydsskolens Forstander Nielsen, for at disse kunde veie imod andre Ansøgeres Anciennitet og Værdighed. Jeg fik Tilladelse til at besøge ham oftere, og da han havde været tilstæde i Kirken// ved min Dimisprædiken, for hvilken dHrr. Censorer tilkjendte mig bedste Charakter, kom han til mig og sagde venligt: »Nu gaaer jeg hjem og sætter Dem øverst paa min Indstilling til Cancelliet.« Kongen udnævnte mig derpaa til Sognepræst for Tølløse- og Aagerup-Menigheder i Holbek Amt.

[5] I Foraaret 1822 kom jeg til Tølløse, og den Godhed, Etatsraad Zeuthen havde fattet for mig, vedblev han paa alle Maader at vise mig til sin Død. Kun i eet Punkt kom jeg til at krydse hans Planer og tidligere Ønsker. Hans ualmindelig begavede og elskværdige Datter gjorde strax ved første Bekjendtskab et stærkere og alvorligere Indtryk paa mig end jeg hidtil havde følt for Nogen af det andet Kjøen, og med Tiden blev det mig umiskjendeligt, at hun gjengældte min Tilbøjelighed. Da jeg havde faaet hendes Tilstaaelse, henvendte jeg mig skriftlig til hendes Fader, hvem det vistnok kostede stor Overvindelse, aldeles at opgive sit Ønske og Haab at see sin Datter komme i en ganske anden Stilling, uagtet hun allerede selv havde givet Afslag til forskjellige fornemme Friere. Han gav imidlertid sit Samtykke, da jeg lovede at skaffe mig Titel og//Værdighed af Doctor, og efter at han først havde beseiret sin egen Forfængelighed, glædede han sig endog ved Tanken om, at han, ved at opføre og indrette en ny Præstebolig, passende for hans Datter og hendes Familie- og Bekjendtskabskreds, kunde paa sine gamle Dage beholde i sin Nærhed sin elskede Datter og sin kjære unge Præst, de To, som nu vare ham mest forpligtede og hvis Selskab igrunden oplivede og opmuntrede ham mest. Men det faldt ikke i vort Lod at kunne i en saadan Stilling vise ham i Gjærning vor Taknemlighed: han døde efter et kort Sygeleie i Slutningen af 1823.

[6] Dette Dødsfald fik en væsenlig Indflydelse paa mit fremtidige Liv. Da min tilkommende Hustrus Arv var bleven omsat til en fast Kapital, og hun meget nødig vilde leve som Præstekone paa samme Sted, hvor hendes Broder var Herremand og Kirkeeier, saae jeg mig om efter en anden Livsstilling. Jeg hørte, at *J.L. Heiberg*, som dengang var Lector i dansk Sprog og Literatur ved Universitetet i Kiel, tænkte paa at opgive denne Post, og jeg lagde da sidste Haand paa en Afhandling, som jeg havde under Arbejde for den filosofiske

Doctorgrad: »de vera notione casuum//lingvæ latinæ«, og indsendte den til Kiels Universitet, hvis philosophiske Facultet afgav en særdeles gunstig Dom over dens Indhold og erklærede den fuldkommen værdig til at forskaffe mig den philosophiske Doctorgrad ved Kiels Universitet. Da Heiberg senere hen tog sin Afsked, indgav jeg Ansøgning om at blive hans Eftermand. Jeg fik ogsaa løfte (sic) herom, tog Afsked fra Tølløse Sognekald og blev ansat som Lector i dansk og de andre nordiske Sprog og Literatuer ved Universitetet i Kiel med Titel af Professor, og med det, rigtignok kun mundtlige, Løfte af det Schleswigholstenske Cancellies Præsident, Grev *Otto Moltke* (sic), at jeg efter et Aars Forløb skulde blive virkelig Professor. Dette Løfte opfyldtes dog aldrig, uagtet min Paamindelse derom, da den egenlig Styrende og Magthavende i Cancelliet, Conferentsraad *Høpp* efter Forløb af et Aarstid ønskede mig bort fra Kiel og ingenlunde at berede mig der en fastere Stilling.

[7] I Slutningen af 1826 giftede jeg mig og reiste strax derpaa til Kiel. Da vi havde be-//nyttet de første Par Uger til at aflægge Besøg hos adskillige Professorfamilier og deltaget i flere større Selskaber for disse, mærkede jeg, at man ved Universitetet arbejdede nok saa ivrigt og virksomt i Politikens som i Videnskabens Tjeneste. Det blev mig fuldkommen klart, at alle de mest anseete og formaende Professorer vare mer eller mindre stærkt gennemtrængte af den slesvigholstenske Doctrin, samt at det tydske Sprogs Udbredelse og Befæstning i hele Slesvig var deres ivrigste Ønske og Bestræbelse, ligesom det var deres bestemte Maal og sikre Haab at faae et Schleswig-Holstein ligeoverfor det danske Kongerige statsretlig realiseret. Thi i vore politiske eller videnskabelige Samtaler ved en Kop The og en Pibe Tobak udtalte de Herrer sig i min Nærværelse temmelig frit og aabent, da de formodede, at jeg villig lod mig oplyse om Forhold, hvilke jeg som tidligere Landsbypræst i Sjælland maatte være uvidende om, og de desuden meget vel vidste, at deres Venner og Forbundsfæller, de tydske Regjeringsmænd i Kjøbenhavn, havde langt mere Magt og Indflydelse end de danske.

[8] Inden jeg bestemte mig til at søge Ansættelse ved Kiels Universitet, havde jeg læst Werlaufs//og Outzens Prisskrifter om det danske Sprogs Skjæbne i Slesvig, og da jeg tillige kjendte mine Landsmænds (selv Videnskabsmænds og Regjeringsmænds i Almindelighed) dybe Uvidenhed om og sørgelige Lige-gyldighed for denne Livssag i Danmarks sydligste Deel, kom jeg vistnok til Kiel med den Formodning, at Danskhedens Tilstand i Sønderjylland ikke var bleven bedre, siden disse Skrifter udkom. Men her blev det mig, som sagt, strax aldeles klart, at min Formodning ikke alene var rigtig, men ogsaa, at der existerede et ved Oplysning og Embedsstilling meget stærkt Parti, hvis Hovedbestræbelse gik ud paa Slesvigs fuldstændige Fortydskning. Jeg kunde altsaa ikke nu være i Tvivl om, hvad jeg i min Stilling som Lærer i det danske

og de nordiske Sprog og Literaturer ved det Universitet, der ligesaa fuldt var Høiskole for Slesvig som for Holsteen og Lauenborg, maatte betragte som *mit* Maal, hvor vanskeligt, ja usandsynligt dette end maatte synes mig at være. Min første Bestræbelse gik altsaa ud paa at gjøre mig saa nøie som muligt bekendt med, hvorledes det i Sandhed og i Virkeligheden hang sammen med det danske Sprog i Sønder-//jylland, baade med Hensyn til dets Stilling og Behandling fra Myndighedernes og de Styrendes Side, og hvad Befolkningen, Bønderne og Borgerne, selv følte og tænkte ved Forkuelsen og Forhaanelen af deres Modersmaal.

[9] Aaret efter rejste jeg til Kjøbenhavn og fik Audiens hos Kong *Fredrik d. Sjette*. Med megen Deltagelse og Tillid hørte Hs. Majestæt paa min simple og ligefremme Fremstilling af *mine* Erfaringer og Tanker angaaende denne Sag. Den aldrende Konge havde tidligere gjort de samme Erfaringer og næret de samme Ønsker og disse syntes nu paany at leve op hos ham, saa at jeg forlod ham med Haab om, at jeg kunde blive ham et hjælpsomt Redskab til endnu i hans Levetid at see nogle af disse opfyldte, og at jeg dermed kunde bidrage Mit til at skaffe den miskjendte og undertrykte Danskhed i Sønderjylland nogen Adgang til sin nationale Ret og Ære. Men dette Haab slog aldeles feil. Kong *Fredrik d. Sjette* var naturligvis med Aarene bleven svagere, medens desværre det tydske Parti baade i Hertugdømmerne og i Kjøbenhavn var med hvert Aar efter Norges Tab blevet//dristigere, aarvaagnere og mægtigere. Da jeg et Aar senere havde Audiens hos Hs. Majestæt og begyndte paa mit gamle Thema, afbrød han mig med de Ord: »Ja, min kjære *Flor*, lad os aldrig tale om de Ting«, og begyndte at spørge mig om, hvor jeg boede, og andet deslige. Formodentlig har han prøvet paa at minde *Otto Moltke* eller *Høpp* om Sprogsagen i Slesvig; men denne sidste, som var baade dristig og snu, og havde al Magten i det slesvigholsten-lauenborgske Cancelli, har forstaaet at møde Spørgsmaal i dette Anliggende, enten de kom fra Kongen eller Cancellipræsidenten, paa en saadan Maade, at de tabte Lysten til at gjentage dem.

[10] Jeg maatte saaledes opgive Tanken om at have en mægtig Støtte for mine Ønsker og Bestræbelser i Hs. Maj. Kongen; thi jeg indsaae, at enhver saadan Fremstilling af Danskhedens Tilstand i Slesvig kun maatte pine hans ædle og folkefølende Hjerte, uden at det kunde giengive ham den Kraft og Fasthed, som Alderen havde berøvet ham. Og hvor jeg søgte hen hos de høiere Regjeringsmænd eller i Kongens Om-//givelser, fandt jeg ingen Sympathi for mit Ønske om at frelse den endnu levende Danskhed i Slesvig, undtagen hos den bekendte Oberstlieutenant Kammerherre *Abrahamson*, (som erklærede mig, at han selv i flere Aar havde arbeidet til dette Maal, men tilsidst havde opgivet alt Haab om at naae det. Han lovede imidlertid at staae mig bi, hvis nogen Leilighed hertil tilbød sig, og han holdt Ord). Der stod mig da ingen

anden Vei aaben, end at forsøge, om Slesvigernes seige naturlige Vedhængen ved deres danske Sprog, som de iøvrigt knap kendte uden som et fattigt og foragtet Almuesprog, kunde vækkes og oplives til en varm Kjærlighed til *det gamle Modersmaal*, som Skaberen havde anvist dem til aandelig Arv og Eie, og om der dermed for dem kunde vækkes Syn for, at det var deres stolte Ret og deres hellige Pligt at bevare og forsvare dette som deres bedste menneskelige Eiendom. Med andre Ord: jeg maatte forsøge, om ikke den aandelige og moralske Kraft, som jeg saae i en sygelig Tilstand hos den slesvigske // Befolkning, men hvoraf jeg troede nu og da at have bemærket stærke Glimt og kjendelige Prøver, kunde ved *Oplysning* vækkes til fornyet Liv.

[11] At gjøre dette Forsøg, saavidt jeg forstod og formaaede, blev da nu mit Livs Opgave, og fra denne udgaaer i Grunden Alt, hvad jeg senere som virksom Statsborger har foretaget mig. Jeg havde ønsket og haabet at kunne blive et trofast, nyttigt og kjærkomment Redskab for den danske Konge og Regjering til at bøde paa den Uret og de Ulykker, som tidligere Regjeringers Feil havde voldet det gamle Sønderjylland; men i dets Sted fik jeg Udseende af en urolig og besværlig Opponent imod min Konge og Regjering, fordi mit Liv nu maatte blive en stadig Kamp med den Embedsstand, som danske Konger og Regjeringer selv betroede Landets Styrelse til. Dette maatte jeg imidlertid indtil 1848 finde mig i, saafremt jeg vilde blive min Samvittighed og min Overbeviisning tro. Og jeg kunde dette saa meget bedre, som jeg ikke stod ene med denne Overbeviisning; thi den deltes fuldstændig og // fulgtes saavel i Bekjendelse som i Handling af mine boglærde og sønderjydske Venner, begge af ældgammel slesvigske Folkerod: Afdøde Etatsraad *C. Paulsen*, født i Flensborg, som var et halvt Aar tidligere end jeg ansat som Professor i den slesvigske Ret, og afdøde Justitsraad *Jaspersen*, født i Treia, Justitiarius (Birkedommer) i Gelting i Angel.

[12] Mine Bestræbelser for at vække aandeligt Liv og Bevidsthed hos den danske Befolkning i Sønderjylland bleve ikke uden Frugter; men det vilde her blive for vidtløftigt at beskrive min forskjellige og mangeartede Virksomhed i denne Henseende. Jeg skal derfor indskrænke mig til at nævne de vigtigste almindelige Midler, jeg fik istand og kunde benytte for at naae mit Maal. Jeg udgav først »Lehrbuch der dänischen Sprache«, dernæst »Dansk Læsebog eller Haandbog i den danske Literatur« og siden »Anleitung zum Übersetzen aus dem Deutschen ins Dänische«. Det lykkedes mig at faae et dansk Blad kaldt tillive i Haderslev, »Dannevirke«, udgivet af en Borger, *Pet. Chr. Koch*, født i Gram Sogn; senere et lignende i Aabenraa, »Freia«, udgivet // af Uhrmager *Fr. Fischer*, født dersteds; og et dansksindet Blad i Flensborg: »Flensburger Zeitung«, hvis væsenligste Medarbejder og senere selvstændig Redaktør var Dr. *C. Manicus*, født i Angel. Fremdeles fik jeg oprettet Rødding Folkehøiskole 1844.

[13] Jeg bør tilføie, at med Hensyn til min Stilling som Lærer ved Universitetet i Kiel befandt jeg mig altid i et meget godt Forhold til Studenterne, og jeg havde i mange Aar forholdsviis ikke faa Tilhørere ved mine Forelæsninger over det danske Sprog og de danske Hovedforfattere, Øhlenschlæger og Holberg, ja endog over Svensk og Islandsk. Men tilsidst naaede den slesvigholstenske Doctrin en saadan Udbredelse og den antidanske Stemning en saadan Styrke i Kiel, at ingen Student mere vilde eller turde høre mine Forelæsninger. I det private Liv stod jeg ogsaa bestandig paa en meget smuk og venskabelig Fod, saavel med Professorerne som med Stadens andre Beboere, indtil efterhaanden den selskabelige Omgang af sig// selv mer og mer maatte ophøre. Jeg søgte derfor og fik min Afsked 1845, og har siden den Tid levet som Privatmand, dels i Slesvig, dels i Kongeriget, dels 2½ Aar i Udlandet. I 1848 og 49 var jeg Medlem af den constituerende Rigsforsamling i Kjøbenhavn; i 1849-50 havde jeg, navnlig paa Finansministeren Grev *Sponnecks* Opfordring og under hans Ressort, en Tillidsstilling i Flensborg; fra 1855 til 1863 var jeg Medlem af Rigsraadet, valgt af den slesvigske Stænderforsamling. I 1849 [rettelig: 1848] bleve jeg af Hs. Maj. Fredrik d. Syvende udnævnt til virkelig Etatsraad, 1850 til Ridder af Dannebrog og 1859 [rettelig 1854] til Dannebrogsmænd.«

Efterskrift

Manuskriptet, hvorefter Christian Flors selvbiografi her er trykt, findes blandt Flors papirer i Det kongelige Bibliotek, NkS 1766 fol.III, indskrevet i en lille bog i kvartformat med sort stift papbind. Det omfatter foruden titelbladet med teksten »Christian Flor« skrevet stort i latinsk skriveskrift og derunder en tilføjelse i blyant af en senere hånd: »skrevet af Pet. Chr. Koch efter Flors Diktat«, 18 siders håndskreven tekst i gotisk skriveskrift. Derefter følger på den 19de side et følgebrev til det kongelige danske Ordenskapitel, skrevet utvivlsomt egenhændigt af Flor. Resten af bogens i alt 30 sider står tomme. Indlagt i samme bog findes desuden en skrivelse fra Ordenskapitlet stilet til »Høivelbaarne Herr Etatsraad Flor, Ridder af Dannebrogen«, indeholdende en opfordring til at efterkomme en tidligere fremsendt anmodning om »at meddele Ordenscapitulet en Optegnelse af Deres Levnetsløbs vigtigste Begivenheder, til Brug for Ordenernes Historiske Samling«. Skrivelsen er en for-skrevet formular i formfuldendt, upersonlig gotisk håndskrift, udfyldt til lejligheden med titel, dato (31. Mai 1866) og underskrifter af Ordenscapitlets vicekansler, L.N. von Scheele og dets sekretær J.P. Aastrup.

Ud fra dette foreliggende materiale, tillige med en indførsel i Ordenscapitlets protokol, kan følgende forløb rekonstrueres: i 1850, med udnævnelsen til ridder

af Dannebrog, må Flor have fået den første opfordring fra Ordenskapitlet til at indsende sin levnedbeskrivelse; da den ikke blev efterkommet, har det over femten år senere sendt en rykker. Også den fik lov til at ligge en rum tid: hele sommeren 1866, indtil Flor i slutningen af oktober vendte hjem til sin enkemandsbolig i København efter at have tilbragt mindst fem måneder hos sin søn i Sverige, uden åbenbart at have efterladt besked om, hvorhen ankomsten post kunne eftersendes. Det siger i sig selv en del om, hvor vel han nu kunne undvære verden, og også regnede med, at verden kunne undvære ham. Deraf kan man så videre slutte, at den levnedbeskrivelse, han nu omsider, i efteråret 1866, besluttede at få nedskrevet, er et tilbageblik på en i alt væsentligt afsluttet livsgerning. Flor nærmede sig sin 75 års dag – som også blev passeret, inden han fik arbejdet afsluttet og afsendt.

Nedskriften må være sket i ugerne omkring eller lige efter denne fødselsdag. Samtidig med at han har gået og overvejet indhold og udformning, må han have besindet sig på, at hans hånd, som i sin tid havde skrevet ikke så lidt, ikke mindst utallige breve, nu på hans ældre dage var blevet noget usikker og rystende – følgebrevet tillader os en sådan bedømmelse – så han ikke kunne byde Ordenskapitlet det; i hvert fald har han åbenbart anmodet sin gamle ven og »krigskammerat«, tidligere redaktør af bladet »Dannevirke« i Haderslev, *Peter Christian Koch*, der siden 1856 havde boet i København og nu ernærede sig som fotograf, om at nedskrive efter sit diktat. Koch havde en fast og klar håndskrift; han havde endda holdt foredrag i Sønderjydske Samfund om »skønskrivning, hurtigskrivning og retskrivning«¹ i årene efter at han var flyttet til København. I den sammenhæng ser det i øvrigt også ud, som om hans håndskrift er undergået en vis ændring, idet den her ikke er umiddelbart genkendelig i forhold til skriften i Kochs breve til Flor; de yngste af disse i Flors arkiv er fra 1855.² Til formålet har Flor anskaffet den lille bog med de 30 blade, og heri har så Koch nedskrevet manuskriptet, formentlig i flere omgange, og endnu her i 1867 altså i gotisk skrift.

I første omgang, ser det ud til, har Flor godtaget denne nedskrift og gjort den klar til afsendelse, idet han efter den har tilføjet sit følgebrev, som over for Ordenskapitlet undskylder og forklarer den skete forsinkelse. Brevet er også underskrevet, og dateret »Kjøbenhavn 23 Januar 1867«. Eller også er det hele, både selvbiografi og følgebrev, at opfatte som en kladde.

I hvert fald er den lille sorte bog ikke blevet sendt til Ordenskapitlet, men må være forblevet blandt Flors private papirer for så ved ordningen af boet efter hans død i 1875 at være gået sammen med disse til Det kongelige Bibliotek.

Karakter af kladde har manuskriptet derved, at det er gennemrettet; det gælder både selvbiografien og følgebrevet. Rettelserne skal siden omtales lidt

I det jeg forment for den Aars at tilfille det fjerde
 Ordenskapitel det af faamun i November af 31 Maj f. a.
 forlangte Udsøg af mit Livsmedlem mig ligesom Engjendte,
 naar jeg havde om tilgjældte for, at dette ikke skulde tidlige
 over. til Udsøgning forfor i det jeg tillade mig at an-
 sige, ikke alene at jeg indvortes for ført at temmelig over
 Klæbende Liv, som ogsaa at jeg alene altid for født om
 mig naturligt sig for at have officielt om mig føde og
 minne Opvining, hvilket sig havde ikke lidt og blivne
 indvortes af min Livsopvining. Og den 23. November
 af 31 Maj f. a. var jeg først ham berømt med i Udsøgning 2)

Kjøbenhavn 23 Januar 1867.

erbinding

Christian Flor.

* af Oktober efter min tilhørgelse til Epistolen
 fra ad Tømrerhoffet i København.

til

det Kongelige Danske Ordenskapitel.

Den 23. januar 1867 sendte Christian Flor sin levnedserbetning til Ordenskapitlet. Beretningen blev ledsaget af et følgebrev – her gengivet efter Flors egenhændige kladde. Det kongelige Bibliotek.

nærmere. Efter at have foretaget disse rettelser må Flor have ladet det foreliggende manuskript afskrive, formodentlig igen ved Koch, og selv har han da vel skrevet et nyt følgebrev, og fået det sendt til Ordenskapitlet. Der er det i

hvert fald i en protokol noteret modtaget i året 1867. Når dette nye manuskript imidlertid ikke findes dér, skyldes det, at det sammen med alle de andre ordensmedlemmers selvbiografier blev flammernes bytte ved Christiansborgs brand den 3. oktober 1884. Derimod fik de soldater, der blev sat ind mod branden, reddet den protokol, hvori modtagelsen af Flors selvbiografi er noteret.

Selvbiografien er første gang benyttet allerede i Berlingske Tidendes nekrolog over Flor den 2. april 1875,³ med henvisning til »en Kilde, der er bleven os velvillig overladt, nemlig en af Flor selv i Aaret 1867 nedskreven kort Biographi«. Om det har været det foreliggende manuskript A eller det nu ikke mere eksisterende manuskript B, udlånt af Ordenskapitlet, kan ikke afgøres med sikkerhed. Fra det tidspunkt har det været kendt, og er siden blevet læst, brugt og citeret af historikere og andre, i størst udstrækning af Th. Roust i hans Flor-biografi fra 1923.⁴ Men trykt i sin helhed er den altså ikke blevet før nu i 200-året for Flors fødsel.

Hvad de rettelser angår, som Flor har foretaget i det af Koch nedskrevne,⁵ da falder de i flere kategorier: dels tilretning hen imod en mere »moderne« retskrivning; Flor fulgte det såkaldte Rask'ske reformforslag fra sprogforskeren Rasmus Kr. Rasks skrift fra 1826 om »en videnskabelig retskrivning«, fuld konsekvens har han dog ikke opnået her. Dels om små ændringer og tilføjelser i ordvalget og forbedringer i sætningsstillingen, om korrigering af årstal, hvor Flor i første omgang har været usikker og så har slået efter i egne notater eller andetsteds. Endelig er der en enkelt ændring i afsnitsinddelingen, så der nu er i alt tretten afsnit. Alle rettelserne under ét er at betragte som finjusteringer, der således vidner om, hvor omhyggelig Flor var for at udtrykke sig så korrekt, nøjagtigt og klart som muligt.

Som rettesnor for omfanget og udvælgelsen af hvad der skulle tages med, og hvad der skulle udelades, ser det ikke ud til, at der fra opgavestillerens – Ordenskapitlets – side er givet andet end formuleringen: »Deres Levnetsløbs vigtigste Begivenheder«. Forsøger man at overskue disponeringen i storafsnit uden hensyn i øvrigt til de anbragte linjeskift, kommer man til følgende femdeling: 1) afsnit 1 om Flors fødselsår og -dag, og om forældrene, især faderen; 2) afsnittene 2-6 om skolegang, studietid, tiden som ung lærer og siden som præst, frem til ansættelsen i Kiel, alt sammen at opfatte som en forberedelse til det følgende; 3) afsnittene 7-10 om begyndelsen i Kiel og den gradvise erkendelse og formulering af den egentlige livsopgave, hvorfra alle hans bestræbelser siden udgik; 4) afsnittene 11-12 om den oppositionelle stilling han derved kom til at indtage frem til 1848, om de venner som stod ved hans side i den kamp, livsopgaven førte med sig, samt om de »våben«, han fik

smedet sig til denne kamp; og endelig 5) afsnit 13 om hans ydre stilling dels privat, dels offentligt, herunder afskeden fra universitetet i Kiel i 1845 og hans opholdssteder derefter, og til allersidst de offentlige tillidshverv og officielle udmærkelser, som tilfaldt ham, efter at hans egentlige, aktive livsværk var afsluttet i 1848. Af disse fem storafsnit forekommer det tredje, midterste at være også indholdsmæssigt det centrale og det fyldigste, dog er også det foregående, især i skildringen af overgangene fra en fase til den næste, af en vis fylde. Det synes, som om Flor har tænkt, at alt, hvad der fulgte derefter, det jeg har kaldt det »egentlige, aktive livsværk«, jo i forvejen var offentligt kendt, og at interessen derfor måtte samles om, hvad han selv havde dertil at føje: forberedelsen og vejen frem dertil.

Er der noget, Flors stil i denne selvbiografi ikke er, så er det lyrisk malende; det beskrivende fremstillingselement indskrænker sig til korte, beherskede karakteristikker, så at sige i forbigående, af nogle få personer, som hver til sin tid fik afgørende indflydelse på hans levnedsgang: rektor Michael Nielsen på Borgerdydsskolen, etatsråd Zeuthen på Tølløsegård, dennes datter, som blev Flors hustru, konferensråd Høpp i det »tyske kancelli« og kong Frederik den Sjette. Ellers er det det episke element, som er helt overvejende, og stilen kan vel ligefrem betegnes som tør, kortfattet, koncis og informationsladet. Levende bliver fortællingen alligevel gennem de samtaler, som formidler de omtalte overgange. Ydermere munder de mest afgørende af disse samtaler ud i ordret anførte replikker: den samtale med etatsråd Zeuthen, som fører til Flors kaldelse til sognepræst i Tølløse, og den anden samtale med kong Frederik den Sjette, som fører til hans erkendelse af, at ovenfra, gennem konge og regering, lod hans livs opgave sig ikke udføre. De øvrige samtaler, og det er ikke så få, gemmer sig i kortere eller længere referat.

Disse hovedtræk i selvbiografiens fortællestil erindrer om den klassiske islandske sagas stil. Bevidst eller ubevidst har Flor ladet sin stil farve af de sagaer, han selv satte højt, og som han var en af de første, om ikke den første, til at indføre som undervisningsstof: i sin egen universitetsundervisning, og siden i dansk skoleundervisning, gennem sin »Haandbog«. Indlysende er jo de forskelle fra sagaen, som ligger i, at her er tale om en selvbiografisk beretning fra en anden, og anderledes, tid end sagaernes, foruden deri at Flor er så tilbageholdende med at bringe sin egen person, som dog er »sagaens helt«, frem i rampelyset. Denne tilbageholdenhed var et fast og gennemgående karaktertræk, som han også selv erkendte og bl.a. brugte som undskyldning for sin meget forsinkede og halvvejs modstræbende besvarelse af Ordenskapitlets opfordring. Ikke lyst eller stærk trang til at fortælle om sig selv og sine egne gerninger er drivkraften bag beretningen, men pligtfølelse. Men når han så fortæller, gør han det velovervejet og afrundet, og med omhu for, at det skal

fremgå klart, at hvad der i hans livs forløb er tilfaldet ham af begunstigelser, er ikke noget, han uretmæssigt har skaffet sig selv, men skæbne, så at sige, eller lykkeligt, uventet tilfælde. Karakteristisk for hans omtale af personer er, at han altid giver dem fuldt ud den ære, der tilkommer dem, – blot med én undtagelse: hans »hovedfjende«, historiens skurk, så at sige: konferensråd Høpp, der må nøjes med en negativ karakteristik.

Når det er sagt, at Flors stil i hovedsagen nærmest er tør, behersket, først og fremmest informerende om faktiske forhold, så må det dog tilføjes, at enkelte steder ulmer det under den af en lidenskab, som får ham til at ty til ord og vendinger fra den religiøse sfære: hvor han i forbindelse med sin erkendte livsopgave skriver om sin bestræbelse på at erfare »hvad Befolkningen, Bønderne og Borgerne [i Sønderjylland] selv følte ved Forkuelsen og Forhaanelsen af deres Modersmaal« (afsnit 8), og lidt senere, da han vender tilbage til »det gamle Modersmaal, som Skaberen havde anvist dem til aandelig Arv og Eie«, og sit arbejde for at vække denne befolknings syn for, »at det var deres stolte Ret og deres hellige Pligt at bevare og forsvare dette som deres bedste menneskelige Eiendom.« (afsnit 10). Disse passager er helt centrale udtryk for Flors opfattelse af sit anliggendes art.

Dette, at han, som antydnet, har lagt sin skæbne i højere magters hånd og omhyggeligt har afholdt sig fra at tage selv, afspejler sig f.eks. deri, at hans skildring af ungdomstiden tager karakter af et klassisk folkeeventyr: jeg tænker på, hvordan han, som det her fortælles, i en ung alder, uden forbindelser, men besjælet af pligtfølelse og ærlig vilje til at opfylde, hvad ret er, kom »til ære og værdighed« som sognepræst i et anseligt embede – noget på den tid temmelig usædvanligt – og oven i købet så også vandt sig »prinsessen og det halve kongerige« i skikkelse af den rige gods- og kirkeejers eneste datter og med hende også hendes arv, men ikke uden først at måtte igennem en krævende prøve, i hans tilfælde: at skrive en afhandling på latin og derved erhverve dokortitelen. Dette »eventyr« slutter med den yderst kortfattede omtale af giftermålet, og dermed er ungdommen som forberedelsestid forbi. De næstfølgende afsnit omhandler hans gradvise erkendelse af livsopgaven og dens vilkår – i grunden en ligeledes klassisk fortsættelse dér, hvor eventyret traditionelt slutter – og tager vi afsnit 12 med om arbejdet på at løse livsopgaven, så er dermed manddomstiden omskrevet. I disse to hovedafsnit er det, vi finder den levende vekslens mellem episk fortælling og dramatisk tilspidsning. Afsnit 13 derimod, om alderdomstiden, indskrænker sig til ren, tør information.

Blandt de adskillige anførte årstal er der ét, som får en særlig fremhævnings, derved nemlig, at det står alene i sin sammenhæng: året 1844 for oprettelsen af Rødding Folkehøjskole. Det nævnes som det sidste, men ingenlunde mindste, tværtimod, af hans tiltag eller resultater i arbejdet »for at vække aandeligt

Liv og Bevidsthed hos den danske Befolkning i Sønderjylland« – gennem »Oplysning«: fremhævnningen viser, hvor vigtigt netop dette ord er for ham.

Hvad der kan virke påfaldende ved denne skildring af et langt liv er ved første øjekast – dens korthed. Derfor har det interesse at vurdere den udvælgelse, Flor her har foretaget: hvad han har taget med og hvad han har udeladt. En forklaring på kortheden er allerede antydet i hans uvilje mod at fortælle om sig selv og sine egne gerninger, og en retningslinje for udvælgelsen er givet i opfordringen til at meddele en optegnelse af hans livs »vigtigste Begivenheder«. Det har han på egen hånd fortolkende begrænset til: de vigtigste ydre begivenheder. Selvbiografien står da som udtryk for, hvad den 75-årige Flor ved et tilbageblik på sit lange liv opfattede som dets vigtigste begivenheder set med det ydre øje, og yderligere begrænset af den tanke, at af hans kendte offentlige virke havde det ikke interesse at gentage uden de nøgne hovedpunkter. Var han udtrykkeligt blevet opfordret til at berette også om sit livs indre begivenheder, havde han næppe undladt at omtale sit møde som purunt menneske med Oehlenschlägers ungdomsdigtning og den livslangt virkende vækkelse ved »Nordens ånd«, som han erfarede gennem den; ejheller havde han da undladt at fortælle om sit møde i moden alder med Grundtvig og hans idéverden, og hans på én gang helhjertede og velovervejede overgivelse til den. Men en diskretion og sans for det passende: en medbragt arv fra det attende århundrede og måske også fra aristokratisk omgang i de unge år har fået ham til at forbeholde betroelser om disse forhold til sine mere fortrolige venner. Hvad han har givet i den foreliggende selvbiografi er da, ud over de nøgne data iklædt kun den nødtørftigste fortælling: en forholdsvis fyldig, enkelte steder i samtalsituationer udfoldet redegørelse for de skæbnens underlige veje og omveje, som omsider førte ham til Kiel og til hans livs opgave, for hans overvejelser derved, Skæbnens eller Forsynets forberedelse af ham til at løse denne opgave, og ligeledes de oplevelser, erfaringer og ræsonnementer, som ledte ham frem til erkendelsen af, ad hvilke veje den måtte udføres.

Det synes rimeligt at betragte Flors korte beretning som en myte. Sådan skaber ethvert levende og vågent menneske sig erindrende sin egen myte. I og med at Flor var, eller blev, en mand, som ikke blot tjente sig selv og sin egen sag, men folkets, er hans myte da også en folkelig myte. Mellem myter og såkaldt historisk sandhed er der et dialektisk forhold: myten forlener de givne historiske data med menneskelig form og levende liv, men må til gengæld selv være underkastet stadig korrektion fra fakta. Ud fra dette synspunkt er vist nok det interessanteste og også mest omstridte punkt i den her forelagte selvbiografi Flors påstand: at han allerede fra sin allerførste tid i Kiel, ved juletid 1826, var klar over, at der konspireredes slesvig-holstensk ved universitetet dér, og en dermed sammenhængende påstand om, at han så tidligt som

Den 14. juli 1912 deltog en forsamling på omkring 2000 mennesker i afsløringen af dette mindesmærke for Christian Flor på Skamlingsbanke. Sønderjydsk Centralforening havde taget initiativet, og foreningen havde samtidig sørget for vedligeholdelse af Flors grav på Garnisons kirkegård i København. Under portrætrelieffet bærer mindestenen et bronzeskjold med vers af C. Ploug:

Vort Modersmaal han elsked,
hun var hans Ungdomsbrud.
For hendes Ret og Ære
at væge drog han ud.
Hvor mest hun blev forhaanet
og trampet under Fod
han hendes Ros forkyndte
med frit og frejdigt Mod.

Postkort 1912 i Det kongelige Bibliotek.

i 1827, og endnu en gang i 1828, fulgte dette op i en audiens hos kongen, men da måtte erkende, at der ikke lod sig noget gøre for folket i Sønderjylland ad den vej. Dette har man ment at måtte betragte som erindringsforskydning, og villet henlægge den sidste, udslaggivende audiens i stedet til 1832, da Flor var sammen med sin kollega Chr. Paulsen i København.⁶ En læser af manuskriptet har ikke kunnet dy sig for at anbringe et blyantskrevet spørgsmålstegn i marginen ud for denne passage i beretningen. Begrundelsen for ikke at ville fæste tiltro til Flors egen erindring er da den, at han jo ikke fulgte sin påståede klare erkendelse op i ydre handling før et godt stykke hen i 1830'erne. Der kan nu argumenteres både for og imod, men den diskussion hører ikke hjemme her, hvor det blot er meningen at bringe et aktstykke, der længe har ligget halvt upåagtet, ud til offentligheden i dets helhed. Det er da hermed gjort.

NOTER

1. Ifølge Lorenz Rerup i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 8 (1981) side 131.
2. Skriften her i manuskriptet er adskilligt stejlere end skriften i brevene til og med 1855, men synes ellers umiddelbart at stemme godt med Kochs karakter.
3. Flor døde den 31. marts 1875.
4. Th. Roust, Christian Flor. Træk af et Levnedsløb og af Danskhedens Gennembrud i Sønderjylland (Flensborg, 1923).
5. Man skelner i de fleste tilfælde let imellem Kochs rettelser af fejlskrift under dikteringen, og Flors rettelser foretaget da han efter nedskriften har sat sig hen for at gennemse det skrevne.
6. Knud Fabricius i *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*, bind 4 (Kbh., 1937-39) side 215. Desuden er selvbiografien kritisk omtalt i Johann Runge: *Christian Paulsens politische Entwicklung, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* bd. 57, 1969 side 102.

Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830-erne til 1864

Af *Hans Schultz Hansen*

En stor del af de sønderjyske bønder stod i fæsteforhold til staten eller til private godsejere helt frem til 1800-årene. Nogle ejendomme på de adelige godser skulle tilmed fortsat yde hoveri, og godsernes selvstændige retsvæsen og forvaltning udgjorde en risiko for vilkårlighed. I denne artikel belyses fæstevæsnets og hoveriets afløsning samt ophævelsen af godsernes særrettigheder i tiden frem til 1864 – i samspil med tidens politiske debat.

Godssystemet i Slesvig indtil ca. 1810

Godssystemet betegner den gamle landbrugsstruktur, hvor jorden ejedes af forholdsvis få godsejere, der bortfæstede brugsretten til afhængige bønder. Til gengæld præsterede fæsterne visse ydelser. Ved fæstemålets begyndelse betaltes et pengeindskud, indfæstningen. Den årlige leje, landgilden, blev ydet i form af naturalier som korn eller smør eller i penge. Endelig var der hoveriet, som bestod i pligten til at dyrke en del af godsejerens egen hovedgårdsmark. Som regel var hoveriet den afgiftsform, som var til størst ulempe for fæstebønderne, fordi den krævede ekstra heste- og folkehold og greb forstyrrende ind i driften af gårdene. Jo større hovedgårdsmarkerne var i forhold til bondejorden, jo større var hoveribyrden, jo ringere var bønderne stillet¹.

Bortset fra Holsten var der næppe nogen anden europæisk region, der rummede så store forskelle fra sted til sted i forholdet mellem godsejere og fæstebønder som hertugdømmet Slesvig forud for landboreformerne i slutningen af 1700-tallet². I marsken var bondeselvejet så dominerende, at det ikke giver mening at tale om noget godssystem her. I midtlandet og i det nordøstligste Slesvig tilhørte en større del af jorden bønderne selv, hovedparten dog den danske konge, som imidlertid fæstede det ud på vilkår, der som helhed må betegnes som meget lempelige. Bønderne var således personligt frie, ejede selv bygningerne og var fra 1630-erne fritaget for at yde hoveri mod til gengæld at betale større pengeafgifter. Brugsretten til jorden var sikret for bondens efterkommere.

De adelige godser fandtes især i den østlige del. Her var godssystemet skarpere udpræget, navnlig i det sydøstlige Slesvig med Svansen og Dänischwohld. I godsdistrikterne var alle bønder fæstere, her gjaldt livegenskabet, bønderne var pålagt store, ubestemte hoveribyrdere og dertil i retslig og administrativ henseende udsat for godsejernes vilkårlighed, da adelen havde sit eget, selvstændige rets- og politivæsen på godserne. Godsejernes frihed var stor, de kunne således uden indgriben fra statens side nedlægge bøndernes fæstegårde og lægge jorden ind under hovedgården. Herregårdsmarkerne bredte sig derfor på bondegårdenes bekostning.

Landboreformerne betød en afgørende forbedring af fæstebøndernes vilkår³. De store statslige domænegårde blev udstykket. For adelens fæstere var det vigtigste, at livegenskabet blev ophævet i 1805, og at det fra samme år blev forbudt at inddrage fæstegårde til hovedgårdsmarker. Det ubestemte hoveri blev ligeledes forbudt. Fæstebøndernes arbejdsforpligtelser skulle nu fastsættes i en skriftlig kontrakt. Med den voksende husmandsbefolkning var der imidlertid arbejdskraft nok til dyrkningen af herregårdsmarkerne, og godsejerne enedes i reglen med bønderne om at få større eller mindre dele af hoveriet afløst af en pengeafgift. På adskillige godser indførte ejerne ad frivillig vej arvefæstet, der gav bønderne væsentlig større sikkerhed for at nyde godt af deres arbejde med at forbedre landbrugsdriften. Mange steder frasolgte fæstegårdene til bøndernes selvejendom. På flere godser valgte man endog at udstykke dele af hovedgårdsmarken.

Imidlertid blev der også efter landboreformerne adskillige levninger tilbage af det gamle godssystem. Godserne udgjorde fortsat selvstændige rets- og administrationsområder, der var fortsat et vist hoveri tilbage på nogle af godserne, og der var stadig bønder, som var fæstere, i det sydøstlige Slesvig endog på åremålskontrakter med ret detaljerede krav til driftsmåden og med usikker mulighed for forlængelse.

I denne artikel vil det blive undersøgt, om disse vilkår blev forbedret i årene efter 1830, og hvordan det i givet fald skete. Bøndernes repræsentation i de nye stænderforsamlinger og de bedrede konjunkturer gjorde det fra dette tidspunkt påtrængende at genoptage reformprocessen, som havde ligget stille under statsmagtens og landbrugets økonomiske krise siden 1814/1818. Der er i dette emne stof til flere bøger. Her er det kun muligt at redegøre for den vigtigste del af den politiske debat i stænderforsamlingerne og den lovgivning, som blev resultatet heraf. Endvidere er det hensigten at fremdrage de få samlede opgørelser over fæstevæsenet og give enkelte udvalgte eksempler på hoveriafløsningen, mest fra Nordslesvig. Det er mit håb, at der på denne måde kan lægges op til en dyberegående udforskning af problemstillingen.

Den slesvigske inddeling

Indtil 1864 var administrationen af hertugdømmet Slesvig opdelt i fire kategorier⁴:

1. Købstæderne, som falder uden for denne undersøgelse
2. De kongelige amter og landskaber
3. De adelige godser
4. Det øvrige privilegerede gods, som dels omfattede kloster-, kirke- og hospitalsgodset, dels de såkaldte oktrojerede koge i marsken (områder, som havde fået særlige privilegier for at fremme inddigningen).

I 1844 forsøgte man at få et samlet overblik over antallet af gårde og huse i hertugdømmerne, som man kunne sammenligne med den pålidelige danske hartkornsstatistik. Med den stærkt forældede struktur, den slesvigske forvaltning havde, var det en vanskelig opgave, som heller ikke lykkedes helt. I manglen af en moderne matrikel måtte man bygge på en hastigt gennemført fastsættelse af skatteværdien fra 1802, og der indkom ingen præcise oplysninger fra Tønder amts geestherreder. Tallene giver dog en fornemmelse af gårdenes fordeling på de forskellige led i administrationen⁵:

1844	Huse u. jord	Huse m. jord	Gårde	Store gårde	Ialt	%
Tdr. amts geest*		2175		1381	3556	8
Amter/landskaber	4341	13463	10821	716	29341	70
Private godser**	1584	2528	2804	237	7153	17
Gejstligt gods	298	176	187	6	667	2
Oktrojerede koge	310	329	327	115	1081	3
Tilsammen		25204		16594	41798	100

Huse uden jord: I kilden benævnt »Landlose Stellen«

Huse med jord: Brug med indtil 960 rigsbankdaler skattepligtig værdi

Gårde: Brug med 960-9999 rbd. skattepligtig værdi

Store gårde: Brug med 10.000 rbd. skattepligtig værdi og derover

* Tallene for Tønder amts geestherreder fra 1842 kan desværre ikke specificeres på huse med og uden jord eller gårde og større gårde.

** Inklusive de fyrstelige augustenburgske godser og Kær herreds gods.

Det fremgår, at 78 % af de slesvigske landbrug lå i de kongelige amter og landskaber og dermed var enten selvejergods eller undergivet de yderst lempelige fæstevilkår her. Hertil bør lægges landbrugene i de oktrojerede koge og på det gejstlige gods, så samlet var over fire femtedele af de slesvigske bønder uafhængige af en privat godsejer.

Fæstevæsnet udenfor de adelige godsdistrikter

Statistikken fra 1844 omfattede også en undersøgelse af besiddelsesforholdene. Landbrugene blev opdelt i fire grupper: selvejendom, arvefæstebrug, almindelige fæstebrug, hvor fæstemålet gjaldt på livstid, og endelig brug, der var fæstet på åremål. De tyske betegnelser for de fire kategorier var »Stellen in unbeschränktem Eigentum«, »Erbpachtstellen«, »Feststellen« og »Zeitpachtstellen«.

Fæstegodset i *amter og landskaber* blev af forvaltningen henregnet til de almindelige fæstebrug, men her er de opført som arvefæstebrug, eftersom forordningen af 14. april 1766 reelt lovfæstede arvefæstet, der i forvejen var sædvane. Fæstet gik i henhold til forordningen i arv til den ældste søn, eller hvis der ingen sønner var, til den ældste datter. Var der ingen børn, gik brugsretten til jorden i arv til fæsterens søskende eller deres børn, om nødvendigt endnu fjernere arvinger. Kun hvis der slet ingen arvinger var, gik fæstet tilbage til kronen til ny bortfæstning⁶.

De kongelige fæstere behøvede imidlertid ikke at lade fæstet gå i arv. Med ubetydelige indskrænkninger stod det dem frit for at sælge eller pantsætte det. Salg til fremmede familier forudsatte ganske vist øvrighedens godkendelse, men den blev kun nægtet i absolutte undtagelsstilfælde. Indfæstningen i amterne var meget ringe, og den årlige landgilde og naturalieydelse var forlængst smeltet sammen med de almindelige skatter⁷.

Fæstevæsnets udbredelse i de enkelte amter og landskaber fremgår af tabellen⁸ øverst på side 145.

Selvejendom var enerådende i marskområderne og på det nærmeste også i Husum og Bredsted amter samt på Fehmern. *Arvefæste* spillede en væsentlig rolle i Nordslesvig, hvor over halvdelen af gårdene var i arvefæste i Løgumkloster og Aabenraa amter samt i Haderslev Vesteramt. Også i Gottorp og Flensborg amter havde arvefæstet stor udbredelse, og antagelig lå Tønder amts geestherreder på samme linje⁹. Fæstevæsnet betød knap så meget i Hütten amt, Sønderborg-Nordborg amter og Haderslev Østeramt. Som lovgivningen var og praksis havde udviklet sig, havde forskellen mellem selveje og fæste i amterne imidlertid nærmest ingen reel betydning.

Incitamentet til at søge *fæsteafløsning* var derfor ringe. I amterne var der her og der distriktsvis blevet foretaget afløsninger af fæstet i forbindelse med reguleringen af skov- og moseressourcerne og ved skyldsætningen i slutningen af 1700-tallet. Disse kollektive ordninger blev dog opgivet af regeringen ved landboreformernes afslutning. Men bønderne havde siden 1781 mulighed for individuelt at få afløst fæstet på meget billige vilkår. Ved engang for alle at

Område	Huse u. jord				Huse m. jord				Gårde				Store gårde			
	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF
Had.Ø.	60%	22%	18%		76%	23%	0%		72%	28%	0%		77%	23%	0%	
Had.V.	25%	35%	40%		42%	58%	0%		38%	60%	2%		71%	25%	4%	
Åbenrå	80%	19%	1%		51%	49%			46%	54%			89%	11%		
Løgumkloster	49%	51%			9%	91%			16%	84%			50%	50%		
Tønder*	97%	3%	0%		100%	0%			100%				100%			
Sdr. og Nr.borg	99%	1%	0%		94%	6%	0%		77%	22%	1%		100%			
Flensborg	82%	9%	9%		73%	27%			57%	43%	0%		93%	7%		
Gottorp	53%	20%	27%		68%	32%			53%	47%			71%	29%		
Bredsted	99%	1%	0%		96%	4%	0%		92%	8%			100%			
Husum	97%	1%	1%		97%	2%	1%		86%	14%	0%		75%	25%		
Ejdersted	90%		10%		98%		2%		95%		5%		97%	11%	2%	
Stapelholm	88%	11%	1%		100%				100%				100%			
Hütten	42%	52%			56%	44%			69%	31%			11%	89%		
Pellworm	100%				99%	0%	0%		99%		1%		100%			
Fehmern	100%		-		100%				100%				100%			
Ialt	81%	12%	8%		80%	20%	0%		69%	30%	0%		84%	15%	1%	

SE = Selveje, AF = Arvefæste, FÆ = Almindeligt fæste, TF = Tidsfæste.

* Kun marskherrederne.

»-« betyder, at denne form ikke forekommer. »0%« betyder, at formen forekommer, men kun i så få tilfælde, at det er under 0,5 % af det samlede antal brug i størrelsesklassen.

betale 2 % af den skattepligtige jordværdi samt erlægge »Antrittsgeld« svarende til den hidtidige indfæstning, hver gang en ny ejer tiltrådte, kunne man opnå selvejendom¹⁰. Som det fremgår af tallene fra 1844, var det imidlertid langt fra alle, der havde benyttet sig af den mulighed.

Trods mangelfulde oplysninger om udviklingen efter 1844 står dog klart, at 1850-erne blev vidne til mange afløsninger. I Haderslev amt var i 1864 kun ca. en fjerdedel af gårdene endnu i arvefæste mod omkring 37-38 % i 1844. I Tønder amts geestherreder var antallet af fæstesteder i 1855 reduceret til ca. 1253 mod ca. 1660 i 1844. I Aabenraa amt var de fleste ejendomme i 1864 i selveje, men på Als var de tidligere augustenburgske gårde stadig overvejende i arvefæste, selvejendom var kun tildels indført¹¹. Eksakte tal for afløsningen kan her kun gives for tiden 1856-66; da gik 1552 slesvigske fæstegårde fra fæste til selveje¹².

Regeringen forsøgte at fremskynde den igangværende afløsning gennem lovgivningen. Den 16. april 1862 udsendtes loven om afløsning af arvefæstet på de kongelige domæner. En arvefæster kunne i henhold hertil få afløst selve fæstekvaliteten mod en gang for alle at betale 2 % af jordernes taksationsværdi og 2 % af bygningernes brandforsikringsværdi. Det var en forudsætning, at der var mindst 3 arvinger til gården i live. For så vidt rummede loven en kodificering af de tidligere regler. Ønskede bonden ikke blot at slippe af med

sin ejendoms fæstekvalitet, men også med den årlige canon (arveforpagningsafgift), fik han nu mulighed for det ved at betale 25 gange den årlige canon en gang for alle¹³.

Derimod skulle der stadig betales tiltrædelsespenge (»Antrittsgeld«) af hver ny ejer. Den 27. november 1863 kom der imidlertid en ny lov, der gav domænebestyrelsen ret til også at kræve tiltrædelsespengene afløst i forbindelse med afløsning af fæstekvaliteten. Prisen herfor var et beløb svarende til den oprindelige indfæstning. Hvis fæsteafløsningen fandt sted samtidig med et besidderskifte, skulle der oveni betales 60 % af det oprindelige indfæstningsbeløb. Nye selvejere fra før lovens ikrafttræden, der havde beholdt forpligtelsen til at betale tiltrædelsespenge, kunne anmode om at få dem afløst¹⁴. De to nye love kom så kort tid før krigen i 1864, at de næppe kunne nå at få den store virkning. Selv om der var tale om et ret stort antal afløsninger i tiden mellem de slesvigske krige, var der derfor stadig en del fæstegårde tilbage i amterne ved indlemmelsen i Preussen i 1867¹⁵.

Forholdene på de *gejstlige godser* og i de *oktrojerede koge* mindede på hver sin vis om amterne. Mens selvejet i kogene var næsten enerådende som i de vestlige amter og landskaber, var fæstet stærkt udbredt på det gejstlige gods, som lå i det østlige Sydslesvig. Det udgjordes af Sct. Johannes klostergods, Flensborg hospitalsgods og godset til samme bys Marie og Nikolajkirker. Også her var der i realiteten tale om arvefæste¹⁶:

Område	Huse u. jord				Huse m. jord				Gårde				Store gårde			
	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF
Gejstligt gods			99%	1%	9%		91%		9%		91%		14%		71%	14%
Koge	96%			4%	95%		5%	0%	100%			0%	94%			6%
Ialt	47%		50%	3%	62%	3%	35%	0%	65%	0%	34%	0%	89%		4%	7%

Fæstevæsnet i de adelige godsdistrikter

I de adelige områder havde godssystemet også efter landboreformerne en vidt forskellig karakter. Adelsgodserne var inddelt i fire distrikter. Halvdelen af dem lå i Dänischwohld og Svans godsdistrikter. I denne del af Slesvig dominerede herregårdsmarkerne ganske. Medregnes skovene, udgjorde hovedgårdsarealerne omtrent tre femtedele af jorden; kun de sidste to femtedele udgjordes af bondegårde. I det 1. angelske godsdistrikt, som bestod af godserne på Angelhalvøen, var rundt regnet en tredjedel af jorden herregårdsmarker eller godsejerskov. Hovedgårdenes betydning var endnu mindre i det 2. angelske

distrikt, som bestod af de spredt beliggende godser i Nordslesvig og den vestlige og midterste del af Sydslesvig. Kun omkring en syvendedel af jorden her blev dyrket under hovedgårde¹⁷. På hertugen af Augustenborgs godser på Als og omkring Gråsten udgjorde hovedgårdenes marker henholdsvis 23 og 31 %¹⁸.

Bøndernes ejendoms- og fæsteforhold varierede også meget¹⁹:

Område	Huse u. jord				Huse m. jord				Gårde				Store gårde			
	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF
1. Angler Distr.	63%	5%	4%	28%	84%	9%	1%	5%	85%	14%	-	1%	100%	-	-	-
2. Angler Distr.	72%	-	26%	2%	43%	1%	56%	0%	52%	1%	47%	0%	93%	-	7%	-
Augustenborg	54%	-	29%	17%	38%	-	61%	1%	24%	2%	74%	0%	87%	-	13%	-
Svans	24%	22%	4%	50%	21%	22%	-	57%	37%	36%	-	27%	70%	12%	-	19%
Dänischwohld	16%	18%	-	66%	3%	23%	0%	73%	4%	45%	0%	50%	52%	28%	-	20%
Ialt	48%	9%	14%	29%	41%	9%	31%	20%	46%	17%	25%	12%	76%	11%	3%	11%

I 1. angler godsdistrikt var selvejendom efter de mange frasalg af gårde fra godserne under landboreformerne overalt aldeles dominerende, tildels dog med undtagelse af de jordløse huse. Kun bønderne under Bukhavn og Røst skilte sig rigtigt ud ved at være arvefæstere. Arvefæsterne på godserne havde ikke formelt ret til at sælge eller pantsætte gårdene, men godsejerne benyttede sig kun sjældent af deres forkøbsret og godkendte i de allerfleste tilfælde interesserede købere²⁰.

I 2. angler distrikt var det almindelige fæste meget udbredt. Forholdene vekslede imidlertid meget fra gods til gods. I Nordslesvig var der selveje på de små godser Ballegård og Sandbjerg og bortset fra et par jordløse huse også på det lille gods Skovbølgård. Gram og Nybøl havde både selvejere og fæstere, men den reelle forskel mellem grupperne var ikke stor²¹. Derimod dominerede fæstevæsnet aldeles på Søgård-Årtoft, Stoltelund og på de gråstenske godser, som tilhørte hertugen af Augustenborg. På Søgård-Årtoft var fæstet imidlertid reelt arvefæste²². Formentlig har det samme været tilfældet på de gråstenske godser. I hvert fald gjaldt det for hertugens godser på Als, at fæstebønderne her som fæsterne i de kongelige amter ejede bygninger og besætninger og i det hele taget havde vilkår som disse, således ret til pantsætning og ret til salg efter indhentet tilladelse²³. Efter den danske stats overtagelse af de augustenburgske og gråstenske godser efter Treårskrigen fik fæsterne også formelt samme vilkår som i amterne²⁴.

Med helt få undtagelser var bøndernes fæsteforhold altså nærmest uproblematisk i de angelske godsdistrikter og i det augustenburgske og gråstenske distrikt. Helt anderledes så det ud i Svansen og navnlig i Dänischwohld.

Her var den *tidsbegrænsede bortforpagtning* modsat alle andre steder i Slesvig stærkt udbredt. Denne fæsteform var forbudt i kongeriget. For brug med over 6 tdr. land skulle der aftales et nærmere bestemt åremål for fæstet, på de små brug kunne fæstet løbe til opsigelse fra godsejeren²⁵. I begge tilfælde stillede det fæsterne i en usikker position, også på de større brug, fordi de ikke kunne vide, om kontrakten eventuelt kunne forlænges ud over det aftalte åremål. Usikkerheden tilskyndede ikke til at gøre noget særligt ud af bygninger og jord, og navnlig savnede bønderne her det incitament til at forbedre bruget, som lå i sikkerheden for, at forbedringerne ville komme børnene til gode. I Svansen var det tidsbegrænsede fæste den dominerende form på 6 godser ud af 26, blandt andet Grünholz og Damp. I Dänischwohld fandtes den på alle 33 godser med undtagelse af fem, hvor der i stedet var arvefæste.

Hertug Christian August af Augustenborg (1798-1869) var en af de mest markante skikkelser i den slesvigske stænderforsamling, som han var født medlem af. Hertugen var en dygtig og dreven parlamentariker og derfor en farlig modstander, ikke alene for de danske nordslesvigeres repræsentanter, men også for dem, der ønskede at begrænse godsejernes indflydelse. Når landboreformerne ikke kom nogen vegne før 1848, tilkom en stor del af æren ham. Efter sin tilslutning til den slesvig-holstenske revolution 1848-50 udvistes han af det danske monarki. Tegning og litografi i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Uden for hertugdømmet Slesvig, men dog geografisk i den sønderjyske region, lå godserne i de vestslesvigske *enklaver*: Trøjborg med Visby Hedegård og grevskabet Schackenborg. Trøjborgs fæstegods bestod af godt 940 tønder hartkorn, fordelt på 133 arvefæstegårde med ret til salg, 60 fæstegårde, 59 arvefæstehuse, 222 fæstehuse og 3 lejhuse. Til Schackenborg hørte lidt over 1950 tønder hartkorn fæstegods. Også her var hovedparten af fæstegårdene arvefæstegårde med ret til salg, nemlig 296 mod 29 fæstegårde. Af husene var 10 i arvefæste, 510 i almindeligt fæste og 124 var tyendehuse. Trøjborgs fæstegods overgik til selveje i begyndelsen af 1850-erne efter Knud Lausten Knudsens overtagelse. På Schackenborg gennemførtes fæsteafløsningen derimod først fra 1880-erne²⁶.

Bortset fra Trøjborg gik fæsteafløsningen på godserne ikke nævneværdigt frem. Endnu i 1864 var fæstevæsnet stadig ganske udbredt, både arvefæstet og – hvad værre var – det tidsbegrænsede fæste, som fandtes i Dänischwohld og Svans i samme omfang som i 1844²⁷.

Det tidsbegrænsede fæste var et stort problem for landbruget i de to sydøstlige godsdistrikter, men for det samlede slesvigske landbrug betød det kun lidt. Samles alle områder til een sum, fås følgende fordeling²⁸:

Område	Huse u. jord				Huse m. jord				Gårde				Store gårde			
	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF	SE	AF	FÆ	TF
Ialt	69%	10%	8%	12%	73%	18%	6%	3%	64%	27%	6%	3%	83%	13%	1%	4%

I hertugdømmet Slesvig som helhed var selvejet i 1844 den klart mest dominerende besiddelsesform, det gjaldt både de jordløse huse, huse med jord, gårde og større gårde. Selvejeandelen lå på omkring de to tredjedele. Af fæstebrugene var det store flertal i arvefæste, altså næsten i lige så fri besiddelse som selvejendommen. Det almindelige fæste (livsfæstet) betød kun lidt, åremålsfæstet bortset fra de jordløse huse endnu mindre. Efter landboreformerne sad det helt store flertal af de slesvigske landbrugere sikkert på deres brug. De havde derfor al grund til at forbedre deres landbrug – ingen godsejer skummede fløden af deres arbejde. I kongeriget var derimod endnu i 1850 33 % af gårdene i almindeligt fæste eller i arvefæste uden ret til salg eller pantsætning, 48 % af husene med jord og 63 % af de jordløse huse²⁹.

Ophævelsen af godsernes retslige særstatus

Bragte perioden fra 1830-erne til 1864 næppe nogen nævneværdig afvikling af fæstevæsnet på de private godser, var der andre felter, hvor det kom til

indskrænkninger i godssystemet. Således på retsvæsnets område. De nærmere regler for retsvæsnets på godserne var fastsat i forordningen af 19. juli 1805. Det var stadig op til godsejeren at udnævne dommeren, men valget skulle nu stadfæstes af kongen. Den udpegede skulle besidde kvalifikationer, der gjorde ham egnet til at beklæde et dommerembede. Efter indsættelsen skulle han aflægge ed. For at forhindre interessekonflikter var det forbudt at antage advokater som dommere, dog med undtagelse af over- og landretsadvokater. En dommer kunne være fælles for flere godser eller samtidig være kongelig embedsmand. Dommerens uafhængighed søgtes sikret ved, at de var uafsættelige. En godsejer kunne altså ikke skille sig af med en dommer, der dømte imod hans interesser³⁰.

Forordningen betød utvivlsomt en opstramning af godsernes retsvæsen. Med politiforvaltningen skulle det imidlertid forblive som hidtil. Det var næppe godt nok. Ved patent af 19. september 1837 måtte regeringen foranlediget af efterretninger om mangelfuld forvaltning på nogle godser indskærpe, at godsejerne var ansvarlige for deres politibefuldmægtigedes handlinger. Selv om udpegelsen af sådanne fortsat helt lå i godsejernes hænder, forventede regeringen, at kun kvalificerede mænd blev udnævnt³¹.

På samme tid kom godsernes selvstændige retsvæsen, med et fremmedord deres *patrimonialjurisdiktion*, under angreb. I stænderforsamlingen i 1838 foreslog møllearvefæster Müller dens afskaffelse³². Müller var deputeret for 15. landvalgdistrikt, som netop omfattede Svansen og Dänischwohld med de mange godser. Han androg nu om, at håndhævelsen måtte gå tilbage til kongen, hvorfra den i sin tid var blevet overdraget adelen. De nuværende tilstande kritiserede han heftigt. Godsejerne valgte sjældent de rigtige dommere (justitiarer), men ofte »uvidende og gode jasi gere«. Dommerne boede gerne inde i byerne, langt fra godserne. De samlede 10, 20 ja op til 30 justitiarembeder på én hånd, og om deres upartiskhed måtte man rejse tvivl, når man så, hvorledes de spiste og spillede kort sammen med godsejerne. Også godsernes politiforvaltning kritiserede han hårdt. Forordningen fra 1837 havde ikke virket, mange steder savnedes ordentlige fængsler, så beboerne følte sig usikre over for forbryderne. Mens kongen gennem årtier havde haft bondestandens vel for øje, havde stænderforsamlingerne endnu intet gjort til dens gavn. Nu var der en sag, som ikke talte udsættelse.

De godsejere, som ytrede sig, var af en anden mening. Modargumenterne gik især på, at man først måtte vide, hvad man ville stille i stedet. Flere vedgik, at den nuværende retstilstand på godserne ikke var tilfredsstillende, men det var den heller ikke i de kongelige amter. Deciderede klager over godsernes dommere var der ingen eller kun få af. Endelig var *patrimonialjurisdiktionen* en rettighed, som adelen havde erhvervet på lovlig vis. Når man fra liberal

side ønskede den ophævet, var det ifølge hertugen af Augustenborg kun en ren modesag. Fuld støtte i debatten fik Müller kun fra Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev, og da der skulle stemmes om nedsættelsen af en komité, blev forslaget forkastet med 21 stemmer imod og 19 for.

Patrimonialjurisdiktionen var en økonomisk belastning for godsejerne, især på de mindre godser³³. Når godsejerne alligevel holdt så fast på den, skyldtes det snarest politiske momenter: man ville nødigt frivilligt give slip på et århundredgammelt privilegium. Gav man efter med hensyn til patrimonialjurisdiktionen, løb man risikoen for at miste flere og vigtigere privilegier. Denne opfattelse var fælles for ridderskabet, den mest privilegerede gruppe i den danske helstat, og for hertugen af Augustenborg, som sammen var de mest konservative kræfter i stænderforsamlingerne.

Den svage danske senenevælde havde imidlertid ikke mod på at tage en konflikt med det slesvig-holstenske ridderskab, der ikke besvarede en henvendelse om patrimonialjurisdiktionen i 1846. Men efter nedkæmpelsen af den slesvig-holstenske revolution 1848-50, hvori størstedelen af godsejerne havde deltaget, kom tiden for en modernisering. Fra 1850 mistede godsejerne og godserne meget af deres selvstændige stilling. I juli 1850 bortfaldt det særlige værneting, da landretten blev ophævet. Herefter skulle ejerne af de adelige godser som andre mennesker sagsøges for de almindelige underretter i den retskreds, de boede i, og godserne hørte fra nu af også som ejendomme herindunder³⁴.

Godserne hørte oprindeligt administrativt direkte under den slesvigske regering (overretten), fra 1834 under den fælles provinsialregering for Slesvig og Holsten. I oktober 1852 mistede godserne udenfor det sluttede godsområde i Østangel, Svans og Dänischwohld denne status bortset fra kirke- og skolesagerne. Godserne lagdes i stedet for ind under de tilgrænsende amtmænd, der udnævntes til kongelige kommissærer for godserne. For det sluttede godsområde indsattes en særlig kongelig kommissær³⁵.

I 1853 nåede man til patrimonialjurisdiktionen. Ved patent af 3. juni 1853 blev den ophævet for de adelige godser, det adelige Sct. Johanneskloster og for de oktrojerede koge i Slesvig. En særlig årsag hertil var, at godsejerne efter nedlæggelsen af de særlige værneting kunne dømmes af den dommer, de selv havde indsat. Men patentet må også ses i sammenhæng med regeringens bestræbelser på at forenkle det administrative og retslige kludetæppe med de mange små jurisdiktioner. De godser, som lå udenfor det sluttede godsområde i Sydøstslesvig, lagdes i retslig henseende ind under herredstingene. For Svans og Dänischwohld oprettedes det nye Eckernförde herred, for de østangelske godser Kappel herred og af de nordstrandske koge Nordstrand herred³⁶.

Patentet omfattede ikke militær- og næringsagerne samt det administrative

politi, som fortsat lå hos godsejeren³⁷. Alligevel var der modstand mod ophævelsen i stænderforsamlingen i 1853-54, hvor patentet skulle behandles. Et flertal på 24 deputerede mente ikke, at ophævelsen af patrimonialjurisdiktionen havde sikret en bedre retspleje, så længe enkeltdommerne ikke var afskaffet og erstattet af dommerkollegier, og så længe domstole og forvaltning ikke var adskilt. Patrimonialjurisdiktionen burde altså først afskaffes, når der blev foretaget en reform af retsvæsnen som helhed. Endelig krænkede ophævelsen historisk begrundede og anerkendte rettigheder. Flertallet måtte dog tage det skete til efterretning og foreslog derfor at opretholde patentet som provisorisk indtil der var truffet endelig afgørelse om den ophævede fælles slesvig-holstenske overappellationsret i Kiel³⁸.

Det sidste viser, at der var gået nationalpolitik i stændernes behandling af denne sag som af så mange andre af tidens reformforslag³⁹. Godsejernes patrimonialjurisdiktion var blevet en del af de »landsrettigheder«, som den slesvig-holstenske bevægelse værnede om ved enhver given lejlighed. De øvrige 18 deputerede, de dansksindede og de helstatsloyale, afviste i deres mindretalsvotum flere provisoriske tilstande – dem havde befolkningen mærket nok til fra 1848. For dem var det givetvis kærkomment at mindske de slesvig-holstenske godsejeres indflydelse, og derfor anbefalede de at patentet gjordes endeligt. Dette skete da også med et nyt patent af 6. februar 1854⁴⁰. Et andragende i stænderforsamlingen 1855 fra baron Hobe til Gelting på at genindføre patrimonialjurisdiktionen førte selvfølgelig ikke til noget⁴¹.

Hoveriafløsningen

Godsejerne i stænderforsamlingerne modsatte sig også lovgivning på hoveriområdet. For de godser, hvor fæstebønderne efter landboreformerne fortsat ydede hoveri, var der med forordningerne af 19.12.1804 og 17.7.1805 fastsat nærmere bestemmelser. Herefter kunne hoveri kun ydes i henhold til en kontrakt (»hoveriforening«) mellem godsejer og fæster. Det ubestemte hoveri blev forbudt. Der skulle holdes nøje regnskab med, hvor meget hoveri den enkelte havde præsteret. Ved overretten skulle der udpeges to landbrugskyndige, som kunne behandle klager over hoveriet⁴².

Efter 1805 havde hoveriet altså langtfra den samme betydning som førhen. Alligevel var der flere rester af denne feudale ydelse tilbage endnu i 1830-erne. Det drejede sig især om kørsler med korn, hjælp til byggearbejde, vedligeholdelse af hegn og veje og lignende, men regulært avlingshoveri fandtes også. Hoveriet bevaredes også på flere godser, hvor der reelt var arvefæste for bønderne.

I Nordslesvig blev de *augustenborgske* og *gråstenske* godser således drevet med et vist avlingshoveri. På de gråstenske godser i Aabenraa amt og i Sundeved nåede hertugen og bønderne frem til overenskomster om afløsning før Treårskrigen⁴³. På Årup anmodede bønderne i 1839 om at få afløst hoveriet med en pengeafgift, dog bortset fra jagter og herskabskørsler. Hoveriet var ikke særligt belastende og stod mest i forbindelse med høhøsten, hvor der af en halvgård skulle ydes ialt 17 1/2 dag. Dertil kom en dag med jævning af engene, 1 1/2 dags reparationsarbejde ved bygningerne og 4 dage med vejforbedring. Arbejdet bestod altovervejende i gangdage. Godsadministrationen satte værdien af arbejdet til 8 rdl. 10 sk., men hertugen forlangte 11 rdl. i årlig afløsning. Den hoppede bønderne imidlertid ikke på, og i 1842 sagde de nej til tilbuddet. I 1844 fremkom de med en ny anmodning, hvor de tilbød at betale 9.200 mk. en gang for alle for at få afløst hoveriet. Efter at bønderne i 1845 havde forhøjet beløbet til 10.000 mk. godtog hertugen det i januar 1846.

Også på Avnbølgård blev resultatet en afløsning med et pengebeløb en gang for alle. Belastningen var nogenlunde som på Årup, idet værdien af hoveriet efter bøndernes ansøgning om afløsning i 1843 her sattes til 8 rdl. 6 sk. Hoveriet bestod i 4 1/2 pløjedage, 11 dage i høhøsten med slåning, rivning, indkørsel og opsætning, 6 dage i kornhøsten med tilsvarende opgaver, 3 dage med gødningskørsel, 2 dage med reparationsarbejde og en kørsel (ægt), altså ialt godt 20 dage.

Hoveriet på Kjelstrup blev efter bøndernes anmodning om afløsning i 1845 sat til en værdi af 8 rdl. 14 sk., altså svarende til Årup og Avnbøl. Udover 4 hånddage i hø- og kornhøsten bestod hovarbejdet i tørvelevering, træfældning og vejforbedring. Afløsningen fandt sted i 1846 med et beløb en gang for alle på 200 rdl. af hver halvgård.

De nævnte afløsninger foregik ikke helt gnidningsløst. Der gik nogen tid med afvisning af anmodninger og tilbud og fremsættelse af nye tilbud, men sagen blev dog klaret uden inddragelse af udenforstående instanser. Hertugen var ikke modstander af hoveriafløsning som sådan, men han ville have sin pris. Så let gik det ikke på Kiding og Fiskebæk. 1834 klagede bønderne i Tråsbøl og Bovrup over at skulle køre gødning ud i såtiden, og i 1836 forlangte de, at lensfogden skulle være til stede under hovarbejdet. I 1837 anmodede de første gang om afløsning, men forgæves, og en fornyet anmodning i 1838 forblev også resultatløs. Hoveriet bestod da af 8 dages pløjearbejde, 5 dage med mejning af korn, 5 dage med indkørsel af korn (med to mand og spand og vogn), 4 dages mejning i høhøsten og 4 dages indkørsel, 3 dages møgkørsel med to mand og spand samt hånd- og spandtjeneste ved reparation og nybygning. Med ialt 37 dage, heraf de fleste som spanddage, foruden bygningshoveriet, var bønderne under Kiding og Fiskebæk spændt klart hårdere for end på

de øvrige hovedgårde. Afløsningssummen blev da også sat til årligt 35 rigsdaler af en halvgård. Det var mere, end bønderne ville give.

I august 1840 overgav bønderne sagen til kong Christian VIII, da han rejste gennem egnen. I oktober samme år indsendte de en petition til stænderforsamlingen, hvor de fremstillede deres belastede situation og bad forsamlingen om at understøtte henvendelsen om hoveriafløsning til kongen. Her fik de imidlertid ingen hjælp. Den nedsatte petitionskomite afviste sagen som stænderforsamlingen uvedkommende; den måtte ikke blande sig i privatretslige forhold. Samme skæbne overgik en petition fra godsernes kådnere, der ydede 3 hoveddage ugentlig⁴⁴. Den dybereliggende grund til afvisningen var nok, at hovedparten af de slesvig-holstenske liberale netop havde sluttet alliance med hertug Christian August af Augustenborg i arvefølgesagen.

Derefter fortsatte de gamle forhold frem til 1846, hvor bønderne under Kiding og Fiskebæk påny rettede henvendelse efter hoveriafløsningerne på Årup, Avnbølgård og Kjelstrup. Denne gang enedes man om en afløsningssum på 650 rdl. for hvert halvbol en gang for alle. Året efter fik kådnerne tilbud om afløsning for 150 rdl. pr. ugedag. Det gik de ind på, men havde kun betalt en lille del i 1852. Kådnerne under Gråsten hovedgård opnåede først afløsning efter 1850.

På de augustenburgske forpagtergårde på Als var kampen om afløsning af hoveriet ikke mindre sej. Her gik konfrontationen mellem gårdmændene og hertugen tilbage til 1806. Parterne havde ikke kunnet blive enige om en hoveriordning, og overretten havde måttet afgive kendelse i sagen. Den gik imod bønderne, som hævdede, at hoveriafløsningspengene for det afløste hoveri blev 3-4 dobbelt, mens resthoveriet forøgedes til det dobbelte, spandtjenesten til det tredobbelte. Bønderne nægtede at rette sig efter det nye hoverireglement, og der måtte anvendes militære magtmidler for at få dem til at lystre. En appel til kongen i 1822 endte i 1828 med et afslag. Men nu havde stænderforfatningen påny tændt deres håb om en i deres øjne retfærdig afgørelse.

Deri blev de imidlertid skuffede. Hertugen af Augustenborg fandt ikke, at sagen vedkom forsamlingen, men påpegede dog, at bønderne havde tabt sagen ved talrige instanser. Han mere end antydede, at petitionen ikke var bøndernes eget værk. »Hvad forfatteren af petitionen har lagt de undergivne i munden, derpå vil han ikke spille et ord«, hedder det således i stændertidendens referat. Stænderforsamlingens flertal ville heller ikke bruge tid på petitionen, og det afviste nedsættelsen af en komité⁴⁵.

I slutningen af 1840-erne udgjorde det resterende, ikke afløste hoveri: 5 pløjedage om foråret og 3 om efteråret, en karl og en pige 5 dage i hø- og kornhøsten, en karl med spand og vogn samt en pige 5 dage til indkørsel af hø og korn, gødningsudkørsel og 6 korte og 3 lange ægter. Den moderne

indstillede godsejer Wilhelm Hirschfeld, Gross Nordsee, som i 1847 besøgte godserne, mente, at dette hoveri var mere til gene for bønderne end det havde værdi for godsdriften. Hoveriet skulle således ydes i den tid, hvor bønderne selv var travlest beskæftigede på deres marker, der gik megen tid til spilde ved hen- og tilbageturen fra og til gårdene, og tjenestefolkene tilbragte ofte meget mere tid end nødvendigt på hovedgårdene, når de skulle yde et bestemt kvantum arbejde til en fastsat tid. Bønderne måtte på grund af hoveriet regne med at skulle holde et spand heste og en karl mere, end hvad der var nødvendigt til driften af deres egen gård. Hirschfeld støttede derfor det tilbud, hertugen havde givet bønderne om at få afløst hoveriet for 20 rdl. årligt.

Han fremhævede, at bønderne på fastlandet havde antaget dette tilbud, hvilket hang sammen med, at det tyske element dér var det fremherskende (sic!). På Als lod mange det imidlertid blive ved det gamle, »da de propagandistiske ideer, som indpodes i dem, afholder dem fra at antage tilbuddet, til skade for dem selv«. Hirschfeld så altså hoveristriden i lyset af de skærpede modsætninger mellem den slesvig-holstenske hertug og hans dansksindede bønder⁴⁶.

Det er da også rigtigt, at den danske bevægelse forsøgte at vinde indpas blandt bønderne på Sydals og i Sundeved ved at støtte dem overfor hertugen. Modsætningsforholdet mellem bønderne og hertugen rakte imidlertid tilbage til før den nationale konfrontations tid. Det var snarere den danske bevægelse, der byggede videre på dette og gav det en nationalpolitisk dimension. Det gjaldt ikke kun i hoverisagen, men også i sagen om hertugens jagttrettigheder på bøndernes jorder, som gav anledning til megen strid i stænderforsamlingerne. Her var som i så mange andre sager Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev hertugens skarpeste modstander⁴⁷.

Da hertugen efter sin tilslutning til den slesvig-holstenske revolution i marts 1848 blev tvunget til at flygte fra Als, vejrede bønderne naturligvis morgenluft i hoverispørgsmålet. »Mange begyndte at tro sig fritagede for alle forpligtelser overfor hertugen, navnlig canon..., skyldkorn, 18 dages hoveri i høst og vår«, skriver biskop Jørgen Hansen i sine erindringer. Biskoppen fik imidlertid standset selvtægten ved at hævde, at godserne nu tilhørte kongen, og det havde bønderne respekt for⁴⁸. Mens den øvrige del af hertugdømmet i større eller mindre tidsrum var besat af tyske tropper, forblev Als hele tiden på danske hænder. Der dannedes i august 1848 et folkeråd for øen, som straks tog bøndernes ønske om at slippe for hoveriet på sin dagsorden⁴⁹. I februar 1849 indsendte rådet et andragende om hoveriafløsning til det slesvig-holstensklauenborgske kancelli. Kancelliet afviste, at folkerådet havde noget at skulle have sagt i dette private anliggende, men gav dog løfte om nedsættelsen af en

Johann Georg Kittel (1797-1888) var skibsredersøn fra Arendal i Norge, men bosatte sig som ung i Flensborg. En lotteri-gevinst satte ham i 1822 i stand til at købe Skovbølgård ved Felsted. Som godsejer her kom han snart i nær kontakt med den augustenborgske hertug. Efter at Kittel i 1841 kom ind i stænderforsamlingen som godsejerrepræsentant, blev han en trofast støtte for hertugens slesvig-holstenske politik. Kittel delte også dennes afvisende holdning overfor landboreformer ad lovgivningens vej og modsatte sig således mere lidenskabeligt end fikst en lov om hoveriafløsning. Kittel solgte Skovbølgård i 1880. Foto efter Sønderjyllands Historie IV, s. 265.

kommission til at afgøre spørgsmålet. Indtil afgørelsen var truffet, skulle bønderne yde det sædvanlige hoveri, om nødvendigt under tvang.

Den nedsatte kommission bestod af godsinspektør Richter fra Slagelse, amtsforvalter von Holstein fra Tønder og synsmand Duus fra Skovby. I oktober 1849 vedtog den at se bort fra de tidligere forhold og i stedet fastsætte den årlige afløsningssum til 17 rdl. cour. for en helgård. Bønderne kunne også vælge en gang for alle at indbetale 425 rdl. Hoveriet skulle ophøre fra 1. maj 1850, men de endelige overenskomster blev først indgået i oktober 1851⁵⁰. Ved at nægte at modtage hertugens tilbud fra før 1848 sparede bønderne altså 3 rdl. årligt.

På de fleste øvrige godser i Nordslesvig var hoveriet endnu mere beskedent end på de gråstenske og augustenborgske godser. På *Gram* og *Nybøl* godser bestod det i bygningsreparationsarbejde, ægter og hegnsvedligeholdelse. Sidstnævnte afløstes i slutningen af 1850-erne, hvorimod i hvert fald ægtkørslerne endnu bestod i 1881. Avlingshoveri forekom derimod ikke⁵¹. På *Søgård* og

Årtoft godser fastsattes hoveriet i 1838 til kørsel med byggematerialer, befordring af inspektøren, postgang, levering af tørv til inspektoratet samt af en helgård 4 klappere til jagten. Heri var ingen ændring sket i 1862⁵². På det lille gods *Skovbølgård* havde godsejer Kittel derimod bl.a. krav på 21 høstdage fra de jordløse husmænd⁵³.

Hvordan forholdene stillede sig i Sydslesvig, er det vanskeligt at skaffe præcis underretning om. Formentlig var hoveriet afløst de fleste steder. I Svans var det i hvert fald sjældent allerede i 1820-erne, men fandtes dog på godserne Maasleben, Saxtorf, Hemmelmark og Rögen, hvorfra 108 fæstere i 1840 indgav en petition til stænderforsamlingen med anmodning om hoveriafløsning – lige så forgæves som deres standsfæller fra Bovrup og Tråsbøl. To eksempler på ikke-afløst hoveri fra Sydslesvig kan anføres. På Røst i Angel havde godsejeren krav på 10 karle- og 5 pigedage á 10 timer i sommerhalvåret. På Carlsburg i Svans var forpligtelsen på 10 karle- og 10 pigedage årligt. Begge steder godtgjorde godset hoveriarbejdet med en pengesum, og det var normalt kun at udnytte en mindre del af forpligtelsen⁵⁴.

På de to godser var hoveriet således mindre omfattende end på hertugen af Augustenborgs godser, og sandsynligvis lå det i underkanten af, hvad der var normalt på godserne i Svans og Dänischwohld. Da den deputerede for disse godsdistrikter, gårdejer J. D. Arp, i stænderforsamlingen i 1857 fremsatte et andragende, om at regeringen ville forelægge et udkast til en hoveriafløsningslov, nævnte han således, at hoveriet bestod i 20-30 dage årligt. Det svarede ganske godt til gennemsnittet af de augustenborgske og gråstenske godser. Arp mente, at dette hoveri var til stor skade for bønderne, men til ringe gavn for godsejerne, og en afløsning ville derfor komme begge parter til gode.

Sådan så ikke alle godsejere på det. Kammerherre von Ahlefeldt-Saxtorf ville afvise Arps andragende, alene fordi han havde brugt betegnelsen »Frohdienste« i stedet for »Hofdienste«. Det kunne hverken præsidenten eller Laurids Skau se nogen fornuft i. I overensstemmelse med sin taktik med at splitte det slesvig-holstenske flertal med forslag om økonomiske og sociale forbedringer gik Skau ind for, at der blev nedsat en komité. Det samme gjorde to andre dansksindede medlemmer, Krüger fra Bevtoft, og Bladt fra Als samt fabrikant Clausen fra Kappel. Stænderforsamlingens flertal fulgte denne indstilling og nedsatte en komité med Arp, Skau og Clausen. Imidlertid nåede den ikke at forelægge nogen betænkning, før samlingen var forbi⁵⁵.

Imidlertid genfremsatte Arp sit forslag i 1860, hvor det var mindst lige så ubehageligt for det slesvig-holstenske parti⁵⁶. Johan Plesner betegner sikkert med rette Arp som »en stædig venstremand uden større sans for det nationale«⁵⁷. Selv om han var slesvig-holstener, ville han ikke underordne sig partidisciplinen, som især bestemtes af godsejerne. Arp fik støtte bl.a. af synsmand

Bladt fra Als, der kunne henvise til den gavnlige afløsning af hoveriet på de augustenburgske godser. Fordelene var imidlertid ikke kun af materiel art: »Men der er imidlertid vundet langt mere i åndelig henseende, thi nu ser man langt fra ikke op til sine foresatte med den slaviske ængstelighed og mistro, som tidligere, nu føler man sig derimod mere som fri og selvstændig mand ligeoverfor enhver.«

Dermed ramte Bladt nok sagens kerne. Hoveriets omfang var vel i det slesvigske stort nok til at være generende for bønderne, men langt fra stort nok til at være ødelæggende. Selv om de ikke personligt forrettede hoveriet, men sendte deres tjenestefolk, følte hoveripligten imidlertid stadig mere og mere som en ydmygelse af bønderne. Ikke fordi den var blevet skærpet, men fordi bondens verden i den grad havde ændret sig efter 1830, både socialt og politisk.

I komiteen fik de to gårdmænd Arp og A. Hansen fra Grumby og godsejer Schmidt, Vindeby sæde. Mens Arp og Hansen ønskede en lov om hoveriafløsning forelagt næste stænderforsamling, gik Schmidt imod at lovgive om private kontraktforhold. Den mest indædte modstand leverede dog godsejer Kittel, Skovbølgård, der som nævnt stadig drev sin gård med hovedage. Han fandt de mange klager over hoveriet ubegrundede, når i hvert fald gangdagene for størstedelen blev udført af husmænd, som gårdmændene lejede dertil. Det var også forkert, at hoveriet ikke havde nogen større værdi for godsejerne. Netop i hø- og kornhøsten var det vigtigt, at der var folk nok, og det kunne blive svært at skaffe tilstrækkelig arbejdskraft på anden vis i disse spidsbelastningsperioder. Denne tankegang har formentlig været årsagen til, at godsejerne mange steder undlod at afløse alt hoveri efter forordningen fra 1805.

I øvrigt mente Kittel, at det var farligt at forlade kontraktligt fastsatte rettigheder: »Man dømme nu om sagen som man vil, så tror jeg dog ikke, at nogen vil bestride den sætning, at, frem for alt, retsprincippet bør varetages; men dette punkt, synes mig, bliver der ikke taget tilstrækkeligt hensyn til her i salen. Når man ikke længere respekterer kontraktforhold, så styrer vi lige løs på kommunismen«. Til dette sagde provst Hansen, at der jo skulle udbetales erstatning til godsejerne, men Kittel fastholdt sin skrækvision. Han havde ingen tiltro til en retfærdig erstatning. Afløsningskommissioner med en øvrighedsperson som opmand ville blot give bønderne ret. Man kunne lige så godt sige til folk: »læg penge og gods og alt, hvad I har, sammen, og lad det så blive delt«.

Kittel forsøgte at aflede angrebet på godsejernes »friheder og rettigheder« ved at henvise til det kommunale hoveri. Denne tråd blev taget op af rådmænd Thomsen, Oldensworth, der som fører for det slesvig-holstenske parti måtte

finde det ubehageligt, om partiet skulle splittes på denne sag. Han fremhævede derfor, at der også var et vist hoveri på domænerne, således blev slotspladsen i Husum luget af amtets beboere. Hvis man ikke ville have hoveri på godserne, måtte sådant pligtarbejde også forsvinde. Til disse forsøg på at tale udenom kunne Laurids Skau påpege, at regeringen havde vist sig villig til at afløse pligtarbejdet på domænerne, som i øvrigt på hans egen var meget ubetydeligt. Kommunehoveriet stod det kommunerne frit for at lade udføre ved udlicitering. Kongelig kommissarius meddelte, at hoveriet til slottet i Husum var afløst for mange år siden.

Debatten om hoveriet var et nederlag for godsejerne og for sammenholdet i det slesvig-holstenske parti, selv om Arps andragende aldrig kom til afstem-

Udkast

til en Forordning for Hertugdømmet Slesvig

angaaende

Afløsning af Hoveriet paa de adelige Godser og St. Johannesklosterets Besiddelser.

Entwurf

einer Verordnung für das Herzogthum Schleswig

betreffend

Ablösung der Hofdienste auf den adeligen Gütern und den Besitzungen des Sct. Johannis Klosters.

Kjøbenhavn 1863.

Trykt hos J. S. Schmitz.

§ 1.

Det skal for Fremtiden ikke være tilladt som Vederlag for Overdragelsen af Steder paa Landet med eller uden Jordtilliggende, det være sig til Eiendom, i Areforpagtning, Høfte, Leie eller paa anden Maade, at betinge Hjælpen af nogetenhelt Hoveri, hvad enten der foruden den overladte Eiendoms eller Brugsret tillige maatte være forsat en vis Betaling for saadant Arbejde, eller samme skal ydes uden noget andet Vederlag. Dog skal denne Bestemmelse ikke være til Hinder for, at Cicren med sine Husmænd og Inderstær som med andre Arbejdere aflutter særgjorte Contracter udenfor Contracten om Husets eller Boligens Overdragelse, om at de skulle udføre Arbejde mod et bestemt Føngevederlag, dog kun for eet Aar ad Gangen.

§ 2.

Alt Hoveri, som for Tiden i Genhold til bestaaende Contractsforhold lovlig er betinget som Vederlag for Eiendomsretten eller Brugsretten med Hensyn til Steder, der høre under de adelige Godser og St. Johannesklosteret, skal kunne afløses mod et billigt aarligt Vederlag, naar Saadant fordrres fra een af Siderne. Der bliver imidlertid i saa Henseende at skelne mellem Steder, der have et Jordtilliggende af 10 Tdr. og derover paa den ene Side, og saadanne Steder, som have et mindre Jordtilliggende end 10 Tdr. Land samt jordløse Huse paa den anden Side. Afløsning af det enhver af de nævnte Classer af Steder paa hvilende Hoveri skal kunne fordrres enten af Godseieren eller Klosterøvrigheden paa den ene eller af over Halvdelen af vedkommende Hoveripligtige paa den anden Side.

Saafernt der i en af Classerne findes Hoveripligtige, der præstere et med Hensyn til bets Omfang og Bestaaenhed fra de Andres forskjelligt Hoveri, skal Formanden for Afløsningen (§ 3) event. Bort Ministerium for Hertugdømmet Slesvig paa derom stæet Andragende afgjøre, om der

Den provisoriske forordning af 6. september 1863, hvis vigtigste paragraffer her gengives, kom for sent til at få nævneværdig betydning for afløsningen af hoveriet i Slesvig. Gengivet efter Det slesvigiske Ministeriums forestillingsprotokol i Rigsarkivet.

ning. Dette afholdt dog ikke Ministeriet for hertugdømmet Slesvig fra at gå i gang med at udarbejde et lovudkast til forelæggelse for stænderne i 1863. Til brug for forarbejdet indhentede ministeriet opgørelser over hoveriet fra kommissærerne for de adelige godser, men desværre er disse skemaer ikke bevaret⁵⁸.

Udkastet nåede imidlertid ikke til diskussion i stænderforsamlingen i 1863, der sluttede den 17. juli efter kun en dags møde med, at de slesvig-holstensksindede en efter en udvandrede i protest mod de forudgående stændervalg. Den slesvig-holstener, som sidst forlod sin plads, var gårdejer Arp, der uden tvivl ærgrede sig over endnu engang at se sin hoveriafløsningssag udsat⁵⁹. Men han kunne så glæde sig over, at udkastet i stedet udsendtes af regeringen som en provisorisk anordning den 6. september 1863⁶⁰.

Ifølge anordningen skulle indgåelsen af aftaler om hoveri herefter forbydes. En gods- eller gårdejer måtte dog stadig indgå arbejdskontrakter med sine husmænd, men disse kontrakter måtte ikke stå i forbindelse med lejekontrakten, og de måtte højst gælde for et år ad gangen. Det eksisterende hoveri skulle afløses med en årlig pengeydelse, når en af parterne forlangte det, enten godsejeren eller halvdelen af de hoveripligtige. Kunne man ikke blive enige om en afløsningssum, skulle sagen ordnes ved offentlig foranstaltning. Til det formål skulle der udpeges en afløsningsformand for hele hertugdømmet. Sammen med to voldgiftsmænd valgt af parterne var det hans opgave først at forsøge mægling, men dernæst, hvis denne mislykkedes, at fastsætte afløsningssummen. Endvidere påbød anordningen nedsættelse af en appelkommission.

Noget andet er så, om denne provisoriske anordning overhovedet nåede at få nogen virkning, for krigen brød ud mindre end et halvt år efter. Den førte vel til ansøgninger fra bønderne, men om sagerne blev færdigbehandlet, er tvivlsomt, og den 30. april 1864 blev anordningen suspenderet⁶¹.

Sammenfatning og udblik

Efter stænderforsamlingens indførelse blev afviklingen af godssystemet i Slesvig hurtigt til politik, ikke alene erhvervspolitik, men snart også nationalpolitik. Stænderforsamlingens flertal bestod mest af liberale, slesvig-holstenske akademikere i alliance med konservative godsejere, og bønderne var ikke tjent med, at liberalismens doktrin om statens ikke-indblanding i økonomiske forhold kom til at gå hånd i hånd med godsejernes indædte privilegiehævdelse overfor den danske statsmagt.

Den danske stats vilje til at tilsidesætte stænderforsamlingens flertal viste

sig kun at være halv. Patrimonialjurisdiktionen blev ophævet, men ikke gods-ejernes administrative beføjelser. Noget længere gik man med hoveriafløsningen uden dog at gøre den tvungen. Først og sidst nøjedes man med at fremme fæsteafløsningen i amterne, hvor behovet ikke var så påtrængende, mens man intet foretog sig for at få afskaffet det for bønderne så ufordelagtige tidsbegrænsede fæste.

I kongeriget var tempoet i reformlovgivningen hurtigere, og lovene greb mere ind til fordel for bønderne. Gårdmandshoveriet skulle f.eks. i henhold til hoveriloven af 1851 afløses, når blot en tredjedel af bønderne krævede det. Samtidig virkede staten gennem en række love fra begyndelsen af 1850-erne og fra 1861 ikke alene for at afløse fæstevæsnet på statens eget gods og på institutionsgodserne, men også på de private godser⁶². Fæstevæsnets større udbredelse i Danmark bidrog uden tvivl til at gøre reformerne mere påtrængende her, og presset fra bondestanden var større. I Slesvig var reformer derimod kun virkeligt påkrævede for et lille mindretal af bønderne – som til gengæld havde endnu større behov for dem end de danske fæstebønder.

Den preussiske stat kørte i hovedsagen videre i det samme spor som den danske regering. Ved omlægningen af administrationen efter Slesvigs indlemmelse i 1867 blev der stadig indrømmet godserne en særstatus. De blev således holdt udenfor den landkommunale inddeling som særlige godsdistrikter med godsejeren eller godsinspektøren som »godsforstander«. Der var hverken kommuneforsamlinger eller kommuneråd som i landkommunerne, altså slet intet lokalt demokrati. Indtil 1888 fortsatte godserne med at have selvstændig politimyndighed udenfor herredsfogdernes myndighed. På mange måder vedblev det i realiteten også efter indførelsen af amtsforstanderne i 1888, da regeringen med forkærlighed udpegede godsejere til dette hverv. Nævnes bør også den særlige repræsentation for de store grundejere i kreds- og provinslanddag⁶³. Først efter kejserrigets fald i 1918 forsvandt disse særrettigheder.

Den preussiske politik mindede også om den danske derved, at den fortrinsvis begunstigede de grupper, der i forvejen var godt stillet. Den storstilede *realbyrdeafløsning* fra 1873 forandrede således arvefæstet til selveje. Statens og de private godsejeres overejendomsret og hjemfaldsret faldt bort uden erstatning. Alle årlige afgifter, hvad enten de bestod i naturalier, hoveri eller penge, blev regnet sammen til en pengesum. Bønderne kunne derpå vælge mellem en gang for alle at betale 18 gange denne årlige sum (for kanon 20 gange) eller forrente summen i et længere åremål efter nærmere fastsatte regler. Realbyrdeafløsningen omfattede såvel de private godser som det statslige domænegods⁶⁴. Gennem processer og politisk arbejde i den preussiske landdag lykkedes det imidlertid fæstebønderne i amterne at slippe for at betale eller forrente afløsningssummen. De kom således gratis til selvejet⁶⁵.

Det tidsbegrænsede fæste blev der derimod stadig ikke rørt ved. I Svans var således endnu i 1911 36 % af bønderne fæstere på åremål (1844: 41 % af samtlige ejendomme)⁶⁶. I Dänischwohld var der heller næppe sket de store ændringer. Da arbejdskraften på grund af udvandring og flytning til byerne blev knap, var godsejerne uvillige til at afløse det tilbageblevne hoveri, som altovervejende hvilede på husmændene. I de landsbyer, hvor fæsterne sad på åremålskontrakter, stod tiden stille op gennem 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Først da de politiske magtforhold ændredes efter 1918, fandt problemet endelig sin løsning.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl.: Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919. Århus 1987, især s. 8-10.
2. Bjørn Poulsen: Land – by – marked. Flensborg 1988. Jens Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig Holstein bis zum Beginn der Agrarreformen. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 51, 1922, s. 1-206. J. Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Aabenraa 1963. Georg Rawitscher: Erb- und Zeitpächter auf den adligen Gütern der Ostküste Schleswig-Holsteins mit besonderer Berücksichtigung der Landschaften Angeln und Schwansen. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 41, 1911, s. 1-36. P. Kr. Iversen: Hoveri, stavnsbånd og livegenskab i Sønderjylland. Sønderjysk Månedsskrift 1988, s. 164-174. C. E. Andersen: Grams historie. Kbh. 1926, s. 1-223. Hans Schultz Hansen: Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca. 1660. Bol og By 1986: 1, s. 7-43.
3. W. Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771. Neumünster 1971, s. 249-265, 370-662. Hvidtfeldt anf. værk. Rawitscher s. 37-72. C. E. Andersen: 224-313.
4. J. N. Schmidt: Slesvigs Land og Folk. Kbh. 1861, s. 124-140.
5. RA, Rentekammerets arkiv 352.4-6. Efterretninger om matrikelforholdene i hertugdømmerne 1844. Tønder amts geestherreder: Sst. 352.2. Tabeller over bygninger i de slesvigske amter 1842.
6. Chronologische Sammlung der ... Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein, 14.4.1766.
7. Sst. 14.4.1827 (kancelliskrivelse). N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts, V.1. Altona 1848, s. 220f. A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, II. Kbh. 1847, s. 118f.
8. RA, Rtk. 352.4-6.
9. Rtk. 352.4, redegørelse fra Tønder amtsstue for den manglende indsendelse af skema. Heraf fremgår, at der var over 1660 fæstesteder i geestherrederne, svarende til minimum 47 % af det samlede antal ejendomme på 3556.
10. Falck s. 240-43. Bergsøe s. 119f.
11. J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, I-II. Kbh. 1864, passim.
12. M. Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein. Berlin 1908, s. 334.
13. Chronologisk Samling af ... Love og Bekjendtgørelser for Hertugdømmet Slesvig, 16.4.1862.
14. Sst. 27.11.1863.
15. Sering anf. sted. Rawitscher s. 113, note 1.
16. Som note 8.
17. Provinzialhandbuch für Schleswig-Holstein und das Herzogthum Lauenburg. Zweiter Jahrgang. Kiel 1871. På grund af den ofte usikre angivelse af arealenhederne kan hovedgårdenes andel ikke udtrykkes i præcise procentsatser.

18. Wilh. Hirschfeld: Wegweiser durch die Herzogthümer Schleswig und Holstein. Kiel 1847, s. 280-282.
19. Som note 8.
20. Rawitscher s. 109. Bergsøe s. 120.
21. Provinzialhandbuch, s. 56.
22. Bemærkning i tabellen fra 1844, jfr. note 8. Trap, II, s. 327.
23. Tidende for Forhandlingerne ved Proviandsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig, 1836, s. 533.
24. Chronologisk Samling, 8.4.1856.
25. Bergsøe s. 121.
26. Statistisk Tabelværk II:6. Kbh. 1852, s. 152f. Statistiske Meddelelser 3. Kbh. 1864-65, s. 63. Danske Slotte og Herregårde, 16. Kbh. 1967, s. 57, 84.
27. Provinzialhandbuch. En lidt usikker opgørelse giver, at 46 % af bondejorden i Dänischwohld godsdistrikt i 1871 var bortfæstet på åremål, 36 % i Svans og 0 % i 1. og 2. angelske distrikt.
28. Som note 8.
29. Jens Christensen: Landbostatistik. Kbh. 1985, s. 44.
30. Chronologische Sammlung, 19.7.1805.
31. Sst. 19.9.1837.
32. Zeitung für die Verhandlungen der Provinzialstände des Herzogthums Schleswig 1838, s. 306-315.
33. Hirschfeld s. 112.
34. Chronologisk Samling, 29.7.1850, paragraf 2.
35. Sst. 27.10.1852. Trap, II, s. 629f.
36. Chronologisk Samling, 3.6.1853. Stændertidende 1853-54. Tillæg II, sp. 72-79.
37. Chronologisk Samling, 3.8.1853.
38. Tidende for Forhandlingerne 1853-54. Tillæg II, sp. 115-124, 377-382.
39. J. Plesner: Partidannelsen i de slesvigske Proviandsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske krige. Sønderjyske Årbøger 1925, s. 225-281.
40. Chronologisk Samling, 6.2.1854.
41. Tidende for Forhandlingerne 1855. Tillæg I, s. 22.
42. Hvidtfeldt s. 373-375, 396-399. Chronologische Sammlung, 19.12.1804 og 17.7.1805.
43. LA, Gråsten godsarkiv nr. 186-191. Sager vedr. tjenesteydelser m.m.
44. Zeitung für die Verhandlungen 1840, sp. 378-380.
45. Tidende for Forhandlingerne 1836, s. 532-539.
46. Hirschfeld s. 278f.
47. Hans Schultz Hansen: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-1850. Historie, ny række 18.3, 1990, s. 380-388.
48. Hansen, Jørgen: Biskop Jørgen Hansens efterladte optegnelser om sit levnet og sit forhold til tidens begivenheder. 1904, 1-215, især s. 97.
49. Om folkerådet: Ernst Christensen: Landvæbningen på Als under Treårskrigen. Sønderjyske Årbøger 1962, s. 26f, 33ff.
50. LA, Augustenborg godsarkiv nr. 31. Fæstebøndernes ydelser 1726-1856.
51. LA, Gram og Nybøl godsers arkiv nr. 141. Sager vedr. hoveri, ægter og gangdage 1664-1881. Om Gram i perioden endv. C. E. Andersen, anf. værk, s. 314-402.
52. Søgård og Årtoft godsarkiv nr. 36. Sager vedr. hoveri og livegenskab samt afløsningen heraf 1694-1863.
53. Tidende for Forhandlingerne 1860, s. 924.
54. Zeitung für die Verhandlungen 1840, sp. 428. Rawitscher s. 97, 119, 154.
55. Tidende for Forhandlingerne 1856-57, s. 463-474.
56. Sst. 1860, s. 275-277, 910-925.
57. Plesner s. 260, 272ff.
58. Skema fra Søgård-Årtoft gods i godsarkivet, jfr. note 52. At skemaerne indkom, fremgår af RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv, journal for 2. Dept. B 1862. Herfra henvises til »Stændersager«, hvor de imidlertid ikke findes. Heller ikke Rawitscher kunne finde dem. Formentlig er de gået tabt.

59. Tidende for Forhandlingerne 1863, s. 4. Plesner s. 276ff.
60. RA, Min. f. Slesvig, forestillingsprotokol 1863, nr. 255 med trykt motivering. Chron. Saml. 6.9.1863.
61. Rawitscher s. 114f.
62. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. s. 35.
63. O. Hauser: Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen. Neumünster 1967, passim. G. Japsen: Amtsförstanderinstitutionen i Nordslesvig. Festschrift til Johan Hvidtfeldt. Kbh. 1978, s. 189-207.
64. Rawitscher s. 116-119. Han hævder, at den preussiske lov modsat den slesvigske hoveriforordning af 1863 udmærkede sig ved også at omfatte indførelse af selveje. Det er rigtigt, men omvendt gjaldt forordningen af 1863 også for bønder med tidsbegrænset fæste.
65. H. Hejselbjerg Paulsen: To nordslesvigske politikere i ny belysning. Sønderjysk Månedsskrift 1977, s. 193-207.
66. Rawitscher s. 131.

Den nødstedte August Lorenzen

af *H. V. Gregersen*

Stænderdeputeret Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev, som »vedblev at tale dansk«, måtte opleve megen materiel modgang, og børnene klarede sig kun takket være formuende velyndere. En af sønnerne gik det særlig dårligt. Dr. phil. H. V. Gregersen fortæller hans livshistorie – en beretning om de hårde vilkår i tiden før velfærdsstaten blev skabt.

For nogen tid siden oplevede jeg, at et par i øvrigt gennem læsning særdeles velorienterede herrer aldrig havde hørt navnet Laurids Skau. Det var ganske vist »oppe i det gamle land«, som man før i tiden sagde her i det sønderjyske. Et navn som August Lorenzen er der derfor helt sikkert ingen, der forbinder noget specielt med og det hverken nord eller syd for Kongeåen. Får man derimod oplyst, at August Lorenzen var søn af Peter Hiort Lorenzen, ved man dog, hvor han hører hjemme. Navnet Peter Hiort Lorenzen er vel nok nogenlunde kendt, selv »i det gamle land«. Mange har i deres skoletid hørt, at det var ham, »der talte dansk og vedblev at tale dansk« – eller har de? Den usikkerhed, som spørgsmålet rejser, er prisen for 1968-generationens opgivelse af egne historiske rødder.

Glædeligvis er den yngre generation vel ikke mere helt uden interesse for historien, men den samler sig nok mere om det socialhistoriske end just om det nationalhistoriske, og det er baggrunden for, at jeg vover at drage en menneskeskæbne frem i lyset, der må betragtes som et socialt tilfælde fra årene forud for lovgivningen om offentlige støtteordninger i 1800-årenes sidste årti.

Stænderdeputeret, købmand Peter Hiort Lorenzen (1791-1845) fik i sine to ægteskaber i alt 12 børn, seks i hvert. Men børnedødeligheden var jo stor i hine tider. Af første ægteskab med Sophie Catharina Sommer (1796-1825) døde to som børn, og af sidste ægteskab med Helena Dorothea Schroeter (1808-53) nåede ligeledes kun fire voksenalderen. Disse fire, hvis morbroder var møller Otto Schroeter på Haderslev vandmølle, gik det alle godt.

Ældst var Sophie (Anna Sophie Catharina) Lorenzen (1828-1920). Hun tilbragte sit liv som »dame i huset«, om man vil som guvernante, hos den velhavende fynske købmandsfamilie Muus og senere hos sine brødre. Hun nåede inden sin død at opleve genforeningen.

Frits (Johann Friedrich) Lorenzen (1831-1907) gik militærvejen og opnåede at blive generalløjtnant (med Storkors af Dannebrog og Dannebrogsmænd etc.)

Bedst kendt i sønderjysk historie er Hans Rudolf Hiort-Lorenzen (1832-1917), uddannet jurist, borgmester i Ekerneførde, senere herredsfoged i det sydlige Angel med bopæl i Slesvig; fordrevet fra byen i 1864. I årene 1868-77 var han redaktør med bopæl i sin fødeby Haderslev, dertil sekretær for Hans Krüger, men forlod i 1877 skuffet Sønderjylland for at blive chefredaktør for »Nationaltidende«. Han endte sit liv i Roskilde som stiftsskriver for Sjællands stift og havde personalhistorien som sin særlige hobby.

Den yngste af de fire overlevende af andet ægteskab var Mathilde Augusta Lorenzen (1836-1908). Hun blev gift med Bertel Bruun, assessor i Landsoverretten i Viborg og ejer af Rindsholm.

Når det i borgerlig henseende kom til at gå så godt for Peter Hiort Lorenzens børn af 2. ægteskab skyldtes det i høj grad den rige familie Muus fra Kerteminde og Odense. Den sørgede for børnenes underhold, men fik da også tre døtre gift med sønnerne, én med Frits og to (da den først gifte datter døde) med Hans Rudolf.

En stor brevveksling gennem mange år vidner om, at børnene i allerhøjeste grad følte sig i taknemmelighedsgæld til Laurids Skau. Det var ham, der efter deres fars død havde virket for, at de to sønner kom ind på Sorø Akademi, og det var også ham, der havde formidlet forbindelsen til familien Muus. Han

En del portrætter og fotos er kendt fra familien Lorenzen. Men »den nødstedte August Lorenzen« søger man forgæves – det er de mere heldige familiemedlemmer, man kan finde afbildet. Her ses halvbroderen Hans Rudolf Hiort-Lorenzen (1832-1917) og hans kone Oline Johanne Dorothea Bruun Hiort-Lorenzen født Muus (1836-1864). Gengivet efter H. R. Hiort-Lorenzen: Slægten Lorenzen fra Rinkenæs (1942).

var deres rådgiver og hjælper og bevarede dem i kært minde. Endnu en god måneds tid før sin død i 1864 sendte han Sophie Lorenzen et langt brev, der slutter: »Hils nu slægt og venner hjerteligt fra mig og bevar i venlig erindring din altid hengivne Laurids Skau«.

Peter Hiort Lorenzens fire overlevende børn af 1. ægteskab, alle sønner, fik en mere omtumlet skæbne.

Den ældste, Martin, født 1816, nåede som styrmand til Danmarks koloni på Guinea-kysten, det nuværende Ghana, hvor han i 1841 døde af en tropesygdom. I et af sine breve nævner Peter Hiort Lorenzen, at Laurids Skau altid havde mindet ham om denne søn.

De to følgende sønner, Carl Frederik, født 1819, og Thomas, født 1821, endte begge deres dage i U.S.A. De havde været ansat i deres fars kolonial- og isenkramforretning i Haderslev, men med fallitten efter Peter Hiort Lorenzens død i 1845 så de ingen anden udvej end at emigrere til landet »med de ubegrænsede muligheder«.

De slog sig ned i Milwaukee i Wisconsin, hvor de startede som købmænd, og her blev de gift med et par søstre, der var indvandret fra Berlin. I 1857 opnåede de borgerskab i deres nye hjemland, og da borgerkrigen mellem Nord- og Sydstaterne begyndte i 1861, meldte de sig som frivillige. Thomas døde i 1864 i Kentucky, antagelig som følge af krigen. Carl Frederik kunne derimod efter krigens afslutning i 1866 vende tilbage til Milwaukee som afskediget »first lieutenant«. Her døde han i 1896.

Den yngste af sønnerne, August Theodor Albert, født 1822, blev herhjemme, hvor han søgte at slå sig igennem, så godt som det lod sig gøre. Han var blevet uddannet ved landvæsenet og var ved sin fars død forvalter på Bygholm ved Horsens. I 1847 tog han til København, hvor han uddannede sig som brændevinsbrænder hos Brøndum, og her var han, til krigen 1848-50 begyndte.

August Lorenzen meldte sig straks som frivillig, og han blev antaget som sergent og i kraft af sin uddannelse fourer med ansvar for regnskab og proviantering. Da han også kunne engelsk, blev han i 1849 med et krigsskib sendt til Dansk Vestindien, hvor han blev skriver ved intendanturen. Hjemvendt blev han i 1850 forvalter på det militære klædedepot i Rigensgade i København.

Samme år blev han gift med en datter af kaptajn og vejinspektør Degen. Brylluppet stod hos Laurids Skau i Hovst, Vilstrup sogn, da kaptajnen var uformuende. Den unge brud var ifølge Skau »hæderlig og brav«, og i ægteskabet med August Lorenzen kom der hurtigt en række børn, efterhånden i alt syv.

Ægteskabet fik dog ikke August Lorenzen til at falde til ro. Han var utvivlsomt i sine år ved brændevinsbrændingen og som udkommanderet til

Vestindien lidt efter lidt blevet alkoholiker. Hans løbebane forblev derfor også i de følgende år præget af ustadighed. Ret længe ad gangen lykkedes det ham ikke at blive i de hverv, som han havde påtaget sig.

Lige så snart han havde hørt om Laurids Skaus udnævnelse til amtsforvalter, sendte han ham den 14. september 1852 sin lykønskning. Laurids Skau havde alle dage været en af dem, som han havde kunnet ty til i nødens stund, og lykønskningen blev derfor ledsaget af disse ord: »Gud i Himlen give, at du i din lykke også må have tanke og følelse i dit hjerte for min ulykke. Enten jeg fortjener min skæbne eller ej, så er jeg dog et menneske, der har et stort ansvar. Prigivet mangel og savn og mig selv overladt, må jeg fortvivle, hvis mine medmennesker glemmer mig. Ved udgangen af denne måned er jeg atter uden brød. Jeg har måttet leje mig en lille lejlighed, men terminen er snart udløbet, og så Gud hjælpe mig!«.

Det ses ikke, hvorledes det denne gang lykkedes at hjælpe August Lorenzen, men et par år senere var det igen galt. Hans halvbroder, Frits Lorenzen, skrev i 1854 herom til Skau: »Min broder August er i en aldeles hjælpeløs tilstand, og det piner mig at se ham gå til grunde«.

Laurids Skau forsøgte at hjælpe ved at henvende sig til kaptajn Thulstrup, gift med Louise Gandil, en søsterdatter af Julie Marckmann, der havde været Skaus nære veninde. Men trods »det stormløb på kaptajnen til fordel for August«, som han ifølge sit svarbrev til Frits Lorenzen havde gjort, lykkedes det ikke at få den nødstedte ansat hos kaptajnen. I stedet var der håb om en plads som inspektør på jernstøberiet i Haderslev, men det indebar, at August skulle flytte bort fra kone og børn i København. Og konen var hans faste holdepunkt. De boede sammen med børnene i et par lejede værelser, men – som Frits fortæller – »de ejer aldeles intet, hverken seng eller mad og drikke. Konen er særdeles respektabel. Hun vasker for andre og tjener derfor en smule, men August har intetsteds kunnet finde arbejde, selv om han har tilbudt sig som simpel jordarbejder ved vandværket«.

Hjælpen kom fra familien Muus, der kendte proprietær Holger Christian Petersen fra Dalumgård i nærheden af Odense, og han havde anskaffet sig en større landejendom ved Simrishamn i Skåne. August Lorenzen skulle her som forvalter i 1855 lede nogle engvandingsarbejder, men hans virke blev kun af kort varighed. Denne gang dog uden egen skyld, idet hans godsejer gik fallit under pengekrisen 1857-58.

I en tid, der ikke kendte til et offentligt socialt sikringsnet, måtte August Lorenzen da atter engang gå til private for at få hjælp, og trods al sin nød var han i virkeligheden bedre stillet end så mange andre af sine samtidige, der kom ud for noget lignende. For dem var der kun tiggeriet eller fattiggården at ty til. August Lorenzen havde derimod forbindelser, som han kunne appelle-

re til. Hans halvsøskende var som nævnt nærmest blevet adopteret af den rige familie Muus, og det blev da enken efter kammerassessor Muus i Bredgade i København, der trådte hjælpende til. En søn af Peter Hiort Lorenzen måtte ikke stå uden hjælp.

I 1858 gav fru Muus ham en billet til Melbourne i Australien. Det var netop i de år, da guldgraverfeberen rasede, og mon ikke August Lorenzen da kunne blive en af de heldige. Altimens blev hans kone og børn i København, og tjente til dagen og vejen ved vask og stryging.

Det var naturligvis ikke let for moderen også at skulle påtage sig børnenes opdragelse. Især var den ældste, der bar sin farfars navn Peter Hiort Lorenzen, et vanskeligt barn.

Laurids Skau henvendte sig derfor til Orla Lehmann for at få denne til at indstille drengen til en portion af det legat til børns opdragelse og uddannelse, som Lehmanns svigerfar, grosserer Hans Puggaard, havde stiftet i erindringen om sine egne vanskelige opvækstvilkår. Laurids Skaus henvendelse lykkedes. Frits Lorenzen melder herom: »Puggaard har definitivt lovet at tage sig af Augusts ældste søn. Tak for Deres ulejlighed med at tale for Puggaard«.

Gang på gang faldt det August Lorenzen svært at skaffe de nødvendige kontanter til at betale huslejen. Situationen på Erik Henningsens socialrealistiske maleri »Sat ud« fra 1892 fik familien tæt ind på livet, og kun takket være velstående beskyttere undgik August Lorenzen samme skæbne. Maleriet findes på Statens Museum for Kunst.

Efter et par år i det fjerne land stod det August Lorenzen klart, at det ikke ville lykkes ham at finde guld. Han længtes hjem til kone og børn. Det var i 1860. Endnu engang fik han hjælp, denne gang til en lille cigarforretning i København. Den lykkedes det ham at drive til 1868, da han flyttede til Lundtofte. Her tilbragte han som husejer og købmand resten af sine dage. Rejsen til Australien havde været ham en lærestreg. Nu ønskede han at blive bofast; så vidt det stod til ham, for stedse. Hans stakkels forslidte kone døde i 1893, han selv i 1899.

Deres ældste søn, Peter Hiort Lorenzen, som grosserer Puggaard havde taget sig af, kom ud at sejle som styrmand og deltog som indrulleret i et irsk korps i Englands krige mod Mahdien i Sudan, mod zuluerne i Sydafrika og senere mod boerne i deres krig med englænderne 1899-1902. Hvad der blev af ham, vides ikke! Også det hører med til billedet af de såkaldt »gode, gamle dage«.

LITTERATUR

H. R. Hiort-Lorenzen: Slægten Lorenzen fra Rinkenæs, 3. udg. ved J. F. Gotschalk og Albert Fabritius, 1942.

Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, udg. af H. V. Gregersen, 1966.

Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, I-II, udg. af H. V. Gregersen, 1970.
H. V. Gregersen: Sønderjyden Laurids Skaus livsroman, 1992.

Christian Jürgensen Thomsens rejse til hertugdømmet Slesvig i sommeren 1863

af *Stine Wiell*

I august 1863 besøgte Oldnordisk Museums direktør Christian Jürgensen Thomsen Nydam mose. Her var udgraveren Conrad Engelhardt i færd med at fremdrage de i dag så berømte fund. Museumsdirektøren berettede om sine oplevelser i ét af de breve, han sendte fra rejsen til Slesvig. Det viser, at han i sin alderdom fik øje for arkæologiske udgravningers betydning. Museumsinspektør Stine Wiell har fundet de hidtil ukendte breve og fortæller samtidig om Thomsens betydning i arkæologiens og museernes historie.

Flensborg Onsdag den 12. Aften

Mine kære Brødre og Venner

Den første Station af min lille Rejse er jeg nu på. Omendskjøndt det var det skønneste Vejr, nød jeg dog ikke fuldkommen de smukke Egne vi sejlede igennem, thi jeg følte en fuldkommen Mangel på Appetit og levede en hel Dag på to smaa Glas Portvin og en Kop Caffé. Jeg havde ved Telegraph i Korsør fået at vide, at jeg burde ej gå videre end til Sønderborg – og havde alt besluttet at blive dér, men Engelhardt og hans Vert, en Skolelærer og en rig Landmand, der havde været i Museet i Kjøbenhavn, opmuntrede mig alle til at tage til Sottrup, i hvis Nærhed Udgravningen i Ny Dam Mose foretages, og var vidt fremskreden. Kjøreturen [og] den venlige Modtagelse jeg fandt hos Beboerne i Forbindelse med et Pulver gjorde, at jeg næste Dag befandt mig bedre og kunne tilbringe den meste Tid på Mosen lige overfor Gravningen, som var interessant og langt vanskeligere end Herrerne ved de grønne Borde tænke dem. Det blev snart tydeligt, at hvad der nu var Mose, havde været en Del af Sundet imellem Als og Slesvig. Det næste jeg saa var, at Sagerne lå lige på Havbunden. Det var tydeligt ved hvid Sand hvori mangfoldige Skaldyr af de som endnu findes i det Als omgivne Vand. Det næste som blev mig klart var, at Oldsagerne ikke ere komne i Mosen, men at denne må have dannet sig bagefter, efter at Forbindelsen med Sundet var ophørt.

Det eneste som jeg kunne tænke mig havde frembragt den højst besynderlige og ellers uforklarlige Måde jeg så Sagerne ligge på, var at de ved Strømninger i Vandet eller om Vinteren ved Isgang kunne være bragt ud af deres første Leje,

thi det gik nu snart på langs snart på tværs snart ovenpå hinanden, snart Dele der øjensynlig hørte sammen langt fra hinanden. Her en Del af et Sværd, tre Alen derfra et andet Stykke og dog ufuldstændigt. Et Lerkar af ualmindelig Form blev funden, men hvorledes [!]. Det var brudt midt over, den anden Halvdel fandtes 15 Alen fra hin den første optagne. Det mærkeligste som jeg så blive optagen i min Nærværelse var 8 Langbuer. Uagtet andre Stykker Beviklinger af Snore var bevaret på alle 8 [, var] ikke mindste Levning af Strengen tilbage, men vel Indsnit til at befæste dem, og således [er der] endnu mange Gåder at løse og forklare.

De mærkeligste Stykker forekom mig at være et Pragtsværd med Solvhåndtag og et Sværd, hvorpå Forfærdigerens Navn var indslået med et Stempel. Navnet vil kunne læses, når det bliver lidt mere rengjort, men det var umulig ude på Mosen.

Arbejderne var meget øvede, men det behøves og, thi det er utroligt, hvor skjørt Træet er og dertil Svampagtig. For at finde mindre Ting som Mynter, Spænder og deslg måtte den nederste Mosejord gjenemsøges med Hænderne, ja næsten æltes med dem.

For at optage Spyd der var 10 Fod lange, måtte man følge Retningen de laa i, og undertiden fandtes dog ikke den vigtige Jernspydspids.

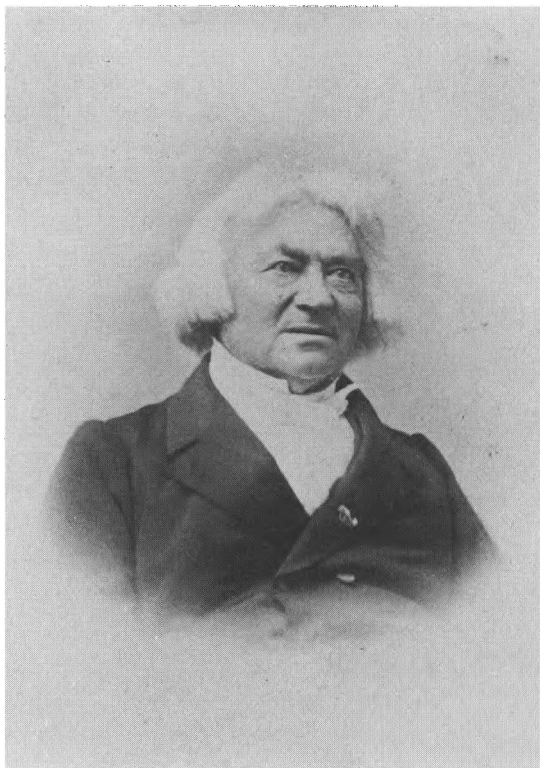
Man havde gravet i 14 Dage og ventede at kunne fortsætte i 10 Dage. Man havde fundet meget, men ikke et eneste Stykke som omstødte de Beregninger og Formodninger, man havde om Tiden Sagerne tilhørte – det glædede mig at se, og jeg er ikke uden Haab, at et eller andet Overordentlig vil fremkomme.

Nu indser jeg meget lettere de Vanskeligheder, som der er forbunden med at optage slige Mosefund, og som vist have været ligeså vanskeligt ved Allesøe.«¹

Det er ingen ringere end Oldnordisk Museums direktør Christian Jürgensen Thomsen, som skrev dette i Flensborg den 12. august 1863. Som man kan forstå var det ikke planlagt, at Thomsen skulle besøge den arkæologiske udgravning i Nydam mose på Sundeved.

Rejsen gik til Vestjylland og til hertugdømmet Slesvig, og blev en af hans sidste. Han havde flere ærinder, deriblandt et besøg hos en af sine gamle elever, inspektøren for »Den kongelige Samling af Nordiske Oldsager« i Flensborg, arkæologen Conrad Engelhardt. Thomsen ønskede at se museet, som netop var nyordnet i regeringsbygningen i byen. Han elskede at rejse og havde igennem et langt liv rejst Europa tyndt, når der havde været lejlighed dertil. Det var, når han skulle deltage i auktioner, bese privatsamlinger eller museer.

Det ovenfor citerede brev er usædvanligt på flere måder. Ikke blot derved, at det i sig selv supplerer de hidtil kendte kilder til udforskningen af Nydam mose. Det røber, at Thomsen ved selvsyn havde forstået, at betydende iagtt-

Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865). Foto C. Piil's fotogr. atelier, København, 1864. Det kongelige Bibliotek.

gelse gøres ved arkæologiske udgravninger og i moser under særdeles vanskelige arbejdsforhold af erfarne folk. Og endda var arbejdsforholdene i Nydam ikke noget særligt problem for den ansvarlige udgraver, mosepioneren Engelhardt. I Thorsbjerg mose i Angel havde han hvert år siden 1858 ladet dræne således, at hans folk kunne arbejde i dybder, der selv i dag imponerer nutidens garvede feltarkæologer. Visse af de oldsagførende lag i Thorsbjerg mose lå i mere end 5,50 meters dybde. Det var på grund af mosens bevægelser slet ikke ufarlige dybder at arbejde i. Hvordan Engelhardt præcist løste dræningsproblemerne i Nydam ved vi ikke. Men det står fast, at forholdene i Nydam var betydeligt nemmere at håndtere. Det var fjerde saison, der blev gravet i Nydam mose. Denne sidste sommer blev der, mens Thomsen var til stede, arbejdet i op til 1,50 - 2 meters dybde på Jørgen Hanssens moselod. Ugen efter skiftedes til Jørgen Jørgensens lod, hvor den store egebåd blev frigravet i nogenlunde samme dybde.²

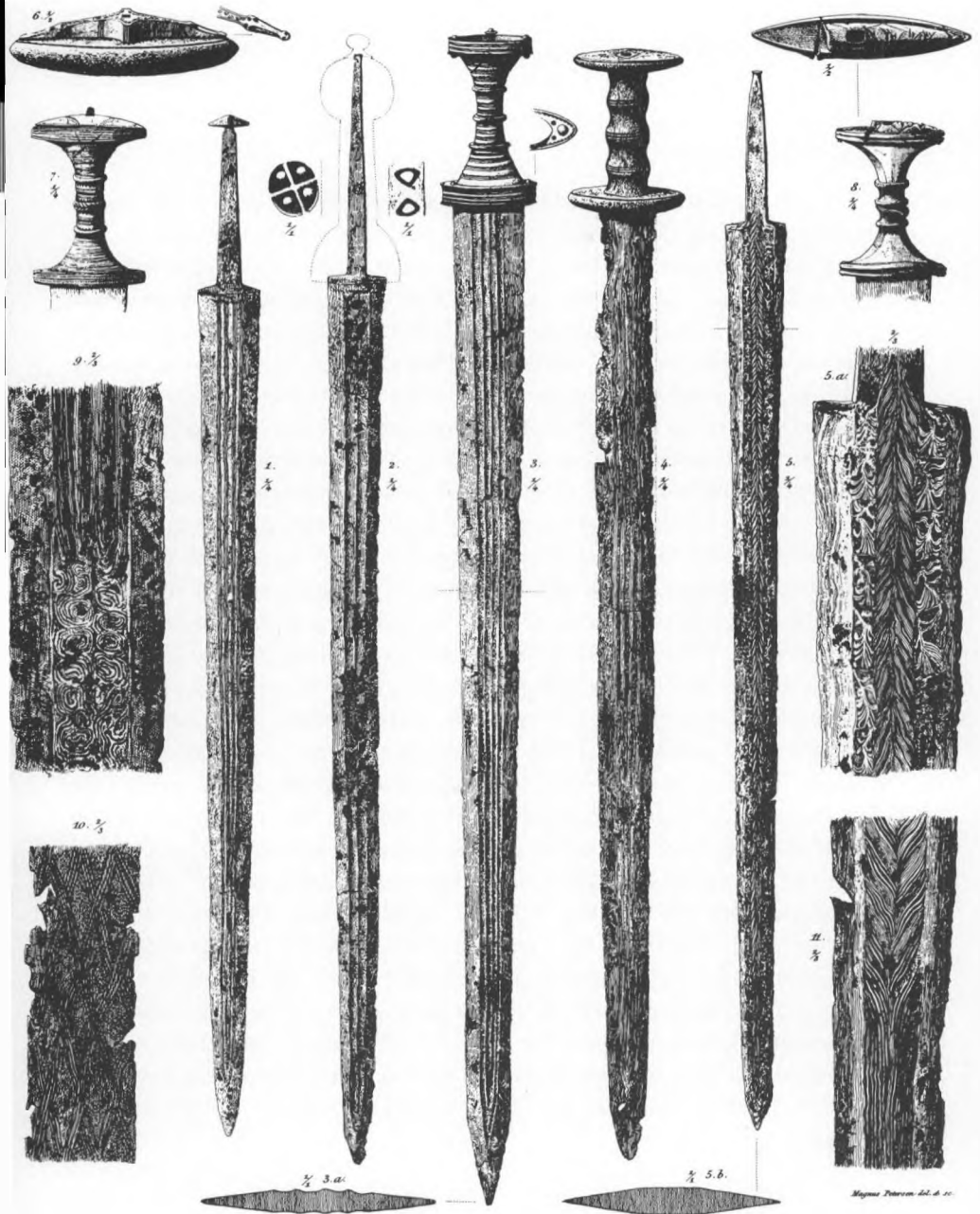
De omtalte personer

De personer Thomsen nævner ved deres erhverv er skolelæreren og degnen i Vester Sottrup Nis Kuntz. Kuntz' grundige dagbog med fyldige notater om udgravningerne er bevaret på Landsarkivet i Aabenraa. Uddrag relevante for krigen 1864 er for mange år siden offentliggjort i Sønderjysk Månedsskrift. Man kan også læse i Kuntz' dagbog fra 1859, at han var blevet gift den 31. juli 1859 med Cathrine Hanssen, og at familien Engelhardt havde været med til brylluppet. Ved sit giftermål var Kuntz blevet svoger til den rige landmand på Nørremølle, Christen Hanssen. Dennes korrespondance med en yngre broder Hans Peter er også kendt læsning for så vidt angår de arkæologiske udgravninger i Nydam.³ Thomsen kalder ham også for »mølleren«. Mølleren hentyder til hans privilegium som mølle ejer og brændevinsbrænder på gården Nørremølle. Her i Sottrup blev Thomsen ikke så lidt feteret. Han nød det og skrev:

»Hvad jeg ikke ventede var, at man i Sottrup indbød mig at besøge Mølleren for at se de chinesiske Sager, han havde og som jeg fandt selv hos hans Svoger Skolelæreren, jeg boede hos. Disse Sager var alle af en bedre Slags Silketøjer, udmærkede Broderier, chinesisk Possementmager Arbejde, hvoraf man forærede mig Prøver, japanske Porcelainer osv osv – En Broder til Mølleren er nu en anset Købmand i Shanghai, havde besøgt sin Familie og bragt Foræringer til alle sine 9 Søsken – Den Dag måtte jeg enten jeg ville eller ei spise 5 Gange, thi hvor jeg kom var strax en Anretning dér.«

De ukendte personer, Thomsen nævner, er »Herrerne ved de grønne Borde«. Man forstår hans generalisering som en personlig afstandtagen til både dem og deres grønne borde. I et andet brev og i en anden sammenhæng anvendte han udtrykket om de mænd, som havde bestemt, at Universitetsbiblioteket skulle have lukket om sommeren, hvor netop alle tilrejsende kunne komme og se bibliotekets herligheder.⁴ I de tidligste år på loftet over Trinitatis kirke havde den første samling af oldsager, som Thomsen ordnede, bygningsfællesskab med Universitetsbiblioteket. Han holdt samlingerne åbne om sommeren og ovenikøbet med gratis adgang for de besøgende. Begge dele var sikkert medvirkende til deres publikumssucces. Men universitetet mente, at stedet blev belastet af de mange besøgende. Og Thomsen måtte finde andre lokaler. Han, der som museumsmand var selvlært og uden akademiske grader, bevarede

Der kendes kun ganske få jernsværd med greb af sølv fra Nydam. Det er derfor sandsynligt, at det centralt placerede sværd med timeglasformet greb, belagt med bånd af sølv, nr. 3 og 3a, er netop dét sværd, Thomsen så blive udgravet i mosen den 12. august 1863. Efter Conr. Engelhardt: Nydam Mosefund 1859-1863 med kobberstik af J. Magn. Petersen, Kjøbenhavn 1865 (genudgivet 1970).

hele livet en vis aversion mod de akademikere, som med deres gerning ikke vovede sig uden for deres eget lukkede miljø og ikke kom længere end eksamensbordets grønne klæde.

Thomsens betydning

Læren om tidsrækkefølgen, kronologien, blev i begyndelsen af 1800tallet et hjælpemiddel til at skabe en anskuelig fremstilling af fortiden. Mediet var, når det gjaldt menneskets ældste historie, forhistorien, ikke det trykte ord, eller bogen, som man måske kunne tro det, men 1800tallets nye folkeoplysende redskab – museet. Det er Thomsens fortjeneste, og han blev dermed grundlæggeren af den arkæologiske videnskab i Danmark. En lille bog »Ledetråd til nordisk Oldkyndighed«, hvori han senere skrev om ordningen af de forhistoriske perioder i tre på hinanden følgende perioder, var med til at befæste hans position. Han var den første som ordnede de forhistoriske genstande efter en tids- og materialebestemt rækkefølge. Han gjorde »urtiden«, der indtil da for de fleste var en bibelhistorisk legende, til en »oldtid« og en del af menneskets materielle historie. Det skete første gang på loftet af Trinitatis kirke engang i 1820erne, næste gang på Christiansborg slot i 1832-34, hvor han fik nye lokaler og tredje gang i Prinsens palæ i 1855. »Ledetråd«, som eftertidens arkæologer blot har kaldt Thomsens banebrydende artikel fra 1836, blev hurtigt oversat til tysk og udkom i et stort oplag. Efter iagttagelser af genstandene inddelte han oldtiden i tre perioder i en stenalder, en bronzealder og en jernalder og udstillede dem som sådan. Disse tre perioder udgjorde tilsammen Oldtiden. Men inddelingen var ikke blot en grov materialesortering, tingene havde træk i sig som pegede i en retning, som viste en udvikling. Da først dette var klart, kunne han sortere efter, at en ting havde træk i sig, som både pegede bagud og fremad og derved opbygge et finmasket kronologisk system.

Thomsen mestrede allerede i 1820erne – og derved som den første – kunsten at »læse i ting«, netop dét, der siden har været alle museumsfolks særkende, i forhold til andre historikere. Hans foretrukne medie var hele livet museet. Han skabte og omordnede de fleste i København. Positionen som museernes nestor opnåede han i et forløb, der begyndte som sekretær for »Den kongelige Commission til Oldsagers opbevaring« i 1816 og endte som øverste ansvarlige for flere museer i Københavns hjerte. Han døde den 21. maj 1865, 76 år gammel.⁵

Thomsens børnebørn

Det grundlæggende arbejde med »treperiodesystemet« lå omtrent fyrretyve år forud for den aften i Flensborg, hvor Thomsen sad og skrev til sin familie og sine medarbejdere i København. Der var gået så mange år, at Thomsen endog havde fået børnebørn, skønt han levede ugift hele livet. Hvordan dét kunne gå til, forklares ikke med ungdommelige sidespring, der kunne have ført til faderskab og nu bedstefaderskab. Thomsen opfattede de museer, som han havde skabt, som sine »børn«, og følgelig også de museer, som deraf opstod, som sine »børnebørn«.

»Børnebørnene« var samlingerne i provinsen, og vigtigst blandt disse var de to samlinger i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Ældst var Oldsags-samlingen i Kiel, skabt i 1834 på grundlag af en deponering på omkring 300 oldsager og middelalderlige genstande fra Det Oldnordiske Museum i København. Så fulgte Samlingen i Flensborg, der nu 11 år gammel forestod de omfattende arkæologiske udgravninger i Nydam mose. Flensborgsamlingen var grundlagt i 1852 og var allerede fra begyndelsen landets største samling udenfor København. På denne tjenesterejse var et af hovedformålene for Thomsen at tage den seneste nyopstilling i øjesyn.⁶

Foruden at besøge Flensborgsamlingen besøgte Thomsen i 1863 også samlingen i Ribe. Den var grundlagt i 1855, men endnu ganske ubetydelig. Thomsen anvendte en halv dag i Ribe, hvor han nåede at bese både skolens samling af etnografiske genstande, en tilsvarende lille samling hos en privatmand, og en lille samling af oldsager »ved hospitalet«. Den antikvariske Samling i Ribe kunne efter tabet af hertugdømmerne smykke sig med navnet »Danmarks ældste provinsmuseum«.

Efter grundlæggelsen af samlingen i Ribe fulgte samlingerne i Odense og Århus i 1860 og året efter endnu en samling i Viborg. Nogle måneder før Thomsens rejse til Slesvig og Vestjylland blev der også grundlagt en samling i Ålborg. Alle på nær Flensborgsamlingen var grundlagt på initiativ af velmenende lokale mænd fra den lavere embedsstand. Flensborgsamlingens fundament hvilede derimod i et rent statsligt tiltag, men med justitsråd Claus Jaspersens kostbare lokale oldsagssamling fra Slesvig som grundpille. Alle var de støttet af deponeringer af oldsager fra Det Oldnordiske Museum i København, mindst naturligvis samlingen i Flensborg, som allerede fra begyndelsen var langt den største.

Rejseruten

Thomsens rejse varede blot 1 1/2 uge, men han nåede både rundt i Slesvig og kom tværs over Jylland. Han gennemførte de faglige ærinder, som han havde planlagt. Han nåede også at foretage et familiebesøg. Ovenikøbet nåede han at blive forbavset og engageret i, hvad han uventet oplevede i Nydam mose.

Fra København tog han jernbanen til Kørsør. Herfra sejlede han med dampskib til Sønderborg, kørte til Sottrup, hvor han overnattede, sådan at han næste dag kunne tilbringe det meste af dagen i mosen. Men han nåede også rundt i sognet hos storbonden og hos præsten og blev derefter sammen med Engelhardt kørt ind til Flensborg for at bese museet og de nyopstillede mosefund. »Jeg fornøjede mig over den smukke og i visse dele enestående overordentlige Samling«, skrev han i det første brev. Næste dag fortsatte han til Ekernførde.

Derfra begyndte han om fredagen, fire dage efter afrejsen fra København, på det næste brev. Han tog det med sig og fortsatte med at skrive på det dagen efter i Slesvig by. Det blev fuldendt i Flensborg om søndagen. Helligdagen anvendtes iøvrigt til at høre gudstjeneste på dansk og gøre endnu et besøg i oldsagssamlingen sammen med Engelhardt. En spadseretur til Bissens løvemomentum på kirkegården var dernæst planlagt. Men han gik fejl af vejen og nåede i stedet flere privatvisitter. Bl.a. fandt han den 78-årige agentinde Christiansen siddende i sin have.⁷ Thomsen, der hyppigt, når han var på rejse, målte sit eget helbred i forhold til andres, mente, at den kun 3 år ældre kone var ældet. Samme dag rejste han videre via Aabenraa over Haderslev til Vestjylland. Tilbagevejen skete med postvognen i et imponerende tempo via Kolding til Middelfart.

Det var sikkert en anstrengende rejse at gennemføre for en 75årig, når man betænker datidens lidet komfortable transportmuligheder. Thomsen foretrak da også de helt moderne transportmidler, dampskibe og jernbaner, frem for kørsel på landevejen f.eks. med postvognen. Hvis man gør sig den ulejlighed at slå op i samtidens aviser, kan man erfare, at Thomsen sejlede fra Korsør mandag den 10. august med dampskibet »Diana«. Det sejlede på ruten Korsør-Flensborg og anløb undervejs Svendborg, Sønderborg og Brunsnæs. Fra Ekernførde benyttede han jernbanen, men han måtte tage landevejen til Haderslev, ligesom turens længste træk tværs over Jylland både frem og tilbage nødvendigvis måtte foregå med postvognen. Han kunne være blevet i Kolding, men havde undervejs følt, at han havde kræfter til at fortsætte.

Boet efter Peter von Timm

Et andet hovedmål for rejsen var et besøg i Ekernførde. Her gennemgik Thomsen et dødsbo, som indeholdt en stor privatsamling tegninger, malerier, kobberstik, mønter, bøger o.s.v. Det var boet efter en af hans gamle bekendte premierløjtnant og forhenværende toldkontrollør Peter von Timm. Han var kendt i Slesvig som en stor samler og havde foretaget antikvariske rejser i hele hertugdømmet.⁸ Hans oldsagssamling var allerede i 1859 indgået i Flensborgsamlingen, men hvad nu med alt det andet?

Timm havde stort set samlet på alt og ovenikøbet også gemt alt. På sine ældre dage havde han ifølge Thomsen lidt så meget at gigt, at han ikke havde kunnet overkomme hverken at pleje eller at forædle sine samlinger. Det betød, at de forelå ikke blot i stor uorden, og i den rækkefølge som tingene var erhvervet. I nogle tilfælde var tingene end ikke udpakket. I sit indhold var det hele af meget uhomogen kvalitet. Alt dette generede den pertentlige Christian Jürgensen Thomsen, som havde brugt hele sit liv på at ordne og sortere. Timms samlinger omfattede foruden ca. 50 malerier store samlinger af kobberstik i mapper, kasser og skuffer, samt tegninger i stor mængde. Særligt glædede Thomsen sig over et skønt aftryk af den kendte 1600tals kobberstikker Haelwegs stik af Christian den 4. »Alt hvad man ellers kan vise af gamle Aftryk vil blegne ved siden af dette.« mente Thomsen.

Det er en guldaldertradition at samle på mønter. Møntsamlinger havde Thomsens særlige bevågenhed. Han havde samlet, siden han var ganske ung og ejede nu privat en af landets største og rigeste møntsamlinger. Karrieren for Thomsen var faktisk begyndt ved de københavnske møntauktioner, hvor man tidligt havde lagt mærke til hans kloge indkøb og store indsigt i numismatikken. Timms møntsamling fyldte 8 skuffer. Den bestod af nogle få danske middelaldermønter. Andre var fra den antikke oldtid, og endelig nævnte Thomsen i brevet herom også nogle nyere franske mønter.

Thomsen var beskæftiget med at gennemgå Timms samlinger en dags tid. Det trættede ham at gennemgå uordentlige samlinger, og brevet efterlader intet indtryk af, om noget fra Timms samlinger blev erhvervet. På vej tilbage til Flensborg gjorde han ophold i Slesvig, hvor han besøgte de to klostre. I det adelige frøkenkloster, St. Johannes i byens østlige del, var kun kirken bevaret fra middelalderen. Det andet, »Das Graue Kloster« var nu indrettet som hospital. Alt i kirken var ganske nyt. Også dét skuffede ham.

Albert Haelweghs kobberstik fra 1643-44 af Christian IV, som Christian Jürgensen Thomsen blev begejstret for i boet efter Peter von Timm. Gengivet efter Povl Eller: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82, 1971 s. 446.

Den skarpsindige iagttager

De bevarede breve fra Christian Jürgensen Thomsens rejse viser, at han var professionel til fingerspidserne. Det fremstår overbevisende i omtalerne fra Ekernefærde og Nydam. Når han selv arbejdede, d.v.s. sorterede i Timms bo, søgte han både at iagttage og konkludere. I Nydam, hvor han blot så til, gjorde han det samme, søgte at forstå og forklare. Det var første gang han overhovedet var på en arkæologisk moseudgravning. Han formåede at give denne oplevelse umiddelbart og levende videre, som han opfattede den. Han forstod ikke kun de praktiske besværligheder forbundet dermed, men også, at de iagttagelser, man skal gøre undervejs, er vigtige for forståelsen af fundet, og han forsøgte selv at fortolke. Derfor er det spændende læsning. Sandlaget med skallerne forklarede han på den måde, at nedlæggelsen var foregået i åbent vand, og at vind og vejr havde påvirket lagringen af oldsagerne, indtil mosen lukkede sig om dem. I denne forbindelse spiller det en mindre rolle, om det var saltvandsskaller eller ferskvandsskaller, han så. I dag afvises det grundigt, at der i jernalderen var søværts forbindelse fra »mosen« og østpå.⁹ For Thomsen og for Engelhardt var der ingen tvivl, den nemmeste måde var at sejle, mens der endnu var forbindelse i denne retning ned til Allsund.

Thomsens betragtninger over dét, han så i mosen, og hvordan han tolkede det, er alligevel særdeles skarpsindige. Det er netop disse bemærkninger, som giver hans øjenvidneskildring fra Nydam mose mere end kuriositetens interesse.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Tre breve i et særligt læg mærket «Thomsens rejse til Slesvig og Vestjylland» findes i Nationalmuseet, Oldtid og Middelalder, Arkivet vedr. museumshistorie før 1892: Breve fra Christian Jürgensen Thomsen.
Andre breve fra denne rejse findes dog også andre steder i samme arkiv, men ligger i modtagernes arkiver. Citater er så vidt muligt bragt ordret, men med en nyere stavemåde. Thomsens mangelfulde tegnsætning er ændret af hensyn til forståeligheden. Hvor det for forståelsen har været nødvendigt at indsætte supplerende ord, er det sket i skarp parentes.
2. I Jørgen Hanssens lod opgives dybden til mellem 5 og 7 fod i Berlingske Tidende, den 12. august 1863. I Jørgen Jørgensens lod opgives funddybden i samme avis den 24. august 1863 til omtrent 7 fods dybde. Engelhardt opgiver de samme dybder i publikationen fra 1865.
3. Nis Kuntz' dagbog er bevaret på Landsarkivet i Aabenraa, P. 423. – Peter Beck: Om udgravningerne i Nydam mose, Sønderjysk Månedsskrift bd. 50, 1974, p. 162ff. – Der henvises også til H.P.Hanssens erindringer: Et Tilbageblik, bd 1 – 4, København 1928 – 1934.
4. Brev til historikeren Vedel Simonsen, Elvedgaard på Fyn den 23. juni 1857. Efter Victor Hermanssens arkiv angående Christian Jürgensen Thomsen, Det kongelige Bibliotek, Håndskriftafdelingen Ny kgl.Saml. 4546, kps 10.
5. Hele årgangen af tidsskriftet »Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie« 1988 er et mindeskrift for Christian Jürgensen Thomsen, udgivet i 2004-året for hans fødsel. Bogen rummer en lang række artikler om de seneste års Thomsenforskning.

6. Victor Hermansen gør i Tredelingen og Odense, Odense 1960, opmærksom på at en lille samling på 63 oldsager allerede i 1818 var blevet deponeret på Stiftsbiblioteket i Odense. Men den var næsten blevet glemt, fordi den ikke blev vist frem. End ikke de mænd som i 1860 ville grundlægge en oldsagsamling i Odense kendte til den gamle deponering.
7. Thomsen fortalte, at de fik en snak om gamle og nye tider. Agentinden ejede som enke efter Andreas Christiansen jr. et af Flensborgs største handelshuse. Thomsen må have kendt familien længe, idet han som leder af det Thomsenske handelshus i København i mange år havde færdedes i skibsrederkredse.
8. Den nordslesvigske del af Peter von Timms antikvariske rejse foretaget i 1847 er udgivet i dansk oversættelse ved Jørgen Rieck i tidsskriftet *Lægæst* over to årgange, i hhv 1986 og 1987.
9. Niels Bonde, Charlie Christensen, Flemming Rieck og Peter Vang Petersen: *Jernalderbåde og Våbenofre, Nationalmuseets Arbejdsmark* 1990. Afvisningen er begrundet i talrige naturvidenskabelige boreprøver, foretaget i forbindelse med de genoptagne Nydamundersøgelser i 1989. Opfattelsen er tidligere formuleret af jernaldermoseforskere Jørn Lønstrup og Jørgen Illkjær i en mindre lokalhistorisk artikel. »Nydam – nye udgravninger ?«, *Årsskrift for Sottrup sogn* 1982.

Firmaet Peter Jessen i Aabenraa

– en blandet manufakturhandel gennem trekvart århundrede

af *Erik Jessen*

I 1970-80'erne måtte ikke så få hæderkronede blandede manufakturforretninger i provinsen dreje nøglen om. De havde haft deres tid. I Aabenraa er firmaet Peter Jessen, grundlagt 1911 og ophørt i 1989, et godt eksempel på branchens udvikling. Grundlæggerens søn, fhv. amtsborgmester Erik Jessen, fortæller her firmaets historie med vægten lagt på dets første 42 år.

Beretningen fastholder træk af handelslivets udvikling i Nordslesvig fra før 1. Verdenskrig og frem til i dag. Den viser, hvor stærkt livet i og omkring forretningerne har ændret sig gennem trekvart århundrede.

Fra 1890'erne og frem til 1. verdenskrig oplevede byerhvervene i hele Vesteuropa en stærk vækst. Den omfattede næsten alle brancher, og den nåede også til byerne i Nordslesvig trods deres ringe befolkningsvækst. Den gunstige udvikling gjaldt ligeledes butikshandelen, hvor en række nye og større butikker opstod, og vareudvalget udvidedes og forfinedes i takt med kundernes økonomiske formåen og deraf følgende krav.

Et typisk træk i denne udvikling var etableringen af en række blandede manufakturforretninger, hvoraf flere voksede sig store og fik karakter af varehuse eller magasiner. Vareudvalget var meget bredt, både vare-, kvalitets- og prismæssigt. Den typiske blandede manufakturforretning solgte både dame-, herre- og børnetøj, foruden kjolestoffer og andre metervarer samt syartikler. Hertil kom ofte gardiner, sengetøj og gulvtæpper.

I de nordslesvigske byer er det typisk, at stifterne af disse forretninger var landmandssønner, der ikke fandt plads i landbruget. Som et eksempel på en sådan blandet manufakturhandels udvikling skal her fremdrages manufakturhandler – eller købmand, som han foretrak at betegne sig – Peter Jessens virksomhed i Aabenraa fra 1911 til 1953.

Slægten

Peter Jessen fødtes den 21. april 1886 i Vellerup i Agerskov sogn i Midtsønderjylland. Her sad hans far, gårdejer Johann Jessen (1834-1926) på den vestligste gård, hvoraf i dag kun stuehuset er tilbage. Johann Jessen var født i Lyders-

holm, hvor hans far Jacob Jessen (1795-1879) gennem mange år var lærer. Han stammede fra Jessen-slægten i Lovtrup ved Uge.

Johann Jessen blev i to ægteskaber far til 12 børn, hvoraf kun de syv nåede skelsår og alder, og igen kun to blev ældre end 50 år. »Lungesygen«, dvs. tuberkulosen, krævede sit. Johann Jessen kaldtes også Johann Guldgraver eller Johann Australier, idet han som ung havde tilbragt fem år nord for Melbourne i Australien, som guldgraver, skovhugger, tømrer og med at indfange vilde heste. Vel hjemme var han i stand til at købe sig en gård i Bastrup ved Vamdrup nord for den daværende grænse. Men efter hans første kones død førte ægteskab nr. to ham igen til Nordslesvig, til gården i Vellerup, som han købte i 1880. »Johann Jessen var en udmærket dansk mand, naturven og jæger«, skrives der i et eftermæle.

Peter Jessens mor, Elsabe Cathrine Møller (1853-1919) var født på en gård i Øster Højst, men mistede i toårsalderen begge forældre, hvorefter hun blev optaget i familien hos morbroderen, Peter Nissen Terp på Herslevgaard ved Hellevad. Peter Jessen døbttes Peter Nissen Jessen. Peter Nissen-navnet kan i

Der var orden i det, da fotografen omkring 1895 besøgte gården i Vellerup. Helt til venstre står de to karle, en dreng og daglejeren og til højre de to piger. I midten er det familien. Fra venstre: drengene Peter og Christian. Siddende: moderen, Elsabe Cathrine Jessen med den yngste datter, Kjestine, kaldet Dinne (senere gift Andersen, Aabenraa). Dernæst datteren Johanne, kaldet Haje (senere gift ingeniør Niels Hansen, Aarhus), med faderen Johann Jessen i hånden. Sidst står den ældste datter, Anna Margrethe (gift med Jens Møller, Maarbæk). Gården var da på 68 ha, det mest udlagt til græsning og høstet. Husdyrholdet bestod af 8 køer, 46 stude, ungvæg og kalve, 4-6 svin, 30-40 høns foruden 4 heste og 2 plage. Om vinteren var der ikke behov for drengen og daglejereren.

slægten spores tilbage til bolsmanden Peter Nissen (1675-1715) i Starup ved Løgumkloster, hvorfra slægten kan føres tilbage til bl.a. bonden og storkøbmanden Peter Beyer på Skastgård. Det skulle vise sig, at der også var købmandsblod i den Peter, der fødtes på gården i Vellerup i 1886.

Uddannelse

Den 1. april år 1900 kom han, knap 14 år gammel, i lære i Aabenraa hos købmand Peter Clausen på Storetorv, byens største manufakturhandel. Det skete ret tilfældigt foranlediget af en annonce i Hejmdal, men beslutningen om at søge til handelen kan også være inspireret af to farbrødre, der var gået den vej.

Drengen Peter kunne fremlægge gode papirer fra skolen i Bovlund, som han ofte benævnte Bovlund Gymnasium. Han fik »Sehr Gut« i både religion, tysk og regning og »Gut« i alle øvrige fag. »Seine Führung war während seiner Schulzeit gut«, slutter vidnesbyrdet.

Arbejdsdagen var lang. Lærlingene begyndte kl. seks med at gøre rent, så butikken var klar til at åbne klokken syv. Der var åbent, så længe der var kunder også ud på aftenen. Om søndagen skiftedes personalet til at holde vagt, for det tilfælde at en kunde skulle melde sig ved døren. I kirketiden skulle døren være låset, men det var hurtigt at låse den op, hvis nogen tog i håndtaget!

Hos Peter Clausen fik Peter kost og logi, men så naturligvis ingen løn. Netop år 1900 lod Peter Clausen sin fleretages patricierejendom bygge i Vestergade 8. Her fik Peter i fællesskab med en anden lærling et udmærket værelse øverst oppe. Som mange vil vide, var den kendte malerinde Franciska Clausen en datter af Peter Clausen. Hun fødtes 1899.

Efter fire års læretid og et halvt år som kommis forlod Peter Jessen Aabenraa for at søge videreuddannelse. Som så mange andre unge danske sønderjyder foretrak han at tage sydpå. Det kunne han gøre med en smuk anbefaling fra Peter Clausen i lommen. »Er war stets treu und fleissig und ein tüchtiger Verkäufer«, stod der bl.a. at læse.

I årene fra 1904 til 1910 havde han ansættelse i en række forretninger som Verkäufer. Det var hos Holmfeldt på Markplatz i Husum, Helmer og Jørgensen på Perlegade i Sønderborg, Mau og Andresen, der netop da havde opført den nye butiksejendom på hjørnet af Holm og Nikolaigade i Flensborg, og hos Rudolph Karstadt, først i Kiel til en månedlig løn af 140 mark, og siden i Lübeck. »Derselbe war fleissig und hat mir durch seine Leistungen immer zufriedengestellt« hedder det i en anbefaling herfra.

Så tilfredse var Mau og Andresen nu ikke, for dér blev Peter Jessen med øjeblikkelig virkning afskediget. Han havde, efter chefens opfattelse, ikke opmærksomt og omhyggeligt nok betjent en kunde. I 1907 indkaldtes Peter Jessen til militærtjeneste, men hjemsendtes efter en måneds tid. Han led ofte af bronchitis og kunne ikke klare de fysiske krav.

Start i Aabenraa

I 1910 drog Peter Jessen atter nordpå. For anden gang tiltrådte han en stilling hos Helmer og Jørgensen i Sønderborg. I løbet af det følgende år orienterede han sig om muligheden for at leje et passende butiklokale og fik tilbud fra Tinglev, Tønder, Sønderborg og Aabenraa. Fra de to sidstnævnte byer lå der flere tilbud, hvoraf han foretrak et af tilbudene fra Aabenraa. Det drejede sig om et lokale i ejendommen Storegade 5, hvor tidligere det mondæne Hotel Phønix havde haft til huse. Med ejeren, møbelhandler August Rasmussen, sluttede han en fem års kontrakt om leje af et butiklokale og et par værelser til en årlig husleje af 3000 mark. Aabenraa havde da 7.800 indbyggere og et solidt opland.

Han havde selv sparet 6000 mark op. Hos familie lånte han andre 6000 mark og ved henvendelse til Den Nordslesvigske Folkebank fik han tilsagn om »den fornødne kredit mod de opgivne kautioner«. Kautionisterne kendes ikke, men det har sikkert været familiemedlemmer. Aftalen med Den Nordslesvigske Folkebank blev indledningen til et livslangt positivt samarbejde.

Efter foretagne indkøb og indretning af facade og butik kunne den nu 25-årige Peter Jessen åbne sin butik den 5. september 1911. Det skete ved to efter datidens forhold meget store annoncer, hvoraf den ene var en tilbudsannonce: »med neden-stående i Berlin fordelagtigt indkøbte artikler«, der samtidig markerede, at den nye købmand lagde vægten på konfektion, dvs. færdige varer fremfor det, der dengang var almindeligt: at købe stof og lade det sy eller selv sy det. Peter Jessen var ikke i tvivl om, at tendensen ville gå i retning af færdigvarer, såsom kjoler, bluser og nederdele.

Det blev hans politik at indkøbe mest muligt direkte hos fabrikanter og så vidt muligt undgå grossister, hvorved han mente at kunne opnå både en lavere pris og den mest aktuelle mode. Det var også hans tanke gennem en koncentration af indkøbene i så høj grad som muligt at sikre sig eneforhandling i byen af bestemte fabrikater. Han afviste at deltage i indkøbssammenslutninger. Han ville selv udsøge de varer, han ønskede at tilbyde sine kunder og lagde vægt på at føre de nyeste og mest moderigtige varer, der kunne sælges til en rimelig og overkommelig pris. Som reklame benyttede han avisannoncer,

J Nærløbet af min

Forretningsaabning

tilbyder jeg nedenstående i Resten af det forbeholdt indkøbte Værdier til følgende Priser:

Kimono-Bluser	en Bl. med Jær, (Tulser)	2 75
Kimono-Bluser	en Bl. i nye moderne Farver.	3 50
Kimono-Bluser	sort, en Bl. med Silkebrædt	4 75
Kimono-Bluser	Tul med Spagert og Silke-Jær, meget elegant.	5 75
Kimono-Bluser	en Blise, i 4 moderne Farver.	6 75
Færdige Kjoler	Spagertul, en Bl. med Silkebrædt.	16 75
Dame-Paletots	sort Blise, med Silkebrædt, efter længde.	19 50
Dame-Paletots	sort, efter god Kvalitet med Silkebrædt	26 50
Dame-Paletots	engelsk, i elegant og moderne Udseende.	23 50
Underskorter	prima Blise, garnet med Høj.	5 75
Underskorter	en Blise, engelsk, moderne Farver.	8 75
Bluse-Silke	med Kvalitet i nye Farver, etc.	1 35

De ovennævnte meget billige Værdier sælges til
 bare halvt, anbefales jeg et rettidigt Indkøb.

Peter Jessen.

.....

Øster, Dame- og Børne-

Konfektion.

.....

Tirsdag

den 5. September

aabned min nye Forretning

.....

„Hotel Phoenix“ **Peter Jessen, Aabenraa.** „Hotel Phoenix“

Peter Jessens første butik, Storegade 5. Der er tre store udstillingsvinduer og udhængsskabe på de bærende piller. De to åbningsannoncer var store henholdsvis 15 x 45 cm og 20 x 45 cm. Priserne er i mark, der da stort set svarede til kroner. Foto 1911. H. Nedell, Aabenraa.

ofte store og slagkraftige annoncer. Det blev disse strategier, der førte forretningen frem og sikrede den en stadig større kundekreds og stigende salg.

Starten blev god. Den første dag var der 450 mark i kassen og de følgende omkring 300 mark. Salget lagde sig hurtigt fast på omkring 300 mark om dagen, men i dagene omkring den første november, der var skiftedag, røg det op på 600 mark. Det samme salg opnåedes også nogle dage i december måned. Der foreligger ingen regnskaber for de første år, men ud fra en eksisterende kassebog må det skønnes, at de første tolv måneders salg blev på godt 100.000 mark. Personalet omfattede til at begynde med en kommis og en lærling, og desuden hjalp Peter Jessens to søstre, Johanne og Kjestine med i forretningen.

Men den unge købmand fandt også tid til private sysler. Den 10. juli 1912 forlovede han sig med Anna Hansen, datter af købmand Lorenz Hansen og hustru Ingeborg. Derved kom han ind i en af byens gamle danske, konservativt prægede familier. Anna havde seks søskende, hvoraf de fire med ægtefæller og børn var bosat i Aabenraa. Det var familierne tandlæge Johannes Hansen, købmand Hans L. Hansen, isenkræmmer Lorens Hansen og amtslæge Mads Michelsen. En generation længere tilbage omfattede familien i Aabenraa bl.a. havnefoged Jacob Jacobsen, nellikegartner Christian Jacobsen og gårdejer Valdemar Jacobsen i Nygade. Der gik slægtstråde til gårdejerfamilien Michelsen i Kolstrup. I februar 1913 stod brylluppet, og i februar 1914 fødtes ægteparrets første barn, datteren Ingeborg.

Krigstid og start påny

Men i august samme år begyndte verdenskrigen, og denne gang skulle heller ikke den nybagte far slippe. I slutningen af marts 1915 kom indkaldelsen, og han måtte overlade forretningens førelse til søsteren Kjestine, der sammen med Anna Jessen og fornøden medhjælp holdt forretningen i live i krigsårene med varemangel og rationering.

Efter en militær uddannelsesperiode i Bielefeldt var Peter Jessen så heldig at komme til den russiske front og undgik derved de blodige kampe på vestfronten. I lange perioder var han stationeret i skovene i nærheden af Wilna (nu Vilnius, hovedstad i Litauen), hvor han gjorde tjeneste ved en telegrafbataljon. I december 1918 vendte han hjem til Aabenraa som så mange andre menige benådet med jernkorset af 2. klasse.

Under de tre og et halvt års krigstjeneste havde Peter Jessen ikke mistet interessen for forretningen. Under orlovsrejser gjorde han ophold i Berlin og Hamborg for hos leverandører dér at orientere sig om muligheden for leverancer, og i september/oktober 1918 korresponderede han med sin svigerfar, købmand Lorenz Hansen, om muligheden for at købe en butiksejendom i Aabenraa. I oktober anbefalede Lorenz Hansen ham ejendommen Storegade

17. Det var en nærmest saneringsmoden toetages bygning, men meget centralt beliggende vis-a-vis Den Nordslesviske Folkebanks bygning fra 1912. Straks efter hjemkomsten købte Peter Jessen denne ejendom af købmand P.W.Clausen (ikke at forveksle med Peter Jessens tidligere chef, købmand Peter Clausen). Familien flyttede straks ind i en lejlighed i bagbygningen. Prisen for herligheden var 65.000 mark.

I 1919 oprettede Peter Jessen også en filial i Gram. Den havde to formål. Det ene var at sikre søsteren, Kjestine, der på dygtig vis havde hjulpet forretningen gennem krigsårene, en levevej, det andet at sikre faderen gode forhold. Modern døde i maj 1919, og gården var tidligere blevet overdraget den ældre bror, Christian. Filialen i Gram opretholdtes indtil 1926, da faderen døde, og søsteren samtidig indgik ægteskab.

Den mest påtrængende opgave var dog at fremskaffe varer til den tomme butik. Kundernes behov var stort efter de fire trange krigsår, hvor fornyelse af tøj og af hjemmets tekstiler kun i ringe omfang havde været mulig. Anmodningen om vareleverancer afgik i første omgang til de traditionelle tyske leverandører, men efterhånden som genforeningen nærmede sig, orienterede

Filialen i Gram fra 1919 til 1926 havde ét vindue til Slotsvej. Fra 1. sal var der udsigt over slotsparken.

Peter Jessen sig naturligt nok i stigende omfang om de muligheder, som Danmark gav.

I marts 1919 deltog han i sønderjyske købmænds studieophold i København. I den uge studieopholdet varede, knyttede han forbindelse til leverandører i København, ligesom han i det hele undersøgte danske butikkers varesortiment, priser og butiksindretning. Det skete også på en række småture til Kolding. Både dér og i København købte han, i detailforretninger, en del varer, bestilt af varehungrende kunder, med hjem.

Den efterfølgende genforening i 1920 betød ikke nogen total ændring i den hidtidige leverandørkreds. Peter Jessen opretholdt i årene derefter samhandel med mange tyske forbindelser, der dog nu blev suppleret med ikke alene danske, men også britiske og franske. De foretrukne indkøbsbyer blev herefter Berlin, Stuttgart, Hamborg, Düsseldorf, Gera, Krefeldt, samt London, Bradford og Manchester, foruden naturligvis København og en ganske lang række danske provinsbyer.

Byggeri

Den særlige opgave først i 20'erne blev dog opførelsen af den nye forretnings-ejendom på Storegade 17. Grunden havde 17 meter facade til Storegade og var godt 100 meter dyb, sluttende med facade også mod Madevejen. Det to-etages hus mod Storegade, der skulle nedrives, indeholdt fem lejligheder foruden nogle butikker. Nedrivnings- og byggetilladelse forudsatte, at bygherren som erstatning etablerede fem andre lejligheder. Det skete delvist i andre ejendomme. Som arkitekt blev valgt Niels Jacobsen, Odense, der var en morbror til Anna Jessen. Han var barnefødt i Aabenraa og en anerkendt arkitekt, der især i Odense har opført en række markante bygninger, bl.a. Grand Hotel, Odense Teater, en del skoler og pengeinstitutter samt Fyns Forsamlingshus. I Aabenraa var det Den Nordslesvigske Folkebank og Sct. Jørgens Kirke.

Den nye forretningsbygning blev på tre etager foruden kælderlokaler, tilpasset nabo- og genboejendommene. I stueetagen blev der et butiksareal på godt 300 kvm og i kælderen ca. 140 kvm. Hertil kom lokaler til kontor, systue, lager, fjerkammer og anden service. Den eksisterende to-tre etages bagbygning bibeholdtes og sammenbyggedes med den nye bygning. I bagbygningens underetage indrettedes en lejlighed til huskarl Jørgen Jacobsen og hans familie, hustru og seks børn. Huskarlen førte tilsyn med ejendommen og renholdt gård og gade. Han anvendtes også som bybud og havde her en trækvogn med to store hjul til rådighed. På første og anden sal i det nye forhus indrettedes den

To billeder fra købmandens lejlighed på Storegade 17. Øverst herreværelset med de tunge egetræsmøbler. Til venstre tobaksskabet med de gode cigarer og på væggen maleren Petersen Stubbæks portrætter af sønnerne, fra venstre Erik, Olaf og Johan. Nederst et kig gennem alle tre stuer. Forrest herreværelset. Skabet til højre gemte en radio med højtaler. Dameværelset i midten, også kaldet dagligstuen, var møbleret med mahognimøbler. Spisestuen skimtes bagest. Møblerne var af lyst birketræ, og der kunne dækkes til 24, hvis man sad tæt til 30.

private lejlighed med ca. 130 kvm i hver etage. På første sal var der tre stuer til gaden, herreværelse, dameværelse og en spisestue, hvor der kunne dækkes til 24, når bordet var trukket ud. Mod gården indrettedes køkken og et alrum, der både var legeværelse og daglig spisestue. På anden sal var der forældresoveværelse, børneværelser, pige- og gæsteværelse foruden badeværelse. Der hørte både kokke- og stuepige til, og børneflokken voksede. Foruden Ingeborg, der fødtes i 1914, var der drengene Johan (1915), Erik (1919), Olaf (1922) og Peter Christian (1925).

Der var altså tale om en stor og herskabelig lejlighed, der var indrettet både til familiens daglige behov og til gæster og selskabelighed. Det var dengang ret almindeligt, at chefen boede nær virksomheden, hvilket havde den fordel, at chefen let kunne skifte mellem virksomhed og privaten, f.eks. til måltider og måske en middagssøvn. Men det skabte også mulighed for, at kunder ved henvendelse til den private dør kunne blive betjent uden for åbningstiden. Det opfattedes af begge parter som en naturlig service.

For at gennemføre byggeriet indhentede Peter Jessen tilbud på murer-, tømrer-, snedker- og blikkenslagerarbejdet under ét hos tre lokale firmaer. Til byggeriet antoges Brdr. Jensen, der afgav et tilbud på de nævnte entrepriser på knap 82.000 kr.

Spejle indkøbtes i Flensborg, inventar i København og hos lokale snedkerfirmaer. Samarbejdet med Brdr. Jensen faldt så positivt ud, at Peter Jessen siden altid anvendte dette firma til sine byggeopgaver.

Den nye butik

Den 11. december 1923 kunne Peter Jessen byde velkommen i de nye butikskolaler, der allerede i september 1924 udvidedes med en speciel afdeling for herre- og drengetøj i lejede lokaler i naboejendommen Storegade 19. Den butik, Peter Jessen herefter kunne præsentere med hovedvægten lagt på damekonfektion og kjoler, var en blandet manufakturhandel med fuldt varesortiment og indrettet efter tidens nyeste principper, afdelingsvis opdelt.

Til højre for indgangen fandtes kasse og vareudlevering. Langs væggene til højre: loftshøje reoler med kjolestoffer på træhylder og stiger til rådighed, så også de øverst liggende varer kunne nås. Til venstre for indgangen fandtes småting, uldgarn og syartikler og langs væggene her hvidevarer, dvs. lagenlærred, dynebetræksstof og dynebolster og den slags foruden håndklæder og duge. Midt foran indgangsdøren fandtes dameundertøj, strikvarer, handsker, paraplyer m.m., det meste opbevaret i skuffer eller på hylder med glas foran. Damefrakker, kjoler, bluser og nederdele fandtes bag i lokalet, hvor kjolerne

hang på bøjler bag glasskydedøre, mens frakker hang på fritstående stativer. I kælderetagen solgtes gulvtæpper og tæppetøj, overvejende Gram- og Højertæpper, men også udenlandske Axminster- og Wiltontæpper. Også linoleum solgtes her og dyner m.m. Afdelingen for herre- og drengetøj fremstod som en butik for sig selv med egen indgang fra gaden, men dog også med forbindelse til det øvrige butikslokale gennem en overdækket »bro«, der af medarbejdere spøgefuldt kaldtes »sukkenes bro«.

Den her skildrede udvikling og søsterens etablering i Gram medførte ansættelse af flere medarbejdere. I 1919/20 ansattes således Johannes Andresen, der siden udnævntes til prokurist og blev Peter Jessens højre hånd i godt tyve år, Georg Petersen, der efterhånden overtog ansvaret for kontorfunktionerne og ligeledes fik prokura, og Peter Sørensen, der overtog ledelsen af herre- og drengeafdelingen. Hertil kom den myreflittige Maren Madsen, der ledede systuen, hvis opgave var at foretage forandringer og tilpasse tøjet til kunden, men som også syede gardiner, hvidevarer, børnetøj m.v. De tre sidstnævnte blev firmaets betroede medarbejdere gennem mere end 40 år, indtil de holdt op på grund af alder.

Økonomisk var Peter Jessen kommet godt igennem krigsårene og overgangstiden fra tysk til dansk. Det ses ikke, at han har haft hverken store tab eller nogen særlig fortjeneste ved mark/kroneændringerne. Da han første gang, i 1920, opgør sin formue i kroner, er den på 131.000 kr., hvorefter den stiger smukt og i 1925 er vokset til 400.000 kr. I årene 1926 til 28 følger en nedgangsperiode, der formentlig kan tilskrives kronedevalueringen, arbejdsløsheden og landbrugskrisen, der ramte det genforenede Sønderjylland hårdt. Men i 1929 når formuen igen de 400.000. Her foreligger også nogle tal for salget, der i 1926 topper med 700.000 kr., for de følgende år at falde til omkring 500.000, men i 1934 passerer salget igen de 700.000 for i 1939 stærkt at nærme sig den sikkert attraktive million.

Til forståelse af den opsparing, der her finder sted, er det nødvendigt at vide, at skattebyrden dengang, i modsætning til i dag, var lidet tyngende. I skatteåret 1923/24 betalte Peter Jessen således i alt 5.900 kr. i stats-, kommune- og kirkeskat og i 1936/37 i alt kr. 12.100. Det er også vigtigt at forstå, at prisniveauet i disse år var ret stabilt, således at det stigende salg overvejende er udtryk for en reel omsætningsforøgelse og ikke for prisstigninger. Endelig bør det huskes, at omkostningsniveauet var væsentlig lavere end nu. Eksempelvis kan nævnes, at timelønnen for en typograf i 1934 var 1,74 kr., og at en lærer i 1941 havde en årsløn på 5-5.500 kr.

Sønderborg – initiativ

Victor Johannsen, der var søn af Peter Jessens skolelærer i Bovlund, drev i en årrække en manufakturforretning på Rådhusørvet i Sønderborg. Den omdannedes i 1924 til et aktieselskab under navnet Johannsen og Reinemer A/S med Johannsen som leder og Reinemer med flere som passive aktionærer. Kort tid efter indskød Peter Jessen 35.000 kr. i selskabet for i 1926 at købe de fremmede aktionærer ud, hvorefter han ejede aktiemajoriteten med Victor Johannsen som eneste anden aktionær. I 1937 indstillede selskabet sin virksomhed. Det havde ikke været muligt at drive forretningen med et rimeligt resultat. Det er uklart, om Peter Jessen investerede i denne forretning med henblik på også i Sønderborg at udvikle en større forretning, eller om det var venskabs- eller familieband, der motiverede investeringen. Victor Johannsen, der efterfølgende i mange år med bopæl i Aabenraa virkede som repræsentant for et anerkendt herrekonfektionsfirma, var vokset op i Bovlund og var svoger til Peter Jessens bror Christian.

Nye udvidelser

Der var nu ellers nok at se til for den driftige købmand hjemme i Aabenraa, hvor et stigende salg og et stadigt større antal medarbejdere stillede krav. I 1929 fulgte en mindre udbygning af butikslokalerne på stueplan for at skaffe plads til den hurtigt voksende kjoleafdeling.

Allerede i 1932 fulgte et stort nybyggeri, idet der mod øst i forlængelse af den gamle bagbygning opførtes en treetages bygning, hvor hver etage var på ca. 110 kvm. Underetagen, der her lå over terræn, anvendtes foruden til en udvidelse af huskarl Jacobsens bolig til en ny gardinafdeling. Stueetagen anvendtes til damekonfektion, ligesom der her indrettedes et par kontorlokaler. 1. sal blev anvendt til systuer, idet Peter Jessen udover den tidligere nævnte forandringssystue nu også oprettede en systue, der udelukkende udførte kjolesyning efter bestilling. Han fandt, at der var behov for denne særlige service over for de kunder, der ikke lod sig tilfredsstille af færdige kjoler. Systuen viste sig imidlertid vanskelig at drive uden tab, hvorfor den efter få års virksomhed ophørte. En samtidig udvidelse af herre- og drengeafdelingen gennem leje af et yderligere areal i Storegade 19 øgede denne afdelings areal til godt 200 kvm, og i naboejendommen mod nord, Storegade 15, lejede Peter Jessen hos slagtermester Max Petersen lokaler. Han lod her indrette udstilling af især gulvtæpper og gardiner. Den blev som herreafdelingens facade bygget som en cawneer-facade, hvilket vil sige, at vinduer og indgangsdør blev trukket

a. Billeder fra butikkens interior efter udvidelsen i 1932. Øverst til venstre et kig ind i butikslokalet set fra hovedindgangen. Tv. bomuldsstoffer, derefter skab med paraplyer og diske og skabe med damestrømper og undertøj. Længere tilbage igen dameundertøj og damestrikvarer bag glas. Th. disk med småting, syartikler m.v. Den sidste store nyhed: lynlåse fremvises på et stativ.

b. Øverst til højre. Kjoleafdelingen i stueetagen. De fleste kjoler hang i skabe med glasskydedøre foran. Th. skab med lange kjoler, og uldne kjoler på fritstående stativ. Midtfor udstilling af dameundertøj som reklame for lingerieafdelingen. Gulvet er mørkebrunt linoleum, møblerne inspireret af Bauhaus' enkle stil.

c. Til venstre for indgangen fandtes bomuldsstoffer m.v. Forrest på hylden ses ternede, blomstrede og ensfarvede bomuldsstoffer, derefter dyneholster, dynebetrækstoffer og håndklædestoffer. Derefter hvidevarer: lærred og damask til dynebetræk, lagner og pudevår. Bagest skabe med duge, servietter og handklæder. Øverst tv. ligger vattæpper og efterfølgende: viskestykkestoffer. Det var for selvbetjeningens tid, dog er der fremlagt en del rester til kundens eget valg.

d. Tæppeafdelingen i underetagen. Tv. stativ med voksduk, dernæst færdige gulvtæpper. De store tæpper ligger på hylde. Midtfor tæppestof, der almindeligvis var enten 70 eller 90 cm brede og kunne sys sammen til store tæpper. Foran th. linoleum og bag dette: barnesenge og dyner. Til øre for fotografen er fremlagt et hårgarnstæppe og to Wiltontæpper.

tilbage fra gadefronten, så kunder kunne gå og betragte de udstillede varer under tag.

Som nævnt købte Peter Jessen en forholdsvis stor del af sine varer direkte hos udenlandske fabrikker. Da folketinget i 1932 indførte strenge importbegrænsninger, der styredes gennem valutacentralen, måtte han i stort omfang omlægge sine indkøb til danske fabrikker og grossister, ligesom han opmærksomt måtte følge, om han nu også fik de importtilladelser, hans tidligere import og den voksende omsætning kunne motivere. Det var et betydeligt administrativt arbejde for valutacentralen og for den enkelte importør. Men politikerne opnåede det, de ønskede: at begrænse importen og styrke dansk industri, hvor bl.a. textilindustrien fik et vældigt løft.

Private investeringer

Der blev også tid til at tænke på familiens forhold. I 1926 lod Anna og Peter Jessen således bygge et lille stråtækt sommerhus ved den dengang ret ukendte Vejers Strand på den jyske vestkyst. »Børnene har godt af vesterhavsluft«, lød familielægens kloge råd.

I midten af 30'erne øgedes familiens ønske om at flytte ud fra bymidten. I 1935 købte Peter Jessen et fire tønder land bakket areal ved Posekær syd for

Villaen Bramshjerg er netop bygget, og haven nyanlagt. Foto 1936.

byen. Det lå dengang uden for det egentlige byområde. Det var næsten som at flytte på landet.

På grunden blev opført en stor rødstensvilla, tegnet af arkitekt Niels Axel Jacobsen, Odense, en søn af tidligere nævnte arkitekt Niels Jacobsen. Arealet, der kaldtes Bramsbjerg, vistnok affødt af, at der var mange brombærbuske i de levende hegn, udlagdes som en parklignende have, køkkenhave og naturareal. Der afsattes plads til en tennisbane, der dog aldrig blev udført. Med bygningen af Bramsbjerg opfyldtes en drengedrøm hos Peter Jessen. Da han som 14 årig sendtes i lære, var det hans tanke at tjene så mange penge, at han kunne købe sig en gård og blive landmand. Da han nåede så vidt, at det kunne realiseres, blev det ikke til en gård, men til den herskabelige villa i landlige omgivelser med en prægtig udsigt over Aabenraa fjord¹.

Salg engros

Familiens udflytning åbnede mulighed for at lejligheden kunne inddrages til forretningsformål. Til 1.sal flyttede kjoleafdelingen, og hertil flyttedes også en afdeling for damehatte, der gennem mange år blev ledet af modist Ellen Rasmussen.

Som så mange andre store forretninger solgte Peter Jessen også varer til mindre forretninger, fortrinsvis i stationsbyer og landdistrikter. Det skete med fradrag af en rabat. For de mindre forretninger var fordelene, at de undgik investering i langsomt omsættelige varer. For sælgeren var fordelene, at dette mersalg kunne gennemføres uden de store omkostninger, idet bestillingerne almindeligvis indgik telefonisk. Det opnåede mersalg kunne endvidere medføre, at sælgeren opnåede bedre betingelser hos leverandører f.eks. køb til engrospriser, øgede rabatter, bonus eller andre fordele.

Det var ikke ualmindeligt, at rutebilvognmænd og syersker i landdistrikterne foretog indkøb af varer efter bestilling fra lokale folk, der ikke selv ønskede at tage til byen for at købe ind. Denne kommissionshandel blev aldrig omfattende, men løste et praktisk problem for mange og betød en kærkommen tillægsindtægt for vognmanden eller syersken.

For Peter Jessen blev engros-handelen ganske omfattende. Først i 30'erne havde den vokset sig så stor, at prokurist Christian Beck udelukkende koncentrede sin arbejdskraft om den afdeling, der da fik et selvstændigt lager i kælderetagen, ligesom Christian Beck så småt begyndte at rejse ud for at sælge til andre forretningsdrivende. I de første år var vareudvalget især dame- og børneundertøj, samt strømper og strikvarer. Engrosafdelingen fik i 1935 større lokaler på 2. sal, og Peter Jessen oprettede samtidig et aktieselskab, Aabenraa

Manufakturlager A/S, med en aktiekapital på 100.000 kr. Hurtigt efter fulgte ansættelsen af flere medarbejdere og repræsentanter, og salgsområdet udvidedes til at omfatte store dele af Jylland og Fyn.

Det indre liv

Billederne til denne artikel giver et indtryk af, hvorledes en moderne, stor blandet manufakturhandel var indrettet i trediverne. Beklageligvis ses der hverken kunder eller medarbejdere på billederne, selvom det var dem, der skabte liv i lokalerne.

Forretningen var vokset op fra en beskeden begyndelse med nogle få medarbejdere til en ganske stor medarbejderskare, der blev udvidet efter behov. Peter Jessen var den centrale person, »chefen« som han kaldtes. Han var den daglige leder, der aktivt deltog i køb og salg, ved ansættelse af nye medarbejdere, ved inventaranskaffelser og ombygninger og ved reklamefremstød og udarbejdelse af annoncer. Hans teoretiske baggrund var lille. Han var den praktiske mand, der havde dannet sig en mening om, hvordan hans forretning skulle drives i de ti år, han havde været ansat i ikke færre end seks forskellige, men alle anerkendte forretninger.

Peter Jessen holdt meget af biler. Her sidder han ved rattet i den første, en Brennabor, som han købte i Hamborg i 1921. Anna Jessen er henvist til bagsædet. Foto 1925.

Efterhånden som forretningen voksede, blev flere opgaver delegeret til ledende medarbejdere, men chefen fulgte med interesse alle større dispositioner. Der forelå ingen skriftlig organisationsplan. Nye medarbejdere gled hurtigt ind på deres pladser og lærte snart, »at sådan gør vi her hos Peter Jessen«. Forholdet mellem chef og medarbejdere kan vel bedst beskrives som et holdarbejde med chefen som den respekterede leder, hvis ord i sidste ende var lov.

Det er nok for meget at sige, at forholdet var patriarkalsk. Snarere eksisterede der den naturlige distance mellem chef og medarbejdere, der følger af det at være ejer, og det at være ansat. Sikkert er Peter Jessen af mange medarbejdere blevet vurderet som en krævende chef, der forventede et flittigt arbejde, og fuld loyalitet over for firmaet og dets interesser. Arbejdsdagen var lang. Forretningen åbnede om morgenen klokken otte og lukkede klokken atten, dog var der fredag åbent til klokken tyve og lørdag til klokken 21. Weekendlukning indførtes først under besættelsen. Den lange arbejdsdag blev afbrudt af to »kaffepauser« og en længere middagspause hver dag. Om middagen gik de fleste hjem eller til pensionatet for at spise den varme mad, der dengang traditionelt blev serveret midt på dagen. Lærlinges arbejdsdag var endnu længere, idet de i vinterhalvåret de første fire dage i ugen hver aften måtte tilbringe op til to timer på handelsaftenskolen.

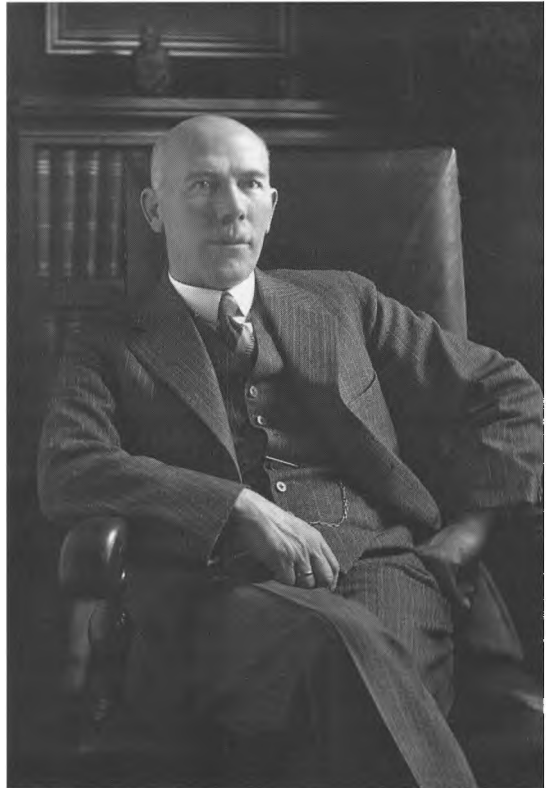
Det nære samarbejde mellem chef og medarbejdere medførte kun i særlige tilfælde privat samvær i chefens hjem. Men ved jubilæer, runde fødselsdage og ved andre lejligheder afholdtes personalefest, ofte på Grand Hotel, med middag og dans. Her deltog også almindeligvis ægtefæller og faste forlovede.

Medarbejderne var ikke, som det i dag er almindeligt, medlemmer af en faglig organisation. Der fandtes derfor heller ingen overenskomster om løn og arbejdstid. Arbejdstiden svarede til åbningstiden med fradrag af pauser og tillæg af den fornødne tid til oprydning. Overarbejdsbetaling kendtes ikke, men der kunne ved juletid eller ved andre særlige lejligheder være tale om udbetaling af et gratiale. Lønninger aftaltes individuelt, men der eksisterede et mønster i branchen. Skal vi prøve en sammenligning, fik unge medarbejdere løn på linie med unge postbude, og ældre medarbejdere løn på linie med en folkeskolelærer, dog uden deres sikkerhed som tjenestemænd og pensionsordning. Kvindelige medarbejdere fik typisk ti til tyve procent mindre end mandlige. De var jo ofte ugifte og uden forsørgerforpligtelser.

Den afdelingsvise opdeling, der udvikledes i takt med firmaets vækst, var nærmest af ordensmæssig karakter. Normalt blev en kunde betjent »hele vejen rundt« af samme ekspedient eller ekspeditrice, med mindre andet fandtes naturligt, f.eks. at kvindelig betjening var ønskelig, eller der var behov for særlig fagkundskab f.eks. ved salg af gulvtæpper, dyner, pelse eller kjoler m.v. Kunde- og købsmønstret var en del anderledes end nu, idet en forretning som

Peter Jessens havde mange faste kunder, familier, der købte den største del af deres forbrug i tekstiler dér. Ofte knyttede en kunde sig til en bestemt ekspedient og ventede gerne, indtil han eller hun blev ledig. Mange familier, især landbofamilier samlede deres indkøb og købte kun ind et par gange om året, hvor man foretog samlede indkøb til familiens og hjemmets behov. Det var indkøb, der kunne tage flere timer, og stole blev sat frem. Var manden med, kom også kassen med de store cigarer frem på disken. Det skete også, når der skulle købes ind til en datters udstyr, hvor traditionen foreskrev, at der skulle være tolv af hver (dynebetræk, både hvide og kulørte, lagner, pudevår), foruden duge, dyner og puder og måske et gulvtæppe. Sådanne dage kunne der være én eller flere plovmand (500 kr.-sedler) i kassen. Det var sjældent, så store sedler blev set i omløb.

De nævnte afdelinger var salgs- og indkøbsafdelinger, men hertil kom en række serviceafdelinger. Systemerne påtog sig opgaver for alle salgsafdelinger, dog havde herreafdelingen aftale med lokale skræddermestre om større forandringer af herrekonfektion. Stor selvstændighed var tillagt dekoratøren, der

*Peter Jessen fotograferet 1935
forud for sin 50 års fødselsdag.*

havde et betydeligt ansvarsområde med de mange udstillingsvinduer og de store lokaler. Bogholderiet var personalemæssigt af begrænset størrelse. Her arbejdede alene bogholderen assisteret af kasserersken. Alt blev ført i hånden i store bøger. Det var et enkelt opbygget bogholderisystem med statusbog, kassejournal og konti for leverandører og kunder m.v. Først efter 2. verdenskrig følte der behov for et maskinelt bogholderi med løbblade. Et samarbejde med en statsautoriseret revisor indledtes først i 1942, da interessentskabet blev dannet. I de første år var hans opgave ikke at kontrollere bogføringen, men alene at udarbejde de fornødne opgørelser til skattevæsenet. Der fandtes to kasseapparater, ét ved hovedindgangen og ét i herreafdelingen. Ved hovedkassen var der fast kassererske, der også varetog visse bogføringsopgaver. Ved siden af fandtes pakkebordet, hvor købte varer pakkedes ind og blev udleveret. I den første forretning var kassen blot en skuffe under en disk. I den nye anskaffedes Nationalkasseapparater, i første omgang til at betjene med et håndtag, senere kom de elektrisk virkende. På 1. sal fandtes et fjerammer. Her opbevaredes fjer og dun dels i store beholdere og dels i papirposer. Det var almindeligt, at kunden selv søgte bolster ud, både til under- og overdyne, lang- og hovedpude. Og selv efter prøver afgjorde, hvilket fyld, der skulle i.

En vigtig funktion var naturligvis indkøbene. Det almindelige var, at repræsentanter og agenter (rejsende, som de kaldtes) blot henvendte sig i butikken med deres tasker og prøver i håb om at kunne få lov til at vise dem frem. Faste forbindelser aftalte tid i forvejen. Normalt fandt indkøbene sted i butikslokalet, medens repræsentanter for de store konfektions- og kjolefirmaer ofte indlogerede sig på Grand Hotel, hvor kollektionen blev forevist. Mange rejsende besøgte trofast år efter år forretningen, repræsenterende det samme firma og blev »venner af huset«, hvilket dog kun yderst sjældent udviklede sig til venskab eller selskabeligt samvær i hjemmet. Forretning for sig og hygge for sig var det klare budskab, og privatsfæren var noget helt tredje.

At kunne præsentere kunderne for de varer, de ønsker mest, og helst vil købe, er en væsentlig forudsætning for succes. Indkøb er derfor en væsentlig funktion i enhver forretning.

Selvom en del indkøbsfunktioner var uddelegerede, fulgte Peter Jessen med stor interesse indkøbene. Han var altid med, når der indkøbtes damekonfektion og kjoler, og ofte når det gjaldt andre større indkøb, eller når en ny forbindelse skulle optages eller en gammel forbindelse udgå. Nogle gange om året blev der foretaget indkøbsrejser til København for at se kollektioner og købe ind hos fabrikanter og modehuse. Det gjaldt også, når fabrikanter holdt udsalg i slutningen af en sæson. Mål for indkøbsrejser var også Herning, Silkeborg og Aarhus, men det almindelige var, at de rejsende regelmæssigt aflagde besøg med prøver og tilbud.

På salgssiden blev der lagt vægt på en venlig og omhyggelig betjening af kunden og en god service. Kunder kunne få prøver med hjem og varer i udvalg, så man hjemme i ro kunne overveje, hvad der skulle købes. Varer ombyttedes, hvis de da ikke havde været brugt, og mange opnåede rentefri kredit, adskillige havde løbende måneds- eller kvartalskonti. Det var en selvfølge, at kunderne fik varerne leveret, når og hvor de ønskede det. Kunder modtoges med et smil og venlighed, og efter salgets afslutning fulgtes kunden til døren ligeledes med tak, buk og et »på gensyn«. Langt de fleste varer hang eller lå utilgængelige for kunderne på stativer, på hylder i diske bag glas eller i skuffer, hvorfor kunderne var henvist til ekspedientens evne og villighed til at finde det rigtige frem.

Straks om morgenen orienterede Peter Jessen sig hos bogholderen om, hvordan de aktuelle finanser stod og om hvilke større dispositioner, der forestod. Resten af dagen var han ivrigt optaget af forretningens mange aktiviteter, også med at underholde kunder og animere til køb, almindeligvis rygende en stor cigar, hvilket ingen syntes at tage anstød af.

Krig og besættelse

I de år, artiklen her omfatter, var ikke så få af byens borgere tysksindede, en naturlig konsekvens af byens beliggenhed i grænselandet. I 20'erne og 30'erne opnåede tyske lister ved valgene mellem 27 og 34 % af samtlige afgivne stemmer. Der var tale om et ret stærkt tysk islæt i byen, og helt frem til 1945 var det almindeligt, at tyske familier, der ønskede det, blev betjent i forretninger på det tyske sprog.

Forholdet mellem danske og tyske i byen påvirkedes naturligvis af den nationalpolitiske udvikling, men i hverdagen levede man side om side og tog dagliglivets tørn. En del danske familier handlede kun hos danske handlende, og tilsvarende købte en del tyske familier kun ind hos tyske forretningsdrivende, men der var også mange familier, der ikke tog sådanne nationale hensyn og købte, hvor de fandt bedst. Generelt kan det siges, at der stod størst respekt omkring de personer, der klart bekendte sig som enten danske eller tyske, medens de såkaldte »blakkede«, som man ikke vidste, hvor stod, mødtes med mindre respekt. Peter Jessen lagde aldrig skjul på, at han var dansk og havde trods dette, mange tyske kunder.

Nationalsocialismens fremmarch i Tyskland i 30'erne og besættelsen i april 1940 medførte uundgåeligt en skærpelse af den nationalpolitiske spænding, hvilket også smittede af på samvær og kontakt mellem danske og tyske i byen. Afstanden blev større. Forretningsmæssigt fandt en vis hamstring sted både

Peter Jessen, Aabenraa

MANUFAKTUR
KONFEKTION

OG Udstyrs
FORRETNING

Aabenraa, 1911

1911 600 1911

ved krigsudbruddet og ved besættelsen. Mange sønderjyder huskede så udmærket den store varemangel under den første krig. Forretningerne søgte bedst muligt at foretage ekstraordinære indkøb, men muligheden herfor svandt hurtigt ind på grund af mangel på råvarer, og fordi fabrikker i Tyskland og i de tysk besatte områder omstilledes til krigsproduktion.

Selvom der indførtes visse rationeringer også af tekstilvarer, og der gennemførtes en produktion af standardtøj, tømtes lagrene alligevel ret hurtigt, og ved årsskiftet 1942/43 var hylderne i tekstilforretningerne tomme. I økonomisk henseende betød denne udvikling, at de velkonsoliderede forretninger fik frigjort kapital. Der var jo ingen varer at sætte penge i. Da det var uinteressant at placere denne »overskydende« kapital i bankerne, fordi renten var ekstrem lav, eller der slet ikke betaltes nogen, søgtes ofte andre muligheder for placering af den midlertidigt ledige kapital. Peter Jessen valgte at investere i fast ejendom og i danske aktier. Han havde jo selv oplevet den tyske inflationsperiode ved første verdenskrigs afslutning på nært hold. Han købte således i de år forretningsejendommen Storegade 8 og en villa på Jørgensgård, foruden skovparceller i Stubbæk og ved Agerskov samt et jordareal i Bovlund Enge, et areal, der kom fra hans fædrene gård i Vellerup.

Der var tale om midlertidige investeringer, og disse ejendomme solgtes da også efter krigen i takt med behovet for frigørelse af kapital til forretningens drift. I 1946 købte Peter Jessen af svogeren, amtslæge dr. med. Mads Michelsen, naboejendommen Storegade 19, hvor herreafdelingen hidtil havde haft til leje. I 1942 overtog Aabenraa Manufakturlager en mindre strikwarefabrik beliggende i Kølær ved Herning. Det skete for ad den vej at sikre Aabenraa Manufakturlager en øget varetilførsel, men også i håb om på længere sigt at

kunne oparbejde en egenproduktion af strikvarer til damer og børn. Varerne markedsførtes under navnet Acorn.

Besættelsen medførte også visse ændringer i medarbejderkredsen. Flere af de første års betroede medarbejdere søgte andet virksomhedsområde, men en ny generation ledere og mellemledere voksede op². I 1941 kunne der i alt tælles 35 medarbejdere i detail- og engrosforretning. I 1939 tiltrådte Peter Jessens ældste søn Johan Jessen en stilling i detailforretningen, men overtog i 1942 ledelsen af Aabenraa Manufaktur lager. Den næstældste søn Erik Jessen tiltrådte en stilling i detailforretningen i 1943.

Efterkrigsårene

Også efterkrigsårene betød unormale handelsforhold. Behovet for varer var stort. De private husholdninger havde i flere år slidt på tøjet uden at kunne foretage reelle fornyelser. Danske fabrikker kom på grund af råvaremangel kun langsomt i gang, så interessen samlede sig om at finde varepartier i udlandet. Firmaet foretog en del indkøbsrejser til England, hvor man, selv om landet havde været stærkt ramt af krigen, kunne trække på de muligheder, Commonwealth bød på. Disse indkøbsrejser gav dog kun begrænsede resultater, men i 1946 opstod der nye muligheder, idet der da kunne gennemføres såkaldte varebytteforretninger. Det var rene byttehandler. Der indgik ingen penge. Man byttede varer. Typisk var der tale om f.eks. at bytte fisk med spanske eller italienske kjolestoffer og bløde hvidevarer. Disse forretninger var for store til, at Peter Jessen kunne gennemføre dem alene. De blev da også almindeligvis organiseret af agenter og grossister, der sad inde med de rigtige kontakter og formåede at kombinere mulighederne.

Peter Jessen deltog i stort omfang i disse forretninger, der forudsatte, at deltagerne var i stand til at betale ofte måneder, før varerne blev leveret. En vis risiko var der således, men Peter Jessen kom igennem uden at notere større tab og blev i stand til at tilbyde ret store partier til de varehungrende kunder. De største indkøb omfattede lagenlærred, dynebetrækstof, vistrastoffer til gardiner og kjoler, dame- og herrecottoncoats, grønne oilskinsfrakker og flere store trækasser fulde af australske herresokker, de to sidstnævnte formentlig rester fra militærets lagre. Som kuriosum kan nævnes et parti småtneret uldstof, der blev syet til herrejakker. Det blev til så mange, at den blev kaldt Aabenraa-jakken, samt et større parti herrehatte, der dog viste sig at være meget langsomt omsætteligt.

Disse store varekøb blev et kærkomment supplement til de faste leverandørers løbende leverancer. Mange varer var hurtigt solgt igen til de »sultne«

Forretningens facade fotograferet under besættelsen. Til venstre de lejede lokaler i Storegade 15. Derefter følger hovedbygningen, hvis facade svarer til den oprindelige fra 1923. Til højre Storegade 19, hvor herre- og drengeafdelingen havde til huse. På gaden helt til højre ses en tysk soldat, der er ved at reparere sin bil.

kunder, hvilket medførte en stærk vækst i salget. I 1939 nåede salget knap 1 mio. kroner. I 1947 blev det på 2.7 mio. kroner og i 1949 3.2 mio kroner.

I 1951 kunne Peter Jessen fejre 40 års jubilæum. Det skete foruden ved jubilæumstilbud og modeopvisning også ved en større fest for medarbejdere på Grand Hotel, men Peter Jessen havde også grund til at være tilfreds. Salget gik fint og nåede i 1952 nær de fire millioner, hvortil kunne lægges et salg i Aabenraa Manufaktur-lager på 1,5 million, hvoraf halvdelen var egen strikvarefabrikation. I vurderingen af disse tal bør der tages hensyn til, at der under krigen og i årene derefter var tale om en del prisstigninger, der tog særlig fart under Koreakrigen 1950 – 53. I medarbejderskaren, der nu i alt nærmede sig 50, skete der naturligt løbende ændringer³.

I 1950 foretoges en udvidelse af udstillingslokalerne, idet Peter Jessen i ejendommen Storegade 15 lejede yderligere lokaler til udstillingsformål. Omkring samme tid købte Aabenraa Manufaktur-lager H.P. Hanssens hus i Nygade, der blev indrettet til lager og til strikvarefabrikken, der samtidig flyttede dertil fra Kølkær.

Organisationsform

Firmaet blev drevet som et personligt ejet firma indtil 1942, dog udskiltes Aabenraa Manufakturlager i 1936 som et særskilt aktieselskab. I 1942 fandt Peter Jessen tiden inde til at ændre firmaet til et interessentskab, hvori han også optog de fem børn. Interessentskabet omfattede kun forretningen, idet ejendommen forblev privat ejendom, der udlejedes til interessentskabet.

Interessentkapitalen blev fastlagt til 360.000,- kr., hvoraf Peter Jessen ejede 3/8 og hver af børnene 1/8. I 1952 forberedtes omdannelsen til aktieselskab, en omdannelse, der blev konfirmeret i foråret 1953 nogle måneder før Peter Jessens død. Aktionærerne var fortsat Peter Jessen og de fem børn. Efter Peter Jessens død overtog fru Anna Jessen hans aktiepost. Aktiekapitalen blev fastlagt til 800.000 kr.

Andre opgaver

Det er forståeligt, at der også fra anden side var bud efter den driftige købmand med den hurtigt voksende forretning, og Peter Jessen sagde ikke, som andre af erhvervslivets folk, nej.

Allerede i 1920 fik han de første tillidsposter, idet han blev udpeget som suppleant for borgmester Holger Fink i repræsentantskabet for den nyoprettede Sønderjyllands Kreditforening og tilsvarende i bestyrelsen for Ad. Greve Brockenhuus-Schacks Genforeningslegat. Fra 1922 til 1925 var Peter Jessen formand for ligningskommissionen og Hjelpekassen i Aabenraa og indvalgtes i 1925 i byrådet på den borgerlige fællesliste som repræsentant for Det konservative Folkeparti. I byrådet, hvor han sad indtil 1946, da han ikke ønskede at fortsætte, var han medlem af magistraten (økonomiudvalget) og viste særlig interesse for arbejdet i havneudvalget, skoleudvalget og for udviklingen på Aabenraa Sygehus. I en del år var han medlem af bestyrelsen for Sønderjyllands Højspændingsværk. Han var en trofast deltager i Aabenraa Handelsstandsforenings møder og deltog aktivt i de landsdækkende møder i Dansk Provintstextilhandler Forening og Dansk Textil Union.

Udviklingen i hans egen by, Aabenraa og dens omegn påkaldte sig naturligvis også interesse. Han tegnede aktier og andele i Grand Hotel, da det blev bygget, i Hotel Royal og Sønderjyllandshallen, ligesom han ydede bidrag til danske aktiviteter på egnen f.eks. til Løjt Sogns Forsamlingshus, Risehus og Søgårdhus m.fl. Han og familien var trofaste deltagere i Frederiksklubbens arrangementer, og han var med til at stifte Aabenraa Rotary Club. I 1950 blev han valgt til formand for Den Nordslesvigske Folkebanks bestyrelse. Arbejdet

i Det konservative Folkeparti omfattede han med stor interesse og hørte i mange år til partiets trofaste støtter, både lokalt og på landsplan. En enkelt gang var han valgmand ved et landstingsvalg, men brød med partiet eller rettere med Christmas Møller, da denne efter besættelsen anlagde sin yderst negative holdning over for Sydslesvigs fremtid.

Under besættelsen undgik Peter Jessen ikke bekendtskabet med Gestapo og dets danske hjælpere, idet man efter sabotagen på Callesens Motorfabrik i februar 1944 foretog en omfattende husundersøgelse på Bramsbjerg, hvor man troede, at den eftersøgte overretssagfører Holger Boeck opholdt sig. Det var nu ikke tilfældet, men den 31. maj kom Gestapo igen og arresterede Peter Jessen og alle fire sønner (Olaf i Aarhus og Peter Christian i Sønderborg) mistænkte for at have kendskab til våbentransporter.

Efter få dages arrestation blev alle dog løsladt, men Gestapos spor var ikke helt forkert, idet disponent Hans Mørup var medlem af modstandsbevægelsens syd- og sønderjydske regionsledelse. Han undgik ikke arrestation og måtte døje næsten otte måneders ophold i tyske koncentrationslejre, men nåede lykkeligt hjem ved krigsafslutningen. I 1950 blev han manufakturhandler i Faaborg.

I foråret 1953 konstateredes det, at Peter Jessen led af lungekræft. En operation fik ikke bugt med sygdommen, og Peter Jessen sov stille hen på Bramsbjerg i juli, kun 67 år gammel. Men han følte selv, at han havde haft et godt og indholdsrigt liv.

Peter Jessens virksomheder eksisterer ikke mere. Aabenraa Manufakturlager med strikvarefabrikken Acorn blev efter et nybyggeri på Østre Havnevej, i 1959 overtaget af Johan Jessen, men måtte lukke i slutningen af 60'erne.

Detailforretningen ophørte i 1989 efter 78 års virksomhed og led derved samme skæbne som næsten alle andre tilsvarende forretninger i provinsen. Med det brede vareudvalg og den omfattende service blev de for omkostningstunge i forhold til de opdukkende storbutikker og supermarkeder, der byggede på selvbetjening, hurtig omsætning, ringe service og lave priser.

En anden konkurrence mødte de blandede forretninger fra et stærkt stigende antal specialforretninger, mange som led i landsdækkende kæder, der overtog store dele af salget i tæpper, herretøj, damekonfektion og kjoler samt modevarer.

De blandede manufakturforretninger i de danske købstæder havde haft deres tid.

NOTER

1. I 1959 solgte Anna Jessen ejendommen. Den blev derefter benyttet som eksterntatskole for psykisk handicappede børn.
2. Prokurist Johannes Andresen, der i 1920 havde beholdt sit tyske statsborgerskab, søgte andet virksomhedsområde, hvilket også den mangeårige medarbejder, Mathias Frost gjorde. Andresen var i mange år derefter bosat i Sydslesvig, og Frost åbnede nogle år efter krigen en damekonfektionsforretning i Vestergade i Aabenraa. Af de ledende medarbejdere herefter kan foruden de tidligere nævnte Georg Petersen, Peter Sørensen, Maren Madsen, Christian Beck og Ellen Rasmussen, nævnes Dagmar Brandt, Olaf Christensen (der senere drev gardinforretning i Nørreport), Detlef Clausen (senere hos Orbesen i Haderslev), Kaj Grønfeldt, (senere manufakturhandler i Gelsted), Margrethe Hansen (kassererske), Hans Mørup, Emil Schmidt og Wilhelm Wernicke, der senere drev manufakturforretning i Svinget.
3. Foruden sønnerne Olaf og Peter Christian Jessen kan af de mere ledende medarbejdere nævnes Edith Buch (kjoleafdelingen), Peter Christensen (herreafdelingen), Aksel Frederiksen, Arne Hansen, Memborg Knudsen, Helge Kristiansen og Gunder Petersen (systemen).

Forretningen set sydfra i 1951. Helt tilbage i billedet ses de nye udstillingslokaler, der netop er taget i brug.

Det skjulte spil

af *Bjørn Svensson*

Da en grænserrevision tegnede sig efter Tysklands nederlag i den første verdenskrig, søgte ministeriet Zahle at sikre den kommende landegrænse ved at få Nordslesvigs genforening med Danmark gennemført i et samarbejde med den tyske regering, men disse bestræbelser, der tilsigtede at forhindre eller formindske Fredskonferencens indblandingmuligheder, måtte skjules både over for den danske opposition og de allierede sejrherre.

Bjørn Svensson kaster nyt lys over »det skjulte spil« og dermed over et kapitel i grænsestriden, der trak megen bitterhed efter sig.

Det er hævet over al tvivl, at Troels Finks tre bind om tiden »Da Sønderjylland blev delt 1918-1920« vil blive stående som standardværket om grænsedragningen i 1920 og dens historie. Det kan der gives mange og gode grunde for. Men også et standardværk kan behøve afpudsning, og Troels Fink har med sin artikel i Sønderjyske Årbøger 1980 om Flensborgspørgsmålet selv erkendt, at der kan være brug for uddybning og udfyldning.

Med et andet udgangspunkt end Troels Finks har jeg i artikler i Sønderjysk Månedsskrift søgt at bidrage til en belysning af grænsespørgsmålet, der i højere grad sætter projektørerne på fra oppositionssiden, ligesom det er sket i min bog »Tyskerkursen«. Det er i forlængelse heraf, man skal se min skildring i »Det skjulte spil« af den balancegang mellem hensynet til den tyske taber og de allierede sejrherre, som regeringen og dens støtter forsøgte sig med i oktober/november 1918, idet jeg særlig fremhæver de forhold, som de implicerede ønskede at holde skjult.

Planen om et dansk-tysk fait accompli

Det var det radikale ministerium Zahle med Th. Stauning som socialdemokratisk støtteminister, der fik arbejdet med at løse grænsespørgsmålet.

Troels Fink har kridtet banen korrekt op med sin konstatering af, at udenrigsminister Erik Scavenius den 23. oktober 1918, da fællesmødet mellem Rigsdagens to ting blev holdt, var kommet til klarhed over, at det dansk-tyske grænsespørgsmål før eller siden ville komme for Fredskonferencen, men dog fandt han det lige vigtigt for Danmark, at løsningen mødte forståelse fra tysk side.¹ Fink noterer, at det var »kun som følge af situationens pres, at Scavenius

opgav tanken om en dansk-tysk forhåndsforståelse«. ² Men endnu under en drøftelse mellem ministre og partiformænd den 17. oktober hævdede Scavenius det standpunkt, at sagen måtte lægges fast før Fredskonferencen. ³

Erik Scavenius har i sin bog »Dansk udenrigspolitik under den første verdenskrig« lagt et tæt røgslør over sin holdning til grænsespørgsmålets løsning. Da den danske gesandt i Berlin, grev C. Moltke, i november 1914 foreslog at rette en henvendelse til den tyske regering for at fremkalde en ændret tysk holdning i det nationalpolitiske mellemværende, afslog Scavenius at gøre det »nu«. Og så fortsatte han i bogen med at understrege, at så meget mindre kunne han tænke sig muligheden af at indlede direkte dansk-tyske statsforhandlinger efter det tyske nederlag i 1918, thi dette at rejse spørgsmålet over for den tyske regering »måtte være en opgave for de danske slesvigeres repræsentant i Berlin, rigsdagsmand H.P. Hanssen, og jeg billigede derfor, at professor Aage Friis rejste til Berlin for at orientere ham om den danske regerings politik«. ⁴

Denne fremstilling er ikke blot værdiløs. Den er direkte vildledende.

Der havde nemlig været flere faser i udenrigsministerens vurderinger. Den 10. februar 1917 regnede Scavenius med to mulige udfald af krigen. Hvis Tyskland sejrede, kunne det i det højeste ønskes, at Nordslesvig fik en art Luxembourg-stilling med selvstyre og fritagelse for værnepligt. Men det bedste ville være en udsoning mellem Tyskland og England, så Tyskland tilbagegav Nordslesvig imod, at England betalte med kolonier ude i verden. ⁵ – En dansk ønskedrøm!

Et vendepunkt i holdningen kom under en sammenkomst mellem de ledende ministre hos regeringschefen, C.Th. Zahle, den 23. september 1918. Da tegnede der sig for regeringen en tredje mulighed, som Scavenius i 1917 ikke havde værdiget en overvejelse, nemlig, at Tyskland kunne lide nederlag, foreløbig dog kun som en forventet tilbagegang udstrakt over lang tid, men tilstrækkelig tydelig til, at forsvarsministeren, P. Munch kunne pege på et nyt perspektiv:

»I samtalens løb gjorde jeg en bemærkning til Scavenius om, at det var jo bedst, om han kunne forekomme de chauvinistiske bevægelser ved at enes med tyskerne om Nordslesvig i god tid. Han sagde, at det kunne jo kompromittere over for Ententen. Jeg svarede, at jeg ikke var sikker på, at det hele ikke havde udviklet sig således, at det nu kunne ske uden at kompromittere....« ⁶

Munchs tanke blev til regeringens politik. Zahles holdning refereres af Aage Friis efter en samtale mellem dem den 9. oktober 1918 ifølge Fink således: »Vi drøftede, hvorvidt en ordning skulle tilvejebringes i forståelse med Tyskland, hvad vi begge anså for det heldigste, eller om det var muligt, gennem henvendelse til Ententemagterne og rejsning af kravet ved den almindelige fredsforhandling.« ⁷

Grev Ulrich Brockdorff-Rantzau (1869-1928) var tysk gesandt i København 1912-18. Som sådan var han en central person i »det skjulte spil« om Sønderjyllands fremtid. I 1919 blev han udenrigsminister i ministeriet Scheidemann, hvor han nægtede at underskrive Versailles-traktaten. Derfor trådte han tilbage i juni 1919.

Her ses greven siddende i midten sammen med den tyske republikks udenrigsministerium. Foto 1919 i Det kongelige Bibliotek.

Citatet er imidlertid forkert. I originalen står der ikke »muligt«, men »umuligt«, og i stedet for »i forståelse med Tyskland« skal ordlyden være »i forståelse alene med Tyskland«.⁸

Det er på baggrund af originalens skarpere formulering, man skal se udenrigsministerens forhandling med den tyske gesandt, grev Ulrich Brockdorff-Rantzau, samme dag, den 9. oktober 1918. Scavenius ønskede at præsentere de allierede for et *fait accompli*. Da Rantzau spurgte, om Danmark ikke kunne henvende sig til den tyske regering med ønsket om at få løst grænsespørgsmålet, svarede Scavenius, at det kunne skade over for Ententemagterne, der kunne opfatte det som en separataftale, som indeholdt løn for holdningen under krigen. Scavenius, der delte den opfattelse, at det var bedst både for Danmark og Tyskland at få den sag ordnet før en almindelig fredskonference, foreslog i stedet, at den tyske regering »af egen fri drift« skulle tilbyde den nordslesvigske befolkning en afstemning om overgang til Danmark. »Forhandlingen med Danmark kunne da komme bagefter og indskrænkes til en forhandling om udførelsen af overgangen.«

Rantzau, der skulle rejse til Berlin dagen efter, erklærede at ville virke af al magt for gennemførelsen af Scavenius' plan. Men forinden havde han endnu en samtale med den danske udenrigsminister, efter at denne havde konfereret med Zahle, der ville have Friis sendt til Berlin for at sikre sig, at H.P.Hanssen ikke krydsede regeringens politik. »Det var dog endt med, at Scavenius anså det for bedre, at Hanssen blev underrettet fra den tyske regering om, at der var villighed til imødekommenhed, men at han måtte holde sig tilbage.« Rantzau fik omgående den nødvendige orientering.

Denne fremstilling, som vi skylder P.Munch⁹, viser jo, at Scavenius i hvert fald på dette tidspunkt ikke lagde det hen til de danske slesvigere at rejse grænsespørgsmålet, og at Friis heller ikke skulle rejse til Berlin for at opmuntre H.P.Hanssen til at gøre det, men at Scavenius tværtimod ville søge at få den tyske regering til at afholde Hanssen fra det, som Scavenius i sine erindringer fremstiller som dennes opgave.

Grev Rantzau fremlagde den scavenianske plan for den tyske regering i et memorandum, som han færdiggjorde i Berlin den 17. oktober. Men samme dag blev Scavenius bremset noget i mødet med de danske partiledere. Scavenius gav et referat af mødet til den tyske chargé d'affaires i København, Wittgenstein, der på dette grundlag indberettede til Berlin, at afgørelsen efter dansk opfattelse først kunne komme paa Fredskonferencen, men at et tysk tilsagn til de dansktalende befolkningsdele dog kunne lette forhandlingerne.¹⁰

Socialdemokraten Th. Stauning havde på mødet den 17. oktober taget skarpt afstand fra at føre grænsespørgsmålet frem på Fredskonferencen. Han stolede på, at hans tyske partifæller ville tage initiativ til at ordne sagen forinden.

I krigens andet år havde Stauning med den tyske partiledelse haft en drøftelse, som han – for umistænksomt – i Socialdemokraten den 31. oktober 1915 udlagde som en bekræftelse på, at det tyske socialdemokrati fremdeles over for Nordslesvig hævdede selvbestemmelsesretten med henblik på samhörighed med en nation.

Først to år efter dementerede det tyske socialdemokrati Staunings udlægning. I et memorandum af 12. juni 1917 frakendte SPD nordslesvigerne folkenes selvbestemmelsesret med den begrundelse, at det her ikke drejede sig om et folkeslag, der havde haft politisk uafhængighed i et selvstændigt statsliv. Nordslesvig kunne derfor kun tilkomme autonomi inden for det tyske rige.

Efter denne skuffelse måtte de danske socialdemokrater tilslutte sig et hollandsk-skandinavisk fredsforslag af 10. oktober 1917, som for Nordslesvigs vedkommende anbefalede en fredelig overenskomst mellem de to lande efter en forudgående folkeafstemning, – en uforpligtende formulering, der bærer præg af Staunings pennenføring. Det var også efter dansk ønske, at det blev betonet, at spørgsmålet ikke havde sammenhæng med krigen og dens afslutning.

Endog dette sagtmodige fredsforslag blev afvist af de tyske partifæller. Først i august-september 1918, da nederlaget truede, kunne de – og selv da kun med visse forbehold – bekvemme sig til at acceptere de hollandsk-skandinaviske fredstanker og blot som et forhandlingsgrundlag.¹¹

Alligevel optrådte Stauning som optimist på mødet den 17. oktober 1918. Men han gjorde også sit til at fremkalde det ønskede resultat. Næste dag, den 18. oktober, rettede han skriftligt en henvendelse til de to partifæller i den tyske regering, Gustav Bauer og Philipp Scheidemann. Af diskretionshensyn var den stilet til den ledende tyske socialdemokrat, senere rigspræsident Friedrich Ebert. Formelt var der kun tale om et brev fra en dansk socialdemokrat til en tysk partifælle, men i realiteten var det en henvendelse fra et medlem af den danske regering til den tyske regering.

Minister Th. Stauning gentager i brevet Scavenius-forslaget om, at Tyskland »på eget initiativ« i en erklæring skulle tilbyde den nordslesvigske befolkning selvbestemmelsesret og samtidig bebude, at den tyske regering ville søge kontakt med den danske regering vedrørende de former, under hvilke spørgsmålet kunne løses, altså med hensyn til grænse, afstemning osv.¹²

Stauning forklarer udførligt de mange fordele ved denne plan for begge lande og for begge de socialdemokratiske partier, idet man berører Ententen det agitationsstof, sagen ellers frembyder. Stauning forsikrer, at hans parti deler disse synspunkter, og tilføjer med streg under, at den samme opfattelse også råder andetsteds, hvilket må sigte til den danske regering. I det hele taget kunne han jo ikke gå ind i denne aktion uden sikkerhed for, at udenrigsminister

Scavenius ville tage vel imod en sådan tysk henvendelse, selv efter det bremsende møde med partilederne dagen før. Man må gå ud fra, at aktionen er foretaget i mere eller mindre direkte forståelse med Scavenius.

Men alt skulle holdes hemmeligt. Stauning fremhæver, at den danske regering af hensyn til Ententen er afskåret fra at henvende sig officielt til Tyskland, og han sætter tykke streger under nødvendigheden af at hemmeligholde brevet med hensyn til såvel indhold som afsender.

Vi kender ikke den behandling, Staunings brev fik. Men rygterne om en dansk henvendelse til Berlin tog fart et par dage efter. At de blev dementeret både fra dansk og tysk side, siger intet. Hvis det drejede sig om Staunings brev, var det jo forud hjemfaldet til dementier. Men kunne der være tale om andet?

I danske regeringskredse gættede man først på Wittgenstein, men da han nægtede at have været for åbenmundet om den orientering, han havde fået af Scavenius, afviste regeringen det hele som rygter, der savnede ethvert grundlag. Selv om altså Scavenius tilsyneladende havde givet Wittgenstein et grundlag. Forsvarsminister P. Munch og Aage Friis tænkte også på H.P.Hanssen som en mulighed, og Harald Jørgensen har senere gættet på grev Rantzau som kilden¹³, men ingen af dem passer ind i billedet. Det gør derimod Stauning.

H.P.Hanssen noterer i sin dagbog den 20. oktober 1918: »Da jeg i dag ville forlade Rigsdagen, blev jeg standset af dr. Friedegg, som fortalte, at han havde en vigtig nyhed til mig. Der var indløbet en dansk note til Berlin, som rejste det nordslesvigske spørgsmål. Han kom lige fra Udenrigsministeriet, hvor man havde meddelt ham det. Noten var blevet overrakt af den danske chargé d'affaires, da gesandten var i København. Dr. Friedegg havde straks ladet meddelelsen gå videre til sit blad i Wien.«

Oplysningerne er for konkrete til, at det hele kan være grebet ud af luften. Man ved, at der ikke er afleveret en officiel note. Der kan derfor kun være tale om en uofficiel henvendelse. Vi ved endvidere:

1) at Friedegg lige er kommet fra Udenrigsministeriet, 2) at han der er blevet orienteret om en dansk henvendelse, 3) at den hævdes overrakt af en mand fra det danske gesandtskab, der er angivet som chargé d'affaires, og at hans optræden er begrundet med, at gesandten selv er i København, hvilket i hvert fald er korrekt.

Derudover har intet kunnet kontrolleres. Henrik Kauffmann gjorde tjeneste i det danske gesandtskab i Berlin på den tid, men desværre indeholder hans privatarkiv i Rigsarkivet udelukkende sager fra hans tid i U.S.A.

Det kan tænkes, at det danske udenrigsministerium har hjulpet Stauning med at give hans brev en hurtig og sikker fremsendelse under de urolige forhold. Og formodningen om en Stauning-sammenhæng styrkes af en oplys-

ning i Hamburger Fremdenblatt den 20. oktober om, at den danske henvendelse indeholdt ønske om at få gennemført et traktatpunkt fra 1860'erne, der ikke havde fundet afgørelse (sigtende til Pragfredens § 5). Det var just, hvad Stauning havde peget på i sit brev i håb om, at det kunne lette de tyske socialdemokrater opgaven at henvise til, at det var Bismarck, der havde fået § 5 annulleret. Scavenius og Friis-kredsen var derimod bange for at genoplive § 5, fordi det ville kunne styrke kravet om at få Flensborg, som i 1860'erne havde dansk flertal, med til Danmark.

Der kunne imidlertid ikke komme noget ud af den plan, Erik Scavenius havde fremlagt, hverken via grev Rantzau eller gennem Staunings socialdemokratiske regeringskontakter i Berlin. København havde forset sig paa sine egne problemer i den grad, at man overså, at Berlins vanskeligheder ikke var mindre, men tværtimod blev forøget af de protester, der kunne ventes fra modstanderne af rigets amputation, her især fra Prøjsen og Slesvig-Holsten. Skulle man gå den vej, ønskede Berlin, at udspillet kom fra den danske regering.

Aage Friis forhandler i Berlin for Scavenius

Den 8. november 1918 havde situationen udviklet sig sådan, at professor Aage Friis besluttede at rejse til Berlin. Han har i »Tilskueren« maj 1921 skrevet en beretning om sin rejse, en redegørelse, der angiver at være »uden forbehold af nogen art« om det virkelige sagsforhold i sammenhæng. Men der var ikke desto mindre væsentlige forbehold; i et notat i sine papirer 1930 har Friis erkendt, at adskilligt i de oprindelige optegnelser måtte udgå af aktuelle hensyn, fordi kampen om grænseafgørelsen endnu rasede i 1921.

Endvidere har Friis i Tilskueren oplyst, at rejsen blev besluttet for at efterkomme et gentagne gange fra H.P.Hanssens side udtalt ønske om, at han skulle komme til Berlin. Dette er blankt urigtigt. Den 17. oktober 1918 havde Hanssen endda gennem kaptajn Ramm fra Røde Kors afvist et tilbud fra Friis om at komme til den tyske hovedstad. Friis gentog derefter sit forslag i breve til Hanssen den 23. og 31. oktober, men uden at denne reflekterede. Han pegede i stedet på de opgaver, Friis burde løse i København. Aage Friis har altså fundet det hensigtsmæssigt at skjule den virkelige begrundelse for rejsen. Hvorfor?

Forklaringen skal nok søges i, at Aage Friis var blevet en ivrig makker for udenrigsminister Erik Scavenius i det slesvigske spil. De havde ellers ligget på krigsfod efter et voldsomt opgør i 1910, da Scavenius fejlagtigt havde troet, at Friis havde modarbejdet hans ønske om at få gesandtposten i Berlin. Efter

I marts 1919 blev der sendt en kongerigsk-slesvigsk delegation til fredskonferencen i Paris. På fotografiet af delegationen ser man flere af hovedpersonerne fra »det skjulte spil«. Fra venstre Andreas Grau, Nis Nissen, Emil Glückstadt, H. D. Kloppenborg-Skrumsager, H. P. Hanssen, Niels Neergaard, Alex. Foss, C. V. Bramsnæs, P. Munch og H. N. Andersen. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydsvenslg.

at de havde trakteret hinanden med uforskammetheder, sås de ikke før den 13. oktober 1918. Det var den såkaldte Oktoberadresse, der bragte dem sammen.

Da Aage Friis sent lørdag aften den 12. oktober fik meddelelse om det tyske svar til præsident Wilson, der varslede snarlige fredsförhandlinger, spekulerede han en del på »vigtigheden af, at vi hurtigt kom til en separat forståelse med Tyskland. Håbet stod jo til at kunne komme en fredskonference i forkøbet. Derfor var det af betydning at stoppe Ejdermændene, og dette skete bedst ved et fornuftigt opråb, der stillede dem over for et fait accompli«.

Dette opråb konciperede Friis næste morgen kl. 4-6, han læste det for H. V. Clausen kl. 8, mødte kl. 9.30 op hos statsminister Zahle, der sluttede sig til forslaget, og det samme gjorde Erik Scavenius, da han indfandt sig. Scavenius foreslog en enkelt ændring til sikring af et tysk mindretal (uden tilsvarende ord om et efterladt dansk mindretal), og han ønskede derefter opråbet frem hurtigst muligt, dels for at tage brodden af Ejderagitationen og bremse dens bestræbelser på at sætte Ententen i bevægelse, dels for at give baggrund for den henvendelse, han agtede at rette til grev Rantzau, når denne vendte tilbage fra Berlin.

Samme dag havde Friis indbudt de tre planlagte medunderskrivere af oprå-

bet (Oktoberadressen) til at drøfte sagen. Det var det såkaldte »Treklover«, H.V.Clausen, H.L.Møller og M.Mackeprang, hvoraf den sidste havde medbragt et udkast, som dog ikke kom op af lommen, da nu Friis viste sig med regeringens tilslutning i ryggen. Når adressens forfatter, Aage Friis, ikke selv trådte frem som underskriver, var det sikkert for at afværge indtryk af, at udenrigsministeren gennem ham stod bag adressen.¹⁴ I stedet underskrev Harald Høffding.

Oktoberadressen var et besynderligt opråb, der prisgav neutraliteten og var en klar provokation over for Ententen, skønt det var dens sejr, der havde givet de danske håb om en genforening, som ellers måtte anses for udelukket. Medens de allierede endnu lod våbnene tale for at få kejseren fjernet, den prøjsiske militarisme knust og den tyske forfatning demokratiseret, henvendte opråbet sig til det endnu eksisterende kejserlige Tyskland og ønskede det en hæderfuld fremtid og lykke, knyttet til en forsikring om den danske vilje til at bygge bro mellem de tidligere fjender, hvilket i den givne situation alene var et tilbud til de tyske tabere. Hvorefter man indtog den ærbødige position: »Vi danske mænd og kvinder vender os til det tyske folk med indtrængende henstilling om højhertet og klogt at lade den folkelige retfærdighed ske fyldest også over for vort folk!«¹⁵

Det var dette program, denne tyskerkurs, der i efteråret 1918 knyttede de to tidligere fjender, Erik Scavenius og Aage Friis, sammen i fælles virke. Samarbejdet blev tæt. Alle ændringer i adressen blev til godkendelse forelagt udenrigsministeren, der havde langt mere at gøre med den, end han ville være ved.¹⁶ Ministeren kunne kalde professoren til samtale med den tyske gesandt, og når Friis formandede H.P.Hanssen med oplysning om, at han efter »Trekloverets« mening burde skrive til syv formænd for nationale foreninger for at standse deres »foryrkede agitation« i uønsket retning, så var Scavenius hemmelig bagmand. Derimod skjulte Aage Friis ikke, at det var Scavenius, der havde bedt ham forklare H.P.Hanssen betydningen af de nordslesvigske ønskers karakter:

»Jeg er bedt om at sige dig med alt eftertryk, at du må sørge for, at der ikke på dette punkt kommer kludder i og fra Nordslesvig. Instruer dine folk i Nordslesvig om absolut at modsætte sig al tale om en sydligere grænse, og skriv til rektor Hansen derom i så kategoriske udtryk som mulig. Det eneste, der kan bringe Ententen til at fravige grundprincippet, vil være den opfattelse, at nordslesvigerne selv vil noget andet. Derfor pas på dette punkt; det er i virkeligheden den eneste fare for en sund og forstandig udvikling af spørgsmålet.«¹⁷

Det er naturligvis også Erik Scavenius, der afgør, om Friis skal tage til Berlin for yderligere at manuducere H.P.Hanssen i, hvad nordslesvigerne

skulle mene. Scavenius foretrak længe at beholde Friis i København, men han sagde ja, da Friis meldte sig med rejseønsket den 8. november. Den dag havde Friis nemlig modtaget et alarmerende brev fra H.P.Hanssen, skrevet den 6. Der var to ting i brevet, der må have virket opskræmmende paa Aage Friis og skabt bekymring hos Scavenius. Dels åbenbarer H.P.Hanssen, at Flensborg alligevel kan blive et problem. Dels forlanger han nu et dansk initiativ:

»Du må absolut ikke vente, at regeringen [i Berlin] vil give os bestemte tilsagn. Hvad skulle bevæge den dertil? Den har efter tysk synspunkt strakt sig overordentlig vidt med dr. Davids erklæring til mig, som jeg omtalte i mit sidste brev. Den er rede til at lade operationen foretage. Men aktionen må foretages af dem, der skal udføre operationen. Det er Danmark, der som krævende og modtagende her må tage affære. Det er dog selvindlysende. Men i Danmark er man endnu altfor passivt afventende.«¹⁸

H.P.Hanssens brev tvang Friis til Berlin. Da han nåede frem den 12. november kort før midnat, var situationen imidlertid totalt forandret. Det kejserlige Tyskland, som Aage Friis havde tilønsket en hæderfuld fremtid, eksisterede ikke mere. Republikken var udråbt den 9. november, kejseren var flygtet, socialdemokraten Friedrich Ebert var blevet rigskansler, seks folkekommissærer havde overtaget den øverste regeringsmagt den 10. november, og våbenstilstanden var trådt i kraft den 11. november.

H.P.Hanssen var straks i fuld gang med at udnytte sine gode socialistiske kontakter for at tilvejebringe den bindende erklæring fra den nye regering om viljen til at gennemføre folkenes selvbestemmelsesret i Sønderjylland, som han i brevet af 6. november ikke havde regnet med at kunne få fra den gamle regering. I første omgang havde de nye folkekommissærer dog så travlt med større problemer, at diskussionen om den dansk-tyske grænse måtte udskydes.

Men Troels Fink undervurderer H.P.Hanssens indsats, når han skriver: »Hvad ikke var lykkedes for H.P.Hanssen, det lykkedes nu for Aage Friis. Den 13. november fik han først kontakt med understatssekretær dr. David...; sammen gik Aage Friis og dr. David derpå til udenrigsminister dr. Solf. Han var villig til at komme med en erklæring, hvis man blot kunne finde en form.«¹⁹

Disse kontakter fik Aage Friis ikke den 13., men først den 14. november. Hans forsøg den 13. havde været forgæves. Resultaterne denne dag blev faktisk opnået af H.P.Hanssen, idet han fik samtaler med ikke mindre end tre folkekommissærer: Haase (under hvem dr. Solf fungerede som en næppe tålt udenrigsminister), Scheidemann og Landsberg. Alle tre var positive, og Haase lovede at skrive erklæringen og at fremskaffe de andre folkekommissærers godkendelse af den.²⁰

Den 14. november kl. 7 kom Friis til H.P.Hanssen, som udtrykte sin glæde over, at han nu ville få den ønskede erklæring. Han aftalte dog med Friis, at

denne skulle se at få en samtale med Haase, »for at jeg under alle omstændigheder kunne få den erklæring, der var stillet mig i udsigt, inden aften, da jeg ikke kunne opsætte min rejse længere, hvis jeg skulle nå til Folkehjem i rette tid«.

I denne forbindelse fik Friis af H.P.Hanssen et nummer af Hejmdal med det opråb, Hanssen den 1. november havde sendt til underskrift i Nordslesvig, og som under henvisning til, at Tyskland loyalt ville opfylde præsident Wilsons program, indtrængende opfordrede Rigsledelsen til ved den forestående fredslutning at løse det nordslesvigske spørgsmål på grundlag af folkenes selvbestemmelsesret.

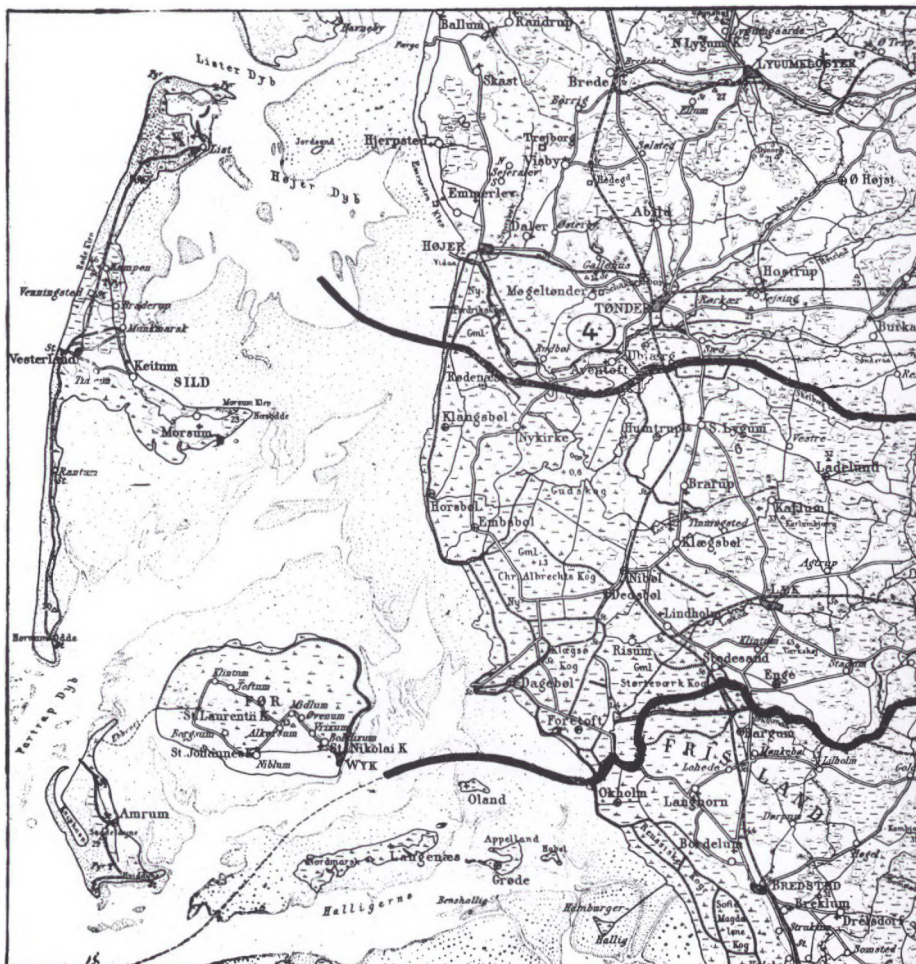
Når opråbet er offentliggjort, har den tyske regering atter ordet, noterede H.P.Hanssen i sin dagbog den 1. november. Nu var offentliggørelsen sket og det med underskrifter, som repræsenterede 287 danske foreninger i Sønderjylland, herunder iøvrigt også en række foreninger i Flensborg, som H.P.Hanssen ikke havde tiltænkt retten til at stemme.

Den tyske regeringserklæring, som Friis modtog, gav et direkte svar på dette opråb og konkluderede: »Den tyske regering står derefter på det standpunkt, at også det nordslesvigske spørgsmål i henhold til præsident Wilsons fredsprogram bør løses på grundlag af den pågældende befolknings selvbestemmelsesret.«

Skal man dele fortjenesten, må man nok erkende, at H.P.Hanssen havde gjort det grundlæggende arbejde, og at Aage Friis i denne sammenhæng hovedsagelig havde fungeret som postbud, omend med æren for, at Hanssen fik sin erklæring med til Folkehjem. H.P.Hanssen må have vurderet det på lignende måde, for i sin artikel i bind VIII af »Det danske folks historie«, side 446, omtaler han alene sin egen rolle. Friis nævner han ikke.

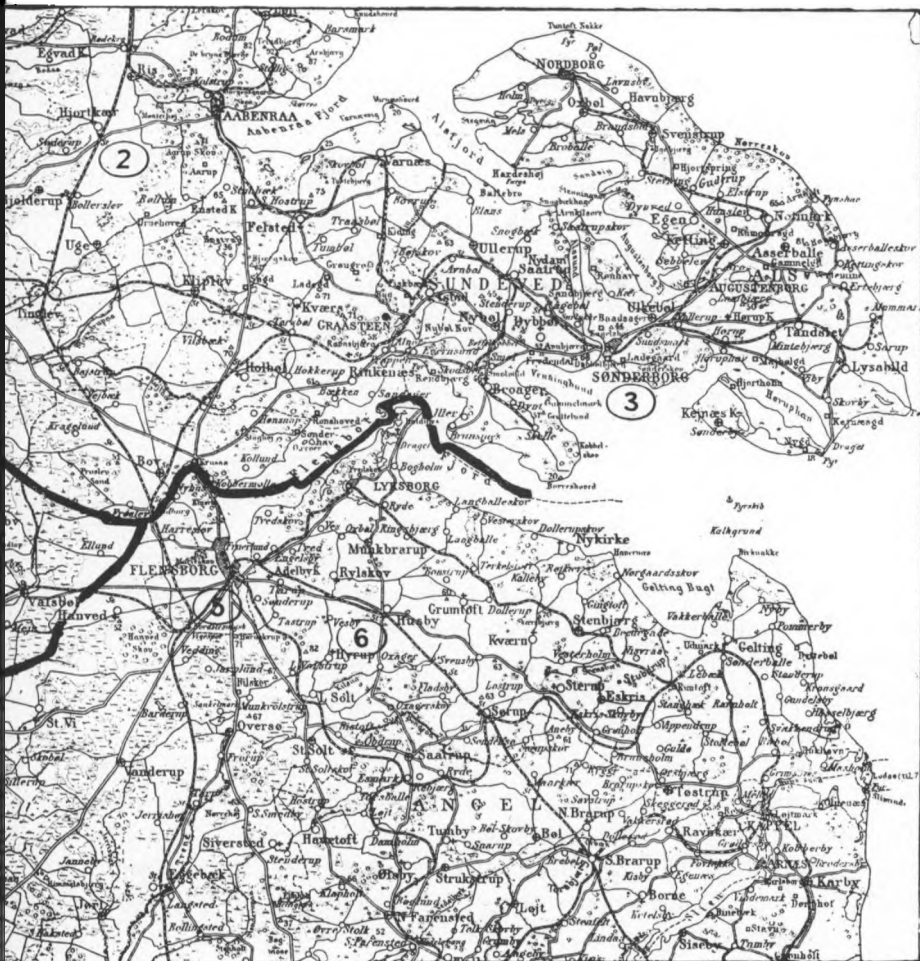
Aage Friis har i Tilskueren forklaret, hvorfor man ikke på Folkehjem kunne nøjes med det tyske underhåndstilsagn til H.P.Hanssen. Men han udelod fra originalen denne afslørende begrundelse fra H.P.Hanssen: »Det ville vanskeliggøre at fastslå den nationale grænse, idet der var en hidsig agitation i gang fra Danevirkemændenes side, særlig i Flensborg.« – Det var med andre ord behovet for et taktisk modtræk over for Flensborg, der skabte hastværket med at få den officielle regeringserklæring fra udenrigsminister Solf med til Folkehjemsmødet.

Aage Friis var mistænkt for ud over postbudrollen at have andre opgaver at varetage under sine forhandlinger. For eksempel oplyste H.D.Kloppenborg-Skrumsager senere, at han havde det indtryk, at Hanssen og Friis tumlede med noget, som Nis Nissen og han selv, skønt begge landdagsmænd i Berlin, skulle holdes uvidende om. Nissen kom en dag og var fortrydelig over, at Hanssen havde blæst ham ud af sit værelse, da han havde en forhandling

I sin pjec »Før Afgørelsen« fra 1918 angav H. V. Clausen på et kort de to grænselinier, som han fandt forsvarlige. Det var den nordligste af disse to linier, som trekløveret Scavenius-Friis-H. P. Hanssen arbejdede for.

(hvori indenrigsminister Breitscheid deltog), som Nissen ikke måtte være med til. »At man har bundet sig til Skelbækken, foreligger der ingen beviser for, men uden sådant forstår man jo dårligt den hysteriskhed, hvormed man har holdt på denne uheldige linie.« Hanssen har afvist, at ministeriet Zahle har øvet nogen indflydelse på Vælgerforeningens grænsesætning, »men vejen dertil var i hvert fald kort, når man havde professor Friis til hånd«. – Såvidt Kloppenborgs mistro.²¹

Faktisk havde Friis i Berlin diskuteret den fremtidige grænse såvel med Prøjsens indenrigsminister, dr. Breitscheid (der havde været villig til at tage med H.P.Hanssen for at tale i Aabenraa)²², som med udenrigsminister Solf. Over for Solf havde Friis fremhævet nordslesvigernes ønske om en national deling efter en fri folkeafstemning, og Solf spurgte så, hvilken grænse, der ville blive resultatet af en sådan afstemning. Da Friis udpegede Clausens linie (nord om Flensborg syd om Tønder), satte Solf spørgsmålstegn ved Tønder. Dette var den fremstilling, Friis gav i Tilskueren. Men i det originale manuskript formulerede Friis det noget anderledes: »Han spurgte mig, hvilken grænse jeg ønskede; jeg gav forklaring, hvorpå han tog et stort kort frem...«. – Nu spørger

den tyske udenrigsminister næppe en dansk besøgende, hvilken grænse »han« ønsker, for at få en privat ønseseddel.

Troels Fink har i de tyske akter fundet denne notits af Solf: »Professor Aage Friis har forhandlet med understatssekretær David og mig om muligheden af en grænselinie nord om Flensborg og syd om Tønder. Tilsagn er ikke givet ham fra vor side, men hans forslag er dog taget under velvillig overvejelse.«²³

Formuleringerne er afslørende. Den tyske udenrigsminister »forhandler« ikke grænsespørgsmål med en tilfældig privatmand. Endnu mindre overvejer han at give denne et tilsagn om en bestemt grænselinie. Friis er med andre ord blevet modtaget som repræsentant for den danske udenrigsminister.

Aage Friis har i Tilskueren givet et uskyldigt referat af den samtale, han havde med grev Rantzau inden afrejsen til Berlin. Han har her bare ikke medtaget Rantzaus usmykkede formulering. Af Friis' optegnelser fremgår, at Rantzau »meget gerne ville have, at jeg skulle tale med dr. David og Solf og understøtte hans synspunkter, som jeg jo kendte«, og at han gerne ville advisere det tyske udenrigsministerium om Friis' komme. Rantzau har altså introduceret Friis og har givetvis præsenteret ham som tilknyttet Scavenius.

Den 31. oktober var Rantzau og Friis blevet enige om det ønskelige i at fjerne den egentlige afgørelse fra Ententen, men det forudsatte ifølge Friis, at regeringen i Berlin hurtigst muligt »ganske utvetydigt anerkendte den Hanssenske grænse« nord om Flensborg, men syd om Tønder.

Grev Rantzau var den 4. november over for Friis gået ind på denne tankegang og havde erklæret sig enig i, at nu gjaldt det om at få den tyske regering til hurtigst muligt at proklamere en national grænse, der kunne tilfredsstille de danske og Danmark. Friis lovede Rantzau »absolut tavshed om dette, ikke fordi – som R. udtrykte sig – det var ham ganske ligegyldigt, om han blev skældt ud for landsforræder, men sagen ville blive ødelagt, hvis der sivede det mindste ud derom«.

Antagelig gik det forslag fra Friis, som Solf havde lovet velvillig overvejelse, da ud på, at den tyske regering ikke skulle nøjes med at acceptere selvbestemmelseretten, men tillige begrænse den ved at proklamere sin tilslutning til en ny grænse nord om Flensborg og syd om Tønder (med afstemning nord for denne linie) for derved at gøre det vanskeligt for andre at ændre grænsens forløb.

Dermed falder endnu en brik på plads. Medens det er svært at se, hvorledes Solfs erklæring i den kendte form med tilsagnet om selvbestemmelsesret skulle kunne hjælpe H.P.Hanssen med at bremse danske Flensborg-ønsker, stiller det sig anderledes, hvis den tyske regering samtidig lagde sig fast på den af H.P.H. ønskede afstemnings- og grænselinie. Det må derfor have været H.P.Hanssens håb, at Friis med Danmarks udenrigsminister og Tysklands gesandt i ryggen kunne fremkalde denne ønskeløsning.

Den danske gesandt i Berlin, grev C. Moltke, rapporterede hjem om et besøg, som han den 14. november havde aflagt hos udenrigsminister Solf lige efter, at denne havde konfereret med professor Friis: Solf erklærede sig i det store og hele enig med hensyn til den af nordslesvigerne foreslåede grænse og ville nu give H.P. Hanssen skriftlig bekræftelse på regeringens »indforståelse med den forestående proklamation om afstemningen inden for den planlagte grænse« og fremhævede »det ønskelige i, at man kunne holde sig til den nu vedtagne strengt nationale grænse«. ²⁴ – Udtryk som »den planlagte grænse« og »den nu vedtagne strengt nationale grænse« tyder på, at Friis har udtrykt sig mere forpligtende end den tyske modpart. Desuden viser Solfs formuleringer, at man ikke blot har drøftet resultatet af en afstemning, men også den begrænsning af den »frie folkeafstemning«, der lå i, at Scavenius-Friis-H.P. Hanssen arbejdede på at få fastlagt en sydgrænse for afstemningsområdet for at binde oppositionen og Ententen.

Den 15. november sendte grev Moltke efter anmodning fra Aage Friis et telegram til det danske udenrigsministerium, hvor det væsentlige afsnit lød således:

»Professor Friis til Udenrigsministeriet: »Har forhandlet med Hanssen, Haase, David, Solf og Breitscheid, hvilken sidste nu er i Indenrigsministeriet. Definitiv regeringserklæring undertegnet af Solf til nordslesvigerne om genforeningen er afgivet skriftligt til Hanssen og vil søndag af ham blive offentliggjort i Aabenraa samtidig med formulering af nordslesvigernes krav om genforening med angivelse af en ren nationalgrænse nord for Flensborg, syd om Tønder med afstemning under ét. Endelig afgørelse ved freden. Formel henvendelse fra nordslesvigerne til Danmark kommer i næste uge gennem Moltke.« ²⁵

Der er i denne gengivelse i kildesamlingen »Det slesvigske spørgsmåls diplomatiske historie 1914-20«, der er udgivet af Udenrigsministeriet ved arkivar Fr. le Sage de Fontenay, en bemærkelsesværdig udeladelse. Ifølge Friis' originale manuskript, der befinder sig i Rigsarkivet, havde indledningen denne ordlyd: »Har forhandlet efter aftalte synspunkter med Hanssen, Haase...« osv. Det har ikke kunnet opklares, hvor de »aftalte synspunkter« er blevet af.

Har Fontenay ordlyden fra det modtagne telegram, skal opklaringen søges paa afsendersiden. I så fald skyldes udeladelsen sikkert Moltke, fordi det »aftalte« kunne kompromittere udenrigsminister Scavenius, der naturligvis ikke ville bryde sig om at skulle vedstå, at Friis havde fungeret som hans udsending.

På et møde i Tranebjerg på Samsø den 14. september 1919 afgav udenrigsministeren den utvetydige erklæring, at han »intet havde haft med professor Friis' rejse at gøre«. Efter at være blevet presset måtte han dog erkende, at han »havde vidst om denne rejse og modtaget referat efter professorens

hjemkomst«. ²⁶ – Når man nu ved, at Scavenius havde instrueret Friis inden rejsen, og at denne gennem gesandten havde sendt ministeren det triumferende rapport-telegram inden hjemkomsten, har dementiet jo ikke synderligt med sandheden at gøre.

I Tilskueren anførte Aage Friis, at det var en selvfølge, at han talte med udenrigsministeren inden rejsen, men at rejsen hverken direkte eller indirekte foregik i ministerielt ærinde. Papirerne i Rigsarkivet med hans referat af samtalen med ministeren modsiger imidlertid denne forklaring. Referatet lyder:

»I min samtale med Scavenius enedes vi om, at jeg med H.P.Hanssen skulle aftale følgende. H. burde sætte alle kræfter ind på hurtigst at få en klar og utvetydig offentliggørelse af, hvad den slesvigske befolkning og Vælgerforeningen ønskede, både det positive (den nationale grænse) og det negative (at de ikke ville have Flensborg eller det sydligere med). Det bedste var jo ubetinget den Hanssen-Clausenske grænse definitivt fastslået med samlet afstemning, ja eller nej, nord for denne, hvorved al mulighed for en udstrækning af området sydpå var udelukket. Det er givet, at en sådan tilkendegivelse fra nordslesvigerens side ikke vil finde modstand fra Ententen.«

Det var altså afgørende for Scavenius gennem Friis i forlængelse af formaning i brevet af 3. november til H.P.Hanssen ²⁷ at påvirke nordslesvigerens beslutning. Det bekræftes af hans heftige reaktion, da det viste sig, at Hanssen på Folkehjemsmødet havde måttet bøje sig for kravet om at åbne mulighed for en afstemning i Mellemslesvig. Da talte Scavenius om at gå af. ²⁸

Nu var det nemlig gennem nordslesvigerne, Scavenius ville binde Fredskonferencen. Derfor inkluderede udenrigsministerens instruks til Friis inden Berlinrejsen, at H.P.H. bør, »så snart Fredskonferencen adviseres, formelt rette henvendelse til denne om godkendelse af en sådan grænseforandring [dvs. en sådan grænseforandring som den, udenrigsministeren ønskede] og samtidig meddele den danske regering slesvigerens ønsker. Dermed ville sagen være i rette spor og således, at den danske regering kunne tage affære.«

Tilbage af forsøget på at få et dansk-tysk fait accompli i stand var altså kun ønsket om at få de nordslesvigske ledere bundet til en grænselinie, som Berlin accepterede, og som befolkningen – og Ententen – derefter måtte affinde sig med. Det ønske imødekom H.P.Hanssen så håndfast, at kritikerne følte sig bondefanget. ²⁹ Men Scavenius var skuffet over, at det på Folkehjemsmødet ikke var lykkedes helt at afskære Ententens manøvrerligheder syd for Clausenlinien.

Foruden Rantzaus introduktion har Aage Friis sikkert haft nytte af at kunne medbringe varme hilsener fra Scavenius. Det falder i hvert fald i øjnene, at det første mål for Aage Friis er den danske gesandt, grev Moltke. Både den

13. og den 14. november opsøger han efter H.P.Hanssen gesandten som den første. Man kan kun få det indtryk, at Aage Friis har benyttet gesandtskabet som sin operationsbasis, og det skulle være mærkeligt, om gesandten ikke har gjort, hvad han kunne, for at knytte de kontakter Aage Friis ønskede sig. Selvfølgelig er det utænkeligt, at en almindelig privatmand fra Danmark i disse kaotiske revolutionsdage skulle kunne lægge så meget beslag på travlt optagne tyske toppolitikere. Når den ene efter den anden af dem indtrængende lagde Aage Friis på sinde, at det var nødvendigt hurtigst muligt at hjælpe Tyskland med levnedsmidler, har de næppe heller opfattet ham som blot værende en privat besøgende.

Den 18. september 1919 følte Aage Friis sig nødsaget til at udsende en erklæring gennem Ritzau om sin rolle under Berlinbesøget. Han fastholdt, at han hverken under eller efter krigen havde søgt grænsespørgsmålet løst uden om Ententen, og at han i Berlin kun havde ført private samtaler med de tyske politikere. De verserende beskyldninger afviste han som usandheder og opspind. Men kritikerne havde mere ret, end Friis ville indrømme. Oktoberadressen kunne han ikke løbe fra, og i Berlin forhandlede han for Scavenius efter aftalte synspunkter.

Scavenius i klemme

Det kan ikke overraske, at de anstrengelser, Scavenius med følge udfoldede for at få sagen afgjort gennem direkte kontakt med Tyskland uden om de allierede, vanskeliggjorde forholdet til Ententen.

Erik Scavenius kom hurtigt i klemme på dette område. På det lukkede rigsdagsmøde den 23. oktober 1918 beklagede han sig over de danske, der havde mistænkeliggjort ham hos Ententens gesandter i Danmark, så disse rejste problemet om de hemmelige underhandlinger med Tyskland over for deres regeringer, men han trøstede Rigsdagen med, at gesandterne desuagtet kun »som eneste instruktion« havde fået ordre til at spørge ham, om der virkelig var forhandlinger i gang. »Udtalelser derudover foreligger ikke.«

Da denne forsikring kom frem ved offentliggørelsen af Rigsdagens fortrolige slesvigske forhandlinger, opdagede Scavenius, at han var kommet i et dilemma, for »der lå en notits [af 14. oktober 1918] fra den engelske chargé d'affaires, hvorefter denne havde ordre til at gøre opmærksom på farerne derved«. Det betroede Scavenius Munch den 14. januar 1920. Dagen efter fik Munch at vide, at Scavenius havde tænkt sig at skrive en lille redegørelse for, hvorledes det måtte antages at være gået til, og lægge den til akterne.³⁰

Da Udenrigsministeriet i 1921 udgav Fontenays »Det slesvigske spørgs-

måls diplomatiske historie 1914-20«, dukkede den søforklaring, som Scavenius havde udtænkt vedrørende den engelske verbalnote, op som aktstykke nr. 17, og vel at mærke uden at det – hverken ved datering eller tekst – blev antydnet, at det drejede sig om en teoretisk rekonstruktion, der var forfattet fem fjerdingår efter hændelsen. Det begrænser unægtelig værdien af en sådan kildesamling.

Verbalnotens ordlyd i den ikke helt dækkende officielle oversættelse var: »Hans britiske Majestæt har modtaget efterretninger om, at der muligvis er indledet forhandlinger [is some possibility of negotiations being initiated], hvorved Tyskland frivilligt skulle gå ind på at overdrage den dansktalende del af Sønderjylland som kompensation til Danmark. Jeg har af Hans Majestæts udenrigsminister fået ordre til at gøre den kongelige danske regering opmærksom på de alvorlige farer, såvel kommercielle som politiske, der ville kunne opstå ved at underhandle med Tyskland på dette tidspunkt [which would be run by siding with Germany at such a moment]«.

Det var med andre ord oplagt, at Scavenius den 23. oktober 1918 havde givet Rigsdagen forkert besked. Der var slet ikke tale om et spørgsmål, men om en klart formuleret engelsk advarsel imod at stille sig ved Tysklands side, og det ramte ikke blot de anstrengelser, Scavenius notorisk gjorde sig for at præsentere de allierede og Fredskonferencen for et dansk-tysk *fait accompli*, men også Oktoberadressen og dens tilbud til Tyskland om at hjælpe med at bygge bro til de tidligere fjender. Ingen dementier af igangværende forhandlinger kunne fjerne eksistensen og berettigelsen af denne advarsel.

Alligevel påstod Scavenius nu i aktstykke nr. 17 med tilbagevirkende kraft, at instruksen ikke kom til udførelse, fordi dens grundlag manglede, eftersom han havde dementeret rygterne om dansk-tyske forhandlinger, og at verbalnoten derfor i forhold til den danske regering var at betragte som ikke-eksisterende! »Jeg modtog dog verbalnoten, da det forekom mig at være af interesse at være i besiddelse af dette vidnesbyrd om visse herfra landet udgående bestræbelser!«

Hvor let man kunne blive vildledt af udenrigsministerens manøvre, viser Historielærernes læsehefte for gymnasiet »Kilder til Genforeningens historie«, samlet af E. Holbech i 1950. Han skriver om lord Kilmarnocks verbalnote: »Scavenius nægter imidlertid at tage imod den, da der intetsomhelst grundlag er for dens fremkomst.«

Iøvrigt kaldte udenrigsminister Erik Scavenius – stadig ifølge aktstykke nr.17 – efter samtalen med lord Kilmarnock den franske og den italienske gesandt og den amerikanske chargé d'affaires til sig enkeltvis og afgav den samme erklæring til dem, det vil sige dels et dementi af rygterne om dansk-tyske forhandlinger, og dels en udtalelse om, at lige så selvfølgelig det var, at

den tyske regering ønskede sådanne direkte forhandlinger, lige så klart var det, at den danske regering ikke kunne indlade sig derpå.

Vi kender lidt mere til disse samtaler fra andre kilder end den scavenianske rekonstruktion. Troels Fink har således gransket Ententegesandternes indberetninger.³¹ Den amerikanske chargé d'affaires, U. Grant-Smith, havde allerede den 12. oktober forelagt sin regering rygterne i den vitterlig korrekte form, at den danske regering havde henstillet til den tyske at få arrangeret en frivillig afståelse, så Danmark ikke udsatte sig for senere tysk hævn.

Grant-Smith lod sin viden gå videre til den franske gesandt, A. Conty, og den engelske lord Kilmarnock, som begge nåede at rapportere hjem den 12. oktober. De meddelte, at Grant-Smith havde talt med udenrigsminister Scavenius og advaret imod for nær tilknytning til Tyskland, for det ville kunne få konsekvenser for de allieredes holdning. Scavenius havde svaret, at det var første gang, han havde hørt sådanne rygter, men han havde ladet forstå, at Danmarks situation ville være vanskelig, hvis Slesvig blev givet tilbage til Danmark af de allierede efter krav fra Danmarks side, hvoraf de sluttede, at den nuværende danske regering hellere vilde have Slesvig tilbage af tyskerne end af de allierede.

Conty oplyste desuden, at Scavenius indirekte havde sagt til Grant-Smith, at han ikke ville tillade en sådan grænseregulering, og hvis sonderinger var indledt, ville de ikke blive fulgt op. – Sagt på et tidspunkt, hvor Scavenius stærkt håbede, at grev Rantzau ville få hans plan til at lykkes, var slig tale – referatets rigtighed forudsat – at opfatte som vildledning.

Der findes også et dansk referat af den samtale, Scavenius havde haft med Grant-Smith. Scavenius havde nemlig omtalt samtalen over for Zahle og Friis under sammenkomsten den 13. oktober. Friis fortæller, at den amerikanske diplomat havde spurgt Scavenius, om det var sandt, at man havde fået en overenskomst med Tyskland om Nordslesvig på lidet tilfredsstillende vilkår for Danmark. – I denne udgave, der er gået gennem Scavenius-Friis, er amerikanerens formulering ikke til at kende igen.

Efter det traditionelle dementi fortsatte Scavenius ifølge Friis med følgende forklaring til amerikaneren: »Lige så lidt som man kunne finde sig i at yde Tyskland militær eller økonomisk gengældelse, lige så lidt kunne man af hensyn til det slesvigske spørgsmål træde i et forhold til Tysklands fjender, der kunne compromittere vort forhold til Tyskland.... Danmark havde jo ikke som de krigsførende magter noget krav at rette til Tyskland i det nordslesvigske spørgsmål. Noget ganske andet var, om man [altså Danmark] kunne få Tyskland til med det gode som en konsekvens af den nye tilstand at indrømme de danske nordslesvigere, at de havde et berettiget krav på en grænseflytning. På denne måde søgte Scavenius indirekte at vise amerikaneren, at man ikke

ønskede en Entente-intervention i sagen, hvis det ikke blev absolut nødvendigt.«³²

Tilsvarende havde Scavenius forklaret den konservative politiker Alex. Foss, at »det var lige så farligt at få det [Nordslesvig] ved Ententens bestræbelser, som det under krigen ville have været at få det ved en overenskomst med Tyskland«. – Zahle og Friis erklærede sig enige i dette standpunkt.

Herefter kommer den forklaring, som Scavenius gav i aktstykke 17 for amerikanerens vedkommende til at stå i et ejendommeligt lys. Udenrigsministeren kan vanskeligt have tilkaldt Grant-Smith den 14. oktober for at dementere muligheden af forhandlinger, der skulle inspirere Tyskland til frivilligt at afstå Nordslesvig, når han selv den 12. oktober havde forklaret samme Grant-Smith, at det præcis var, hvad hans samtalepolitik gik ud på.

Man må også sætte spørgsmålstegn ved dybden af udenrigsministerens forargelse, når han på det lukkede rigsdagsmøde den 23. oktober hudflettede »rygte-smedene her i landet« og »de allieredes sufflører her i byen«, fordi de hos de allierede havde skabt mistænksomhed vedrørende »dette, at vi allerede for nærværende skulde befinde os i underhandlinger med Tyskland«; »jeg har netop peget på, at denne sag ikke kunne komme til afgørelse før Fredskonferencen, altså at en forhåndsaf tale med Tyskland var udelukket.«

Man skal lægge mærke til udtrykkene »underhandlinger« og »forhåndsaf tale«. Med denne drejning afviste Scavenius landstingsmand Foss, der havde advaret imod en »forhåndsforståelse« med Tyskland forud for fredsforhandlingerne.

Da Scavenius en måned senere, den 25. november 1918, i Rigsdagens politiske forhandlingsudvalg direkte blev spurgt, om ministeriet havde fået henvendelse fra den tyske udenrigsminister angående Sønderjylland, eller om der var ført forhandlinger med ministeriet direkte angående et sådant skridt fra tysk side, valgte han meget kryptiske vendinger til sit svar: »Jeg må mene, at der ikke har været ført sådanne forhandlinger. Selvfølgelig har der været ført samtaler om spørgsmålet. Men det har hele tiden været hævdet, at der ikke på det hidtidige stadium kunne føres forhandlinger med den tyske regering. Måske er det fra tysk side blevet sagt, at man hellere ville forhandle med Danmark end med Tysklands fjender. Men vi har afvist forhandling.« – I. C. Christensen ønskede forhandlings-perspektivet præciseret: »Der har altså ikke været forhandlet med den tyske gesandt, men man har henvist til de danske i Sønderjylland?« – Scavenius: »Ja! Der er overhovedet ingen henvendelse sket.«³³

Indadtil var de indviede knap så bange for at bruge ordet forhandlinger. Som Aage Friis beroligende skrev til H.P.Hanssen den 15. oktober 1918: »Samtidig vil der selvfølgelig blive passet på ikke ved forhandlingerne med Tyskland at kompromittere os over for Ententen.« Og Friis var sig meget

bevidst, at han havde været midtpunkt i forhandlinger, da han opholdt sig i Berlin. Som nævnt indledte han sit rapport-telegram til Scavenius om resultatet med ordene »har forhandlet« med Hanssen, Haase, David, Solf og Breitscheid. Men i det originale manuskript kan man se, at Friis først skrev »talt med« i stedet for »forhandlet med«. Ordet »talt« er derefter blevet overstreget og erstattet med den mere dækkende betegnelse. Det var kun over for offentligheden, at forhandlingerne blev reduceret til private samtaler.

Også hos udenrigsministeren var der forskel på dementier og realiteter. Selv om han bortset fra grænselinien havde opgivet sin plan om at stille Fredskonferencen over for et dansk-tysk *fait accompli*, var det dog en kendsgerning, at han underhånden havde henvendt sig til Berlin derom gennem den tyske gesandt, og at han selv havde bidraget til at gøre rygterne troværdige ved at afsløre sin egen holdning til sagen over for den amerikanske *chargé d'affaires*.

Spørgsmålet, hvornår og hvorfor Scavenius er kommet på andre tanker, har ikke kunnet besvares. Viggo Sjøqvist mener, at lord Kilmarnocks verbalnote den 14. oktober må have gjort et stærkt indtryk på Scavenius.³⁴ Formodentlig har Sjøqvist ret, selv om Scavenius den 14. januar 1920 under sine bortforklaringer lod Munch forstå, at han måske ikke engang havde læst den. Grev Rantzau har også fået bibragt den opfattelse, at det var Ententens protester, der gjorde, at den danske regering havde måttet trække sig ud af de »inoffizielle Besprechungen« med Tyskland.³⁵

Så sent som den 17. oktober 1918 håbede Scavenius, at man kunne få sagen lagt fast før Fredskonferencen, og endnu senere stolede han på, at det i hvert fald kunne lade sig gøre med hensyn til selve grænseforløbet.

Da H. V. Clausen som den danske regerings udsendte sagkyndige i 1919 kom til Paris for at bistå gesandten med at bjerge en for Danmark tilfredsstillende løsning gennem Fredskonferencen, fik han de negative følger af kontaktarbejdet med Tyskland at mærke. I H. V. Clausens arkiv i Rigsarkivet kan man finde et brev til Mackeprang af 22. maj 1919, hvori han ikke lægger skjul på, at oktoberadressen har skadet hans arbejde i Paris:

»Hvor kan en svaghed i en enkelt time have skæbnesvangre følger – jeg burde aldrig være gået med til den ulykkelige adresse. Den har været præsenteret hernede i dens første utilgiveligt dumme form, af Conty, og utvivlsomt også af Ionas Collin og Bent Holstein, og dermed er min autoritet som sagkyndig bleven svækket og omtvistet. Ak, den søndag formiddag og den usalige Friis!«

I et andet brev til Mackeprang udbryder H. V. Clausen: »Den forbandede adresse!«

Hos Mackeprang er disse udbrud sikkert blevet modtaget med megen forstå-

else. Han fortrød, at han havde undladt at præsentere sit eget udkast til en adresse som et alternativ til det udkast, Friis var kommet med. Det fremgår af en påskrift, dateret 24. oktober 1938, på hans eget udkast.³⁶

Fru Mackeprang var ikke så længe om at forkaste adressen. Da hendes mand kom hjem fra Friis, udbød hun straks: »Hvor kunne du gå med til den!« Det har H.V.Clausen noteret i en randnote på en afskrift, der ligger i Rigsarkivet. Og han tilføjede: »Da jeg kom hjem til min kone, sagde hun det selvsamme.«

Spørgsmålstegn ved grænsedragningen

Udenrigsminister Erik Scavenius, professor Aage Friis og H.P.Hanssen mente, at de i deres bestræbelser havde holdt sig indenfor rigsdagsresolutionen af 23. oktober 1918. Men denne talte om en grænse trukket efter nationalitetsprincippet: folkenes selvbestemmelsesret. Det strider imod denne grundtanke på forhånd at cementere en grænse syd om Tønder, der både i 1864 og 1920 fremviste et stort tysk flertal, og på den anden side at ville udelukke Flensborg fra at stemme, skønt denne by i 1864 havde dansk flertal og i 1920 viste sig at have større dansk stemmeandel end Tønder.

Manøvrerne for at opnå det attråede grænseforløb tålte ikke dagens lys. Med dementier og skruede bortforklaringer er der skjult et spil, som undertiden udartede til dobbeltspil, og som i alle tilfælde fremkaldte en mistro hos oppositionen, der anede det værste. Det er naturligvis gjort ud fra den overbevisning, at man derved bedst gavnede danske interesser på langt sigt. Alligevel har jeg her måttet lægge nogle flere skygger ind i det rehabiliterende billede, jeg har givet af Erik Scavenius i Sønderjysk Månedsskrift 1973, side 405-417.

Det skjulte spil, som oppositionen dels fornemmede, dels fik afdækket og dels fik overdrevne forestillinger om på grund af voksende skepsis over for de ministerielle dementier, bidrog afgørende til at skærpe de modsætningsforhold og den bitterhed, der skæmmede grænsestriden.

Selvsagt var det af betydning at søge den nye grænseordning gennemført i forståelse med Tyskland, og den tyske regeringserklæring gjorde det lettere både for H.P.Hanssen og den danske regering at arbejde videre med sagen. Men dels havde de anvendte midler uheldig karakter, dels lå der ikke den forventede garanti i tyske forsikringer, der under øjeblikkets pres blev afgivet af en midlertidig revolutionsregering.

Man kan undre sig over, at H.P.Hanssen så stærkt insisterede på at få den tyske regeringserklæring med netop Solfs underskrift, så tilbud om underskrift af Ebert og Haase blev afvist. Wilhelm Solf var kun udenrigsminister fra 4.

oktober til 13. december 1918, og efter revolutionen endda uden virkelig autoritet. H.P.Hanssen har selv forklaret, at han foretrak Solf blandt andet, fordi denne »i tilfælde af et nyt uventet regeringsskifte ville binde en borgerlig regering stærkere«³⁷. Men dermed har han samtidig peget på, hvor ringe tillid han i virkeligheden havde til værdien af en sådan regeringserklæring.

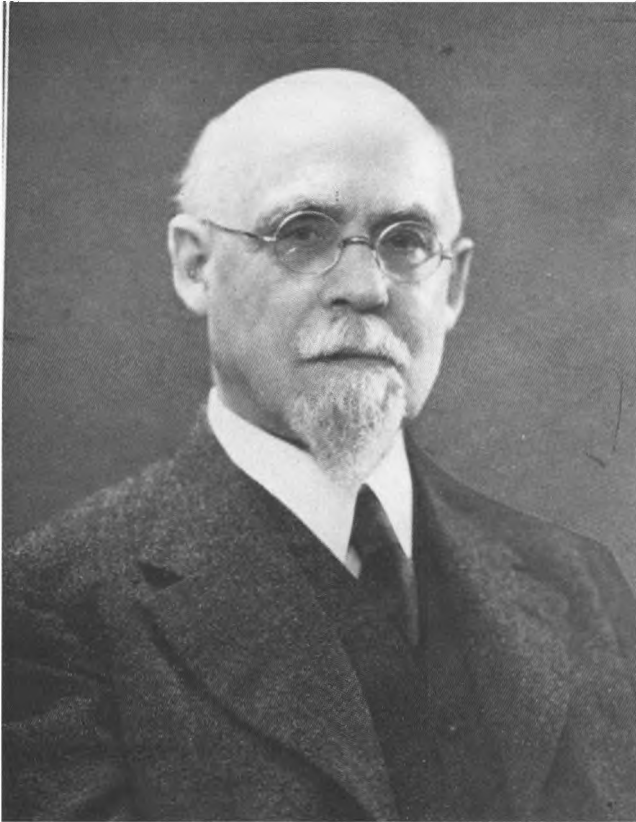
Det viste sig hurtigt, at erklæringen fra Solf, der jo ikke gik ind for en bestemt grænse, men nøjedes med en generel henvisning til præsident Wilsons fredsprogram og folkenes selvbestemmelsesret, allerede i afstemningstiden gav vide rammer for en tysk-nationalistisk agitation. Heller ikke sidenhen gav Solfs erklæring den sikkerhed for grænsen, som man fra dansk side havde håbet på.

Et blad som »Politiken« måtte allerede den 2. februar 1924 erkende, at alle tyske partier – også Socialdemokratiet – havde udtalt sig imod den nye grænse. Bladet sammenfattede den 8. februar 1924 situationen således: »Vi stolede i sin tid på, at vor nationale grænsepolitik ville vinde forståelse og anerkendelse overalt, og at den ærlige og loyale holdning ville sikre os et godt forhold til Tyskland. Vi må nu erkende og tage konsekvensen af den erkendelse, at i det nuværende Tyskland er der intet parti, der oprigtigt anerkender grænsen.«

At den tilrettelagte forståelsespolitik, baseret på aftalte synspunkter og en tysk regeringserklæring, ikke gav grænsen sikkerhedssegl, fremgår også af en tale, som den fremtrædende socialdemokrat, senere undervisningsminister Hartvig Frisch, holdt ved Studentersamfundets rusmodtagelse den 3. september 1929. Han kaldte det et nationalt dogme, at Danmarks sydgrænse var fremgået af en afstemning på grundlag af sønderjydernes nationale selvbestemmelsesret. Det hindrer os i at forstå ikke blot de uforstandige, men også de forstandige tyskere. »Sandheden er den, at grænsen er draget af H.P.Hanssen og H.V.Clausen.«³⁸

Endog i H.P.Hanssens gamle blad, »Hejmdal«, blev der rokket ved grænsen, dog først nogle måneder efter hans død. Den 30. januar 1937 bragte bladet et indlæg, som opfordrede de tyske i Nordslesvig til at præcisere deres konkrete grænsekrav med henblik på en fredelig forhandling om spørgsmålets løsning. Det bemærkelsesværdige var, at »Hejmdal« bragte dette indlæg anonymt og placeret som ledende artikel. – Et sønderjysk vådeskud!

Ja, selveste Erik Scavenius har været med til at sætte spørgsmålstegn ved grænsedragningens retfærdighed og holdbarhed. Da han efter sin udnævnelse til udenrigsminister den 10. juli 1940 opsøgte den tyske gesandt, nævnte han, at han så en stor vanskelighed i det nordslesvigske spørgsmål. Han havde tidligere søgt at få den danske regering til at komme til direkte forståelse med Tyskland, »men han havde desværre talt for døde øren«. At tage sagen op på nuværende tidspunkt som et særskilt spørgsmål, kunne næppe nogen dansk

Professor Aage Friis (1870-1949), der var radikal, var fra sin ungdom engageret i det sønderjyske spørgsmål og gjorde meget for at skabe forståelse for det også i den del af befolkningen, som havde stillet sig mere kølig. Friis arbejdede på at hjælpe de danske sønderjyder til rimeligere vilkår under det tyske styre. Men i 1902 erklærede han det for en ulykke, om det danske Nordslesvig blev genforenet med Danmark efter en europæisk krig, hvori Tyskland bukkede under, thi kun i venskab med Tyskland kunne det nordslesvigske spørgsmål løses. Da ulykken nærmede sig i 1918, var det logisk, at Friis søgte tysk samarbejde om den nye grænse, og samtidig nødvendigt, at han skjulte sine bestræbelser for de allierede og for den danske opposition. Derfor fremstillede han sine forhandlinger med regeringen i Berlin i november 1918 som helt private. Men private var de ikke. Den 15.11.1918 afsendte gesandten i Berlin efter anmodning fra Friis et telegram, der begyndte således: »Professor Friis til Udenrigsministeriet: »Har forhandlet med Hanssen, Haase, David, Solf og Breitscheid ...«.« Men der er udeladt nogle afslørende ord. Det efterladte manuskript, der her for første gang er fremdraget, viser, at Friis havde denne indledning: »Har forhandlet efter aftalte synspunkter med Hanssen, Haase, David, Solf og Breitscheid ...«. Det er hidtil altid blevet benægtet, men telegrammet plus de fjernede ord beviser, at de forhandlinger, professor Friis førte med regeringen i Berlin, var aftalt med den danske udenrigsminister.

regering holde til. Dersom Tyskland ikke kunne afstå fra på ny at stille problemet til diskussion, ville det nok være bedst at drøfte det i forbindelse med nyordningen af Europa.³⁸

Skønt Erik Scavenius fik grænsen trukket, som han ønskede det, var han selv med til at underminere den sikkerhed, der skulle være knyttet til den.

Datoliste (1918)

- 23. 9. Forsvarsminister P. Munch foreslår regeringen, at man enes med Tyskland om den nye grænse.
- 9.10. Udenrigsminister Erik Scavenius opfordrer gennem gesandten, grev Rantzau, den tyske regering til at komme med et udspil.
- 12.10. U.S.A.s gesandtskab advarer Scavenius.
- 13.10. Oktoberadressen bliver til og forener de to fjender, Erik Scavenius og professor Aage Friis.
- 14.10. England advarer Scavenius.
- 17.10. Møde mellem ministeriet og partiernes formænd.
- 17.10. Den tyske gesandt, grev Rantzau søger at vinde sin regering for Scavenius' plan.
- 18.10. Th. Stauning appellerer til sine tyske partifæller om støtte til Scavenius' plan.
- 20.10. Mystik om dansk henvendelse til den tyske regering.
- 23.10. H.P.Hansen rejser i den tyske rigsdag kravet om gennemførelse af Pragfredens § 5.
- 23.10. På et fortroligt fællesmøde slutter Folketing og Landsting sig til ønsket om en grænse i overensstemmelse med nationalitetsprincippet: Folkenes selvbestemmelsesret.
- 8.11. Aage Friis beslutter at tage til Berlin og drøfter rejsens formål med udenrigsminister Scavenius og den tyske gesandt, grev Rantzau.
- 9.11. Revolution i Tyskland.
- 11.11. Kl. 11 Våbenstilstand.
- 14.11. Aage Friis forhandler med den nye tyske regering og får en skriftlig erklæring om, at også det nordslesvigske spørgsmål skal løses på grundlag af selvbestemmelsesretten.
- 16.-17.11. Tilsynsrådet i den nordslesvigske vælgerforening tager stilling til grænse-spørgsmålet på Folkhjem i Aabenraa.

FORKORTELTSE AF LITTERATURKILDER

- Fink/ Troels Fink: »Da Sønderjylland blev delt 1918-1920«, bd. I (1978)
- Fontenay/ Fr. le Sage de Fontenay: »Det slesvigske spørgsmåls diplomatiske historie 1914-20«
Aktafdelingen (1921)
- Grv./ Tidsskriftet »Grænsevagten«, bd. II (1919-20)
- Munch/ P. Munch: »Erindringer 1918-1924« (1963)
- Sdj.Årb./ Harald Jørgensen: »Oktoberadressen« (i Sønderjyske Årbøger 1957, p 99-236)
- Tyskerkursen/ Bjørn Svensson: »Tyskerkursen« (1983)

NOTER

1. Fink, p. 4.
2. Fink, p. 26.
3. Fink, p. 32.
4. Fink, p. 103.
5. Tyskerkursen, p. 129.
6. P. Munch: »Erindringer 1914-1918« (1961), p. 339.
7. Fink, p. 17.
8. Friis' privatarkiv i Rigsarkivet.
9. Munch, p. 16.
10. Fink, p. 53.
11. Tyskerkursen, p. 138 ff.
12. Tyskerkursen, p. 142 ff.
13. Harald Jørgensen: »Genforeningens statspolitiske baggrund« (1970), p.43.
14. Sdj. Årb., p. 114.
15. Tyskerkursen, p. 153 ff.
16. Fontenay nr. 164, p. 332f., jfr. Jørgen Hatting: »Fra Piper til Christmas Møller 1915-1929« (1966), p. 122.
17. Sdj. Årb., p. 222 (Brev fra Aage Friis 3.11.1918).
18. Sdj. Årb., p.228 ff.
19. Fink, p. 58.
20. H.P.Hanssen: »Fra krigstiden«, bd. II (1924), p.402.
21. Dagbladet »Danskere« 4.6.1920, sml. »Slesvig delt« (1922) p.16 f.
22. Flensborg Avis 26.8.1919, cit. Grv., p. 213.
23. Fink, p. 59.
24. Fontenay, nr. 53.
25. Fontenay, nr. 52.
26. Samsø Avis 19.9.1919, cit. Grv., p. 216.
27. Som note 17.
28. Munch, p. 41.
29. Grv., p. 494-504.
30. Munch, p. 171.
31. Fink, p. 2o f.og 43, jfr. Tage Kaarsted: »Storbritannien og Danmark 1914-1920« (1975), p. 146.
32. Tyskerkursen, p. 149.
33. Fontenay, nr. 60.
34. Viggo Sjøqvist: »Erik Scavenius«, bd. I (1973), p. 277.
35. Schleswigsche Grenzpost 12.3.1919, cit. Grv., p. 208.
36. Sdj. Årb., p. 108.
37. H.P.Hanssen: »Grænsespørgsmålet« (1920), p.68 f.
38. Grænsevagten, bd. IX (1929), p. 309.
39. Parl.komm., XIII, bd. 1, p. 256.

Om H. P. Hanssens Mindefond

af *Jes P. Caspersen*

H. P. Hanssens Mindefond er en af de store danske fonde i Sønderjylland. Næstformanden, fhv. amtskontorchef Jes P. Caspersen har bladet i protokollerne og beretter, hvorledes fondens arbejde gennem årene har været et spejl af det nationalpolitiske klima i landsdelen.

Baggrund og formål

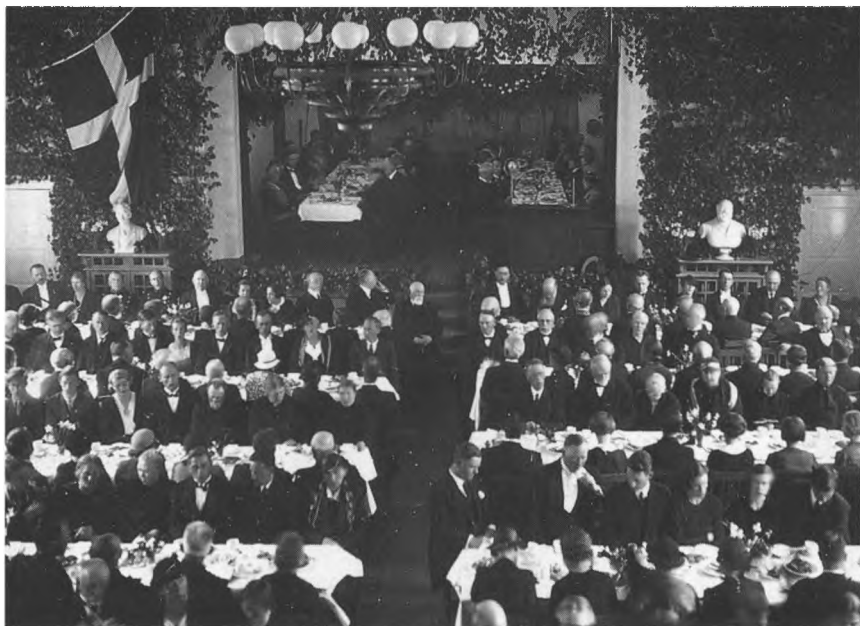
Det var den 27. maj 1936. En dejlig forsommerdag. Alt åndede liv og grøde. Og så løb det pludselig fra den ene til den anden: »Har du hørt det? Hans Peter Hanssen er død«. »Hans Peter Hanssen er død«. Det lød ufatteligt. Vi havde jo lige set ham ved kongemodtagelsen på havnen i Aabenraa. Vi havde lige hørt om slutningen af den bitre strid mellem Flensborgfolk og H. P. Hanssensfolk – synliggjort ved H. P. Hanssens deltagelse i den store Grænseforenings årsmøde, der symbolsk for sammenholdet mellem alle danske under truslerne mod grænsen for første gang var henlagt til Aabenraa.

Det føltes uvirkeligt, at vi netop i denne tid ikke mere kunne regne med, at han fulgte med i alt det, der var sat i gang til imødegåelse af de aggressive toner fra tysk side: Ungdommens opslutning i tusinder bag Det unge Grænseværn ikke alene i Sønderjylland, men over hele landet, oprettelsen af organisationen Grænseegnens danske Samfund, der efterhånden omfattede alle voksne danske i det, der kaldtes »Den truede Firkant«.

Hans begravelse blev vel en af de største, der nogen sinde er udgået fra Sct. Nicolaj kirke. Hundreder og atter hundreder – deriblandt mange, mange unge – fulgte ham gennem Aabenraa bys gader. Også vi var med.

Hans og hans hustrus beskedne mindetavler på gravstedet bag kapellet på kirkegården minder om de to betydningsfulde mennesker, hvis gerning aldrig vil blive glemt.

Under mindehøjtideligheden på Folkehjem, hvori statsminister Th. Stauning og repræsentanter for alle betydende kredse deltog, blev det meddelt, at staten ville rejse et mindesmærke (det der står i anlægget ved amtshuset i Aabenraa), og at der ville blive søgt samlet midler til oprettelse af en mindefond bærende H. P. Hanssens navn. En fond, der kunne bidrage til at sikre den grænse, der kun var 16 år gammel, og som netop nu var under hårdt pres fra tysk side. Man må her huske på, at grænsen fra 1920 aldrig var blevet anerkendt af mindretallet. Anerkendelsen kom først i 1945 efter Tysklands næste tabte krig.

Efter H. P. Hanssens jordfærd den 30. maj 1936 var der kaffebord på Folkehjem. Statsminister Stauning var fint placeret ved bordet til venstre på scenen. Ved denne lejlighed blev det meddelt, at staten ville rejse et mindesmærke for H. P. Hanssen, og at der skulle søges oprettet en »mindefond«. Foto Nordisk Pressefoto fra Vilh. La Cours samling i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Nordslesvig var i 1920 og i årene derefter mærket af, at landsdelen havde været igennem 6 års krig og efterkrigstid med store personlige og økonomiske vanskeligheder til følge. Fra mindretallets side søgte man at give grænse-
dragningen skylden herfor. Det første fremstød sattes ind under den første landbrugskrise i midten af tyverne ved oprettelse af »Kreditanstalt Vogelgesang« med rigstyske midler. Formålet var først og fremmest at sikre jord i tysk eje til støtte for grænservisionskravet. Med samme mål for øje arbejdedes der for opnåelse af størst mulig autonomi for tysk skolevæsen bl.a. ved oprettelse af privatskoler ved siden af de offentlige tyske skoler, der var det danske tilbud til mindretallet. Dette sidste tog særlig fart efter nationalsocialismens magtovertagelse i Tyskland.

Det tyske pres kaldte nu på danske afværgeforanstaltninger. Meget blev sat i gang. Lad mig nævne oprettelsen af foreningen Landeværnet i januar 1927 med støtte til danske landmænd, der var i krise, og oprettelsen af en række offentlige støtteforanstaltninger – såsom Sønderjydsk Hypotheklånepand, Jordfordelingskommissionen (med oprettelse af nye brug for øje), rentelepelseslove og meget

andet. Og som en umiddelbar reaktion mod forstærkede trusler mod grænsen i foråret 1933 den før nævnte sammenslutning Grænseegnens danske Samfund og foreningen Det unge Grænseværn, der betød en mobilisering af ungdommen i et hidtil uset omfang. Bag alt dette mærkedes H. P. Hanssen som igangsætter og trækkende i de mange tråde, der skabte et fællesskab over alle partigrænser. Alle var med. Det var midt i denne højspændte situation, der prægede den enkeltes hverdag, at H. P. Hanssen pludselig og uventet døde, og det var dette danske arbejde, den foreslåede mindefond skulle støtte.

Den store landsdækkende indsamling sattes omgående i gang, og uanset de stadig tyngende økonomiske forhold lykkedes det i løbet af få måneder at samle 822.785 kr. på 17.836 lister fra hele landet.

En særlig indtægt kom fra et frimærke, som postvæsenet udsendte med en overpris på 5 øre. Den spændte situation gav sig her udtryk i, at der fra rigstysk side fremkom protester og henstillinger til filatelister om at undlade at samle på disse mærker på grund af formålet med overprisen.¹

Endnu i 1936 mærkede man dog sporene af de gamle modsætninger mellem danske indbyrdes. Således skrev Martin Hammerich til P. A. Callø (begge senere medlem af fondens aktionsudvalg), »at indsamlingen i Tønder amt ikke svarede til forventningerne«. »Vi har kunnet spore, at vesteregnens gamle kølighed overfor H. P. Hanssen ikke har fortaget sig helt«.

Den 21. februar 1937, på H. P. Hanssens fødselsdag, blev det indsamlede beløb overgivet til den samme dag oprettede fond: »H. P. Hanssens Mindefond«. I vedtægten blev fastslået, at fonden skulle være en selvejende institution med hjemsted i København. »Formålet er«, hedder det, »i overensstemmelse med H. P. Hanssens livsgerning at styrke danskheden ved vor sydgrænse ved at yde støtte til påtrængende opgaver, der ligger udenfor bestående foreningers rammer eller økonomiske evner«.

Fonden ledes af en bestyrelse på 15 medlemmer, hvoraf de sønderjyske foreningers bestyrelser vælger hver et medlem. Iflg. den oprindelige vedtægt skulle statsministeren vælge 4 medlemmer – derunder formanden og hovedkassereren, der begge skulle have bopæl i København.

Denne sidste bestemmelse er nu bortfaldet i forbindelse med den meget gennemgribende revision af vedtægterne, som fondens daværende formand, H. P. Hanssens barnebarn Gudrun Refslund Thomsen, gennemførte i 1987 som følge af de helt ændrede forhold, herunder en ny fondslovgivning. Således er bl.a. det nedenfor omtalte særlige aktionsudvalg ophævet og dets beføjelser overdraget til fondens forretningsudvalg.

I den oprindelige vedtægt fandtes følgende bestemmelse i afsnittet vedr. fondens administration: »Endvidere vælger bestyrelsen årligt blandt de i Sønderjylland bosiddende medlemmer et aktionsudvalg på højst 5 medlemmer, som i til-

Dringende Warnung!

Achtung, Sammler!

Achtung, Händler!

Vor kurzem sind drei dänische Wohlfahrts-Briefmarken zu 5, 10 und 15 Öre mit dem Bilde der Düppel-Mühle in einem Block erschienen. Der mit diesen Blocks zur Erhebung kommende Zuschlag von je 15 Öre soll einem „H. P. Hanssøn-Gedächtnis-Fonds für die

dänische Propaganda im ehemaligen Herzogtum Schleswig“

zufließen. Diese Summen werden mithin einem gegen den Bestand des Deutschen Reiches gerichteten Zweck dienstbar gemacht, denn anders ist die „Propaganda im ehemaligen Herzogtum Schleswig“ nicht zu verstehen.

Deutsche Sammler und Händler!

Niemand stelle deutsches Geld für einen solchen Zweck zur Verfügung! Wir ersuchen um **ausnahmslose Ablehnung** dieser Sondermarken. Kein deutscher Händler darf diese Serie anpreisen oder besorgen, und kein Sammler darf Geld dafür hergeben.

Wir bitten um möglichst schnelle und weitgehende Verbreitung dieser Warnung.

Kapitalen til H. P. Hanssens Mindefond blev tilvejebragt gennem en landsdækkende folkeindsamling i november 1936. I januar 1937 udsendte postvæsenet desuden specielle sønderjyske frimærker med billede af Dybbøl Mølle. De blev solgt til en overpris på 5 øre pr. styk, som tilfaldt Mindefonden. Frimærkerne fremkaldte en »Dringende Warnung« fra rigstysk side: Tyske filatelister skulle ikke købe disse mærker, som tjente »dansk propaganda i det tidligere [tyske] hertugdømme Slesvig«, og som var rettet »mod det tyske riges beståen«. Privateje.

fælde, hvor hurtig handling er påkrævet, og indbyrdes enighed opnås, er bemyndiget til i årets løb at træffe bindende dispositioner angående vedtægtsmæssig anvendelse af indtil halvdelen af fondens budgetterede renteindtægter for det pågældende år eller – under forudsætning af bestyrelsesbeslutning – over yderligere disponible beløb. Aktionsudvalget vælger selv sin formand.«

Når denne bestemmelse særlig fremhæves, er det, fordi aktionsudvalget i de første mange år traf de allerfleste betydningsfulde beslutninger om ydelse af støtte næsten selvstændigt, og udenom den samlede bestyrelse.

Til medlemmer af det første aktionsudvalg valgtes folketingsmand J.P.Nielsen, Dynt, og amtmand Kresten Refslund Thomsen (begge tillige medlemmer af Sprogforeningens bestyrelse), direktør for Sønderjyllands Kreditforening P.A.Callø, Haderslev, gdr. Hans Andersen, Kongsbjerg (formand for Landeværnet), og direktør Martin Hammerich, Tønder (direktør for Sønderjydsk Hypotheklånepfond og tillige sekretær i Jordfordelingskommissionen for Sønderjylland). Efter Hammerichs alt for tidlige død i april 1940 efterfulgtes han af gårdejer Marten Refslund Poulsen, Bovlund. Andre ændringer i sammensætningen skete først i midten af halvtredserne, og da var udvalgets betydning ikke mere så påkrævet.

Det var således et udvalg med indgående kendskab til nordslesvigske forhold og et omfattende personkendskab til folk i alle dele af landsdelen. Til formand valgtes P.A.Callø. Samtidig var der taget hensyn til, at der kunne blive et samspil mellem medlemmerne af aktionsudvalget og de foreninger eller institutioner, de repræsenterede.

I fondens forretningsorden bestemmes bl.a.: »Om fondens bevillinger må intet offentliggøres eller meddeles videre uden bestyrelsens vedtagelse. Formanden kan bestemme, at enkelte sager på grund af deres særlige karakter ikke skal anføres på den dagsorden, der udsendes, men der skal da i denne bemærkes, at sådanne yderligere sager foreligger«. Disse bestemmelser viser, hvilken vægt man i den spændte situation lagde på at opretholde den dybeste lukkethed omkring fondens virksomhed.

Indenfor denne artikels rammer er det ikke muligt at give en samlet redegørelse for fondens virksomhed i alle de forløbne over 50 år. Der skal derfor alene fortælles om de ganske særlige forhold i de første 15-20 år, således som de fremgår fortrinsvis af aktionsudvalgets protokol.

Jordspørgsmålet

Allerede den 8. maj 1937 trådte aktionsudvalget sammen, og arbejdsgrundlaget blev beskrevet i protokollen: »Man var enige om, at udvalget indtil videre skal

koncentrere sin interesse om det egentlige grænseområde (de sydlige sogne) og her fortrinsvis jordspørgsmålet«.

Der er foran ganske kort peget på jordkampens genopdukken i midten af tyverne. Fra dansk side havde man anset den for afsluttet med Genforeningen, men indsats af rigstysk kapital og den økonomiske krise skulle som nævnt nu skabe grundlag for de tyske grænseflytningsbestræbelser. Den allerførste sag i protokollen fortæller meget malende om den daværende situation og om den absolutte tavshed omkring udvalgets arbejde. Den skal derfor gengives udførligt fra protokollen:

»Sag nr. 1. Andragende fra borgmester, landsretssagfører Holger Jepsen [Tønders nyvalgte første danske borgmester] og bankdirektør Johan Paulsen, Tønder, om et tilskud på indtil 15.000 kr. til køb af ejendomme, der er nødvendige til udvidelse af Kjørby's tæppefabrik i Højer. Kjørby, som ønsker at flytte (fabrikken beskæftiger 100 mand, hvoraf 80 danske fra Højer) andetsteds hen, har overfor de to herrer stillet erhvervelsen af de pågældende grunde til takseret pris som betingelse for fabrikkens forbliven i Højer. Hans frist udløber den 10. ds. ... Såfremt grundene erhverves, er Kjørby beredt, og fabrikken vil blive udvidet, hvorved planen om en flytning indenfor en overskuelig tid bortfalder.

Da det omhandlede tilskud skønnes at føre de to herrers grundige bestræbelser for en positiv afslutning af en for Højers danskhed vital sag til et gunstigt resultat, vedtog udvalget enstemmigt at bevilge indtil 15.000 kr. som tilskud til erhvervelse af de for fabrikkens udvidelse nødvendige grundstykker (del af politisk overpris).

Beløbet udbetales til sin tid til bankdirektør Paulsen, der for Mindefonden må gøre rede for dets anvendelse. Der er enighed om, at det ikke må omtales udenfor Mindefondens kreds, og de to herrer selv må afgøre, om hvorvidt det er opportunt at underrette Kjørby om, hvorfra pengene stammer«.

Planen lykkedes. Kjørby forblev i Højer. Den for Højer store arbejdsplads bevarede og var direkte medvirkende til, at danskheden styrkedes, og at Højer kommune mange år efter fik dansk flertal i kommunalbestyrelsen. Den ydede bistand blev senere betalt tilbage med den forudsætning, at beløbet anvendtes til andre formål i Højer.

Udvalget havde kunnet handle hurtigt, og sagen viste, hvor vigtigt det var, at en lille kompetent kreds kunne træffe en afgørelse uden offentlighed. Ikke engang modtageren *skulle* have noget at vide.

Allerede to måneder senere forelå et andragende, der viser en anden side af den øjeblikkelige nationalpolitiske situation. Sagen gav anledning til en drøftelse af det ønskelige i at staten i større omfang end hidtil støttede kulturelle og sociale opgaver med national sidevirkning. Den fik også Callø og Refslund

Thomsen til at efterlyse en oversigt over samtlige foreliggende opgaver med oplysning om, under hvilke organer deres løsning henhørte.

Det var en ansøgning om støtte til gennemførelse af en børnelejr på Lille Okseø i Flensborg fjord for sønderjyske børns ferieophold i ugerne 22. juli til 5. august 1937. I protokollen hedder det: »Efter en længere drøftelse vedtog man i betragtning af, at H. P. Hanssen havde været virksom for statens erhvervelse af øen, ligesom han i høj grad havde været virksom deltager i socialt hjælpearbejde i Sønderjylland samt til, at man fra tysk side arbejdede på at vinde tilslutning til børnerejser til Tyskland (i øjeblikket skal der være 1100 nordslesvigske børn i Riesengebirge) at bevilge 2.000 kr. til lejren«.

I de følgende år behandlede først og fremmest en række ansøgninger om støtte til sikring af jord i dansk eje, hvor der var fare for overgang til tysksindede, eller hvor tysksindede ejere ønskede at afhænde deres ejendom, uanset om køberen evt. var dansk. Det var sager, hvor støtte fra anden side ikke kunne opnås, fordi der var tale om en overpris. I en enkelt sag (25.10.37) om en meget stor ejendom blev A. P. Møllers fond inddraget med et betydeligt beløb. Men man var klar over, at midlerne i mange tilfælde måtte anses for tabte, fordi priserne blev presset i vejret. Nu og da blev det noteret som begrundelse: »Tysk køber« eller »Vogelgesang parat«. Det medførte, »at købesummen holdes i en pris, som på grund af den nationale kappestrid ligger væsentlig over værdien«. Begrundelsen blev tillige gentagne gange anført med følgende: »Under hensyn til den væsentlige betydning, det ville have direkte eller indirekte for danskheden i området, bevilgedes det nødvendige«, med tilføjelse af følgende: »Fra midlerne a fonds perdus«, dvs. tabte beløb.

Blandt de områder, der her kom i betragtning, var som før nævnt først og fremmest de sydligste sogne - navnlig Burkal og Holbøl sogne. Om danskheden i Hokkerup hedder det (20.10.37): »er svag og der råder en pessimistisk stemning«. Nu og da noteres det, at handelen er kommet i stand ved en lokal mellemmand, der formelt optræder som køber, ligesom der ved købet af en stor ejendom noteres en aftale med sælgeren om, at handelen ikke må omtales før efter en aftalt frist.

Et ofte anvendt udtryk er: Sælgeren er »tysk blakket« eller »dansk blakket«, dvs. udtryk for en uklar nationalpolitisk holdning med hældning til enten tysk eller dansk side.

Alt i alt fortæller de mange sager af denne karakter tydeligt om den betydning, man fra begge sider tillagde besiddelsen af jord og også, at jordkampen kunne påvirke priserne. De fortæller ligeledes, at man fra ledende danske kredse, typisk medlemmer af det lokale Danske Samfunds bestyrelse, fulgte med i alle sognets anliggender. Bl.a. viste det sig i et tilfælde, hvor en mand, der havde fået hjælp til erhvervelse af en ejendom på tyske hænder, nogle år

senere solgte denne til en blakket. Det vakte en så stor lokal forargelse, at aktionsudvalget blev underrettet, og manden blev derefter opfordret til at betale den ydede støtte tilbage. Det skete.

Men ikke alene jordbesiddelse tillagdes betydning. Der bevilgedes således den 13. dec. 1937 et lån til en dansksindet håndværker, der ønskede at etablere sig i et af de sydligste sogne. Det skete »ud fra ønsket om at skabe muligheder for en dansk håndværker dér«.

Andre opgaver

Selv om udvalget i sin programerklæring først og fremmest lagde vægt på jordspørgsmålet, påtog man sig også andre opgaver. Således behandlede den 13. dec. 1937 et andragende af en helt anden karakter. Sprogforeningens bestyrelse, af hvilken som nævnt både J.P.Nielsen og Refslund Thomsen var medlemmer, havde efter den sidstnævntes forslag fattet en plan om oprettelse af et nationalt sekretariat med cand. mag. Troels Fink som leder. Opgaven skulle være at samle oplysninger af betydning for det nationale arbejde, herunder også nye felter. Man ønskede en aftale over 5 år. Udgiften skønnedes ikke at overstige 12.000 kr. Der bevilgedes 6.000 kr., dog med bemærkning om, »at fonden normalt ikke disponerer over midler til opgaver af mere varig karakter«.

Fra mødet den 19. nov. 1938: »Fra Danske Samfund i Aabenraa søges om tilskud til antagelse af en duelig mand til at udarbejde og holde a jour en fortegnelse (kartotek) over alle danske i Aabenraa og udføre dermed beslægtede opgaver«. Sagen udsattes, men behandlede endeligt et år efter, da der forelå et andragende fra såvel Danske Samfund i Aabenraa og Haderslev om oprettelse af et dansk kontor. Projektet blev bevilget.² Der skulle føres tilsyn med kontorets virksomhed af hhv. Refslund Thomsen, Callø og J.P.Nielsen. Refslund Thomsen overgav samtidig sit hverv til Troels Fink.

af tilsvarende karakter er en bevilling den 11. sept. 1940 til et medlemsblad, som de sønderjyske Danske Samfund havde taget initiativ til »under hensyn til den betydning et sådant tidsskrift vil have for styrkelsen af den nationale interesse«. Bladet udkom gennem nogle år. Tanken om et sådant tidsskrift blev i 1956 genoptaget af de sønderjyske Danske Samfund i samarbejde med Sønderjydsk Idrætsforening, Det unge Grænseværn og de danske ungdomsforeningers 6 hovedkredse. Der bevilgedes den 3. maj 1956 6.000 kr.. Bladet blev udgivet af redaktør Kaj Edvard Larsen under navnet »Nord * Syd«.

Den 31. januar 1939 bevilger bestyrelsen 4.000 kr. til en privatskole i Lade-

lund i Sydslesvig, men ellers har man i hovedsagen holdt sig alene til nordslesvigske opgaver.

Af andre enkeltstående tilskud skal nævnes en bevilling i juni 1941 til oprettelse af et docentur i Sønderjyllands historie ved Aarhus Universitet med Troels Fink som leder. I 1952 blev ydet tilskud på 6.000 kr. til oprettelse af et børnehaveseminarium i Aabenraa. Begrundelse: »Der er mangel på børnehavelærerinder i Sønderjylland, hvor der er et stort antal danske børnehaver, delvis oprettet som modvægt til tyske børnehaver. Det må anses for meget ønskeligt, at det omhandlede børnehaveseminarium opføres i Sønderjylland«.

Den 29. april 1939 drøftede den samlede bestyrelse, hvorledes man principielt skal stille sig til ansøgninger om støtte til udgivelser af f.eks. historiske afhandlinger og erindringer. Man var enig om »i overensstemmelse med H. P. Hanssens stilling til historien og til Historisk Samfund for Sønderjyllands betydning for dette sønderjyske arbejde og til, at der fra tysk side ydes meget til dette arbejde, at dette skal være med i billedet«. I overensstemmelse hermed er der gennem årene jævnligt ydet støtte til sådanne opgaver.

Valgkampstøtte

I foråret 1939 skulle der være valg til rigsdagen. Den tyske agitation for et resultat, der skulle påkalde rigstysk opmærksomhed, blev under parolen »Wir wollen heim ins Reich« stadig mere pågående og føltes som en klar trussel. Det gav grundlag for en dansk samling hen over alle partigrænser. Mindefonden bevilgede således 2 x 5.000 kr. til støtte for den danske agitation og 3.000 kr. til et dansk kontor i Aabenraa med samme formål. Valget blev – som bekendt – at ligne ved en fornyet bekræftende dansk folkeafstemning og en så stærk tilkendegivelse, at den var medvirkende til at heller ikke besættelsen førte til en grænseflytning trods mindretallets store forventninger.

I 1941 skulle der i overensstemmelse med gældende lov afholdes kommunale valg. Skatterestancer kunne dengang medføre slettelse af valglisterne, så man ikke kunne afgive sin stemme. Fra Danske Samfunds side var man opmærksom på, hvilken uheldig indflydelse på resultatet dette kunne få i den øjeblikkelige situation. Mange steder samledes der derfor ind til dækning af sådanne restancer, andre steder tilbød Danske Samfund arbejdsgiverne lån til dækning af deres danske arbejders evt. restancer. Men det var ikke altid nok, og fra Mindefondens side stilledes derfor 10.000 kr. til rådighed i tilfælde, hvor lokale midler ikke rakte til. Valget blev imidlertid aflyst i sidste øjeblik over hele landet efter pres fra besættelsesmagten.

Situationen gentog sig året efter, men også dette valg blev aflyst, medens valg til de kommunale råd i 1943 alene blev aflyst i Sønderjylland. De midler, der var lagt ud inden aflysningen, refunderedes af Mindefonden, hvor der var behov for det.

Forsamlingshuse

Udover disse foran nævnte opgaver blev støtte til oprettelse og navnlig bevarelse af forsamlingshuse efterhånden den helt overvejende del af fondens virksomhed.

Et andragende af den art behandledes første gang i et møde den 19. november 1939. Det var Broager sogns forsamlingsgård, der fik 2.000 kr. til sikring af dens fortsatte brug for danske i sognet: »Der var fare for ejendommens salg til tysk side« hedder det som begrundelse. Men der tilføjes: »Støtte til forsamlingshuse kan kun undtagelsesvist ydes«.

Notatet kan undre, da netop H.P. Hanssen havde været endda meget virksom for oprettelse af forsamlingshuse landsdelen over. Men på det tidspunkt har man formentlig vurderet jordspørgsmålet som det væsentligste. Det skulle dog vise sig, at denne holdning ikke varede ret længe. Allerede i 1941 bevilgedes 6.000 kr. til Aarø forsamlingshus, 20.000 kr. til Tønderhus, 22.500 kr. til Brede forsamlingshus og 10.000 kr. til Kegnæs. I den følgende tid kom der flere ansøgninger – dels om tilskud til opførelse af nye huse, dels om støtte til nødvendige forbedringer af sanitære- og køkkenforhold.

Der var ikke altid idyl i bestyrelsen. Således kritiserer stationsmester Alf. Kristensen, Bylderup Bov i et møde den 26. marts 1942, hvad han kalder »aktionsudvalgets egenmægtighed«, og at man kun én gang årligt bliver underrettet om dets beslutninger. Callø forsvarer muligheden for at træffe hurtige afgørelser og får medhold heri. I samme møde påtaler Alf. Kristensen forsamlingshushjælpens omfang. Det fører til en brevveksling mellem Hans Andersen og Callø, hvor Hans Andersen finder anledning til at skrive således: »Jeg har aldrig været imod, at man bygger forsamlingshuse på udsatte steder. Men hvis alle pengene bruges til forsamlingshuse, vil andre opgaver hurtigt blive placeret på en tilbageliggende linie for Mindefondens medlemmer. ... Landeværnet kunne godt have brug for Mindefondens bistand, men her er altså andet i første linie«. Callø svarer lidt undskyldende og tilføjer: »Tilskud kan være demoraliserende, om der ikke samtidig bringes betydelige ofre fra den kreds, der skal benytte huset«.

Denne tankegang blev fulgt ved de mange senere ansøgninger om støtte til forsamlingshuse. I hver enkelt sag har man lagt vægt på, at der var lokale

Mange forsamlingshuse har i årenes løb fået støtte fra H. P. Hanssens Mindefond, også forsamlingshuset i Brede. Huset blev opført i 1907 og senere udvidet flere gange. Foto fra de første år i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

tilskud, og man har ønsket oplysninger om husenes brug til f.eks. møder, lokale generalforsamlinger, gymnastik, amatørteater m.v.

Der er ikke ret mange forsamlingshuse, der ikke på et eller andet tidspunkt har fået støtte en eller flere gange. Dog er det ikke her muligt at give en oversigt over samtlige bevillinger. I stedet skal der fremdrages nogle bevillinger, hvor der blev givet særlige begrundelser, som fortæller noget om de pågældende egne nationalpolitiske forhold.

Da der i et møde den 13. februar 1942 bevilges yderligere 10.000 kr. til et forsamlingshus på Kegnæs, sker det »under hensyn til den vanskelige situation danskheden var kommet i siden Genforeningen, hvorfor oprettelse af et forsamlingshus måtte anses for i høj grad ønskelig«³.

Om Fårhuseggen hedder det i protokollen: »I betragtning af danskhedens stilling og befolkningens ydeevne anses det for tilfredsstillende, at der er indsamlet 937 kr. af ungdoms- og idrætsforeningen og andre bidrag på 3.450 kr.« (1942)

Om Sdr. Vilstrup siges følgende: »Under hensyn til de vanskelige forhold i sognet, at der er indsamlet 23.000 kr., og at Grænseforeningen har ydet 12.000 kr., ... bevilges 7.000 kr.« (1943).

Den 22. dec. 1945 får Notmark forsamlingshus 10.000 kr. udover tidligere bevilgede 5.000 kr. »under hensyn til at der i sognet findes et talstærkt og aggressivt tysk element. I 1939 169 tyske stemmer«.

Om Øster Gasse kan det undre, at der i 1946 bevilges 5.000 kr. »under hensyn til at Øster Gasse har været et af de svage punkter på egnen i national henseende«. Samme dag anbefales støtte til Skelde forsamlingshus, »da tyskheden har haft en meget stærk stilling i Skelde og tildels endnu«.

På den anden side noteres det, at en ansøgning fra Københoved og en fra Lintrup får rent afslag: »Da det er en nationalt stærk egn, må man klare sig selv«.

Med de ændrede forhold på det nationalpolitiske område hen mod slutningen af 50'erne forsvandt de foran nævnte betragtninger om den nationalpolitiske situation på egnen.

Spørgsmålet om støtten til forsamlingshuse contra andre opgaver blev drøftet flere gange. Senest i bestyrelsesmødet i april 1991, hvor flere bestyrelsesmedlemmer tilkendegav, at »fonden bør tilstræbe, at tilskud til forsamlingshuse prioriteres højere end andre. Der udspandt sig en livlig og positiv debat om dette emne«, noterer referatet. I 1939 hed det modsat, »at støtte til forsamlingshuse kun undtagelsesvis kan ydes«.

Forskellen er slående, og den udtrykker vel, at de nationale afværgeforanstaltninger oprindeligt måtte lægge beslag på langt de fleste midler. Da 1920-grænsen var anerkendt i 1945, og de nationalpolitiske modsætninger havde fortonet sig, blev der plads til andre former for støtte. Nu kunne støtte ydes ud fra ønsket om at skabe de bedst mulige virkemidler for dansk folkeligt arbejde uden brod mod andre. Det er et arbejde, som stadig vil være påkrævet for at styrke bevidstheden om samhörigheden som et dansk folk.

NOTER

Artiklen bygger på H.P.Hanssens Mindefonds arkiv i landsarkivet i Aabenraa (Foreningsarkiver nr. 20).

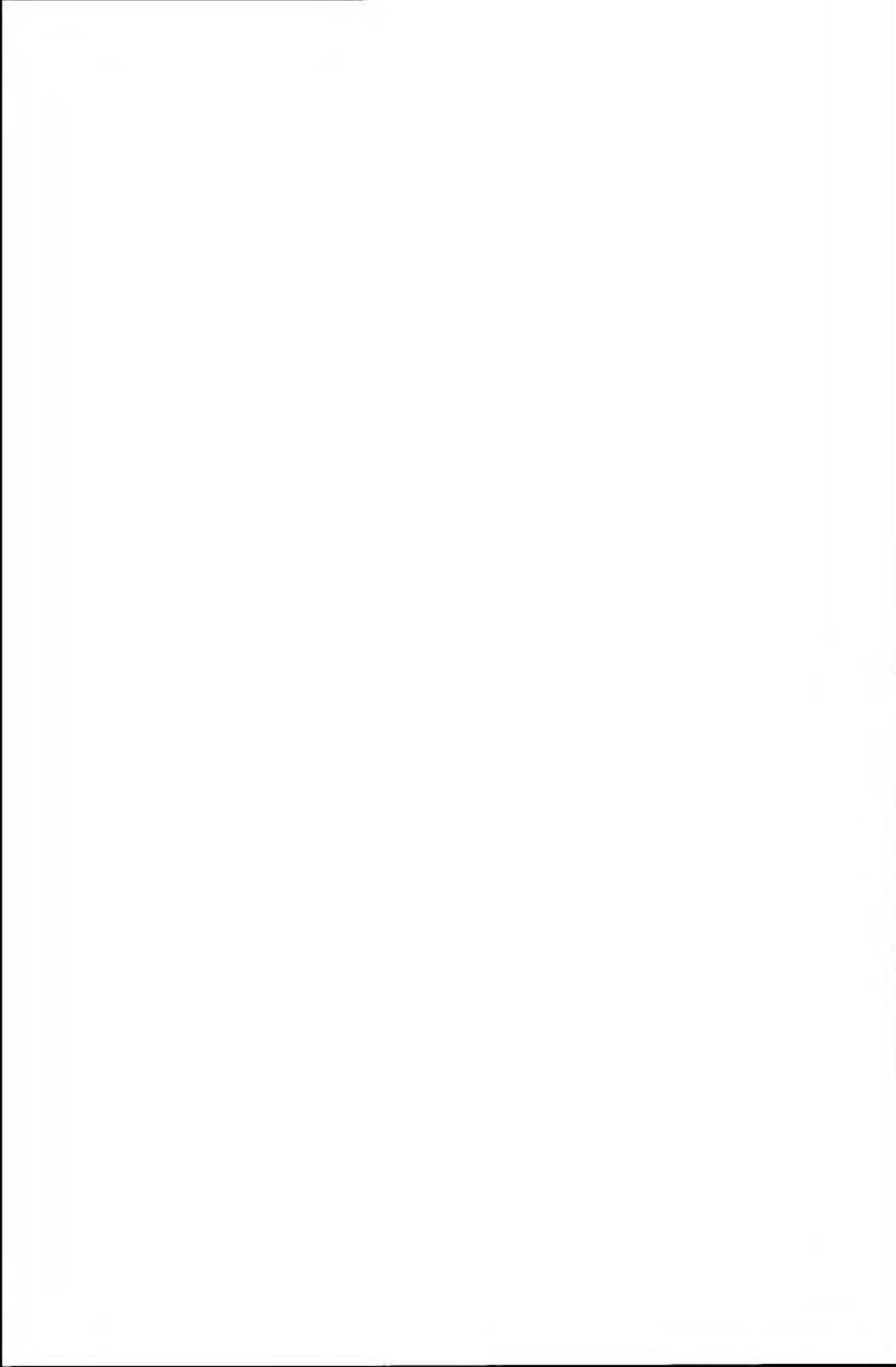
Litt.: H.P.Hanssens Mindefond 1937-1987 (privattryk, 1987, 7 sider).

1. Se Gudrun Refslund Thomsen i pjece udsendt i forbindelse med en jubilæumsindsamling i 1985/86.

Ved fondens 50 års jubilæum i 1987 blev der foretaget en indsamling til styrkelse af kapitalen for derved at øge dens muligheder for at yde støtte fremover. Denne indsamling og jævnlige hensættelser gennem en årrække har betydet, at formuen pr. 31.12.1990 udgør 2.893.112 kr..

Administrationsudgifterne er minimale (5.895 kr. i 1990), og overskud efter hensættelse til skat 265.000 kr.

2. Bevillingen skete under forudsætning af, at der blev oprettet en retshjælp for ubemidlede medlemmer. I mellemtiden var der allerede oprettet den betingede retshjælp i Aabenraa, hvor det tilmed lykkedes at opnå Justitsministeriets godkendelse og dermed statsstøtte.
3. På amtskontoret i Aabenraa havde vi på dette tidspunkt en omfangsrig sag vedrørende vandløb nr. 13 i Kegnæs sogn. Kort fortalt følte en hr. M., der var tysksindet, sig gået så nær ved det offentliges behandling af en tvist om dette vandløb, at han rejste et utal af klager ikke alene til amtsrådet, vandløbsvæsenet og amtet, men også til ministeriet i København. Lokalt opnåede han medhold hos andre beboere, der sluttede sig til mindretallet, stemte tysk ved valgene og tilmed skabte grundlag for en tysk privatskole. Både stemmerne og skolen er borte nu.

Dybbøl – et dansk og tysk nationalt symbol

Af *Inge Adriansen*

»Dybbøl er en af milestenene
i den tysk-danske historie»
Gerd Stolz, tysk historiker, 1992¹

Dybbøl Banke, Dybbøl Mølle og Dybbøl Skanser er et af de få steder i grænselandet, der besøges i udstrakt grad af danske og tyske. For begge folk synes stedet at appellere til nationalfølelsen. Når man en sommerdag færdes på Dybbøl, vil man uvægerligt møde både danske og tyske grupperejsende, der bliver ført rundt i skanserne og får fortalt, hvorfor netop dette sted har sin særlige betydning i deres egen nations historie. Disse beretninger er naturligvis forskellige – alt efter om turistføreren er dansk eller tysk. Men fælles for begge nationer er en fremhævelse af, at »Dybbøl er langt mere end navnet på en bakkekam og en landsby vest for Sønderborg«, som en tysk turlleder ynder at udtrykke det. Dybbøl blev allerede i krigen 1848-49 til et begreb, og efter krigen 1864 til et nationalt symbol. Dybbøl er et af de få symboler fra de slesvigske krige, som har overlevet tidens omskiftelser. Den fortsatte livskraft i dette symbol kan ses af to helt nye initiativer på henholdsvis dansk og tysk side:

Den 18. april 1992 åbnede et dansk historiecenter på Dybbøl Banke. Her kan de besøgende få oplysninger om landskabet og de historiske begivenheder, der er knyttet til det. Fortiden søges gjort levende og nærværende gennem kombination af billeder og lyd, og bygningens form og dekoration forsøger at fortælle med på historien.

En anden historisk institution, »Deutsches Museum Nordschleswig«, blev indviet i Sønderborg den 8. maj, kun tre uger senere. Museet er skabt af det tyske mindretal, og ved indvielsen udgav man i samarbejde med Bund Deutscher Nordsleswiger et skrift af historikeren Gerd Stolz: »Düppel-Dybbøl-1848-1849-1864-heute«. Det er en historisk vandrefører beregnet for de mange tyskere, der vil bese det historiske område.

Disse danske og tyske initiativer viser, at der fortsat er stor interesse for Dybbøl og stedets historie. Men hvad har danske og tyske gennem tiden forbundet med begrebet Dybbøl? Hvilken fortolkning af historien møder man

i de nyeste danske og tyske brochurer og bøger? Forbinder nutidens ungdom noget som helst med begrebet Dybbøl? Hvad er intentionerne bag danske investeringer på godt 50 mill. i det nye historiecenter med tilhørende vejanlæg, p-pladser og frilæggelse af terræn? Og sidst men ikke mindst – hvad giver symboler livskraft?

Denne artikel er et forsøg på at besvare i det mindste nogle af disse spørgsmål. Den må nødvendigvis tage udgangspunkt i de militære begivenheder på bakkekammen vest for Sønderborg. Militærhistorien spiller en helt central rolle i eftertidens fortolkninger af stedet og den betydning, det fortsat tillægges.

Dybbøl som slagmark i 1848-49

I april 1848 blev Dybbøl sogn besat af tyske tropper. Efter det danske nederlag ved Slesvig 23. april trak de danske tropper sig tilbage til Nørrejylland, Fyn

Dybbøl Mølle er et af danskhedens stærkeste symboler. For mange danske fremstår møllen som et billede på den lille nations ukuelighed på trods af alle odds. I begge de slesvigske krige blev møllen skudt i brand, men hver gang blev den genrejst. I tiden under tysk styre var møllerfamilien med til at fastholde møllen som et billede på danskhed. Endnu i 1980-erne kom der kontante beviser på Dybbøl Møllens fortsatte betydning for mange. En indsamling af midler til møllens restaurering gav et helt uventet højt beløb i løbet af få uger. »Der må ikke gå råd i nationalsymboler«, var begrundelsen hos mange af bidragerne. Dybbøl Mølle er her fotograferet fra vest i 1970 af Niels Elswing.

og Als. Derfor kunne Dybbøl-området indtages uden modstand. Der blev opsat tyske forposter på Dybbøl Bjerg og i Dybbøl by. De første kampe fandt derefter sted 28. maj, hvor den danske hær på Als forsøgte en fremrykning i Sundeved. Denne kamp var uden egentlig militær betydning, da de tyske troppers fremrykning i Jylland var blevet stoppet. Men den danske general Hedemann, der havde overkommandoen på Als, mente, at en heldig fægtning ville styrke kampånden, og han lod da foretage et angreb på de tyske forposter i Dybbøl. Efter en heftig kamp blev de fordrevet, men den tyske hovedstyrke i Nybøl kunne danskerne dog ikke anfægte. Befolkningen i Dybbøl fik nu dansk indkvartering i stedet for tysk. Et tysk modangreb satte ind en uge senere, 5. juni. Det var kongen af Hannovers fødselsdag, og de hannoveranske tropper ville gerne fejre dagen med en sejr. En tid tegnede situationen sig kritisk for den danske hær, men reserver fra Als nåede frem i rette tid, og de tyske tropper blev på ny trængt tilbage fra Dybbøl til Nybøl. Danske forposter blev opstillet på Dybbøl Banke og Dybbøl Bjerg, mens resten af sognet blev en slags ingenmandsland, hvor danske og tyske patruljer jævnligt strejfede rundt.

I en militær skildring af kampen omtales »de minderige dage, der først indskrev Dybbøls navn i Danmarks historie«. ² Kong Frederik 7. sendte 15. juni en hilsen til soldaterne, hvori han udtrykte sin tak med disse ord: »Det uforfærdede mod og den djærve udholdenhed, I alle har lagt for dagen i træfningerne, ved Sundeved og Dybbøl, har fornyet jeres krav på min beundring ...«. ³

Sidst på somren 1848 blev der sluttet våbenstilstand, og Sønderjylland blev styret af en fælles regering sammensat af danske og tyske. Det blev hurtigt de slesvig-holstenske synspunkter, der kom til at dominere, bl.a. blev embedsstanden udrenset for dansksindede. Den populære, dansksindede pastor Karstensen i Dybbøl blev udskiftet med den tysksindede pastor Axelsen i oktober 1848. På ejendommelig vis kom Dybbøl sogn herved til at afspejle hele Nordslesvigs situation: Der var danske forposter i den ene ende og tyske forposter i den anden ende af sognet. Præsten var slesvig-holstener, og befolkningen var dansksindet.

Den 3. april 1849 udløb våbenhvilen, og danskerne rykkede frem på Sundeved. Efter den ulykkelige tildragelse på Egernførde Fjord, hvor to danske linjeskibe blev sprængt i luften, blev Sundeved rømmet af danskerne, bortset fra brohovedet og forposterne på Dybbøl Bjerg. Tyske tropper rykkede nu ind, og 13. april indtog de også Dybbøl Bjerg. Under kampene var møllen snart i hænderne på den ene, snart på den anden part. Da aftenen kom, lå møllen i grus og aske. Møllens brand skyldtes, i følge danske kilder, at de danske batterier på Als havde skudt den i brand, i følge tyske kilder, at de

»Kampen på Dybbøl Bjerg 5. juni 1848« er udført af Jørgen Sonne, der var feltmaler under Treårskrigen. Han nåede ikke at komme til fronten før efter denne kamp. Det er teaterkrig i dansk guldaldermaleri uden gru. Billedet er malet efter beretninger fra deltagere kort tid efter slaget, og det er i øvrigt nøjagtigt i detaljerne. Garden spillede en central rolle i fordrivelsen af de tyske tropper fra Dybbøl, og sejren blev modtaget med begejstring af det danske folk. Stormagterne var derimod ikke begejstrede, da kampen blev betragtet som en dansk demonstration på et tidspunkt, hvor der foregik underforhandlinger. Foto Frederiksborgmuseet.

bayerske tropper havde sat ild til den. I samtiden var det en dåd, som begge parter gerne ville vedstå sig. Kampen den 13. april var den sidste væsentlige begivenhed, der foregik i Dybbøl i Treårskrigen. Befolkningen, der var flygtet under kampen, vendte tilbage, begyndte at rydde tomterne og tilså markerne.

Den 5. juni som national mindededag

I 1850 blev den fordrevne dansksindede præst Kr. Karstensen genindsat i sit embede, og folk mødte atter talrigt op i kirken. Karstensen tog en række

nationale initiativer, oprettede bl.a. en dansk bogsamling, udgav en dansk sangbog og arrangerede en bålfeest på Dybbøl Bjerg 5. juni 1851 – på treårsdagen for den danske sejr. I festen deltog ikke blot beboere fra Dybbøl, men også mange fra Sønderborg og det øvrige Sundeved. Stemningen var præget af glæden over freden og tillid til fremtiden. I 1861 blev der igen afholdt en 5. juni fest i Dybbøl. Det var Karstensens efterfølger som sognepræst, F.R.C. Bülow, der nu tog initiativet. Festen indledtes med afsløringen af et stort mindesmærke for hans far, general Bülow, på Dybbøl Kirkegård. Ved festen besluttedes det, at man ville samles hvert tredje år for at festligholde 5. juni som en mindedad. Næste gang skulle således være i 1864, men af velkendte årsager blev denne fest ikke til noget. Kun to gange, 1851 og 1861, blev der afholdt nationale fester til minde om 5. juni sejren på Dybbøl.⁴

Initiativet fra de to Dybbølpræster viser, hvorledes historiske myter kan opstå. Et uklogt dansk udfald fra Als mod Sundeved 28. maj 1848 efterfulgt af en kneben dansk fastholdelse af den i militær henseende betydningsløse forpost 5. juni blev – i mangel af bedre sejre – til en regional festdag. Forestillinger af denne art havde man i høj grad brug for både under krigen og i mellemkrigsårene for at samle folket til styrkelse af kampvilje og bekræftelse af nationalt sindelag.

Dybbøl Skanser anlægges 1861-63

Under Treårskrigen havde bakkekammen Dybbøl Banke – Dybbøl Bjerg vist sig at være forholdsvis let at forsvare og velegnet til fægtninger, fordi man herfra kunne trække sig sikkert tilbage til Als. Det danske hovedforsvar blev efter 1860 anlagt ved Danevirke, men til supplement blev der ved Dybbøl og Fredericia anlagt flankbefæstninger. Herfra kunne man true en fjende i Jylland med udfald. Skansebyggeriet blev påbegyndt i 1861 efter at have været drøftet et par år. Anlægget af tre stærke forter ved Dybbøl var af Ingeniørkorpset beregnet til 1,6 mill rigsdaler, men i en sparetid med svære problemer både udenrigs- og indenrigspolitisk kunne dette beløb ikke bevilges.⁵ Dybbøl Skanser blev derfor skåret ned til ca. 800.000 rdl. Ved krigens udbrud i 1864 var der anvendt ca. 113.000 rdl., og det rakte kun til 10 små åbne værker. Det var langt fra de forestillinger om Dybbøl Skanser, som den danske befolkning havde på grundlag af forsvarsdebatten. Hverken befolkningen, hovedparten af hæren eller udenrigsministeren synes at have været klar over den katastrofale situation, da den danske regering i november 1863 vedtog en ny forfatning for kongeriget og Slesvig. Dette var et klart brud på de internationale aftaler, som Danmark havde indgået

efter Treårskrigen. »Nu må det briste eller bære«, udtalte statsminister C.C.Hall. Ved Dybbøl kunne det kun briste.

Dybbøl som slagmark i 1864

Krigen begyndte 1. februar 1864. Størstedelen af den danske hær stod ved Danevirke, men efter få dages kamp besluttede den danske overkommando at rømme stillingen, da den var for let at omgå. Tilbagetrækningen fra Danevirke skete natten mellem 5. og 6. februar. I storm, sne og islag trak hæren sig tilbage. Da soldaterne ankom til Dybbøl i løbet af 7. februar, opdagede de til deres forbløffelse og dybe skuffelse, at forsvarsanlægget her endnu var helt ufærdigt. En dragon fortæller således om sit første indtryk. »Jeg skal ikke nægte, at da jeg havde beset de værker, jeg passerede forbi, blev jeg i høj grad skuffet – så skuffet, at jeg begyndte at tænke, at det måtte være forværker, og at de egentlige hovedværker vist måtte ligge længere tilbage«. ⁶

De tyske tropper kunne have indtaget Dybbølstillingen straks, hvis den tyske efterretningstjeneste havde fungeret tilfredsstillende. Herved ville mange tyske og endnu flere danske militære og civile liv være sparet. Men de tyske generaler troede på Dybbølbefæstningens styrke. Den tyske presse sammenlignede Dybbøl med Sevastopol på Krim, og derfor indstillede de sig på en langvarig belejring som i Krim-krigen i 1856.

Ideen med flankebefæstningen var som nævnt at true en fjende i Jylland med stadige udfald, men de danske tropper var så styrkemæssigt underlegne, at de ikke kunne foretage udfald. Hertil kom, at de tyske tropper straks placerede store styrker til en langvarig belejring af Dybbøl og Fredericia. Da en stor del af den danske hær var indesluttet i de to flankebefæstninger, blev Jylland besat – helt op til Limfjorden.

Der opstod nu den ejendommelige situation, at der blev kæmpet i over to måneder på Dybbøl – de sidste uger med konstante bombardementer, som også var til stor ulykke for civilbefolkningen – og i virkeligheden havde denne kamp ingen egentlig militær betydning. Den tjente mest til at retfærdiggøre den danske regering over for en befolkning, der stadigvæk følte sorg og skam efter rømningen af Danevirke.

På skrænten ved Gammelmark på Broagerland og i området vest for skanernes søndre fløj blev der opstillet ialt 102 preussiske kanoner, som kunne beskyde de første seks danske skanser. De daglange bombardementer herfra ødelagde efterhånden hele sydvestsiden af Dybbøl Banke. Dybbøl by lå lidt mere beskyttet, ca. 1,5 km. mod nordvest, men også den ramtes hårdt. Før stormdagen var mere end hvert andet hus og gård bombeskadet eller beskudt.

»I Dybbølstillingen« er malet af Jørgen Sonne på grundlag af hans egne oplevelser ved fronten i 1864-krigen. Der er en markant forskel til hans billede fra Treårskrigen. Her giver han en realistisk skildring af en af de første skyttegravskrige i krigshistorien. Billedet af de trætte soldater med kun nødtørftigt udstyr og i ringe dækning for den konstante artilleriild bærer præg af, at maleren ved selvsyn har oplevet den fortvivlende situation i Dybbøl Skanser. Der gik 6 år efter krigen, før Sonne var i stand til at fuldføre maleriet. Med det afsluttes det danske bataljemaleri. Foto Frederiksborgmuseet.

Befolkningen var flygtet til Als eller længere ud på Sundeved. Her sad de nu i landbrugets såtid og lyttede til kanontordenen fra Dybbøl, velvidende, at hver kugle måske kunne betyde deres hjemms udslettelse. Undertiden havde der ikke været tid til at medtage blot de mest nødvendige ejendele.⁷

Stormen trak ud, og i stedet blev der indledt et systematisk bombardement af Dybbøl og Sønderborg. I tiden 2.-17. april krævede de konstante bombardementer over 1.200 danske soldater og et ukendt antal civile ofre. De preussiske kanoners ild var forfærdelig. Næsten alle almindelige huse i Dybbøl brændte ned eller blev skudt i grus, Dybbøl Mølle således den 10. april. I de sidste 10 dage før stormen på skanserne faldt 5-6.000 skud pr. dag. Som forholdene udviklede sig, ville en tilbagetrækning til Als have været den rimeligste og mest

forsvarlige løsning, da de danske krigsskibe kunne hindre en tysk overgang til Als. Men den danske overgeneral føjede den danske regering i ønsket om at forsøge at holde stand, indtil den våbenhvile, man forhandlede om, kunne indtræde, og fredsforhandlinger påbegyndes.

Fastholdelsen af Dybbølstillingen skete således ud fra politisk-taktiske synspunkter og havde kun lidt med militær-strategiske hensyn at gøre.

Stormdagen 18. april

Stormen indledtes med et meget hårdt bombardement fra kl. 04. Kl. 10 om formiddagen ophørte beskydningen, og et lynangreb blev indledt af de preussiske stormtropper. Ialt 10.500 mand angreb de første 6 skanser, som erobredes i løbet af ca. 30 min. Et dansk modangreb fra reserveerne (8. Brigade) sinkede den endelige erobring i en times tid. Men indsættelsen af yderligere 27.000 tyske stormtropper afgjorde kampen. Dybbøl Skanser faldt efter fire timers kamp. Fastholdelsen af stillingen denne sidste kampdag kostede danskerne ca. 1.700 døde, sårede og savnede samt henved 3.000 fanger foruden en afgørende ødelæggelse af Dybbølstillingen og Dybbøl Banke. Det tyske tab ved stormen var ca. 1.200 døde og sårede. Da mange soldater døde efter nogen tid på lazarettet, kan det præcise forhold mellem døde og sårede ikke opgives.⁸ Fredsforhandlinger blev indledt i London en uge senere. Trods ihærdig indsats fra neutrale stater blev der ikke opnået noget kompromis mellem de krigsførende parter. Da våbenhvilen udløb i juni, begyndte krigen derfor igen. De tyske tropper satte den 29. juni over Alssund fra Sandbjerg til Arnkil. Samme dag erobredes Als, og med dette andet store nederlag var krigen afgjort. Freden i oktober 1864 blev knusende for den danske helstat, som blev reduceret med 1/3 af sit areal og 2/5 af befolkningen.

Så vidt de nøgterne kendsgerninger. Det er denne kamp, som har givet anledning til, at Dybbøl er blevet til et begreb både for tyske og danske – og har været det siden 1864. Vi vil nu følge anvendelsen af Dybbøl som symbol på såvel dansk som tysk side. For begge parter var det af helt afgørende betydning, at der blev kæmpet 18. april. En belejring, som var endt med en dansk tilbagetrækning, ville for den tyske regering have været forsmædelig, selvom det ville have bragt Dybbølstillingen i tyske hænder, uden noget tysk blod blev udgydt. Den tyske krigskorrespondent Theodor Fontane beskriver dette forhold præcist: »Kun én frygt sneg sig ind i hjerterne, det ængstelige spørgsmål: **Bliver danskerne stående, vil de holde ud?** Nu ved vi, at denne frygt var velbegrundet, danskerne stod i virkeligheden i begreb med at rømme

Dybbøllstillingen. En eneste dags længere tøven og vore tapre batailloner ... havde højest sandsynligt mistet en storm- og sejrsmåls værdigt ære. Så ville alt have været omsonst, og jo større de forudgående anstrengelser des større vor modstanders latter og des ubarmhertigere hans skadefryd. Denne fare svævede over Dybbøl den 17., og den blev følt som en fare. Men slagenes Gud havde bestemt det anderledes«. ⁹

For hovedparten af danskerne – måske soldaterne undtaget – var det også afgørende, at man blev i Dybbøllstillingen og forsøgte at modstå angrebet. De ledende officerer var gået imod beslutningen om at fastholde stillingen, men regeringen havde indskærpet den kommanderende general Gerlach, at hæren skulle blive uden hensyn til omkostningerne. En af de danske officerer, løjtnant Hedemann, skriver efter slaget til sin kone om Gerlach: »Jeg ville ikke have været i den mands sted for meget, thi han har disse og mange andre menneskers liv på sin samvittighed, fordi han ikke var stærk nok til at ville opgive en overgenerals stilling for at redde arméen. Det er min overbevisning, at var Du Plat og Rosens stemmer blevet hørt endnu den 16., istedenfor at Gerlach lystrede et ministerium..., så havde arméen været reddet, og dens ære også ...« ¹⁰

Disse to samtidige bedømmelser er ret karakteristiske for vurderingen umiddelbart efter stormen på Dybbøl. Fra et militært synspunkt var det en forkert beslutning, at danskerne fastholdt stillingen til den bitre ende. Herom er vurderingen ens på dansk og tysk side. Det kan derfor ikke forbavse, at begge parter hurtigt fortrængte det irrationelle i stormen, og i stedet for skete der en heroisering og mytologisering af enkeltstående episoder i kampen.

Dybbøl som Danmarks Thermopylæ

Sammenligningen mellem kampen på Dybbøl i 1864 og spartanernes forsvar af bjergpasset ved Thermopylæ i år 480 mod en overlegen persisk styrke blev fremsført allerede i somren 1864. Jævnføringen med den tapre skare, der tappert – og forgæves – forsvarede sig mod en overlegen fjende, der invaderede hjemlandet, forekom helt indlysende i samtiden. Den første, der anvendte dette billedsprog, var P. Holst i en digtcyklus »Dybbøllskandserne«, der blev udgivet til fordel for de faldnes efterladte. Her spørger digteren, om der i nutiden ikke findes spartanere, og han giver selv svaret:

Jo, det skal vidnes og sandes af alle:
Danmark har børn af spartanernes slægt.
Dybbøl, som værgedes mandigt og kjækt,
tør vi Thermopylæ kalde. ¹¹

Det danske træsnit er et øjebliksbillede fra kampene i Dybbøl Skanser i marts 1864. Det giver et troværdigt billede af de næsten sønderskudte skanser og de danske soldaters håbløse kamp under den voldsomme beskydning. Træsnit af denne art var forløbere for en senere tids pressefotos og krigsreportager. Gengivet efter Illustreret Tidende 1864.

Efter Holst har mange danske anvendt dette heroiske billede på kampen. Kendtest er Drachmanns bog »Derovre fra Grænsen. Strejftog over det danske Thermopylæ (Als-Dybbøl) i april 1877«, som udkom i et betydeligt oplag og blev genoptrykt til Genforeningen. Den har i høj grad været med til at befæste udtrykket, som også kan forekomme i nutidens turistbrochurer. Letfattede billeder af denne art – af helt usammenlignelige begivenheder – er med til at sløre for forståelsen af, hvad der skete i 1864.

Mytedannelser på dansk og tysk side

Efter stormdagen blev Dybbøl hurtigt et symbol på uforfærdethed og tapperhed. Fra tysk side fremhævede man, at Slesvig var en tysk provins, der omsider var blevet løsrevet fra Danmark og nu for evige tider indlemmet i Tyskland. Breslauer Zeitung fastslog i en kommentar 20. april, at »det tyske folk aldrig vil glemme dagen ved Dybbøl.. thi det er for hele Tyskland, at sejren er vundet.«¹²

I danske dagblade var kommentarerne præget af sorg over det store tab og

På det tyske sejrsmonument på Dybbøl var der fire relieffer med scener fra kampene. Den realistiske stil, som fandtes i de tyske træsnit fra kampene, blev også anvendt i de livfulde relieffer. På det ene fremstilledes den voldsomme kamp om skanse 2 den 18. april. Fire tyske soldater kæmper her mod to danske. For fuldstændighedens skyld var der ihugget navne på de to hovedpersoner, general von Raven og løjtnant Ancker. Det er bemærkelsesværdigt, at den sejrende part viser, at man var styrkemæssig overlegen. Ved et tilfælde blev dette relief bevaret som det eneste efter den danske ødelæggelse af mindesmærket i maj 1945. Foto Museet på Sønderborg Slot.

bitterhed over den ulige kamp. Samtidigt fremhævede den national-liberale avis »Dagbladet«, at nederlaget ikke vakte samme mørke tanker som tilbagetoget fra Dannevirke. »Når hæren har gjort sin pligt, så vil nationen også gøre sin ved at vise fatning og mod ...«¹³

På begge sider var det nødvendigt at finde og fremhæve begivenheder, der kunne tjene den fortolkning, som man gav det indtrufne. Derfor var der brug for beretninger om udvist heltemod, om helt usædvanlige præstationer fra officerer og menigt mandskab. Både fra dansk og fra tysk side fokuserede man på kampen om skanse 2, og i populære skrifter og skolebøger blev udvalgte personer fra denne kamp fremhævet.

Pioner Klinke blev på tysk side den mytologiske skikkelse, som symboliserede offervilje og fædrelandskærlighed. Skildringen af hans død indgik som en fast bestandel i mange tyske historie- og læsebøger frem til 1918. I korthed lyder den således: Den preussiske stormkolonne måtte standse ved palisaderne foran skanse 2. Her var ingen åbning at skue. Da trådte Klinke frem og sagde: »Jeg vil skaffe luft, hr. Løjtnant; hellere (ofre) én end to«. Derpå kastede han

krudtsækken under palisaden og tændte luntten i den. Det skaffede hul – men Klinke omkom herved selv.

Denne begivenhed indeholder en sand kerne, idet en pionersoldat ved navn Klinke omkom under erobringen af skanse 2. Allerede før krigen var til ende, var der flere versioner af beretningen om »Klinke's Opfertod«. I 1866 gengav Th. Fontane således tre ret forskellige versioner af Klinkes indsats, og heraf fremgår, at det er højst tvivlsomt, om der var tale om en »offerdød«. Fontane slutter med at fastslå, at folket næppe ønsker at miste sin »Klinke«, dvs. forestillingen om heltedøden på ærens mark.¹⁴

Fontane var ikke blot en medrivende – og endnu læseværdig – krigskorrespondent. Han var også digter. Nogle år senere benyttede han sin digteriske frihed til at skrive »Der Tag von Düppel«. I en af stroferne skildrer han Klinkes heltmodige indsats – uden at stille de spørgsmålstegn ved handlingen, som han har gjort i sin samtidige krigsreportage. Tværtimod skildrer han handlingen som den frivillige offerdød, der sikrer vejen direkte til himlen.¹⁵

Det er i langt højere grad folket end militæret, som har dyrket myten om Klinke. I den preussiske generalstabs store værk »Der Deutsch-Dänische Krieg 1864«, der udkom i 1887, omtales Klinke kun i en fodnote, hvor det fastslås som en kendsgerning, at han blev forbrændt under sprængningen af skansen, men døde af en kugle.¹⁶ Selv i en regimentshistorie, udgivet af Brandenburgische Pionier-Bataillon Nr. 3, klares omtalen af Klinke på en enkelt side. I den saglige tekst beskrives, at han dør af en kugle, men et enkelt vers om den heltmodige soldat gengives for at antyde, at Klinke ofrer sig for fædrelandet.¹⁷

I »Vaterländisches Lesebuch Schleswig-Holsteinischer Kinderfreund« og »Deutscher Kinderfreund« finder vi derimod varianter af myten, ofte ledsaget af Fontanes digt Der Tag von Düppel eller en sang af E. Geibel Das Lied von Düppel.¹⁸ I kejsertidens Tyskland fik folket således sin Klinke i mange udgaver. Den sidste oplomstring af myten ses i en ungdomsbog »Der Schleswig-holsteinische Befreiungskrieg«, som udkom i 50året for krigen. Her slutter skildringen af Klinkes død med en omtale af hans kone og tre børn, der levede under fattige kår. Til trods for disse forpligtelser valgte Klinke offerdøden: »Kærlighed til fædrelandet, begejstringen for soldateræren lod ham helt glemme sine egne interesser«.¹⁹

I 1914 var der grobund for en holdning som denne, men ikke efter 1919. Dette må være grunden til, at Klinke synes næsten helt fraværende i Weimartidens skolebøger.

Det nærmeste danske modstykke er *løjtnant Johan Ancker*, skanse 2's tapre forsvarer. Ancker var militært uddannet, men havde svært ved at affinde sig med det rolige liv i den bornholmske milits. Han forlod derfor hæren og forsøgte at ernære sig som skuespiller på et københavnsk forlystelsestea-

ter. Da krigen stod for døren i december 1863, meldte han sig til tjeneste igen. Ancker var med i tilbagetrækningen fra Danevirke og blev senere artillerikommandør i skanse 2, hvor han havde ansvaret på skift med løjtnant Castenschiold. Under belejringen udmærkede han sig ved såvel dristighed som et aldrig svigtende lune og blev meget populær hos sit mandskab. Castenschiold og Ancker var hinanden lig med hensyn til militær dygtighed, men ikke slagfærdighed, og kun Ancker blev berømmet i samtiden. Det skyldes især hans fanden-i-voldske facon og mundrappe talemåder, som sikrede ham mandskabets hengivenhed, fjendens beundring og kongens bevågenhed. Den 17. april hædredes han med ridderkorset og som en personlig gave fra kongen medfulgte en prægtig kappe. Ved tilfangetagelsen 18. april lagde man fra tysk side vægt på at få Ancker i levende live. I følge den samtidige tradition, gengivet af Th. Fontane, fik Ancker udleveret sin sabel igen af Prins Friedrich Carl med ordene: »En så ridderlig soldat må man ikke fratage sablen«. ²⁰

Efter hjemkomsten fra fangenskab blev Ancker hyldet og fik overrakt en æressabel som en særlig hilsen fra 2.000 landsmænd. Han forlod imidlertid hurtigt militærtjenesten, da fredstidens stilfærdige og uglorværdige tjeneste ikke passede til hans temperament. Men hans ry var usvækket, og trods de få års ansættelse skænkede rigsrådet ham en betydelig, livslang pension. Med de mange fester, der holdtes til hans ære, fik han smag på at tilbringe sin tid på værtshuse. ²¹ Helbredet blev ødelagt, og han døde i 1876. Anckers indsats blev i 1882 taget op til revision af militærhistorikeren Otto Vaupell. Her fremhævedes især den dygtige indsats af underofficererne i skanse 2, og forestillingen om hans enestående indsats led et knæk. ²² Dette svækkede dog ikke Anckers én gang vundne ry blandt menigmand. Herom vidner den opmærksomhed, som hvert år den 18. april blev udvist hans enke, som levede frem til Første Verdenskrig. ²³

Dybbøl som symbol for tyske og danske 1864-1914

Efter krigen besluttede den preussiske regering sig til at rejse et sejrsmonument på Dybbøl. Grundstenen blev lagt allerede i 1865, og i 1872 kunne et stort sandstensmonument indvies i Skanse 4, lige ved Flensborg Landevej. Det var et højt spir af sandsten, flankeret af fire statuer af preussiske soldater. På foden var der indsat fire store relieffer, ligeledes udført i sandsten med scener fra kampene på Dybbøl 18. april. Monumentet var udført af billedhuggeren Strack. Det var udført i kejsertidens karakteristiske nygotik og gav den besøgende et klart signal om, at Dybbøl Banke nu var et tysk område. Ved

Nr. 51.
Skandsen Nummer 2,
ved Dybbøl

og
Lieutenant Ancker,

der gjorde Sjælden saamegen Skade, at de tybste
 Officerer maatte erkjende ham og hans Folk for ra-
 ste Gutter, samt hørteses han holdt ud til det
 Yderste og forvaglede Kanonerne.

Med Betsning om Lieutenant Ancker og hans Hæit Gættmod.

Kjøbenhavn,

Jul. Strandberg Forlag.
 Bæred i Reg. og Kommissionshandelen, Holmengade 18
 Trykt hos Ernst Sund.

Mit Gott für König und Vaterland!

Lied
 der 3. Pioniere.

Text von Professor Dr. Franz Müller-Queblinburg-
 Melodie: Duppelter Schanzen-Marsch von Pieffe.

Dem Königl. Bataillon in unwandelbarer Treue
 und dankbarer Ergebenheit am 21. April 1901, dem
 Tage der Entgegennahme der B e r e i n - A k t i o n
 gewidmet vom

Verein der Kameraden
 vom Pionier-Bataillon von Randz
 (Brandenburgischen) Nr. 3
 zu Berlin.

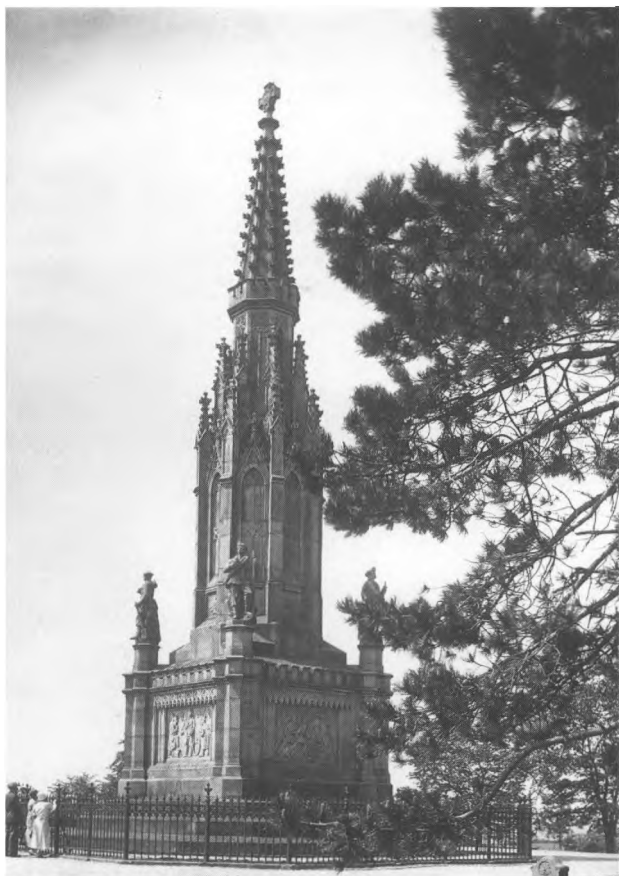
Skillsviser blev flittigt anvendt både på dansk og på tysk side. Ikke blot i krigsåret men flere årtier senere kunne de gamle lejlighedsange genudgives og anvendes ved festlige sammenkomster blandt veteranerne fra 1864-krigen. Til venstre ses en vise fra samtidens største danske visefabrikant, Julius Strandberg. Til højre en tysk regimentsvise skrevet på melodien til Dybbøl Skanse-march. Det var den musik, der blev spillet under stormen den 18. april. Foto Museet på Sønderborg Slot.

indvielsen skrev præsten i Ulkebøl et hyldestdigt til monumentet, der begyndte således:

Strahle weit auf Land und Meere
 Siegesmal des Heldentums.
 künde laut, auf dieser Erde,
 Deutsches Reich, stiegst du empor.²⁴

Et tilsvarende lidt mindre monument blev samme år rejst på Arnkil, hvor overgangen over Allsund fandt sted 29 juni. Disse sejrsmønter gav klare signaler om tyskhed, også til danske besøgende. Forfatteren Erik Skram fandt, at »disse rigt udarbejdede gotiske sandstensfantasier virker hæslige i landskabet. Om de ville passe på en åben plads mellem bygninger af mere eller mindre gammeltysk oprindelse ..., ved jeg ikke! men sikkert er det, at denne skøre højststræbende sirlighed med spidser og rosetter midt i det bredt svulmende

Düppel Denkmal blev rejst i 1871-72 ved skanse 4 på det højeste sted på Dybbøl Banke, hvor det rakte højere op i landskabet end Dybbøl Mølle. Det var opført i sandsten og udformet i samtidens karakteristiske nygotik. Monumentet var mål for skole- og foreningsudflugter i tiden frem til 1920, og det var med til at understrege, at kamppladsen på Dybbøl også var et valfartssted for tyskere. Foto 1920 Det kongelige Bibliotek.

sletteland tager sig ud som sætstykker på en scene, som bragte man udstyret fra Tannhäuser ind i Elverhøj».²⁵

Denne negative vurdering deltes næppe af mange tilrejsende sydfra. Düppel-Denkmal indgik for dem som en fast og meget væsentlig bestanddel af et besøg, ikke blot på Dybbøl men også i Sønderborg-området. Især var det et væsentligt indslag i skoleudflugter, hvor det tjente til opbyggelse af tysknational identitet hos ungdommen. I løbet af et par årtier blev det til et nationalmonument, der synes at have haft en tilsvarende styrke og udsagnskraft som Dybbøl Mølle for danskerne. Düppel-Denkmal blev prototypen på de mange tyske, nationale mindesmærker, som rejstes efter grundlæggelsen af Det tyske Kejserrige. Som *mindesmærke* var det en souvenir, der skulle erindre om noget bestemt. Som *nationalt symbol* skulle det anskueliggøre hele nationens fælles

fortid og forventede fremtid. Udformningen i nygotik knyttede forbindelsen til tysk arkitektur-tradition og middelalderhistorie. Indholdet havde klar forbindelse til samtidens ideer om nationalstater. Det viste tyske soldater, der kæmpede mod rigets fjender.

Også efter 1864 blev Dybbøl anset for at have strategisk betydning. Det danske skanseanlæg blev ombygget hurtigt efter krigen. På dets ruiner blev anlagt »Festung Sonderburg-Düppel«. Befæstningen var stærkt armeret og bestod af to skanserækker på Sundeved-siden og én på Als.²⁶ I løbet af 1870-erne blev det imidlertid klart – også i Berlin – at Tyskland ikke behøvede at frygte et dansk angreb. Derfor mistede Dybbøl sin strategiske betydning. Det

Den ene af de fire hjørnefigurer på det tyske monument på Dybbøl forestillede en pionersoldat, og kunstneren synes at have tænkt på pioner Klinker. I følge en samtidig myte ofrede han sig frivilligt under stormen på skanse 2. Postkort med denne helteskikkelse var populære og udsendtes bl. a. i 1914 ved 50 års jubilæet for den tyske sejr. Dyrkelsen af Klinker-myten ophørte efter kejserrigets sammenbrud. Efter den tyske genforening i 1990 synes Klinker at have fået en lille renaissance, idet der er udgivet en ny bog om ham og genopsat en mindeplade i hans fødeby i Brandenburg. Det første billede, man møder på Deutsches Museum Nordschleswig, der blev indviet i 1992, er også en fremstilling af Klinker. Foto Museet på Sønderborg Slot.

sidste mandskab blev i 1884 flyttet til Memel, og fæstningen blev desarmeret og nedlagt. Hermed var Dybbøl uden militær interesse. Kun skanseanlægget fra 1865 lå tilbage.

Men navnet Düppel var fortsat kendt, og kampene i 1864 hørte med til den historie, der blev indlært i skolerne. Derfor var området gennem hele kejserperioden et meget søgt turistmål. De store fællesgrave på bakkekammen, hvor mange af de faldne på stormdagen er jordfæstet, var med til at understrege stedets betydning som slagmark, og allerede i 1865 blev der her indrettet en smuk fælles gravlund for tyske og danske.

Et nyt hotel »Düppelhöh« rejstes i umiddelbar nærhed af det tyske monument, midt mellem de danske skanser 4 og 5 og med udsigt over Vemmingbund. Her var plads til bespisning af 1000 gæster på én gang. Værten arrangerede omvisninger i skanserne og forhandlede »historiske souvenirs«. Der var omkring to km. at vandre fra centrum af Sønderborg til Dybbøl. Derfor indrettedes omtrent halvvejs en hyggelig café »Zum Pionier Klinke«. En statuette af krigeren prydede husets gavl.

Omkring i skanseanlægget fra 1865 rejstes mindsten over faldne preussere og østrigere. Det var næsten udelukkende officerer, der blev hyldet med disse sten. Én enkelt menig er dog også hyldet på denne vis – det er pioner Klinke, der har fået et helt lille anlæg ved skanse 2. Også over en dansk officer rejste tyskerne en mindsten. Det er – ikke overraskende – løjtnant Ancker, som blev hyldet af modstanderne.

De mange mindsten og hoteller og kroer var medvirkende til, at Dybbøl-området værdi som turistattraktion blev meget forbedret i slutningen af 1800-årene. Fra nationalisme til turisme er vejen sjældent lang.

Også danske turister besøgte Dybbøl Banke. Ikke for at dvæle ved sejrsmonumentet men for at vandre i skanserne og besøge det mest fremtrædende danske mindesmærke – Dybbøl Mølle.

Møller Jørgen Hansen og hans hustru havde som de sidste civile forladt Dybbøl den 17. marts 1864. Efter krigen vendte de tilbage til Dybbøl Mølle, som de lod genopbygge. Møllen, der var »tvende gange skudt i grus, atter rejst som møllehus« blev nu et symbol på den ukuelige danskhed i Nordslesvig. De fleste rigsdanskere, der beså slagmarken og skanserne, afrundede rejsen med et besøg på Dybbøl Mølle. Medvirkende til at give møllen sin særlige position som dansk nationalt symbol var den allerede nævnte rejsebeskrivelse af Holger Drachmann: »Derovre fra Grænsen«, der udkom i 1878. Her skildrer han i stærke, negative vendinger det tyske sejrsmonument og fortsætter: »Når vi vende os fra fjendens monument, så har vi foran os de danskes monument – den gamle Dybbøl Mølle. Står den ikke der, lyslevende, sej og kraftig i sin

Mindesten over danske officerer rejst på Dybbøl umiddelbart efter krigen. Til venstre ses en mindesten med dansk indskrift over tre af de ledende danske officerer. Denne sten var rejst før afståelsen af Sønderjylland i oktober 1864, og den fik lov at stå uantastet i tiden under tysk styre. Fotograf Carl C. Biehl, Gråsten. Til højre er en tysk mindesten rejst over en dansk modstander. Det er den eneste tyske sten over en navngiven dansk officer. Fotograf Jens Boisen Sønderborg. Begge postkort blev lavet i 1914 og genudgivet i 1920. Museet på Sønderborg Slot.

overbevisning om at stå på sin ret, tiltrods for at den står paa fjendens grund? Er der ikke kærne i den; og bider og tygger ikke dens stenhårde tænder al denne kærne, for at sigte skallerne fra og kun give kærne igen? Nedskudt og oprejst, brændt og opbygget, har den som en Fugl Fønix stedse rejst sig af sin aske, og hæver nu i dette øjeblik sine store, mørke vinger mod himlen, som om den ville tage aftenens skyer til vidne på, at den har båret meget og er rede til at bære mere. Og hvorfor? Den lever paa en idé; og når man lever paa en idé, kan man ikke falde sammen«. ²⁷

Drachmann sidestiller helt Düppel-Denkmal og Dybbøl Mølle som nationale monumenter og slår til lyd for, at møllen indgår i danske skolebøger i lighed med Dybbøl-monumentet i tyske skolebøger. Han foreslår direkte skolekommissionen at gengive et træsnit af Dybbøl ledsaget af et vers, der hæver Dybbøl Mølle op i nationalsymbolikkens sfære og forjætter Genforeningen:

Her står jeg, og vil ikke flytte min fod,
som vagt på den vældige banke;
Granater skal ikke rokke min rod,
og ild ikke kvæle min tanke.
Min rod den munder i Danmarks bund.
Min tanke er den: der skal komme en stund,
hvor hjerter omkring mig skal banke.
Omkap med det hjerte af egerod
som mølleren sætte i vingen lod;
Og slå med sin Vinge, og stå, hvor man stod,
Med ære og ret; det er tingen!²⁸

Efter Drachmann har en række andre danske forsøgt at skildre Dybbøl Mølle som symbol på danskheden. Men ingen har nået hans lyriske højder eller føjet noget til hans tolkninger. Fra 1877 var Dybbøl Mølle synonym med en ukuelig danskhed, der stod på rettens grund.

Dette billede af danskheden passede på mange måder til forholdene i Dybbøl sogn. Her holdt danskheden skansen i hele perioden under tysk styre. Hovedparten af lærerne og begge sognepræster, der virkede i perioden 1864-1920, var dansksindede. Ved det sidste tyske valg, rigsdagsvalget i 1912, blev der afgivet ca. 75% danske stemmer. Trods tysk overherredømme var Dybbøl sogn således såvel i overført betydning som i egentligste forstand en dansk bastion.

Tyske sammenkomster og fester på Dybbøl 1890 og 1914

Efter nedlæggelsen af »Festung Sonderburg-Düppel« i 1883 opstod muligheden for i højere grad at bruge Dybbøl-området som attraktion og som et væsentligt indslag i tyske fester. I september 1890 blev der afholdt en kejsermanøvre i Sundeved med centrum i Dybbøl-området.²⁹ Det var en stor militærmanøvre med inddragelse af såvel flåden og hæren. Kejser Wilhelm II bivåned personligt hele manøveren, der strakte sig over 5 dage. Hovedopgaven de første dage var at kæmpe mod en nordfra kommende fjende. De sidste dage kom fjenden fra Als. Associationen til 1864 var indlysende, og manøveren var en magtfuld demonstration af, hvad tysk militær formåede. Der var trods afspærringer lagt stor vægt på at lade publikum følge de fingerede kamphandlinger. Værten på det store hotel Düppelhöh solgte således ståpladser á 50 Pf. og nummererede siddepladser til 2 og 3 Mark. Fra Düppelhöh var der udsigt over Vemmingbund og en betydelig del af skanserækken. På Broagerland tilbød gæstgiverne imidlertid gratis ståpladser for turister, der ville kigge over på Dybbøl, som i nogle

DU DYRBØLS HELTESKÅRE – STÆNGT MELLEM ILD OG VAND –
SOM STOD I DØDENS FARE – OG DAG OG NAT HOLDT STAND!

DE STRED SOM DEN ÆER STRIDER
FØR ARNEN SØN EN MAND!

DE LED SOM DEN KUN LIDER,
DER LIDER FØR SIT LAND!

DEN TAK VI EDER SKYLDE
FØR MØJE, SAAR OG SAVN

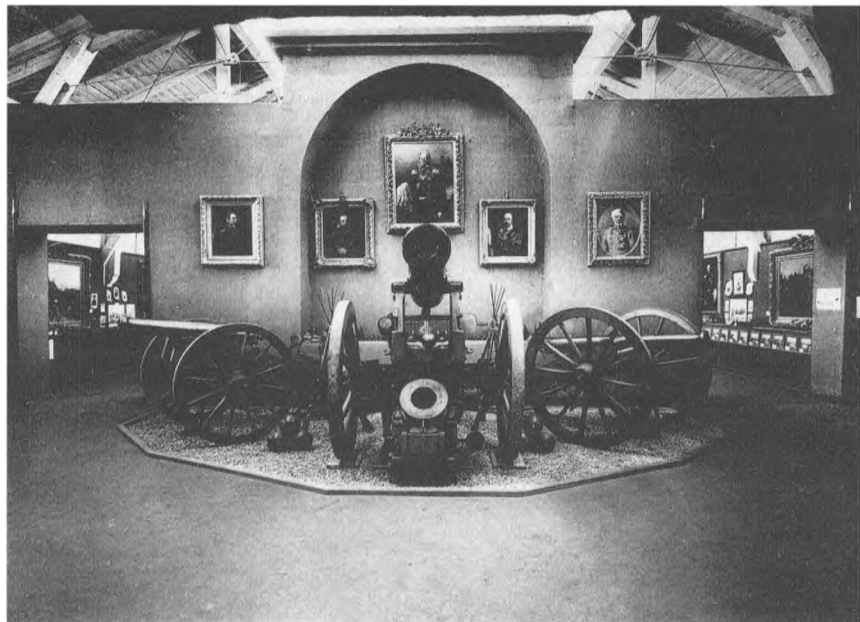

TAG DEN AF HJERTETS FYLDE
DANMARKS MODERNAVN

Født for Født
sank i Blod
Dybbøls
Fanevagt,
Aldrig dog
vi glemmer
Ofret
den har bragt.

I 1904 udgav to officerer Axel Liljefalk og Otto Lütken værket »Vor sidste Kamp for Sønderjylland«. Det var en omfattende skildring af krigen i 1864, forfattet i heroisk ånd og fremlagt i en folkelig stil med mange illustrationer. Hvert kapitel blev indledt med en vignette af Rasmus Christiansen og et par verslinjer fra sangene fra kampåret. Værket udkom i et stort oplag og blev genudgivet i 1914. Det har været med til at fastholde forestillingen om de danske soldaters heltemodige kamp mod den store overmagt. Vignetter her er fra kapitlerne 34-37 i 1914-udgaven.

Düppel-Gedächtnis-Ausstellung, Sonderburg 1914.
Mittelgruppe.

I 1914 fejredes 50 året for den tyske sejr på Dybbøl eller befrielsen af hertugdømmerne, som det kaldtes. Sejren blev i 1914 fremstillet som begyndelsen til Tysklands samling og dermed en af grundstenene i det tyske kejserrige. Ved jubilæet i 1914 blev der med assistance fra Tøjhusmuseet i Berlin arrangeret en stor Düppel-Gedächtnis-Ausstellung i ridehuset foran Sonderburg Slot, der anvendtes som kaserne. Her vist et væld af våben, malerier af officerer og kejserfamilie samt mange arkivalier. Væsentlige dele af udstillingen blev på grund af krigsudbruddet i august 1914 ikke returneret til Berlin, og de indgik senere i 1864-samlingen på Museet på Sonderburg Slot. Genstandene anvendtes nu ikke længere til at belyse en lykkelig begivenhed i tysk historie, men til at skildre en af katastroferne i Danmarkshistorien. Foto Museet på Sonderburg Slot.

få dage atter var en militærattraktion af første klasse. Overalt i området kunne man købe en mindemønt med kejseren i kyrasséruniform på aversen og Düppel-Denkmal på reversen. Mønten var med til at understrege mindesmærkets og dermed også Dybbøls betydning som tysk nationalsymbol.

De to største tyske fester på Dybbøl blev afholdt den 18. april 1914 på 50 års dagen for stormen og den 29. juni 1914 på 50 års dagen for overgangen til Als og den endelige erobring af Slesvig. Den første fest tog især sigte på lokalbefolkningen. Den tyske avis, Sonderburger Zeitung opfordrede befolkningen i by og på land til at flagsmykke deres huse og deltage i festen »i

I 1914 blev der afholdt store fester på Dybbøl både den 18. april og den 29. juni, datoen for overgangen til Als og den endelige erobring af Sønderjylland. Soldaterforeninger, skolelever og almindelige borgere i Sønderborg deltog i de store fester, som indledtes med optog med faner fra Sønderborg og kulminerede med taler af fremtrædende personer og fællessang. Den 18. april var Düppel Denkmal centrum for festlighederne. Tilsyneladende var der ingen kvinder eller skolepiger med. Dybbøl var for tyskerne først og fremmest et militært symbol og dermed en sag for mænd. Foto Museet på Sønderborg Slot.

erindringen om den store betydning kampen på Dybbøl har haft for vor hjemstavns historie, og i mindet om de ofre, som krigsdeltagerne har bragt«. Alle skolebørn i Sønderborg og Dybbøl havde fri for at deltage i et festoptog, der gik fra Ringriderpladsen i centrum af Sønderborg til Düppel-Denkmal. Efter afsyngelsen af »Nun danket alle Gott« blev der holdt en række taler af fremtrædende skolefolk. Højtideligheden ved mindesmærket sluttede med afsyngelse af »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Herefter var der kranse- nedlæggelser ved de tyske fællesgrave, og mulighed for at høre militærkapellet fra Regiment Königin foran Hotel Düppelöh.

Den tyske mindefest 18. april gav i øvrigt anledning til et sammenstød med dansksindede, som havde opsat en mindeplade på Dybbøl Mølle tidligt samme morgen. På pladen var indhugget:

Tvende gange skudt i grus
Atter rejst som møllehus

I 1930 fejredes 10 året for Genforeningen. Der rejstes genforeningssten over hele Danmark, og talrige danske foreninger tog på udfugt i det genvundne land. Et traditionelt indslag i disse udfugter var at få lavet et gruppebillede med Dybbøl Mølle i baggrunden. Ved sammenligning med tilsvarende tyske billeder er det iøjefaldende, at kvinderne sjældent er med i opstillingerne omkring det tyske monument, men derimod i forgrunden ved Dybbøl Mølle. Møllen er ikke blot et symbol på den militære kamp, men måske i endnu højere grad et billede på den danske civile kamp. Foto Museet på Sønderborg Slot.

Vogter for et mindebo
 Selv en bauta dansk og tro.
 Spejd så langt dit øje når
 Grav ved grav i marken står
 Danske mænd gav livet hen
 Troskab holder skansen end...

De to sidste linjer måtte uvægerligt opfattes som stærkt ophidsende af tysksindede. De kunne tolkes, som om kun de danske soldater udviste trofasthed, og dette måtte opfattes som meget sårende af de tyske veteraner, der deltog i festen. Derfor blev tavlen nedtaget og slået i stykker. Den beskadigede tavle blev opbevaret i møllehuset og genopsat i 1919.

Alt dette var kun en spag optakt til den store fest 29.-30. juni 1914. Da kom der ca. 2.000 veteraner rejsende fra hele Tyskland og Østrig. De var gratis gæster i Sønderborg i tre dage. Der var også deltagere fra den tyske regering,

Et af indtryksfulde øjeblikke i forbindelse med Genforeningsfesten den 11. juli 1920 var hejsning af Dannebrog på den store flagmast, som de danske soldaterforeninger havde rejst på Dybbøl Banke nær møllen. Der var givet tilladelse til, at der blev flaget med statsflaget. For første gang siden 1864 blev Dannebrog hejst over Dybbøl i det øjeblik, kong Christian den 10. passerede forbi på vej til festen i Dybbøl Skanser. Dette er forklaringen på, at alle tilskuere står med ryggen til den højtidelige flaghejsning. Fotoet blev anvendt til et af årets mest populære postkort og indgik i billedmapper fra genforeningsåret. Det rummer tre nationale symboler: Dannebrog, Dybbøl og kongehuset. Billedet er næsten en illustration til Axel Juels kantate fra 1920: »Vor længsels Land«. Den slutter: »Gud signe denne dag, da vi fik fælles håb og tro og konge, land og flag.« Foto Museet på Sønderborg Slot.

hær og flåde. Da Kejser Wilhelm var forhindret i at deltage, repræsenterede hans bror, Prins Heinrich, det tyske kejserhus. I den største af de tidligere tyske skanser blev der 29. juni afholdt en stor folkefest med taler bl. a. af generalfeltmarskal greve Haeseler, der havde deltaget som ung løjtnant i 1864-krigen, og Prins Heinrich. Især prinsens tale til veteranerne vakte stor opmærksomhed. Han takkede for deres opofrelse og mod, lovede, at det vundne land

ville blive fastholdt og tilføjede: »Jeg håber, at tysk ånd og tysk væsen vil gennemtrænge vores Nordmark lige til grænsen«. ³⁰

Denne tale blev det tyske kejserhus' sidste manifestation ikke blot på Dybbøl, men i hele Nordslesvig. Under festlighederne var der kommet et telegram til prinsen om straks at tage tilbage til Berlin. En udenrigspolitisk krise var under opsejling. Dagen før Dybbøl-festen, 28. juni, var den østrigske kronprins blevet skudt af en serber. Ekkoet af skuddet i Sarajevo gav således genlyd ved den sidste store tyske udfoldelse på Dybbøl.

Düppel-Gedächtnis-Feier fortsatte de næste to dage. Ved en middag i kurhuset holdt den tyske statsminister von Podbielski og den slesvig-holstenske overpræsident von Bülow taler med et stærkt nationalt indhold, der knyttede begrebet Dybbøl nært sammen med tysk historie. Bülow omtalte Dybbøl som stedet for » den banebrydende tyske sejr i nutiden«, og han fremdrog en Dybbøl-morale: »Af Dybbølkæmperne har vi lært, at det ikke er modløshed, som fører til sejr, men alene den gamle preussiske tro på, at Preussens konger altid sejrer og alle vegne fastholder sejren. Dette være sagt til dem, der altid har hånden udstrakt efter vort land og intet har lært af Dybbøl«. ³¹

Genforeningsfesten i Dybbøl Skanser 1920

Den 9. juli 1920 underskrev Christian 10. traktaten om de sønderjyske landsdeles indlemmelse i Danmark, og dette blev indledning til en uges festligholdelse af Genforeningen. ³² Der indledtes med festgudstjeneste og stort folkemøde på Stadion i København. Næste dag red kongen over grænsen på den hvide hest og slettede herved symbolsk Kongeå-grænsen. Kulminationen nåedes trediedagen med en stor folkefest i den største af skanserne på Dybbøl. Her mødtes kongehuset, regeringen og folketinget med henved 50.000 sønderjyder.

Hovedtalen blev holdt af lensgreve Schack, formand for Vælgerforeningen. Han indledte sin tale med at begrunde valget af festplads: »På Dybbøl Banke, det dyrebareste Danmark ejer, hvor fortid og nutid fører et sprog, der stærkere end mennesketunger formår det vidner om, at Herren har gjort store ting imod os, mødes Danmarks kongehus, regering og rigsdag, mødes Danmark selv med sønderjyske landsmænd«. ³³ Schack mindedes Christian den 9.'s besøg i Dybbøl Skanser i februar og marts 1864. Genforeningen var en stor, næsten ufattelig glæde. »Hvem turde have håbet på dette, da den tyske Dybbølfest for 6 år siden skulle overtyde verden om, at dette land for Danmark var tabt for bestandigt?« ³⁴

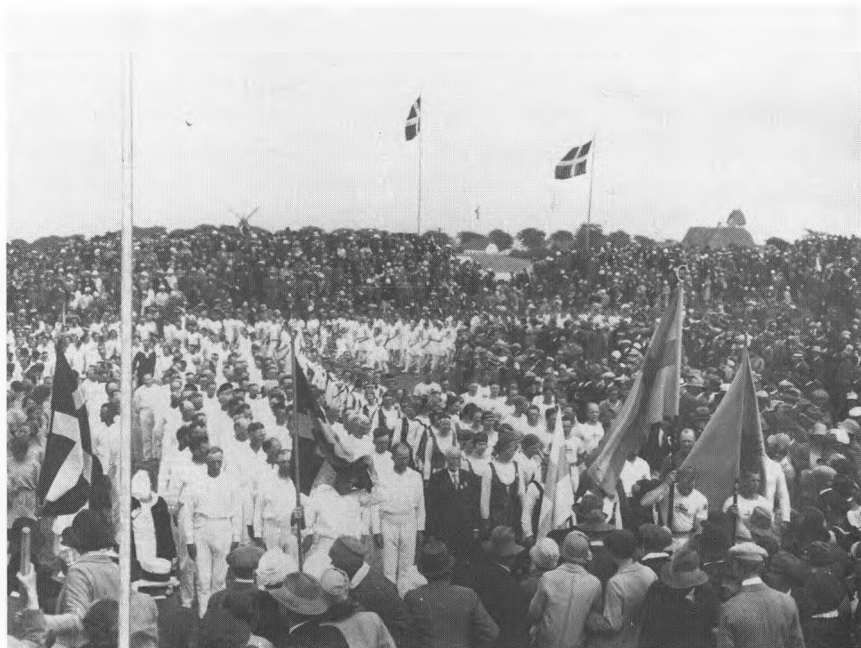
Også i en række af de øvrige taler blev dette tema om Dybbøl som ramme om tyske og danske fester berørt. Genforeningsfesten kunne – efter flere taleres

Den 15. juni er både Valdemarsdag og Genforeningsdag, dvs den dag, der indførtes dansk administration i de sønderjyske landsdele. Dagen blev fejret med en stor fest i Dybbøl skanser i 1930, hvor splitflaget var med til at understrege, at dette var en festdag både for det officielle Danmark og for det danske folk. Statsminister Stauning og andre fremtrædende politikere holdt taler, og blandt tilhørerne var især de generationer, der havde oplevet Genforeningen som voksne. Det var en fest af overvejende tilbageskuende karakter. Foto fra Berlingske Tidende 16. juni 1930.

mening – kun afholdes på det sted, hvor nederlaget havde udspillet sig. Fortid-nutid-fremtid knyttedes herved sammen. Historiens morale blev uddraget således af Hans Lorenzen, der talte som repræsentant for Sønderjysk Arbejderforening: »Når vi på en højtidsdag som denne samles her på denne minderige Dybbøl banke, her hvor så meget blod flød, hvor den danske soldat kæmpede med heltemod mod en overmægtig fjende, – da mangler man ord til at udtrykke de følelser, der gennemtrænger hjertet. Da synes jeg, man mest rammende kan bruge de ord som hin konge dengang brugte: »Hvilken tilskikkelse ved Guds hjælp«.»³⁵

Hin konge var Preussens kong Wilhelm, som skrev således til sin hustru 2. september 1870, da han havde modtaget kejser Napoleons kapitulation i Sedan. Trods alle ideer om forskelle på dansk og tysk national identitet møder vi her et markant fællestræk, som genfindes i næsten alle nationale bevægelser: Forestillingen om Guds hjælp. Denne tanke var – og er endnu for mange –

Gymnastikstævnet på Dybbøl juni 1933 havde en noget anden karakter end mindefesten tre år tidligere. Den var i høj grad fremadrettet og var direkte affødt af den nazistiske magtovertagelse i Tyskland og rumlerierne omkring 1920-grænsen. Overordentlig mange af deltagerne medvirkede aktivt i gymnastikopvisningerne. Både tilskuere og talere var yngre end i 1930, og kun én taler var fælles for de to fester. Det er ikke overraskende H.P. Hanssen. Arrangørerne af stævnet oprettede foreningen Det Unge Grænseværn i sommeren 1933. Fotoet er optaget af en af dagens talere Ernst Christensen fra Asserballe. Museet på Sønderborg Slot.

særdeles nærliggende på Dybbøl, som først var ramme om den danske nations store nederlag, derpå stedet for fjendens sejrsfester – og til sidst ramme om Genforeningsfesten.

Danske møder og fester på Dybbøl efter 1920

Også efter Genforeningssommeren har Dybbøl dannet ramme om en række store dansk-nationale sammenkomster. Den mest fremadrettede og betydningsfulde var Ungdomsmødet på Dybbøl 11. juni 1933. Det var et stort gymnastik- og sangstævne med 35.-50.000 deltagere, hvoraf de 20.000 gik i optog fra Sønderborg over broen op til banken. Stævnet var bevidst lagt én uge før et tysk ungdomsstævne i Rendsborg. Landmand Chr. Nielsen, Vollerup bød velkommen og udtrykte stævnets idé således: »Vi unge er stævnet sammen for

på klar og bestemt måde at vise, at vi står på samme linje, i samme front, som vore fædre stod«. ³⁶ Næsten alle talere, fra H.P.Hanssen til den unge lærerinde Inger Enemark, tog dette billede op. Den sønderjyske ungdom var her samlet på fortidens slagmark for at føre nutidens kamp. Samme billedsprog anvendtes af Valdemar Rørdam i den Dybbøl-sang, som han havde skrevet til ungdomsstævnet. Den blev sunget af den titusindtallige skare »i fast og roligt tempo« til Th. Aagaards melodi:

Dybbøl er bankernes banke i ringen,
synskredsen rummer alt vundet og tabt.
Æren og skammen her undslipper ingen,
udvendig skæbne blev indvendig skabt.

.....

Her står vi midt i vor helligdom, landet
midt i vor jordiske evigheds hus.
Brødkornet her er med blodsveden blandet
ånd har vi udgydt i vindenes brus..

.....

Vort skal de vide, vi agter at værne,
rodfast med rejsning mod tegn, som er ny.³⁷

Ungdomsstævnet blev transmitteret i radioen og refereret i landspresen langt ud over, hvad der var sædvane for stævner af denne art. Den store pressedækning fra Dybbøl var med til at give Det unge Grænseværn, som stævnet lagde spiren til, en flyvende start – og understrege Dybbøls symbolværdi for alle.

Modstanden mod nazismen blev således manifesteret på Dybbøl allerede i somren 1933. Denne åndelige opmarch på Dybbøl var med til at befæste det nationale sindelag hos mange, og dette blev af særlig betydning under de fem års besættelse.

I krigsårene var det ikke muligt at lave stævner på Dybbøl, men stedets danske symbolværdi blev ikke mindre af den grund. Og det var ikke et tilfælde, at den eneste proteststrejke, der forekom i Sønderborg under besættelsen, netop fandt sted en 18. april.³⁸

I sommeren 1945 kunne det danske folk fejre såvel befrielsen som 25 året for Genforeningen. Det skete ved en stor fest på Dybbøl den 11. juli, hvor kongehus, regering, folketing og en tusindtallig folkeskare deltog. I de fleste taler blev Dybbøls betydning som symbol på danskheden understreget.

Ved denne lejlighed viste det sig, at der i 1920 var grundlagt en tradition for Dybbøl-fester, som kunne videreføres og tåle genbrug. Denne tradition kan opfattes som typisk dansk med en blanding af samfundets top og almindelige

borgere. Dybbøl-festerne prægedes af taler, musikindslag og fællessang. Traditionen kan følges ved fester 18. april 1964, 11. juli 1970 og 11. juli 1980. Under planlægning er en tilsvarende Dybbølfest i 75 året for Genforeningen i 1995.

Til mindefesten i 1964 skrev redaktør Carl Th. Jørgensen en Dybbøl-sang på melodien »Venner ser på Danmarks kort«. Den har siden da været populær og rummer, hvad der for mange er essensen af Dybbøl som dansk begreb efter 1920. I slutstrofen udtrykkes det således:

Hverdagens jævne arbejdssang,
god at nemme – kær at nynne,
stedse Dybbøl skal forkynde
over krig og krisers gang.
Byfolk – bønder sammen stævner,
førtes frem af nye evner.
Jorden bar og bølgen bar –
det blev Danmarks Dybbøl-svar.³⁹

Tysk brug af Dybbøl efter 1920

Efter Genforeningen var det kun Knivsbjerg, som dannede ramme om tyske fester. Ganske vist stod Düppel-Denkmal fortsat med sit gotiske spir og vidnede om, at området havde været tysk, mens Bismarck-statuen var fjernet fra tårnet på Knivsbjerg. Alligevel synes Dybbøl efter Genforeningsfesten i 1920 at have så meget dansk udsagnskraft, at det tyske mindretal ikke benyttede det til fester. Det tyske mindretal markerede sig kun på Dybbøl den 18. april i forbindelse med kransenedlæggelser, der altid foregik på et andet tidspunkt end den tilsvarende danske højtidelighed. Denne skik har man fra begge sider fastholdt – og gør det endnu i 1992. Det militære samarbejde i NATO afspejler sig således ikke på Dybbøl.

I de få tyske publikationer om Dybbøl, som er udgivet i de senere år, lægges hovedvægten på at fortælle om de tyske krigergrave og den militære kamp i 1864. Derimod er der så godt som intet om Dybbøl som tysk symbol. Det hænger måske sammen med, at Düppel-Denkmal blev ødelagt af ukendte gerningsmænd 17. maj 1945. Der er i dag kun bevaret ét af fire relieffer på foden. Alt andet er forsvundet, og hele anlægget omkring mindesmærket er fjernet, så der er i dag intet på Dybbøl Banke, der erindrer om, at her har været et markant tysk mindesmærke.

I 110 året for stormen på Dybbøl bragte Flensburger Tageblatt en feuilleton om krigen i 1864, som også er udgivet i bog under titlen »Die Düppeler Chancen«.⁴⁰ Forfatteren Wilhelm C. Hambach giver her i litterær form sin

tolkning af krigens lære. For hovedpersonen bliver Dybbøl skanser og kampen her en chance for at lære fredens pris. Samme meget lidt militante brug af Dybbøl som begreb fremgår også af en række stile, skrevet i 1992 af gymnasieelever i det tyske gymnasium i Aabenraa, og som vil blive omtalt nedenfor.

»Dybbøl Mølle maler helt ad h.. til«

Jo stærkere et nationalt symbol er, desto større er muligheden for at bruge og misbruge det til andre formål end det oprindelige. Generelt er der kun lavet meget lidt satire over de sønderjyske symboler og nationale mindesmærker. Det synes, som om den skæbnetyngede historie har hindret såvel ironi og satire som det billige grin i at udfolde sig over temaet Dybbøl.

Ganske vist blev mange – ikke mindst folk i Dybbøl sogn – fortørnede i 1970, da årets landeplage inden for den folkelige musik blev sangen »Der er noget galt i Danmark« med omkvædet »Dybbøl Mølle maler helt ad Helvede til«. Men fortørrelsen skyldtes nok især, at de fleste ikke havde lyttet til teksten, kun til omkvædet. Sangeren John Mogensen fik med denne tekst, som han selv havde skrevet, sit egentlige gennembrud. Han var en ener og fornyer af dansk populærmusik og skrev selv både sine melodier og tekster. Hans sange fremtræder i en typisk dansk, jævn og folkelig form, men de rummer mere, end formen lader ane. Samfundskritik og livsfilosofi er indflettet i teksterne, som nok kan bide lidt. Omkvædet med Dybbøl Mølle lyder således:

Der er noget galt i Danmark
 Dybbøl Mølle maler helt ad helved' til
 Bare tegnedrengen er i orden
 kan man få det som man vil.
 Blæse vær' med andres mening
 selvom det er dem der står for skud.
 Det er noget skævt i toppen,
 no'et der trænger til at skiftes ud.⁴¹

Mogensen havde skrevet omkvædet som en skjult hentydning til en af de smukkeste, danske fædrelandssange »Som en rejselysten flåde«, skrevet af Helge Rode til Genforeningen i 1920. Her skildres Dybbøl Mølle som symbol på hele danskheden i Sønderjylland:

Eget brød til egen dug,
 Danmarks hvede, Danmarks rug
 Dybbøl Mølle maler.⁴²

Mogensens sang virkede stærkt ved sin fremkomst i sommeren 1970. Det var ret kort tid efter 50 års-festen for Genforeningen, og begrebet Dybbøl stod i fornyet skær hos mange. Hertil kom, at samfundskritiske sange af denne art endnu var en ret ny genre.

Arkitektkonkurrencen i 1989 om besøgscenter på Dybbøl Banke

Gennem 1980-erne har Miljøministeriets Fredningsstyrelse (i dag Planstyrelsen) arbejdet med fredninger på Dybbøl Banke, opkøb og nedrivning af skæmmende bygninger og tilrettelæggelse af nye stiforløb. I 1989 – 125året for 1864-krigen – blev skanse 4 ført tilbage til sin oprindelige omkreds, men skansevoldene blev ikke genetablerede. I flere år havde der været tanker om at lave et besøgscenter i tilknytning til Hotel Dybbøl Banke (Hotel Düppelöh i tysk tid). Disse planer endte med nedrivning af det tyske bygningsværk og udskrivning af en offentlig arkitektkonkurrence om et større besøgscenter på byggegrunden. En stor donation fra Åge V. Jensens Fonde muliggjorde dette projekt. Byggeri og drift skulle forestås af Fonden Dybbøl banke. Til konkurrencen indkom 192 forslag, der alle blev udstillet på Museet på Sønderborg Slot december-januar 1989-90. En gennemgang af projekterne – med tilhørende begrundelser for hovedidé, udføring og materialevalg – viste, at Dybbøl i lighed med andre nationale symboler kan bruges til at begrunde helt modstridende holdninger.⁴³ For nogle arkitekter, f.eks. Christian Oxenvad (projekt nr. 64) skulle besøgscentret ikke blot fortælle om krigen i 1864, men også om Danmarks forhold til Europa og EF. Det skulle »være Det Danske Hus i Danmark på kanten til Europa«. Nutiden skulle kobles på 1864, og Dybbøl-begrebet skulle fremme en positiv holdning til integration i EF.

Helt andre holdninger fandtes i andre projekter, f.eks. Niels Jeppe Hansen, nr. 56, der lagde vægten på at skabe en scenografi omkring et stort monument over krigen. »Den besøgende kommer for at fornemme krigen i 1864 og opleve et ekko fra en tid, hvor forsvaret af Dybbøl blev et symbol på national tapperhed og mod. Det første, den besøgende møder, er centeret der er som et monument – et skulpturelt Guernica – udtrykker krigen, akkompagneret af landskabets historie«.

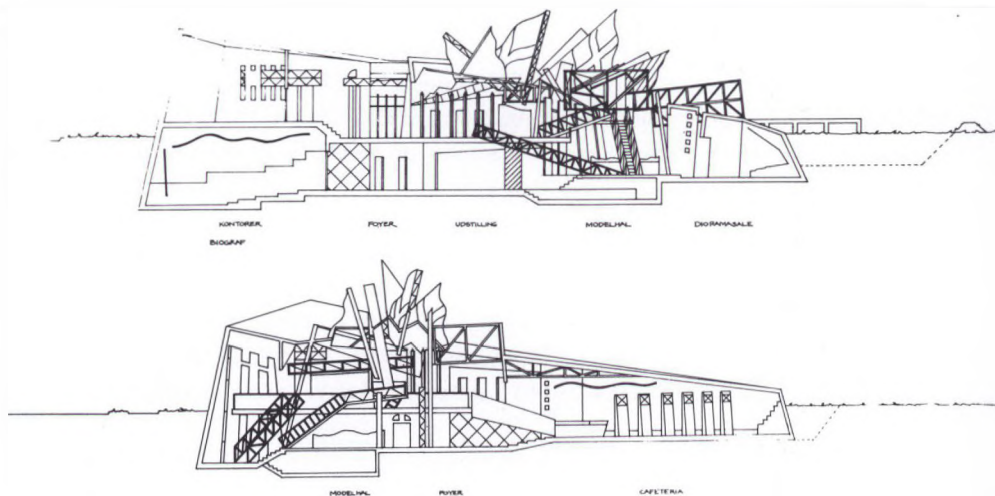
Hovedparten af projekterne lagde vægt på en vis grad af glorificering af de danske soldater. En 4. præmie tildeltes således Niels Sauer, der havde tilegnet sit projekt mindet om menig Hans Hansen, som faldt under voldsomme beskydninger af Dybbøl Bjerg i en alder af 21 år, dagen før den endelige storm på Dybbøl. Som begrundelse for valget af en menig citeredes militærhistorike-

ren N. P. Jensen: »Det var den menige soldat og de lavere førere som hævdede vor militære ære og gav efterslægten den baggrund af folkelig bevidsthed, ud fra hvilken nationalitetskampen kunne føres. Mindet om Dybbøl blev tegn og løsen i denne kamp«.

Sammenfattende viste arkitektkonkurrencen, at der var stor interesse for at være med til at udforme et hus med et nationalt indhold – og at de mange, hovedsagligt yngre konkurrencedeltagere, tilsyneladende ikke var fremmede over for et stærkt følelsesbåret sprogbrug. Det nationale synes at indgå aktivt i sprogbrug og forestillingsverden hos den meget forskelligartede gruppe af arkitekter, hvoraf kun ganske få var bosiddende i Sønderjylland. Således kan man vurdere arkitekt-konkurrencen, hvis man er venlig. Hvis man vil være skarpere, så kan det nok forbavse, så let floskler og fraser falder i pennen hos folk, når de skal beskæftige sig med et hus på Dybbøl.

»1864« Historiecenter Dybbøl Banke

Resultatet af arkitektkonkurrencen blev valget af arkitekterne Michael Freddie og Ernst Lohses forslag. Dets hovedidé skildres af arkitekterne således: »Selve bygningen er udformet som et skarpt hjørne på en forsvarsbastion. Som et nationalt minde vælder den op af jorden, et minde om krigens gru – et

Historiecentret på Dybbøl Banke er tegnet af arkitekterne Michael Freddie og Ernst Lohse. Det er udtænkt som et skarpt hjørne på en bastion, og – med arkitekternes egne ord – vælder det op af jorden som et nationalt minde. Snit gennem bygningen fra det præmierede projekt. Foto Museet på Sønderborg Slot.

ragnarok da Danmark blev løbet over ende – men samtidigt et vidnesbyrd om mod, styrke og vilje til at overleve. Bygningen skal opleves som en gennemskudt skanse, hvor de nationale symboler – Dannebrog – krigstrofær – trods erobringen dog har formået at holde stand. Vi har brugt meget ekspressive former til at udtrykke den voldsomhed, der prægede begivenhederne ved Dybbøl. Besøgscentret skal være et monument i landskabet – et romantisk monument for danskheden – placeret netop i Dybbøl, som blev beviset på, at Danmark var værdig til at overleve som nation.«⁴⁴

Det er ingen tvivl om, at den symboltyngede arkitektur tiltalte dommerkomiteen. I begrundelsen for valget fremhæves at »projektet er kunstnerisk overbevisende og udtrykker på en klar og ekspressiv måde stedets drama og besøgscentrets formål«. ⁴⁵

Helt på linje med arkitekternes sprogbrug og begrundelse var formanden for Fonden Dybbøl Banke, amtsborgmester Kresten Philipsen, da han i 1990 tog det første spadestik. Ved denne lejlighed udtalte han, at Dybbøl var »det sted, hvor vi tabte Danmarkshistoriens flotteste nederlag«. ⁴⁶

Historiecentret bygger i lighed med tidens øvrige besøgscentre på forestillingen om, at de besøgendes største ønske er *oplevelse* og ikke trangen til *erkendelse og fordybelse*. Hvorvidt denne forestilling er rigtig, vil besøgstallet i de næste par år vise.

Danske og tyske gymnasieelever om Dybbøl som symbol i 1992

Dybbøl-området besøges fortsat flittigt, og det inddrages ofte i historieundervisningen både i folkeskolen og gymnasiet. Men én ting er lærernes brug af stedet i historieundervisningen, noget helt andet er elevernes oplevelse af stedet og den symbolik, der er knyttet til det.

For at give en antydning af, hvad nutidens unge forbinder med Dybbøl, har to klasser fra henholdsvis Deutsches Gymnasium i Aabenraa og Sønderborg Gymnasium i perioden januar-marts 1992 skrevet stile om Dybbøl og den dansk-tyske historie. ⁴⁷ Den tyske klasse (1.b sproglig linje) omfattede 15 elever, hvoraf hovedparten, men ikke alle kom fra hjemmets tyske familier. Der var imidlertid ingen egentlige forskelle i bedømmelsen – uanset hvilken national identitet eleven gav udtryk for. To karakteristiske konklusioner på stilene lyder således:

»Den tysk-danske historie har i dag – trods de historiske belastninger – ingen betydning for min hverdag som medlem af det tyske mindretal. Ungdommen i almindelighed gør sig i dag ingen tanker om historien og Dybbøl. Det er dog

alligevel rigtigt at befatte sig med historien for at formindske spændingen mellem dansk og tysk eller få dem til at forsvinde«. (Tina)

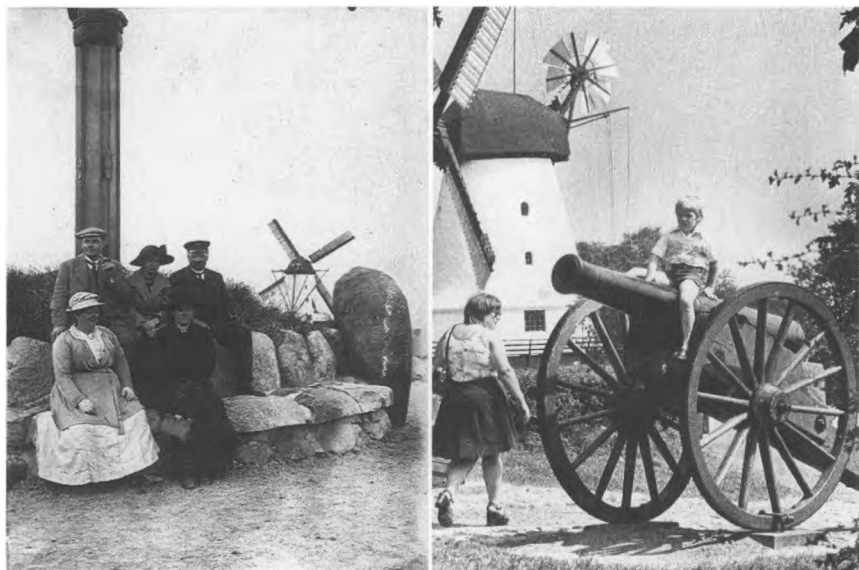
»Dybbøl og krigen i 1864 betyder intet for mig og mit liv. Det skyldes, tror jeg, at der er gået så lang tid siden da. Og måske skyldes det også at krige slet ikke er mit interessefelt. Men Dybbøl Skanser er ganske interessante og hører med til almen dannelse ligesom navnene på Christoffer Columbus' tre skibe«. (Christian)

Da Dybbøl tilsyneladende ikke er med til at give unge tyskere eller tysksindede en styrket national identitet, kan det være rimeligt at overveje, hvor de unge så finder deres identitet. Dette spørgsmål har flere af de tyske elever inddraget, og svaret er for en af drengene klart. Hans identitet ligger i sproget eller rettere sprogene, idet han er tresproget: tysk, dansk og sønderjysk. Fler-sprogetheden er med til at give ham en sønderjysk identitet.

Også en dansk sproglig klasse, 2 a sproglig på Sønderborg Gymnasium, fulgte opfordringen til at skrive stile om emnet Dybbøl. Denne klasse omfattede 25 elever, der i gennemsnit var godt ét år ældre end deres tyske kammerater. Stilene bærer i vist omfang præg heraf, og en direkte samføring er ikke mulig. En række typiske træk ved de 25 besvarelser springer imidlertid i øjnene allerede ved første gennemlæsning. Hovedparten af eleverne har været meget forbavsede over at få stileemnet, og umiddelbart har en del af dem været afvisende eller tvivlende overfor, hvorvidt de overhovedet kunne skrive om emnet, der forekom dem fjernt. Men næsten alle har ikke desto mindre skrevet engageret og er i deres besvarelser gået langt videre, end opgaveformuleringen rakte. Emnet nationalsymbolik og Dybbøl har for de fleste af eleverne nær forbindelse med hele problemkomplekset national identitet og danskhed. Sidse udtrykker sig således: »Dybbøl og begivenhederne omkring Dybbøl, for ikke at glemme de forudgående begivenheder i Slesvig, har for mig altid stået som et symbol på dansk vilje til at stå mod og kæmpe for, hvad der var dansk, selvom overmagten var stor«.

Efter at have forsøgt at beskrive de associationer, som begrebet Dybbøl giver, er mange af eleverne gået videre og har funderet over forholdet mellem danskere og fremmede og Danmark i Unionen. Som én udtrykker det: »Dybbøl er noget, der får én til at tænke sig om. Men vi kan ikke leve på fortiden; vi må bruge Dybbøl, fortolke Dybbøl, så vi kan hitte ud af, hvordan vi skal være danske i dag«. Hovedparten af eleverne har en holdning som Chris, der udtrykker sig således: »Dybbøl Skanser bør være os en påmindelse om ikke at sætte de værdier over styr, som mange mennesker er gået i døden for at bevare.«

Andre – især piger – giver udtryk for, at de nok ved, hvad der skete i 1864, men der er noget helt andet, de associerer til på Dybbøl: »Jeg tænker aldrig på, at man tabte slaget til tyskerne her, for så ville jeg nok tænke på ubehag,

Lige fra Genforeningen i 1920 har Dybbøl været et søgt turistmål, hvor man kom og dvælede ved nationens store minder. Til venstre er et selskab fotograferet ved den store flagmast i begyndelsen af 1920'erne. Jo fjernere en krig er, desto mere tillokkende synes den at være som turistattraktion, og desto mere harmløst fremtræder dens militære udstyr. Til højre ses kanonerne på Dybbøl således anvendt som klatrestativer for småbørn. De kan også bruges som dekorativ baggrund for optagelser af bryllupsbilleder. Foto fra 1960'erne. Museet på Sønderborg Slot.

når jeg gik i skanserne. Jeg forbinder det kun med det dejlige område deroppe, den dejlige natur. Jeg tror ikke det er fordi vi ved for lidt om krigen, men fordi vi ikke mere føler for det, der skete. Fordi *det* ikke længere er et spørgsmål om vores nationalitet, men en kendsgerning, vi er tilfredse med. Jeg tror, at det er mine nationalitetsfølelser, der først og fremmest gør det svært for mig at acceptere vores bevægelse ind i EF. Jeg ønsker at bevare min danskhed, vores sprog, vores mønt, vores flag..« (Mette)

Denne besvarelse er karakteristisk for hovedtendensen i de danske stile. De giver udtryk for en positiv vurdering af danskheden og dens indre værdier, og de rummer en positiv holdning over for den udfordring, som indvandrere og flygtninge stiller danskerne over for.

I udgangspunktet var holdningerne i de to gymnasieklasser ens. Det var forundring over emnet blandet med skepsis. Hurtigt synes denne holdning i begge klasser afløst af en villighed til at prøve at afklare sit eget forhold til det abstrakte tema. I den danske klasse viste det sig, at de fleste elever endte med at opdage, at de havde positive følelser overfor de nationale symboler. I

den tyske gymnasieklasse var det markant, at absolut ingen gav udtryk for, at de følte stolthed over at komme til det sted, hvor en stor tysk sejr var foregået. Måske kan dette have sammenhæng med, at det var en klasse med elever fra Nordslesvig, elever der følte sig forbundne med både tysk og dansk kultur. I sammenligning med de tyske elever var de danske elevers holdning til Dybbøl langt mere positiv. Associationer til naturen, fædrelandet, danskheden og den forestående folkeafstemning om unionen var tydelig hos de fleste danske gymnasieelever.

Hvad giver symboler livskraft?

Vi har nu fulgt begrebet Dybbøl fra kampene i juni 1848 til indvielsen af historiecenteret i april og udgivelsen af den nyeste vandrefører over Dybbøl i maj 1992. Denne gennemgang har vist, at Dybbøl tilsyneladende fortsat er et livskraftigt begreb. Stedet og den historie, der har udspillet sig her, tillægges så stor betydning i Danmark, at det offentlige sammen med private fonde investerer over 50 mill. kr i synliggørelse heraf. Men hvad er hovedindholdet i de nutidige forestillinger om Dybbøl og krigen i 1864?

Når Dybbøl er blevet til et af de stærke danske nationale symboler, hænger det nært sammen med, at man har fokuseret på hærens indsats på Dybbøl først og fremmest den 18. april – og valgt at se bort fra krigens årsager og optakt. Billedet af det lille land, der med ryggen op mod muren kæmpede helt modigt mod en stor overmagt, var egnet til at trøste og opbygge i tiden efter 1864. Der er derimod intet opbyggeligt i at fastholde erindringer om, at krigen kom som følge af rystende naivitet, manglende realitetssans og foruroligende inkompetance hos de ansvarlige danske politikere.⁴⁸ Det var heller ikke fremmede for dansk selvbesindelse efter krigen at overveje hvor mange menneskeliv, der kunne være sparet, hvis regeringen ikke – hårdnakket og trods al fornuft – havde krævet Dybbølstillingen fastholdt. I det genopbygningsarbejde, der forestod efter 1864, lykkedes det at få vendt det store nederlag og den i militær henseende betydningsløse kamp til noget, det kunne give næring til en national genrejsning. Dybbøl er ikke et symbol på en glørværdig militærsejr, men et billede på en trofasthed ud over alle grænser. Denne forestilling er så fastgroet, at de fleste historiske værker om krigen fortier, at den danske hær var på bristepunktet, og der var tilløb til en omfattende lydighedsnægtelse blandt soldaterne, der skulle marchere til Dybbøl 15. april.⁴⁹ Deserteringerne især af det slesvigske mandskab blev af overkommandoen anset for et så stort problem, at man udskilte ialt 1700 mand til at danne arbejdsbataljoner i Fredericia og på Als.

Disse kendinger er nødvendig viden, hvis man skal tegne et sandt billede af krigen i 1864. Men symboler har ikke til opgave at give et dækkende billede. De indeholder kun den udvalgte del af historien, som en bestemt tidsperiode kan identificere sig med. Dybbøl er blevet et symbol på dansk udholdenhed og troskab i en sådan grad, at undervisningsminister Bertil Haarder i 1986 kunne fremhæve kampen på Dybbøl som et ufravigeligt tema i en historieundervisning båret af kvalitetskrav.⁵⁰

I tysk perspektiv er Dybbøl et noget andet begreb. Her har dele af den ældre generation tilsyneladende endnu positiv interesse for Dybbøl som slagmark, men dets betydning som begyndelse til den tyske samling i 1871 indgår ikke som et væsentligt element i de publikationer, der laves om stedet. De siger som allerede nævnt mest på at give mulighed for at finde de tyske grave og mindesmærker i Dybbøl-området. I den unge generation synes interessen for den symbolik, der tidligere blev tillagt stedet, næsten at være forsvundet.

Krigen som turistattraktion

Det er rimeligt at antage, at Dybbøl i hvert fald i et par årtier endnu vil fastholde sin betydning som dansk symbol. Historiecentret på Dybbøl Banke vil utvivlsomt være med til at fastholde dette. Men der kan være grund – når centeret har fundet sin form – til at vurdere indholdet af den historieformidling, der her vil finde sted i betydeligt omfang. Formålet er dels at skabe en turistattraktion, dels – med centerlederen Hans Ole Hansens ord – at være med til at bære vort lands historier og historie ind i det 21. århundrede og tydeliggøre den danske identitet.⁵¹ Især det sidste udtryk har fænget i dagspressens omtale af stedet. JyskeVestkysten har således bragt en helsides omtale 28. januar 1992 under overskriften »Identiteten ligger i Dybbøl«. I en leder 19. april 1992 fastslås Dybbøls betydning for en nation på vej ind i et større fællesskab: »Selvfølgelig skal vi huske, hvad der skete på Dybbøl. Og måske netop fordi vi led et smerteligt nederlag. Vi nutidens danskere har behov for at blive mindet om fortidens kampe. For at huske vore rødder. Men hvad der også er vigtigt for det nye historiecenter: Det skal være med til at minde os om vor identitet i fremtiden. Den får vi brug for. Dybbøl er ikke længere et nederlagets sted. Det er en historisk plads. En plads, der skal være med til at forankre danskheden på vej ind i det internationale stor-fællesskab.«⁵²

Det er med en vis skepsis, at man læser fortolkninger af denne art. Den danske identitet skulle helst hente sin næring fra kraftigere kilder end historien om nederlaget i 1864. Trods alle beskrivelser af en heltemodig indsats af den

Den idealiserede fremstilling af kampene på Dybbøl har været fremherskende i de 125 år, kamppladsen har været et nationalt symbol. Prototypen på danske fremstillinger af de heltemodige soldater, der kæmper trods den store overmagt, er et maleri af Vilhelm Rosenstand: 8. Brigades modstød. Dette billede indgår i mange forskellige udsnit i historiecenterets film om stormdagen, og et udsnit anvendes på centerets informationsmateriale og plakater. Dets heroiske stil svarer til centerets budskab.

danske hær, herunder i høj grad de menige soldater, kan man ikke se bort fra de talrige fatale fejltagelser, som også foregik både før og under krigen. Digteren Chr. Richardt skrev i sommeren 1864 om den håbløshed, som var karakteristisk for krigsåret – og som ligger fjernt fra den hurra-patriotisme, som en eftertid undertiden har sløret kendsgerningerne med:

Nu blegner fast vort sidste håb,
kun lavt vor stjerne står,

og Danmark sidder som en Job
og skraber sine sår;
og vennerne de flokke sig,
de see os byld ved byld,
og trøste os så drøvelig:
»det er din egen skyld!«⁵³

Den danske identitet, som efter lederskribentens mening bør forankres på grund af den forventede indtrædelse i EF-unionen, ligger den egentlig på Dybbøl i 1864? Således er det fremført gentagne gange i løbet af det sidste års tid i forbindelse med opførelsen af historiecentret. Det kunne være rimeligt at spørge, om vi ikke snarere burde søge forankring for identiteten i tidsperioden 1865-1914? I disse 50 år lykkedes det for de danske sønderjyder at fastholde deres sindelag trods et massivt fortyskningsforsøg. For det stærkt reducerede Danmark, som mange troede ikke ville overleve som selvstændig nation, lykkedes det trods indre politisk splid at klare omstillingen fra at være en af de mellemstore, ganske betydende europæiske magter til at være en næsten betydningsløs lilleputstat, der kun kan overleve på indre værdier. Også denne del af historien er blevet besunget i en fædrelandssang »Jeg ser de bøgelyse øer«. Det er en på én gang smuk og virkelighedsnær sang, der forsøger at beskrive det danske folk og den historie, der binder individer sammen til et folk:

Jeg ser de slægter, som gik hen, mens hundreåret skred,
som vandt på Kongedybet, som under Dybbøl led;
de elsked ungt, de drømte langt, de så kun alt for kort,
men frem af dem stod folket. Og dette folk er vort.⁵⁴

Beretningen om den nyorientering, som fandt sted efter 1864, og skildringen af den nationale mobilisering i Nordslesvig, efter området var blevet tysk, er mere forankrende og inspirerende for dansk identitet i 1992 end den gamle vin (dvs. krigen) på nye flasker. Historien, der udspiller sig efter 1864, rummer blot ét problem: Den er ikke velegnet til en dramatiseret iscenesættelse som turistattraktion. Det er derimod krigen, hvis man – som i historiecentret på Dybbøl – fokuserer på de heltedige episoder, som f.eks. 8. brigades modstød, og ser bort fra alle de fatale fejltagelser.

Idealiseret krigshistorie er altid nærende for den nationale stolthed. Derfor vil der fortsat være interesse for krigen på Dybbøl i 1864. Men en god historieformidling bør altid trække perspektiver både tilbage og frem i tiden. Den mest spændende historie udspiller sig, efter Dybbøl er ophørt at være

slagmark. Den historie vil kunne fænge unge i en tid, hvor nynationalismen blomstrer frem, samtidigt med at nationalstaterne er under omdannelse.

Sejre til nederlag

Gennemgangen af Dybbøl som dansk og tysk symbol har vist, at symboler ikke har en absolut værdi, men kun genspejler, hvad en bestemt tid lægger i dem. Men den viser tillige det paradoks, at symbolet for sejrherrene helt har mistet sin kraft, mens det for den tabende part har fået en overordentlig stærk betydning, så stærk at den manifesterer sig i oprettelse af et historiecenter midt på det sted, hvor nederlaget udspillede sig. Imidlertid er der ikke tale om et paradoks, men om bekræftelse af en iagttagelse, som den franske litteraturforsker Roland Barthes har gjort: »Hvis jeg var Gud, ville jeg vende alle sejre til nederlag – hvad Gud for resten også gør«.

En vandretur i Dybbøl Skanser og en lystrejse i Højskolesangbogen viser, at det omvendte også kan finde sted: Erkendelse af svaghed kan blive til en klar styrke. Derfor er det vigtigt, at opmærksomheden altid – også når talen er om begrebet Dybbøl – rettes mod hele historien på godt og ondt og ikke kun den tilsyneladende glørværdige del.

NOTER OG HENVISNINGER

En varm tak til I a og adjunkt Frauke Jessen på Deutsches Gymnasium i Aabenraa samt 2 a og adjunkt Jørgen Olaf Nielsen på Sønderborg Gymnasium for aktiv medvirken.

1. Gerd Stolz: Düppel – Düppel 1848 – 1849 – 1864 – heute. Ein historischer Wanderführer über die Düppeler Höhen. Sønderborg 1992 s. 4.
2. Frits Holst & Axel Larsen: Felttogene i vore første Frihedsaar. 1988, s. 220.
3. Sammeds.
4. Dybbøl Sogns Historie, 1976, s. 363.
5. Johs. Nielsen: 1864 – Da Europa gik af lave. 1987, s. 68f.
6. Dybbøl Sogns Historie, 1976, s. 368.
7. Breve fra Krigsaaret 1864. (Stænderdeputeret Jørgen Hansen i Ravnskobel, Dybbøl sogn) Udgivet Af H. P. Hanssen i 1914 som særtryk fra Hejmdal.
8. I de militære værker er der ret forskellige opgivelser af tabene den 18. april. I Den dansk-tyske Krig 1864, udgivet i af den danske generalstab i 1891, opgives de danske tab til følgende: 379 faldne, 920 sårede, 649 savnede, hvoraf mange sikkert er faldne, og 2879 usårede fanger. De tyske tab var 263 faldne, 909 sårede og 29 savnede. I den nyeste behandling af krigen Johs. Nielsen, 1987 gengives s. 261 de samme tal. Den grundigste undersøgelse af emnet er fremlagt i V.Cohen: Krigen 1864 og de faldnes minde. Her er antallet af savnede skåret kraftigt ned, da over 500 kan opføres som døde jvf. oplysninger Cohen har indhentet. N.P. Jensen: Den anden slesvigske krig 1964, udgivet 1900, gengiver Cohens tal. Derimod er der helt andre tabstal angivet – uden nærmere forklaringer – i den mest omfattende behandling af krigen til dato: Svend Bjørke m. fl: Krigen 1864, udgivet i 1968. Her opgives disse tal: 77 døde, 554 sårede, 3543 fanger og

- 660 savnede. Det er ganske uforståeligt, hvorledes forfatterne er kommet til dette lave antal døde. På terrænet i skanserækken og ned mod Alssund er jordet alene 421 danske krigere, hertil kommer gravene på Dybbøl kirkegård samt Sønderborg og Augustenborg kirkegårde. se også J.Slettebo: *Hvad døde de af?* (I: Skalk, 3, 1992).
9. Theodor Fontane: *Der Schleswig-Holsteinische Krieg im Jahre 1864*, Berlin 1866, s. 191-92.
 10. Johs. Nielsen 1987, s. 261.
 11. P. Holst: *Dybbølskandserne*. 1864, s. 29.
 12. Her gengivet efter I. Adriansen: 1864 i samtidens aviser, 1976, s. 45.
 13. *Dagbladet* 20.04.1864. Her gengivet efter Adriansen 1976 s.48.
 14. Fontane 1866, s. 204.
 15. *Der Tag von Düppel* af Fontane er bl. a. gengivet i *Vaterländisches Lesebuch*, Halle 1888, s. 308.
 16. *Der Deutsch-Dänische Krieg 1864*. Udg. af Grossem Generalstabe Berlin 1887, s. 528.
 17. Wollmann: *Geschichte des Brandenburgischen Pionier-Bataillons Nr. 3.*, Minden 1888, s. 83.
 18. Geibels digt er bl. a. gengivet i *Schleswig-Holsteinischer Kinderfreund* von Georg Wagner, Leipzig 1903 s. 340.
 19. P.F.L. Hoffmann: *Der Schleswig-Holsteinische Befreiungskrieg im Jahre 1864*, Flensburg 1914, s. 200. Den nyeste behandling af Klinke-myten er Werner Bader: *Pionier Klinke. Tat und Legende*. Berlin 1992.
 20. Fontane 1866, s. 203.
 21. Otto Vaupell: *Johan Ancker og Skanse Nr. II's Forsvar* (I: Danebrog, 1988, s. 634).
 22. Otto Vaupell 1882 s 593 ff.).
 23. Museet på Sønderborg Slot har i 1864-arkivet en samling telegrammer og hilsener, som er blevet fremsendt til enkefru Ancker hvert år den 18. april.
 24. H.V. Clausen: *Sønderjylland*, 1932, s. 123.
 25. Erik Skram: *Hinsides Grønsen*, 1888, s 52.
 26. Ole Andersen: *Festung Sonderburg Düppel. To spionrapporter*. (I:Sdj. Månedsskrift, 1991, s. 10-17) samt utrykt manuskript af samme: *Festung Sonderburg-Düppel 1865-1885*.
 27. Holger Drachmann: *Derovre fra Grønsen*, s.64. Her efter *Genforeningsudgaven* 1919.
 28. Drachmann, 1919, s. 65-66.
 29. *Sonderburger Zeitung* 6.09.1890.
 30. *Sonderburger Zeitung* 29.06 1914.
 31. Sammestd.
 32. Robert Ludvigsen: *En konges Ridt*, 1920.
 33. Ludvigsen 1920, s. 58.
 34. Sammesteds s. 59.
 35. Ludvigsen 1920, s. 67.
 36. Knud Fanø, Fr. Rudbeck og Inger Bjørn Svensson: *Det unge Grønseværn DUG*, 1983, s. 44.
 37. Fanø, 1983 s. 49.
 38. Åge Trommer: *Modstandsarbejde i Nærbillede*, 1973, s. 234f.
 39. Sanghæfte fra 1964-festen i arkivet vdr. Dybbøl på Museet på Sønderborg Slot.
 40. Wilhelm C. Hambach: *Die Düppeler Chancen*, Flensburg 1974.
 41. John Mogensens Sangbog, red. af John Rasmussen, 1992, s. 22-23.
 42. Fra festspillet »Moderen« af Helge Rode. Det opførtes på Det Kgl. Teater i Genforeningsåret. Sangen indgår i Højskolesangbogen.
 43. De følgende gennemgang af udvalgte projekter bygger på mine notater fra udstillingen. Alle projekter blev tilbagesendt i februar 1990.
 44. Citat fra projektbeskrivelsen. Findes i afskrift i arkivalier vrd. Historiecentret på Dybbøl Banke på Museet på Sønderborg Slot.
 45. *Konkurrencen om Besøgscenter på Dybbøl Banke*. Dommerbetænkning, s. 6. Museet på Sønderborg Slot.
 46. *JydskeVestkysten* 3. april 1991, 2. sek, Sønderborg-udgaven.
 47. Alle stile vdr Dybbøl som nationalt symbol findes i arkivet på Museet på Sønderborg Slot.

48. K.V. Nielsen i Militært Tidsskrift, 1987, s. 194.
49. Johs. Nielsen, 1987, s. 247-48 . Her redegøres for episoden med lydighedsnægtelse 15. april.
50. Se debat herom mellem Bertel Haarder og Karl Brøcher i tidsskriftet Folkeskolen 1986, s.1774-1775 og 1959.
51. Hans Ole Hansen: Historiecenter Dybbøl Banke – Et historiens fortællehus. I: Sdj. Månedsskrift, 1992, s. 148.
52. JydskeVestkysten 18. april 1992, 1. sektion s. 8.
53. Chr. Richardt: Samlede Digte, bd. 1, 1895.
54. L.C.Nielsen: Jeg ser de bøgelyse øer (I: Vårdigte 1901). Her efter Folkehøjskolens Sangbog 17. udgave, 1989, nr. 174.

Træk fra kapitulationen og retsopgøret i Sønderjylland

af *Iver Møller*

Fhv. politimester Iver Møller, Aabenraa (f. 1918) var frem til befrielsen i maj 1945 indsat i Frøslev lejren, og straks derefter fik han som politifuldmægtig vigtige opgaver i forbindelse med retsopgøret. Iver Møller fortæller her erindringer om denne mærkelige tid og fremdrager især nogle af de væsentligste anklagepunkter mod mindretallets ledelse.

Den 4. maj 1945 om aftenen gik det i Frøslevlejren som en løbeild fra den ene barak til den anden, at Tyskland havde kapituleret. Oplysningens troværdighed bekræftedes ved, at meddelelsen var opfanget fra en illegal radiomodtager i lejren. Man slog skodderne fra, og enkelte steder kunne man feste med en kop erstatningste. Ved tilberedningen af teen mistede politimester Brix, Aabenraa, 2.200 kr., der var gemt i kakkellovnen. Pengene gik op i røg. Jubelen over budskabet var stor, men endnu var man fange under tysk bevogtning – og kunne ikke føle sig sikker.

Hjemtransporten fra 20. april 1945 til Frøslevlejren af danske og norske fanger fra tyske koncentrationslejre gav – selvom mange hjemførte fanger var i miserabel stand – muselmænd – forhåbning om, at krigen snart var slut.

Men usikkerheden med hensyn til afslutningen var endnu stor, idet det tyske hovedkvarter på Dagmarhus i København den 4. maj om morgenen havde givet ordre om, at 17 Frøslevfanger skulle bringes til København for at stilles for krigsret. Ved gentagne appeller og optællinger lykkedes det kun at få fat i 14, idet tre ikke kunne findes. Hen på dagen førtes de 14 til Padborg Station og anbragtes i en fangevogn.

Næstkommanderende i den danske lejrledelse, øjenlæge Steffen Lund, fik tilladelse til at telefonere til Dagmarhus og fik afblæst transporten til København, idet man i Dagmarhus havde ophørt med arbejdet. De 14 førtes tilbage til lejren, og den danske lejrledelse indskærpede, at enhver form for demonstration skulle undgås, idet man ikke kunne vide, hvordan lejrens tyske personale ville reagere.

Efter modtagelsen af kapitulationsbudskabet gik den danske lejrleder, kaptajn Digmann, og politimester Brix (der skulle være politikommandør i Sydjylland) til lejrens tyske kommandant og krævede omgående løsladelse af lejrens fanger. Kommandanten kunne ikke efterkomme anmodningen (kravet), idet han ville afvente ordre fra højere sted.

Aftalen blev, at i alle tilfælde skulle løsladelse ske 5. maj kl. 12.00, idet politimester Brix sagde, at han sammen med et antal medarbejdere – politimester Bøving, Tønder og mig og orlogskaptajn Greve – ville forlade lejren kl. 10.30.

Fængselsvæsenet, der jo som »den danske forvaltning« havde sørget for forplejningen i lejren, kørte os til Aabenraa. Det var efter udkørselen fra lejren overraskende og betagende at se, at alt var grønt. I lejren var alt pløre, så man skulle gå i træsko eller træskostøvler. Der var intet grønt undtagen granerne rundt om lejren.

Ved ankomsten til Aabenraa politigård gik vi op ad en hønsestige, idet hovedtrappen ikke var repareret efter Peter-gruppens sprængningsaktion i 1944 den 4. maj kl. 2 om natten.¹

Politimester Brix og jeg begav os hurtigt i vores derangede påklædning, der havde været til aflusning i autoklaven, ned i byen for at tale med den tyske general v. Blücher for at få tilsagn om våben til politi- og modstandsfolk. Vi forsøgte først at finde ham i Vestergade på Stadttheater, der var tilholdssted for tysk militær, gestapoer m.v., og hvor det antoges ikke at være risikofrit at komme ind. Generalen var der ikke, hvorfor vi tog til hans kvarter på Grand Hotel. Det var mærkeligt denne dag at møde en tysk general med røde reversopslag og brede røde striber på bukserne. Generalen var forstående og ville senere give besked, hvilket han gjorde telefonisk efter konference med generalfeltmarskal Busch, men det var negativt.

Om eftermiddagen passede jeg politimester Brix's kontor, idet Brix skulle tale med forskellige politimestre i Sydjylland. Jeg kunne ikke forlade kontoret, men kunne hen på aftenen se de første engelske soldater komme forbi til Folkehjem, hvor der var samlet en stor folkemængde.

Samme aften begyndte modstandsbevægelsen at foretage anholdelser af personer, der havde samarbejdet med besættelsesmagten. Modstandsbevægelsen havde anholdelsesret til 13. maj, hvorefter anholdelsesretten lå hos politiet. Grundlaget for anholdelserne var dels udarbejdede lister og kartoteker, dels personligt kendskab. Der var et meget stærkt folkekrav om et hurtigt og strengt retsopgør med dem, der havde samarbejdet med besættelsesmagten.

I straffeloven fra 1930 findes en regel i § 101, stk. 2, der siger, at »den, der under krig eller truende udsigt til krig hjælper fjenden, straffes med fængsel fra 1 år til 12 år«. Der var almindelig enighed om, at denne lovbestemmelse ikke kunne danne grundlag for retsopgøret, idet der kunne være tvivl om, hvorvidt der i alle fem besættelsesår forelå krig, eller om en sådan tilstand først var indtrådt fra 29. august 1943.

Under besættelsen havde det jo selvsagt været helt umuligt at vedtage straffebestemmelser for samarbejde og hjælp til besættelsesmagten. I slutningen

af besættelsen udarbejdedes der i Justitsministeriet og i Frihedsrådet detaljerede lovforslag med strafferegler. Der var tvivl om, hvordan det strafbare skulle afgrænses. Således var det i Frihedsrådet under overvejelse, om medlemskab i et nationalsocialistisk parti – som i Norge – skulle være strafbart.

Jeg deltog i foråret 1945 i København i et møde, hvor spørgsmålet drøftedes. Jeg gik imod, idet det ville være helt uoverkommeligt i Sønderjylland, hvor der fandtes mange nazister, både tysksindede og dansksindede. Spørgsmålet droppedes.

I løbet af maj måned behandledes forslag til straffelovstillæg, og det gav anledning til langvarige drøftelser, specielt angående straffelovens tilbagevirkende kraft, strafminimum på 4 år og indførelse af dødsstraf samt retsplejebestemmelsen om, at sigtede skal fængsles og forblive fængslet, indtil straffen er udstået. Rigsdagen balancerede sig frem til en løsning, der kunne accepteres af Frihedsrådet og politikerne, idet man var klar over folkekravet om strenghed og hurtighed. Medvirkende til udformning af reglerne var også, at man ville undgå »de lange knives nat«.

Som formanden for Frihedsrådet, fhv. minister Frode Jacobsen, har meddelt mig, skete der ved kapitulationen i Frankrig et meget stort antal likvidationer. Der findes to redegørelser, i den ene angives tallet for likvidationerne til 45.000, og i den anden til 100.000. Ingen af likvidationerne er senere blevet undersøgt af myndighederne. Noget lignende blev heldigvis undgået her i landet. Kun ganske få – ca. 10 – likvidationer fandt her sted efter kapitulationen, og de blev omhyggeligt undersøgt, i de fleste tilfælde med store psykiske problemer for dem, der havde deltaget i aktionerne.

Antallet af anholdte i løbet af maj-juni var stort – omkring 700 i Aabenraa politikreds, eller omtrent hver 10. voksne mand. Afgrænsning af det strafbares område var vanskelig, specielt før lovens vedtagelse. Væsentligt var, at »de mest sikre grupper«, såsom mindretalsledelsen og de, der havde forrettet tysk krigstjeneste samt stikkere og gestapomedhjælpere blev anholdt. Men tvivlsomme tilfælde måtte vente.

De anholdte blev bragt ind til det tyske gymnasium, hvor de blev registreret og derefter overført til Fårhuslejren, hvor der snarest muligt afholdtes grundlovsforhør, ca. 30 pr. dag, idet dommer, forsvarer og anklager tog til Fårhuslejren. Løsladelse skete på grund af bestemmelserne i retsplejelovstillægget kun meget sjældent.

Blandt de dømte var de fleste folk, der havde forrettet tysk krigstjeneste. Hyppigst var det tjeneste i Waffen-SS, men der var også tale om tjeneste i andre afdelinger. Herudover var der Zeitfreiwillige,² marinevægtere og andre vagtmænd samt bevæbnede brandmænd.

Retsbehandlingen skete med få undtagelser ved domsmandsret, idet man

ikke ønskede sagerne behandlet som tilståelsessager. Fire til fem domsmandssager kunne behandles af retten pr. dag. »Seriesagerne« kom først for retten. De, der blev dømt først, fik de strengeste straffe.

I juni 1946 nedsattes strafminimum fra fire år til to år med mulighed for yderligere nedsættelse. SS-sagerne blev afgjort med to – et års fængsel, marinevægterne ofte med fire år, brandmænd med et år og Zeitfreiwillige med to – halvandet år. Behandlingen af Zeitfreiwillig-sagerne ved retten stilledes i bero i nogen tid, idet mindretalsledelsen påstod, at der fra Kanstein (chef for Innere Verwaltung i det tyske gesandtskab i København) var sendt en skrivelse, der meddelte, at der af den danske regering var givet tilladelse til oprettelse af korpset. Man hævdede fra mindretalsledelsen, at skrивelsen umiddelbart før kapitulationen desværre var blevet brændt. Da Kanstein dukkede op fra krigsfangenskab og overførtes til København, afhørte jeg ham straks, og han udtalte klart, at han aldrig havde sendt en skrivelse som omtalt, idet han var helt klar over, at korpset var ulovligt. For at fjerne enhver tvivl bad jeg ham om på tysk at diktere, hvad han havde forklaret. Herefter blev Zeitfreiwilligsagerne fremmet.

Sagerne mod mindretalsledelsen og de ansvarlige for »Nordschleswigsche Zeitung«

At sagerne mod mindretalsledelsen, der omfattede medlemmerne af »Kleiner politischer Rat«³ og redaktører og bestyrelsesmedlemmer fra den tyske avis, behandlede samlet, skyldtes politimester Brix's beslutning og klarsyn, idet der var nøje sammenhæng mellem disse sager, som krævede undersøgelser og afhøringer af generel betydning til belysning af hver enkelts strafferetlige ansvar.

Til behandling af sagerne, der ikke kunne klares af Aabenraa politi alene, etablerede politimester Brix en særlig undersøgelsesafdeling, idet hver politikreds i området fra Varde-Horsens til landegrænsen skulle sende to kriminalpolitimænd til Aabenraa. Herudover traf politimester Brix aftale med Troels Fink, der i 30'erne havde været sekretær hos politiadjudanten i Aabenraa og senere som lektor og docent ved Aarhus Universitet nøje havde fulgt udviklingen i Sønderjylland, herunder bevægelser i det tyske mindretal og forbindelser til rigstyske myndigheder og organisationer, om at bistå politiet ved vurdering og forståelse af dokumenter og afgivne forklaringer. Denne bistand var meget nyttig og af stor betydning.

I Politiajudanturens arkiver fandtes ganske vist materiale, der kunne bruges ved behandling af straffesagerne mod mindretalsledelsen, men det viste sig

Nogle af »det lille politiske råd«s medlemmer. Fra venstre Jens Møller, Jep Schmidt, Harboe Kardel, Lauritz Clausen (nr. 2 fra h.) og Rudolph Stehr (yderst t.h.). Historiske Samlinger, Aabenraa.

snart, at det var meget spredt og kun i ringe grad var til nytte ved efterforskningen. Ved beslaglæggelser hos anholdte og i private arkiver lykkedes det at finde frem til en del skriftligt materiale, der kunne bruges som bevismateriale. I mindretallets højborg »Dibbernhaus« i Aabenraa havde man derimod i dagene op til kapitulationen tilintetgjort og brændt alt, hvad der kunne tænkes at være kompromitterende.

For at have noget, der kunne bruges som vejledning og hjælp ved afhøringerne anmodede politimester Brix mig om at skrive nogle redegørelser til »Besættelsestidens Fakta«, der redigeredes af højesteretssagfører Alkil. Det blev til tre redegørelser vedrørende det tysk naziparti's (NSDAPN) opbygning, om Zeitfreiwilligkorpset og om Selbstschutz.⁴

Efterforskningen krævede mange afhøringer her i landet, bl.a. af besættelsesmagtens hovedpersoner: dr. Werner Best, der var Reichsbevollmächtigter, general Hermann v. Hanneken, general Lindemann, politigeneral Pancke, gestapochef Bovensiepen, chefen for Innere Verwaltung Kanstein m.fl., der alle var arresterede i København. Herudover skulle der afhøres adskillige, der var i Tyskland. Men efter de dengang herskende forhold var det meget ofte vanskeligt at finde ud af, hvor de opholdt sig. Nogle var arresterede, andre var på fri fod.

Slesvig-Holsten's Gauleiter Hinrich Lohse sad i en tidligere koncentrationslejr Esterwegen i Ostfriesland, overborgmester Kracht fra Flensborg sad i Neuengamme, statssekretær Ernst Freiherr v. Weizsäcker sad i Nürnberg og SS-general Lorenz (leder af Volksdeutsche Mittelstelle)⁵ sad i Landsbergfængslet, dér hvor Hitler havde siddet i 1923.

Jeg deltog jævnligt i afhøringerne i Tyskland og af besættelsesmagtens hovedpersoner i Danmark. Det var ikke altid, at man ved afhøringerne fik den fulde sandhed. Der blev gjort, hvad der var muligt for at få alle relevante forhold belyst så godt som muligt, så man kunne få grundlag for tiltale og domfældelse.

På et ret sent tidspunkt fik danske myndigheder adgang til et stort dokumentcenter i Berlin, der var i amerikanernes varetægt. En delegation bestående af landsarkivar Hvidtfeldt og arkivar Harald Jørgensen, Rigsarkivet, fuldmægtig Kjøgøx fra Justitsministeriet og kriminaloverbetjent Sjørup tog til Berlin, gennemgik dokumenter og tog afskrift af de væsentlige papirer, der forsynedes med underskrifter af alle fire til bekræftelse af afskriftens rigtighed – kopimaskiner stod jo dengang ikke til rådighed. Afskrifterne blev sendt til politimesteren i Aabenraa, hvorfra de forelagdes Justitsministeriet til afgørelse af, om de måtte anvendes. Efter returnering fra Justitsministeriet sendtes de relevante dokumenter til translatør-oversættelse og kunne derefter bruges ved afhøringer i de enkelte sager. Det var en kompliceret fremgangsmåde, men der fremkom meget godt bevismateriale, bl.a. fra Auswärtiges Amt's og andre centralmyndigheders arkiver.

I denne forbindelse kan nævnes, at jeg fra pastor Rishøjgaard, Rise, der havde været i USA og i forsvarsministeriet Pentagon, fik overdraget et større antal dokumenter, der havde væsentlig betydning ved behandlingen af ca. 10 spionsager ved retten i Tønder. Dokumenterne indeholdt meldinger af militær betydning afgivet af spionerne før den tyske indmarch i Danmark den 9. april – og var forsynet med spionens spion-nr., således at meldingerne kunne henføres til bestemte personer, idet officerer fra den militære tyske efterretningstjeneste Abwehr havde opgivet, hvem der havde hvilket nr. og bogstav. f.eks. R. 16.

De afhørte »nøglepersoner« – oplevelser og vurderinger

Afhøringerne af de mange tyske nøglepersoner gav også mulighed for at vurdere de pågældendes personlige egenskaber. Det var selvsagt med noget blandede følelser man sad overfor og samtalede med de personer, der kort forinden under besættelsen havde kunnet skalte og valte efter forgodtbe-

dende med danske borgeres liv og ejendom. Men nu var de jo arresterede og kunne ikke gøre skade. For adskilliges vedkommende måtte forklaringerne tages med et vist forbehold, idet nogle havde svært ved at frigøre sig for deres tidligere position og for en følelse af at ved at fortælle hele sandheden begik de en slags forræderi. Men jeg oplevede naturligvis undtagelser.

Redaktør Friedrich Wilhelm *Ernst Schröder*, der var søn af en gymnasielærer og født i Haderslev (1.10.1889) og dansk statsborger, havde igennem et langt liv haft sit virke i Flensborg, og blev bl.a. i 1931 formand for bestyrelsen for Nordschleswigsche Zeitung indtil kapitulationen. Han var på mange måder en magtfuld person som mellemmand mellem rigstyske myndigheder og organisationer og mindretallet. Hans meninger m.h.t. mindretalspolitikken blev tillagt så megen vægt, at han fik betegnelsen »Der politische Weichensteller«. Schröder var i besiddelse af humoristisk sans og stor viden angående personer, der havde virket i tysk grænselandsarbejde, og om personer der efter kapitulationen på dette område ville frem i første række. Han fortalte åbent og ærligt, men nåede desværre ikke at skrive sine erindringer.

Staatssekretær i Auswärtiges Amt, friherre von *Weizsäcker*, som jeg afhørte i krigsforbryderfængslet i Nürnberg angående mindretallets grænseflytningsbestræbelser, gav indtryk af at være en mand med en fin karakter, og han optrådte åbent og ærligt.

Lederen af Volksdeutsche Mittelstelle, SS Obergruppenführer *Werner Lorenz*, blev afhørt i Landsberg-fængslet ved Garmisch-Partenkirchen. Han var idømt 20 års fængsel og kunne ikke forklare noget væsentligt, men kun understrege det officielle tyske standpunkt om, at man ikke ville flytte grænsen. Man fortæller om ham, at han havde fået sin høje rang og stilling, fordi han i første verdenskrig var flyverkollega med Göring og havde et lavt partinummer. Han kunne uden anmeldelse gå ud og ind hos Hitler i Berlin.

Oberpræsident og Gauleiter *Hinrich Lohse*, der havde hersket over Slesvig-Holsten, var idømt 10 års fængsel og blev afhørt i den tidligere koncentrationslejr Esterwegen i Ostfriesland, hvor han ikke befandt sig vel. Han kunne ikke – bortset fra to samtaler med Hitler (i 1939 og 1943) angående grænseflytningsproblemet – forklare noget væsentligt nyt, hvorfor hans ønske om at blive overført til Danmark ikke kunne imødekommes. Han kunne ikke rigtig affinde sig med sit fald fra den magtfulde stilling som Gauleiter.

Den tidligere gesandt i København, *Cecil v. Renthe-Fink*, blev et par år efter kapitulationen overført fra Tyskland til Aabenraa arrest. Herfra skulle han næste dag sendes til København. Jeg beordrede ham visiteret for at undgå selvmordsforsøg under anholdelsen. Han var meget utilfreds hermed, men efter samtale undlod han at klage til Udenrigsministeriet.

Han spurgte meget interesseret, hvordan det var gået forskellige politikere

og fremtrædende erhvervsfolk. Han kunne ikke forstå, at Erik Scavenius på grund af påstået tyskvenlighed »var lagt på is«, for som han sagde: Scavenius var overhovedet ikke venlig. Overfor andre – herunder navngivne erhvervsfolk, der ikke var i søgelyset, kunne der derimod være grund til at rette bebrejdelser for tyskvenlighed.

Besættelsestidens tyske magthavere i Danmark vil jeg kun nævne ganske kort. De blev ofte afhørt og flere gange overført til Aabenraa, idet deres forklaringer skulle fastlægges i retten, før de muligvis skulle bringes til krigsforbryderdomstolen i Nürnberg som vidner.

SS-Brigadeführer *Paul Kanstein*, der før sin tiltræden som »Chef für Innere Verwaltung« i Danmark, havde været vicepolitipræsident i Berlin, afgav en meget væsentlig forklaring angående Zeitfreiwilligkorpset. Han fortalte mig, at han før dr. Best kom til Danmark havde fået tilbudt stillingen som Reichsbevollmächtigter – den stilling, som Best fik. Men Kanstein havde sagt nej og lod sig indkalde som soldat. Han gjorde bl.a. tjeneste i Italien, hvor han blev taget til fange. Han gjorde indtryk af at være en fuldtud ærlig og hæderlig mand. Om flere tilfælde fremhævede han, at han spillede med åbne kort overfor danske forhandlingspartnere.

Obergruppenführer og General der Polizei *Günther Friedrich Wilhelm Pancke*, der på grund af erfaringer fra Frankrig ved dettes kapitulation besluttede opløsning, arrestation og deportation af dansk politi den 19. september 1944, vurderedes ikke højt af general v.Hanneken. Han mente, at man i stedet for Pancke kunne have sat »den kleinen Schuster vom Keller in der Seitenstrasse« på posten som politigeneral. General *Hermann v.Hanneken* var øverstkommanderende for de tyske tropper i Danmark indtil foråret 1945. Han havde tidligere været leder af Görings 5-års plan for rustning. Han var uden tvivl en hård negl. Han bestemte bl.a. indførelse af undtagelsestilstanden den 29. august 1943 med heraf følgende rigoristiske forskrifter og straffebestemmelser. Hans forhold til dr. Best var anspændt, idet de to jævnligt rivaliserede om førstepladsen. Som anholdt finder jeg, at Hanneken optrådte som et mandfolk, og hans forklaringer forekom ærlige. Det faldt i min lod efter løsladelsen at føre v.Hanneken ud af kongeriget. Da han ikke havde penge til vidererejse fra Flensborg, tilbød han mig at købe sit guldarmbåndsur, som han med inskription havde fået af Göring som tak for arbejdet med 5-års-planen. Jeg afslog, idet jeg sagde, at sådan noget gør en dansk embedsmand ikke. Vi kørte til posthuset i Flensborg, hvor han efter en telefonsamtale med en datter fik overført et pengebeløb, hvorefter jeg afleverede ham på banegården.

Reichsbevollmächtigter *dr. Werner Best* blev gentagne gange afhørt til politirapport og i retten. Han var gennemgående forsigtig og forbeholden med sine

forklaringer. Man kunne mærke, at specielt i tilfælde, hvor noget ubehageligt kunne ramme ham, lagde han megen vægt på at sætte sig selv i en gunstig position.

Under en afhøring i København kort efter udgivelsen af Gisevius' bog »Bis zum bitteren Ende«, som indeholdt en lidet smigrende karakteristik af Best, spurgte jeg Best, om han kendte Gisevius. Han svarede: »Ja, er ist ein guter Freund von mir« – han havde tydeligvis ikke læst bogen. Best var en meget sammensat natur. En del under besættelsen kunne være gået værre. Hvad ville Best have gjort efter krigen med en forventet tysk sejr? Best var ikke nem at blive klog på, og det var ikke altid, at man kunne stole på hans forklaringer.

Anklage og dom

For alle medlemmerne af »Kleiner politischer Rat« blev der rejst tiltale for fire hovedforhold:

- 1) Hvervning til tysk krigstjeneste.
- 2) Oprettelse af Zeitfreiwillig-korpset.
- 3) Oprettelse af Selbstschutz-korpset og
- 4) Skansegravning (tværs over Sønderjylland)

Herudover rejstes der tiltale mod hver enkelt for »individuelle forhold«. For dyrlæge Jens Møllers og Oberleutnant Peter Larsens vedkommende skal her nævnes tiltale for overtrædelse af straffelovens §98 – højforræderi – bestræbelser for indlemmelse af Sønderjylland i Tyskland.

Sagen blev behandlet ved retten i Aabenraa. Dommer Levinsen havde vejet sit sæde, idet han i et dokument af mindretallet blev beskyldt for at være »Judenrichter«. Dommer Sigurd Andresen, Haderslev, udnævntes til sættemdommer. Politimester Brix var anklager, og jeg var hans sekretær.

Sagens behandling ved retten i Aabenraa strakte sig over 88 retsdage, og dommene afsagdes 10. september 1948. Jens Møller og Peter Larsen idømtes hver 15 års fængsel, Rudolf Stehr 10 års fængsel, Otto Kortsch 12 års fængsel, Lauritz Clausen 12 års fængsel og Asmus Wilhelm Jürgensen (»Asmus von der Heide«) 10 års fængsel.

En del af de domfældte appellerede dommen til Landsretten, der efter 66 retsmøder afsagde dom i juni 1949, hvor der skete nedsættelser. Således fik Jens Møller og Peter Larsen 12 års fængsel, Otto Kortsch og Lauritz Clausen 9 års fængsel og Asmus Jürgensen 7 års fængsel.

Lad os nu se på de fire hovedforhold, som indgik i sagerne:

Hvervning til tysk krigstjeneste

I tiden efter krigsudbruddet i september 1939 og frem til 9. april 1940 blev der foretaget hvervning til Waffen-SS. Mindretalsledelsen var meget tilbageholdende med at afgive forklaring herom. Men i dyrlæge Jens Møllers private arkiv fandtes en indberetning af 15. april 1942 fra ungdomsfører Jef Blume, og den var ret oplysende:

I vintermånederne 1939, muligvis i marts 1940 kaldtes Peter Larsen, Lauritz Clausen og Blume til Flensborg til konference med SS-brigadefører Berger. Til stede ved konferencen var bl.a. overborgmester Kracht og SS-Untersturmführer Meissner. Berger forklarede, at efter Førerens ordre skulle der hverves til Waffen-SS i de folketyske områder. De hvervede skulle efter afsluttet tjeneste i Waffen-SS gøre tjeneste i Nordslesvig som værnebønder, politiske ledere etc. Fra nordslesvigsk side ytrede man betænkeligheder, idet planen stred mod folkegruppeledelsens ønske om at holde ungdommen i hjemstavnen. Efter at Berger havde lovet, at der altid var mulighed for at vende tilbage, og fremfor alt, fordi befalingen efter Bergers udsagn udgik direkte fra Føreren, bøjede folkegruppens repræsentanter sig for det fremsatte krav og iværksatte

Mindretallet mistede mange medlemmer ved fronten. Hjemme blev der holdt mindehøjtideligheder på tysk »Helden-Ehrung«. Foto 1943 i Historiske Samlinger, Aabenraa.

»underhånden« hvervning i S.K.⁶ og D.J.N.,⁷ hvilket resulterede i, at ca. 100 meldte sig. 50-60 af disse blev mønstret som duelige og indkaldtes. Uddannelsen begyndte i Hamborg-Langenhorn.

Efter ca. to måneders uddannelse meddelte man nordslesvigerne, at de i henhold til ny befaling skulle erhverve sig tysk indfødsret. Det bragte de nordslesvigske SS-folk i en alvorlig konflikt, idet de ikke ønskede at opgive deres danske indfødsret. Det endte med, at 30-35, der ville fastholde deres danske indfødsret, blev afskediget fra SS og sendt hjem. 17 forblev i tjenesten og fik tysk indfødsret 13. august 1940. Denne hvervning, der foretoges før 9. april 1940, omfattedes ikke af tiltalen, men har en vis historisk interesse.

Umiddelbart efter besættelsen begav politipræsident Müller, Flensborg, sig incognito i en Luftwaffe-bil til Nordslesvig for at intensivere hvervningen, først ved drøftelser med dyrlæge Møller og Peter Larsen og kort efter ved møde på Stadttheater i Aabenraa med 30-50 personer, der var ledende indenfor mindretallet. Han gjorde rede for den planlagte hvervning, og gjorde rede for, at han alene satte sin lid til folkegruppens Organisationsamt ved gennemførelsen af hvervningen, bl.a. ved at de pågældende blev tilsagt til session gennem folkegruppen. Sessionerne foregik som mønstringer, hvor de fremmødte blev mønstrede og lægeundersøgt.

Chefen for SS-Ergänzungsamt nævner i en hemmeligstemplet skrivelse dateret 16. juni 1940, at politipræsident Müller ved mødet med folkegruppen skulle sige folkegruppens fører sin mening om den sabotage mod rekrutteringen, der hidtil havde fundet sted.

I den første tid efter besættelsen foregik mønstringer på grundlag af lister fra Organisationsamt (Peter Larsen) under betegnelsen »Gesundheitsüberprüfung«, og de gik jævnt over i egentlige sessioner. Efter krigen mod Rusland og efter oprettelsen af Frikorps Danmark blev disse forstærket.

Det vakte en del misstemning hos mindretallet, at man brugte »Wehrsportkursus« i Klagenfurt som lokkemad, hvorefter man, når de unge var kommet til Tyskland, pressede eller søgte at presse dem ind i SS. Man kunne heller ikke lide, at transporterne af de unge over grænsen foregik i lastvogne tildækket med presenninger.

I hvervningerne og sessionerne deltog ledende personer fra mindretallet, bl.a. Lauritz Clausen som S.K.-leder. Af SS blev han »underhånden« informeret om tid og sted, hvorefter han udsendte meddelelser om sessionerne. Rundt om i Sønderjylland, ja så langt borte som f.eks. Aalborg deltog Clausen i sessionerne. Han opfordrede på møder, som partiet indkaldte til, meget kraftigt til at melde sig og udtalte bl.a., at de frivillige var et forbillede for den tyske ungdom i Nordslesvig. Ved nogle møder opfordrede han dem, der ville melde sig til SS, til at rejse sig. Der forligger også oplysninger om, at han opstillede de

fremmødte på en række og opfordrede dem, der meldte sig, til at træde tre skridt frem. Da en del var blevet stående i rækken, tilføjede han: »Nur die Schweinhunde bleiben stehen«.

Der blev i det hele taget lagt pres på for at få så mange tilmeldinger som muligt. I en skrivelse af 29. januar 1942 oplyste Peter Larsen, at der var hvervet ialt 790 til Værnemagten og Waffen SS, og at der på dette tidspunkt stod 550 i Waffen SS. Fra februar 1942 gik partiet (NSDAPN) fuldt og helt og officielt ind for hvervningen og organiseringen af denne. Dyrslæge Møller havde været kaldt til Berlin, hvor man havde forlangt flere frivillige.

Hvervekampagnen foregik med stor kraft. Partiføreren udstedte 10. februar 1942 et opråb til folkefællerne omfattende årgangene 1902-23. Der holdtes hvervemøder, hvor partiets bedste talere var i virksomhed, og der agiteredes iøvrigt kraftigt for hvervningen. I en indberetning af 21. april 1942 fra gesandt Renthe-Fink meddeles, at hvervekampagnen har medført tilmeldelse af 1402 folketyskere. Berlin var ikke tilfreds og forlangte en intensivering. Der blev holdt små lokale SK-møder, og der nævnes også eksklusion af partiet af dem, der ikke havde meldt sig.

Spørgsmål om uundværlighed (»Unabkömmlichkeit«) for dem, der havde

»Verpflichtung der deutschen Jugend in Apenrade 2.4.1944« lyder påskriften på dette billede. Historiske Samlinger, Aabenraa.

meldt sig, kom frem for sønner af gårdejere eller indehavere af forretninger eller personer med politiske poster. I 1942 blev den slags spørgsmål afgjort straks efter sessionsbehandlingen af dyrlæge Møller. Fra 1943, da man fra rigstysk side fandt, at for mange blev erklæret »unabkömmlich«, forelagdes sagerne i det lille politiske råd, men det var Berlin ikke helt tilfreds med.

I indberetningen pr. 1. januar 1945 meddeler dr. Best, at der findes 1391 frivillige ved Waffen SS, 507 ved Værnemagten, 36 ved Flakskytset,⁸ 89 ved Grænse- og Toldbeskyttelsen, ialt ca. 2.000, hvor man hos mindretallet pr. 30. november 1944 har haft ialt 385 faldne og sårede.

I krigens allersidste periode etablerede ungdomsføreren Thorius en ungdomshvervning blandt de helt unge. Det lille politiske råd ville ikke have med denne hvervning at gøre. En række ganske unge meldte sig i april 1945 og indkaldtes til tysk krigstjeneste, men nåede ikke at gøre aktiv krigstjeneste.

Alle medlemmer af det lille politiske råd blev dømt for overtrædelse af straffelovstillæggets § 10, stk. 1, for de i rådet trufne beslutninger om hvervning.

Zeitfreiwilligendienst

Den egentlige Zeitfreiwilligendienst bestående af danske statsborgere inden for det tyske mindretal oprettedes i foråret 1943. I folkemunde på dansk side kaldte man det »Heimwehr«.

Det er ikke helt klart, hvem der tog initiativet til korpsets oprettelse, om det var general v.Hanneken eller mindretallet. Forbilledet var den i efteråret 1942 oprettede militære organisation for her i landet boende tyske statsborgere, der i begyndelsen kaldtes Zeitfreiwillige og senere Noteinsatzpflichtige.

Noget tyder på, at mindretalsledelsen var meget interesseret i oprettelsen, idet man således måske kunne undgå presset fra SS-Ersatzkommando Dänemark om at sende folk til fronttjeneste i Waffen SS. Den tyske konsul i Aabenraa havde indberettet til den befuldmægtigede, at oprettelsen af et sådant korps ville bevirke et chock i den danske befolkning. Ved oprettelse af det hjemlige korps kunne man også fjerne en vis misfornøjelse hos de »små« medlemmer i anledning af den måde, princippet om »Unabkömmlichkeit« var praktiseret på.

Ifølge forklaring fra dyrlæge Møller havde general v.Hanneken udtalt, at han forudså, at der i tilfælde af allieret invasion kunne blive tale om generalstrejke. I den situation ville det være ønskeligt at have en organisation, der kunne besætte og betjene livsvigtige virksomheder såsom gas-, elektricitets- og vandværker i Nordslesvig, evt. i hele Jylland. Organisationen kunne også anvendes til transportformål. Dyrlæge Møller henvendte sig nu til SS-Brigadeführer Kanstein, der var chef for Innere Verwaltung i det tyske gesandtskab i Kbh. Han skulle sørge for tilladelse hos danske myndigheder. Møller forklare-

"Der Standortälteste

A p e n r a d e

Merkblatt für den Zeitfreiwilligen.

- 1). Nach Erhalt der Einberufung steht der Zeitfreiwillige mur unter den deutschen Militärgesetzen.
- 2). Er untersteht dem Standortältesten seines Wohnbezirkes und ist von diesen einer militärischen Einsatzdienststelle zugeteilt.
- 3). Als Legitimation besitzt der Zeitfreiwillige einen Ausweis, der vom Standortältesten ausgestellt ist. Die Armbinde "Deutsche Wehrmacht" darf nicht zur Uniform getragen werden.
- 4). Nach Einberufung ist der Zeitfreiwillige, den deutschen Wehrmachtsangehörigen sowohl wehrsold- wie versorgungsmässig gleichgestellt.
- 5). Bekleidung und Ausrüstung hat der Zeitfreiwillige in seiner Wohnung sicher zu verwahren und instand zu halten.
- 6). Waffen und Munition empfängt er im Falle eines Einsatzes bei der für ihn zuständigen militärischen Einsatzdienststelle.
- 7). Beim Ausscheiden aus dem Zeitfreiwilligendienst im Standortgebiet Apenrade, sei es durch Krankheit, Einberufung zur Wehrmacht, Übersiedlung in einen anderen Polizeikreis oder aus anderen Gründen hat der Zeitfreiwillige Uniform, Ausrüstung, Armbinde und Ausweis bei der Wehrmachtkommandantur Apenrade wieder abzuliefern. Er hat sich im neuen Wohnort unverzüglich bei der nächsten Wehrmachtdienststelle zu melden.
- 8). Jeder Zeitfreiwillige ist für den Einsatz einer "Alarngruppe" einer militärischen Dienststelle im Standortgebiet zugeteilt.
- 9). Nach Erhalt des Gestellungsbefehles hat er sich bei der Einsatzdienststelle unverzüglich zu melden.
- 10). Der Gestellungsbefehl wird dem Zeitfreiwilligen mündlich oder telefonisch durch den zuständigen Grup-

penführer auf Befehl seiner militärischen Einsatzdienst übermittelt.

- 11). Wenn nicht ausdrücklich anders befohlen, hat der Zeitfreiwillige zum Dienst in Uniform zu erscheinen.
- 12). Der Zeitfreiwillige hat jeden Wohnungswechsel unverzüglich der Wehrmachtkommandantur Apenrade und seiner Einsatzdienststelle zu melden.
- 13). Bei Entfernung aus dem Standort über 24 Stunden (Urlaub, Geschäftsreise usw.) ist die Wehrmachtkommandantur Apenrade von der Abreise in Kenntnis zu setzen.
- 14). Ein Verlassen des Standortes während des Alarmzustandes ohne Genehmigung der Wehrmachtkommandantur ist verboten.
- 15). Der Zeitfreiwillige hat in - und ausser Dienst ein korrektes und der deutschen Wehrmacht würdiges Benehmen zu zeigen. Er hat sich jeder Provokation der dänischen Zivilbevölkerung oder den dänischen Behörden gegenüber zu enthalten.
- 16). Über jedes besondere Vorkommnis wie "Zusammenstoss mit dänischen Zivilisten oder dänischer Polizci, Sabotageverdacht oder Sabotagehandlung, Spionage, Fallschirmabsprung, Flugzeugabschuss, Notlandung usw." hat der Zeitfreiwillige unverzüglich, ohne Zivilisten oder dänische Behörden davon in Kenntnis zu setzen, seiner militärischen Dienststelle Meldung zu erstatten.
Die weitere Verfolgung der Angelegenheit übernimmt der Standortälteste.
- 17). Über alle Angelegenheiten des Zeitfreiwilligendienst und des Einsatzes ist der Zeitfreiwillige nichtmilitärischen Dienststelle oder Personen gegenüber zum Schweigen verpflichtet."

Der Standortälteste

Snidt

Hauptmann.

de under retssagen, og andre i mindretalsledelsen har påstået, at Kanstein i en skrivelse meddelte, at dette var i orden. Som før nævnt er dette dog ikke korrekt, og Justitsministeriet har oplyst, at der aldrig er ført forhandlinger om udvidelse af »Zeitfreiwilligendienst« til at omfatte danske statsborgere.

Oprettelse af korpset for danske statsborgere behandledes meget hemmelighedsfuldt både fra officiel tysk og hjemmetysk side og blev overhovedet ikke omtalt i Nordschleswigsche Zeitung. Da politiet i Haderslev søgte at indhente oplysninger om korpsets opgaver, beskyldte den tyske værnemagt politiet for militær spionage. Hvervekampagnen indledtes allerede i januar måned 1943, idet samtlige mandlige medlemmer af mindretallet mellem 17 og 60 år fik tilsendt et opråb. Da dette ikke gav det ønskede resultat, blev der efter ordre fra Organisationsamt rettet personlig henvendelse til dem, der ikke havde tilmeldt sig. Henvendelse skete ikke blot til partimedlemmer, men også til ikke-medlemmer. I sidste halvdel af 1944 kom en partibefaling, hvorefter partimedlemmer, der ikke havde meldt sig, nu *skulle* melde sig. I modsat fald ville eksklusion af partiet blive overvejet.

Ved korpsets opløsning i 1945 var der 1300-1400 medlemmer.

Uddannelsen foregik normalt søndag formiddag og som regel en aften midt i ugen og bestod i øvelse, riffelskydning (i almindelighed med danske militærgeværer), håndgranatkastning, brug af »Panzerfaust« og gadekampe. Øvelserne foregik i byerne på eksercerpladsen eller i kasernegården og på landet i almindelighed på de tyske skolers idrætspladser. Deltagerne var udstyret med militære uniformer, medens der kun udleveredes våben under øvelserne. De sidste øvelser afholdtes i marts 1945.

Der aflagdes ikke nogen egentlig ed, men en edslignende erklæring: »Ich verpflichte mich dem Führer und obersten Befehlshaber der Wehrmacht Adolf Hitler treu zu sein und bin bereit, für ihn mein Leben einzusetzen«.

I det side 304-05 aftrykte »Merkblatt für den Zeitfreiwilligen« – der formentlig stammer fra foråret 1944, på hvilket tidspunkt Hauptmann Smidt, Aabenraa, var leder af hele korpset – er anført detaljerede retningslinier. Dokumentet blev beslået hos et i Aabenraa politikreds fængslet medlem af korpset. Specielt pkt. 16 er interessant.

I en fortrolig skrivelse af 8. juli 1944 fra Wehrmachtbefehlshaber Dänemark til forskellige værnemagtsafdelinger anføres følgende: »Einsatz der Volksdeutschen kommt bei einer Invasion grundsätzlich nur gegen äusseren Feind in Frage. Hierunter fallen auch Angriffe dänischer Sabotagetrupps gegen von Volksdeutschen bewachte militärische Objekte.«

Ved proklamering af undtagelsestilstanden 29. august 1943 blev korpset indkaldt i flere sønderjyske byer og indsat til løsning af forskellige opgaver, såsom patruljering på gader og landeveje, vagttjeneste ved jernbanestationer,

Zeitfreiwillige i aktion. Historiske Samlinger, Aabenraa.

offentlige værker, posthuse, rådhus og lignende, kontrollering af legitimationskort, udstedelse af køretilladelser og passersedler, telefonaflytning etc. I Tønder var indkaldt 150, der bevæbnet med riffel og bajonet optrådte meget udæskende og nidkært ved kontrol med mørklægning. I Aabenraa overværede korpsets lokale tillidsmand, lærer Otto Kortsch, »efter ordre« i uniform og med pistol det første byrådsmøde efter undtagelsestilstanden.

Omkring 20. juli 1944 efter attentatet på Hitler blev korpsets medlemmer i Sønderborg indkaldt til patrulje- og vagttjeneste, lige som et par medlemmer under patruljering med tyske soldater deltog i anholdelse af en dansk statsborger, der på gaden blev angivet for at have fornærmet den tyske værnemagt.

Den 19. september 1944 ledsagede to Zeitfreiwillige i Haderslev (organist Huth og bogtrykker Georg Kley) nogle tyske soldater, der i forskellige politifolks hjem skulle foretage ransagning efter våben.

Deutscher Selbstschutz Nordschleswig

Dette korps blev oprettet i begyndelsen af 1944, efter Peter Larsens forklaring på grund af overhåndtagende sabotage, terror og trusler mod tyske virksomheder og personligheder. Der var enighed i det lille politiske råd om oprettelsen.

Lederen af Liefergemeinschaft,⁹ Peter Hansen-Dam, Sønderborg havde på

organisationens vegne anmodet om beskyttelse af organisationens virksomheder, specielt de mindre, der ikke havde råd til at etablere sabotagevagt. Peter Larsen fik overdraget at organisere korpset med Otto Kortsch som stabschef. Peter Larsen udsendte til korpsets kredsledere et eksemplar af Justitsministeriets cirkulære om fabriksværnets opgaver, og denne instruks har været rettesnoren for korpsets arbejde.

Korpsets medlemmer rekrutteredes hovedsagelig blandt SK-medlemmer, og de anvendte SK-uniformen. Bevæbningen var pistol. Patruljerne havde ikke egentlig politimyndighed. Efter Peter Larsens forklaring havde de instruks om at aflevere eventuelt anholdte mistænkelige personer til det danske politi eller Ortskommandanten.

Den 16. februar 1944 publiceredes i Nordschleswigske Zeitung i stort format, at Folkegruppeløberen havde anordnet oprettelse af korpset, idet opgaven var at træffe de forholdsregler, der er nødvendige for at øge beskyttelsen af det tyske mindretal i Sønderjylland. Korpset talte ialt 400-450 mand. Der var 7 kredsledere. Henimod krigens slutning blev korpset forsynet med maskingeværer og håndgranater.

I adskillige tilfælde er korpset gået ud over et sabotageværns funktioner, bl.a. i Kruså, hvor man anbragte gidsler i den tyske skole, i Graasten, hvor man patruljerede sammen med tysk militær, i Augustenborg, hvor man anholdt en mand, der havde en maskinpistol på sin cykel og afleverede ham til Gestapo. I Aabenraa og Graasten afholdt man øvelser bl.a. med standsning af passanter og undersøgelse af disses legitimation.

I rundskrivelse af 10. november 1944 fra stabschef Kortsch til kredsmandskabsførerne udtales, at man skal optage forbindelse med enheder af Gestapo, feltgendarmieriet m.m., idet det ved evt. chikanering af patruljerne vil være muligt at arrestere sådan en fyr og overgive ham til de ovennævnte enheder, så den pågældende muligt kunne gøres usynlig i et par dage. I en skrivelse fra den lokale fører i Aabenraa omtales øvelser i mørke, færden i mørk skov eller mark, forsvar og angreb på depoter, bevogtning og sprængning af broer, indfangning og tilintetgørelse af sabotørgrupper.

Alt dette måtte naturligvis vække bekymring på dansk side, og den 29. februar 1944 udtalte Udenrigsministeriet i en skrivelse til dr. Best: »Den danske centraladministration har med bekymring taget dannelsen af Selbstschutz inden for det tyske mindretal i Sønderjylland til efterretning og må tage afstand fra, at der inden for en politisk bestemt fraktion skabes en magtfaktor på en måde, der ikke er forudset i lovgivningen«. I sit svar af 9. marts 1944 til det danske Udenrigsministerium anførte dr. Best, at korpset var oprettet, fordi det danske politi havde svigtet, hvorfor ledelsen af mindretallet havde besluttet sig til ufortøvet at lade Selbstschutz træde i virksomhed inden for

rammerne af S.K. til fælles beskyttelse af virksomheder og personer mod lovstridige angreb.

4 maskinpistoler, 4 maskingeværer og 40 kasser håndgranater blev leveret til Selbstschutz dels fra København, dels fra Volksdeutsche Mittelstelle i slutningen af krigen. Ved dommen blev det fastslået, at korpset havde virket i tilknytning til besættelsesmagten mod danske statsborgere og iøvrigt havde udøvet virksomhed af politimæssig karakter.

Skansegravning

I september 1944 bestemte Oberkommando der Wehrmacht, at der skulle etableres en skansegrav (tankspærring) tværs over Sønderjylland fra Haderslev til Rejsby med det formål at hindre en invasionsstyrkes kampvogne i at rykke frem.

Mens dyrlæge Møller opholdt sig på dr. Bests kontor på Dagmarhus, ringede general v. Hanneken, idet der skulle skaffes arbejdskraft til udførelse af gravearbejdet. v. Hanneken havde i tankerne at få rigstysk arbejdskraft samt arbejdere fra O.T.-firmaer¹⁰ og endelig fra den tyske folkegruppe i Sønderjylland. Dyrlæge Møller har forklaret, at v. Hanneken lagde pres på ham, ligesom han nævnte, at de Zeitfreiwillige kunne indkaldes til udførelse af gravearbejde. v. Hanneken krævede ifølge dyrlæge Møller 5.000 mand.

Dr. Best har oplyst, at v. Hanneken havde bedt ham om at skaffe arbejds-

Fra mindretallets skansegravning i 1944. Efter det hårde arbejde i den dybe grav kunne koner og unge piger opvarte med kaffe eller mælkesuppe. Historiske Samlinger, Aabenraa.

kraft, og de var blevet enige om at opfordre den tyske folkegruppe til frivillig indsats. v. Hanneken fremsatte ikke noget direkte tryk på dr. Best, men denne fik det indtryk, at værnemagten evt. ville gennemtvinge arbejdet ved tvangsarbejde, og han lagde derfor stærkt pres på dyrlæge Møller og gjorde ham bekendt med faren for, at der ville blive foretaget tvangsudskrivning blandt den danske befolkning.

Dyrlæge Møller sagde ja og forelagde sagen i rådet og overlod til Peter Larsen at udsende opråb og iøvrigt også ved personlige skrivelser at agitere for udførelsen af arbejdet, der fandt sted fra 10. september til 14. oktober 1944. 2000 personer meldte sig, ligesom der mødte 30-40 hestekøretøjer. I lønninger udbetaltes godt 700.000 kr. (daglønnen var 20 kr.).

Under hensyn til at folkegruppens partiapparat blev stillet til rådighed ved organisering af arbejdet, der var af ekstraordinær karakter og af direkte krigsmæssig betydning, fandt retten, at der for rådets medlemmer forelå overtrædelse af straffelovstillæggets § 16, stk. 1, nr. 8.

Grænseflytningsbestræbelser

Det tyske mindretal kunne ikke affinde sig med den efter afstemningen 10. februar 1920 fastlagte grænse. Man var også utilfreds med, at forhandlingerne om afstemningen og fastlæggelse af grænsen skete ved forhandlingerne mellem Danmark og konferencen i Versailles. Man havde ønsket direkte forhandlinger mellem Tyskland og Danmark.

Mindretallets folketingsmand pastor Schmidt-Wodder gav i sine taler – også i Folketinget – udtryk for utilfredshed med Versaillestraktatens løsning. Grænserevisionskravet stod allerede i den tyske vælgerforenings program fra 1921. (Først efter kapitulationen efter 2. verdenskrig i 1945 afgav mindretallet en loyalitetserklæring med anerkendelse af 1920-grænsen). Utilfredsheden med 1920-grænsen blev ikke mindre efter nazificering af mindretallets organisation, da dyrlæge Møller blev Parteiführer.

Man havde set, at Hitler efterhånden havde tilbagetaget alle områder, der var frataget Tyskland ved Versailles-traktaten – bl.a. Sudeterlandet, Alsace-Lorraine og Eupen-Malmedy. Man fik fabrikeret postkort, hvor jernlænker alle steder var revet i stykker. Kun ved grænsen til Nordslesvig eksisterede lænkerne endnu.

Efter Hitlers magtovertagelse kom paroler som: »Führer mach uns frei!« og »Heim ins Reich« hyppigere frem på møder og også i tidsskrifter og bøger. Det var derfor hos nogle en stor skuffelse, at grænsen ikke blev flyttet ved besættelsen af Danmark 9. april 1940.

Fra rigstysk side havde man adskillige gange gjort mindretallet opmærksom på, at grænsen ikke skulle ændres. Dyrnlæge Møller var efter et opråb om grænseflytning i 1939 af det tyske Udenrigsministerium truet med at blive afsat som Folkegruppeløder. Således blev der kort efter 9. april 1940 sendt en repræsentant for Volksdeutsche Mittelstelle – Obersturmführer Rimann – til Aabenraa for at præcisere det rigstyske standpunkt, der vakte stor utilfredshed.

Dyrnlæge Møller fortsatte med at lufte grænserrevisionsspørgsmålet og udtalte bl.a. på et møde i Kjelstrup 29. juli 1940:¹¹ »Man taler meget om grænsen, nogle siger den kommer til at ligge ved Aabenraa, andre påstår ved Hoptrup etc. Det er altsammen noget vrøvl, som grænse kan der kun være tale om Kongeåen. Jeg ikke alene tror det, jeg ved det. Køb De roligt flag og flagstænger.« Tæppehandler Max Clausen, Sønderborg, der rejste i dyrnlæge Møllers kølvand, havde rivende afsætning af hagekorsflag.

I Sønderjylland gik der i maj og juni 1940 mange rygter om, at grænsen ville blive flyttet på årssdagen for Versaillesstraktatens underskrivelse 28. juni. Disse rygter forplantede sig også til det tyske gesandtskab og den danske regering. Den 20. juni 1940 afsendte gesandt Renthe-Fink følgende telegram til Udenrigsministeriet i Berlin:

»København den 20. juni 1940 kl. 16.50

Ankomst den 20. juni 1940 kl. 17.20.

Nr. 699 af 20.6.

Til gesandt von Grundherr.

Konsulat Aabenraa melder den 19. d.m.:

I folketyiske kredse stærkt udbredt rygter om, at den gamle grænse mellem Tyskland og Danmark i løbet af de nærmeste dage skulle blive genoprettet, og at dyrnlæge Møller er kaldt til Berlin til forhandlinger vedr. grænseespørgsmålet. Anser det for rigtigt, at Volksdeutsche Mittelstelle informeres.

sign. Renthe-Fink«

Og den 28. juni 1940 et supplerende telegram:

»Telegram-åbent. Hemmeligt nr. 135.

København den 26. juni 1940 kl. 0.50

Ankomst den 26. juni 1940 kl. 2.15

Nr. 717 af 25.6.

I tilslutning til telegrafisk rapport nr. 699 af 20.6. Statsminister Stauning og udenrigsminister Munch, som i går havde bedt mig komme til dem til en samtale, berørte ved denne lejlighed også rygter, der går om

forestående begivenheder i Nordslesvig. Jeg svarede, at jeg ikke kendte noget til det.

Her regnes almindeligt med den mulighed, at Føreren den 28. juni vil erklære Versailles-diktatet for annulleret, og at der derved vil opstå en ny situation for Nordslesvig. I indsigtfulde kredse gør man sig fuldstændig klart, at en grænsedragning, der hviler på Versailles-diktatet, vanskeligt tåles af Tyskland, dog skorter det på beslutsomhed og mod til fra dansk side at tage initiativet og tilstræbe en forståelse med Tyskland om det nordslesvigske spørgsmål. Man hengiver sig samtidig til håbet om, at den nuværende grænse er garanteret ved tilsikringen af territorial integritet i det tyske memorandum af 9. april.

Renthe-Fink«

I tiden efter 9. april 1940 lod mindretalsledelsen dr. Peter Kragh udfærdige en befolkningspolitisk undersøgelse, der skulle anvendes som dokumentation for, at det tyske element i Sønderjylland var langt større end de virkelige forhold udviste. Redaktør Ernst Schrøder indrømmede dog senere ved en afhøring i Aabenraa, at redegørelsen var meget tendentiøst affattet.

Ved en afhøring i 1947 i straffelejren Esterwegen fortalte Slesvigs-Holstens tidligere Gauleiter Hinrich Lohse mig, at han to gange drøftede grænserevisionsspørgsmålet med Hitler. Første gang var i 1939 ved en stabelafløbning i Kiel. Konklusionen af samtalen var, at grænsen ikke skulle flyttes, da 1) Sønderjylland ikke var rigt på mineraler, men kun rummede landbrugsjord, 2) ved grænseflytning ville man få besvær med en stor dansk folkedel, og 3) Hitler havde jo Flensborg by og fjord, hvor den tyske flåde kunne søge tilflugt, hvis det blev »for varmt« i Kiel. Ved den anden drøftelse – det var omtrent samtidig med det betydningsfulde folketingsvalg i april 1943 – var argumentationen og resultatet det samme. Hitler ville ikke på grund af grænsespørgsmålet lægge sig ud med Danmark og hele Norden, idet han mente, at disse lande efter krigen selv ville slutte sig til Tyskland. Den storgermanske tanke har vel været afgørende for Føreren.

Mindretallets utilfredshed med det rigstyske standpunkt blev stadig holdt ved lige i tale og skrift. Man skildrede, at man blev udspioneret af det danske politi, blev truet med hævn, når de tyske tropper blev trukket tilbage og frygtede voldshandlinger. Sådan lød det også i indberetninger til gesandtskabet fra den tyske konsul i Aabenraa, der tilføjede, at han »nærede ængstelse af lignende art«.

Ved det ovenfor nævnte møde den 12. april 1940 på Stadttheater i Aabenraa, hvor Obersturmführer Rimann som repræsentant for Volksdeutsche Mittelstelle forklarede, at der ikke kunne blive tale om grænseflytning, rejstes spørgsmå-

Uniformerede medlemmer af Schleswigsche Kameradschaft og Deutsche Jungenschaft Nordschleswig marcherer her den 29. november 1942 gennem Graasten for at markere indvielsen af den nye tyske skole, som ses i baggrunden. Den imponerende bygning var finansieret ved direkte træk på besættelsesmagtens konto i Nationalbanken. Efter krigen blev bygningen beslaglagt, og politiet tog den i brug som politigård. Historiske Samlinger, Aabenraa. NSDAPN's billedarkiv.

let, om der slet ikke var noget at gøre. Hertil svarede Rimann, at man i Sudeterlandet havde indsendt indberetninger angående overgreb, »Gehässigkeiten«, mod Sudetertyskerne – boykot, trusler, voldshandlinger m.v. Man fik så besked på, at det kunne man også gøre her.

Og så gik mindretallet i gang med at sende indberetninger til partiet, der videresendte dem til Volksdeutsche Mittelstelle med kopi til det tyske konsulat i Aabenraa. Herfra gik de videre til gesandtskabet, der igen lod dem gå til Udenrigsministeriet i Berlin. Her fandt man under efterforskningerne den skrivelse af 21. oktober 1940 fra partiledelsen i Graasten, som er gengivet side 314-15. Skrivelsen er uden underskrift, men må stamme fra Jens Møller. Den var ledsaget af 147 stk indberetninger, og det fremgår, at både skrivelsen og bilagene var afleveret i det tyske Udenrigsministerium af Dr. Sichelschmidt fra Volksdeutsche Mittelstelle den 26. eller 27. august 1942, senest inden kl. 12 middag den 27.¹²

Skrivelsen taler klart om behovet for nu endelig at føre hele Slesvig sammen under tysk førerskab. Sammen med de i øvrigt foreliggende oplysninger gav skrivelsen grundlag for, at Justitsministeriet rejste tiltale mod Jens Møller og Peter Larsen for overtrædelse af straffelovens § 98, jfr. § 8 i straffelovstillægget

Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Deutschlands

Darstellung

5. Folge

789-66
69-80
71-13

Organisationsamt

Folge 11111 und 2. Ausgabe
Herausgeber: Organisationsamt

VERTEILUNG
ALLEMÄNDELICH
SCHRIFTSTÜCK

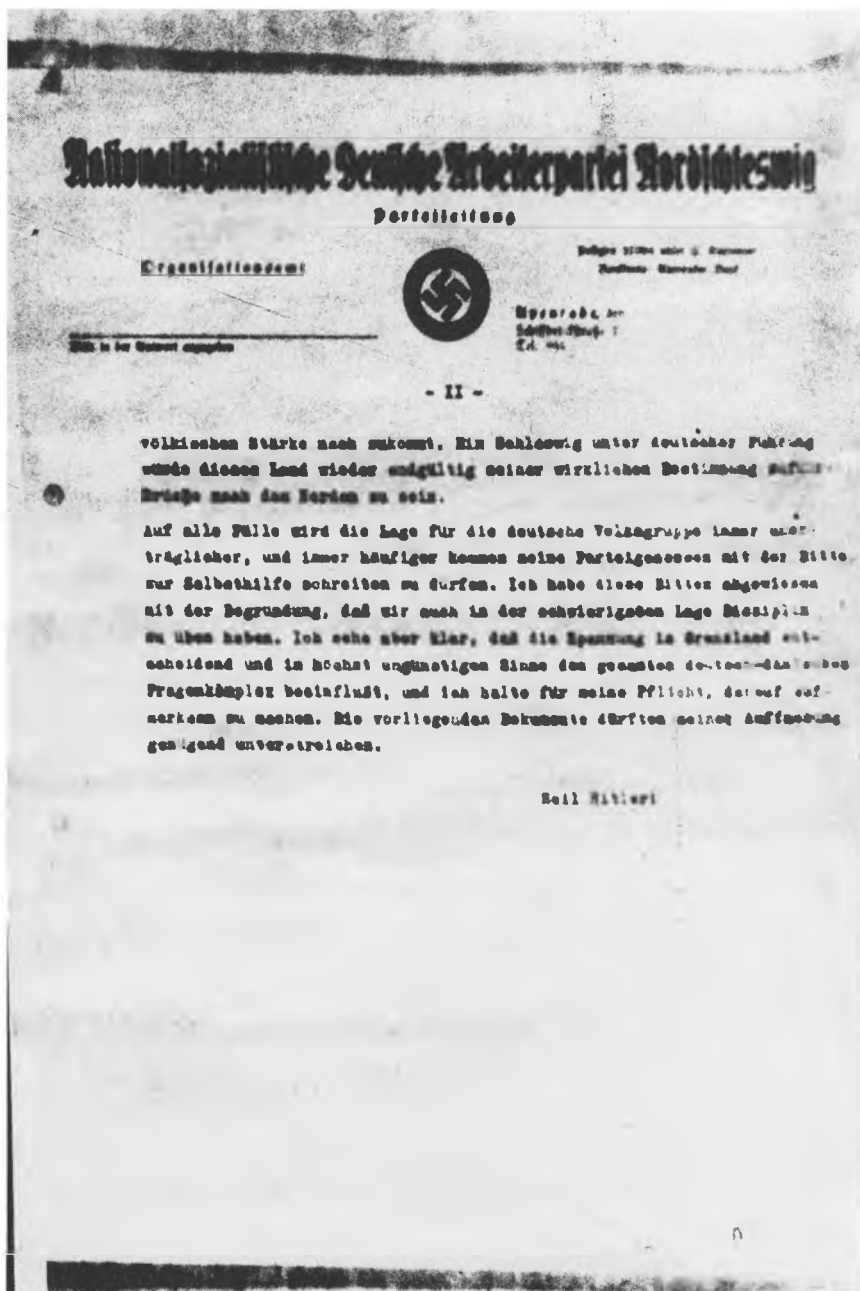
Grußwort, den 21. Oktober 1940.

Die 5. Folge der Lageberichte zeigt eindeutig, daß die Spannung in unserem Grenzland leider noch in Wachsen ist. Kettenbriefe, gemeinsamer Aufrufe und einschneidende Boykottmaßnahmen beweisen die Systematik mit der man von dänischer Seite zu Werke geht. Diese Entwicklung vollzieht sich trotz der disziplinierten und ruhigen Haltung der Volksgenossen. Ich darf nämlich feststellen, daß die deutsche Volksgenossen willig und vollständig meiner Anweisung, jeder Provokation auszuweichen und auf Angriffe nicht zu reagieren, gefolgt ist. Erst gegen Ende des Monats ist die "Berliner Zeitung" dann übergegangen, einige besonders krasse Fälle an den Pranger zu stellen und so alten Hasen die wirklich Schuldigen an der steigenden Spannung zu entlarven. Sie hat auch dann jedes prophesierende Vorgehen unterlassen und nur in so weit das bisherige Schweigen gebrochen, als das zur Behauptung unserer Ehre und unserer Existenz notwendig war. Wir wären sonst in die Falle gekommen, daß man uns selbst als schwach oder unsere Lage als vollkommen zufriedenstellend angesehen hätte.

Ihre selbstwilligen Mitteilungen haben den Gegner zur Vorsicht gezwungen, die unterirdische Fühlarbeit aber geht ununterbrochen weiter. Das Element fühlt sich wohl seine völkische und weltanschauliche Unterlegenheit und arbeitet daher hinter der Bühne mit allen Mitteln. Es will das Grenzland zu einer Herdstätte für unsern neuen Weltführer des deutschen-dänischen Verhältnisses, ohne daß von deutscher Seite unter den bestmöglichen Umständen die Dinge geändert werden können.

Hier beweist sich eindeutig die Richtigkeit jener deutschen Auffassung die es besagt, daß es im Grenzland Berückichtigung vornehmlich eine enge Zusammenarbeit des deutschen-dänischen Verhältnisses nicht möglich ist. Der Weg nach dem Norden geht nur über die Lösung der schließlichen Frage. Diese Frage aber wird erst gelöst sein, wenn das völkische Element die Führung bekommt, das es, das ganze Schicksal gerechnet der Nazi und der

032117

Brevet af 21. oktober 1940 vedr. mindretallets grænseflytningsbestræbelser gengives her efter en desværre noget dårlig fotokopi ikke utypisk for det kildemateriale, som historikerne må benytte.

På fotos fra tiden 1933-45 kan man se nazister og medlemmer af mindretallet i Nordslesvig smykket med emblemer af flere slags. Her gengives et beskedent udvalg. Øverst til venstre et »æresblem for frontkæmpere« indstiftet af DNSAP og tildelt frontkæmpere, som samtidig var partimedlemmer. Hagekorset er hvidt på rød bund i modsætning til de tilsvarende tyske emblemer, som viser et sort hagekors på hvid grund i rød ring.

Øverst til højre »hæderstegn for arrestanter« fra SA- demonstrationstoget i Haderslev 8.12.1940, det såkaldte »spadeslag.«

Nederst emblemer fra NSDAPN's partidage 1938 og 1939. På emblemet fra 1938 ses Nordslesvig og en Nazi-fanebærer. Emblemerne er gengivet i naturlig størrelse. Jørgen Bendorffs samling, Tønder. Foto Helge Krempin.

af 6. juli 1946 »i anledning af, at han i sin egenskab af leder af partiet NSDAPN over for tyske myndigheder, således som det fremgår af en skrivelse af 21. oktober 1940 fra det nævnte partis partiledelse, har fremstillet forholdene for det tyske mindretal som stadig mer uudholdelige og fremhævet betydningen af et Nordslesvig under tysk herredømme, hvorved han, når denne optræden ses på baggrund af de daværende forhold, har udfoldet bestræbelser, der sigtede til ved magtanvendelse eller trusel om sådan at bringe en del af den danske stat under fremmed herredømme«.

Ved dommen skete frifindelse med følgende præmisser: »Under sagen er der således ganske vist fremdraget talrige beviser for, at mindretallet og dets ledere, herunder tiltalte Møller, levede i håbet og forventningen om en grænserevision, men det fremgår tillige af det oplyste, at man (også tiltalte) efterhånden, om end med resignation og skuffelse, rettede sig efter de rigtyske direktiver om

– i hvert fald foreløbig – at skrinlægge revisionskravet og bøje sig ind under det større perspektiv, der indeholdtes i den «storgermanske tanke».

Set på denne baggrund, og når derhos henses til, at ... skrivelsen af 21.10.1940 efter sin ordlyd ikke indeholder nogen direkte opfordring til grænseflytning, endsiges til grænseflytning ved magtanvendelse eller trusel om sådan (selv om en grænseflytning under de da herskende forhold næppe kunne tænkes etableret på anden måde end ved magtbud fra det nazistiske Tysklands side), har retten ikke fundet, at tiltalte Møller har gjort sig skyldig i overtrædelse af straffelovens §98, og han vil derfor forsåvidt være at frifinde.

Hertil kan tilføjes, at den omstændighed, at skrivelsen af 21.10.1940 først afleveres i det tyske Udenrigsministerium ca. 2 år efter modtagelsen i »Vomi« synes at tyde på, at man ikke fra »Vomi«s side har tillagt den presserende betydning.¹³

Hermed vil jeg slutte min beretning fra retsopgørets spændende år. Mindretallets grænseflytningsbestrebelse har i dag kun historisk interesse. Efter loyalitetserklæringen i 1945 er verden nu en helt anden.

NOTER OG HENVISNINGER

Artiklen bygger på personlige erindringer og aktstykker i forfatterens privateje. Desuden er benyttet aktstykker i landsarkivet (Aabenraa politis arkiv, især sager vedr. dommen over Jens Møller og Peter Larsen).

1. Peter-gruppen var en tysk terrorgruppe. Den bestod af lederen Peter Schwerdt (dæknavn Schäfer) med flere tyske og danske medlemmer. Den sorterede under Bovensiepen. 2 tyskere og 1 dansker deltog i sprængningen, der var gengældelse for politiets passive holdning ved sabotageaktionen 6. februar 1944 i Aabenraa mod Callesens Motorfabrik.
2. Zeitfreiwillige: mindretalsmedlemmernes frivillige deltidstjeneste i Nordslesvig, i modsætning til de egentlige frivilliges indsats ved fronterne.
3. Kleiner politischer Rat: Det lille politiske råd afløste efter besættelsen det hidtil eksisterende politiske råd, der med sine 40-50 medlemmer var for stort og uhandeligt. Det lille politiske råd drøftede alle mindretallets væsentlige politiske spørgsmål og fastlagde retningslinjerne for politikken. Rådet bestod var ca. 15 personer, nemlig partifører Jens Møller (dyrlæge), lederen af Organisationsamt Peter Larsen (Oberleutnant), leder af Amt für Presse und Propaganda Peter Rudolph Stehr (jurist), leder af Schatzamt Peter Petersen (bankmand), stabsleder i Deutscher Selbstschutz Otto Ferdinand Kortsch (lærer), redaktør af Nordschleswigsche Zeitung Harboe Friedrich Wilhelm Kardel, Landesschulungsleiter Asmus Wilhelm Jürgensen (lærer, »Asmus von der Heide«), leder af Kulturamt Peter Andersen Callesen (lærer), Desuden af kredslederne fra Haderslev: Lauritz Clausen (advokat), Aabenraa: Jep Marcussen Schmidt (gårdejer), Tinglev: Heinrich Ehnstedt (gårdejer), Tønder: Jes Peter Petersen (lærer), Sønderborg: Wilhelm Deichgräber (gårdejer). 1942 afløst af Christian Johannsen Roth (lokalredaktør).
4. Selbstschutz der Volksgruppe: sabotageværn, især rekrutteret fra Schleswigsche Kameradschaft.
5. Volksdeutsche Mittelstelle (VOMI) var et partikontor, især bemanded med SS-officerer, til koordinering af mindretalsarbejdet.

6. S.K. = Schleswigsche Kameradschaft: mindretallets halvmilitære organisation, bestående af især yngre mænd, der optrådte i uniform: lange støvler, ridebukser, hvid skjorte og skrårem og uniformshue.
7. D.J.N. = Deutsche Jungenschaft Nordschleswig.
8. FLAK = Flugabwehrkanonen: antiluftskyts.
9. Liefergemeinschaft: en hjemmetysk organisation oprettet kort efter 9. april 1940 med det formål at skaffe hjemmetyske erhvervsdrivende fordelagtige leverancer til værnemagten.
10. O.T.-firmaer: Organisation Todt forestod værnemagtens byggearbejder, idet enkelte danske firmaer påtog sig rollen som underentreprenører.
11. Aabenraa rets trykte dom af 10.9.1948 vedr. Jens Møller p. 51 medio.
12. sst. s. 45-46.
13. sst.

Rigsdagspartiernes erklæring 29. juni 1949

En sidste parlamentarisk Sydslesvig-krise

af *Johan Peter Noack*

I oktober 1946 afviste Danmark, at Sydslesvig-spørgsmålet kunne løses gennem en folkeafstemning og en mulig grænseændring. En dansk-engelsk »rundbordskonference« i oktober 1948 nåede frem til, at det nu gjaldt om at sikre de dansksindede sydslesvigeres rettigheder som nationalt mindretal, dvs. uden granserevision. Alligevel gjorde Knud Kristensen og dele af partiet Venstre derefter et aktivistisk fremstød – sydslesvigerne skulle have traktatfæstet muligheden for at udøve selvbestemmelsesretten. Det skabte en parlamentarisk krise i 1949. Episoden kom ikke til at bryde kontinuiteten i dansk Sydslesvig-politik, men den viser, hvor svært det også på dansk side var at indstille sig på den nationale afspænding, som fik udtryk i Kiel-erklæringen senere i 1949. Og den belyser, hvordan hele spørgsmålet var vævet sammen med andre sider af det parlamentariske liv i Danmark ved dette tidehvert. Rigsarkivar Johan Peter Noack skildrer forløbet og løfter dermed sløret for en del af en kommende større undersøgelse af det sydslesvigske spørgsmåls historie i årene 1948-1955.

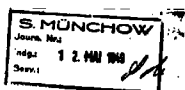
Det dansk-tyske grænsespørgsmål efter 2. verdenskrig blev afgjort, da Danmark i oktober 1946 takkede nej. Socialdemokrater og Radikale vred da armen rundt på statsminister Knud Kristensen, der ledede Venstres mindretalsregering. Det lykkedes ham ganske vist et år efter at få sit valg på Sydslesvig, som han vandt, men udgangen blev alligevel en socialdemokratisk regering, som stiltfærdigt stræbte efter at afdramatisere sagen. Det kom herunder den nye statsminister Hans Hedtoft til gavn, at dansk tilslutning til en vestlig forsvarsalliance pressede sig på. Da Venstre og Konservative var stærkt interesserede i denne kurs, kunne han på en rundbordskonference i det engelske udenrigsministerium i oktober 1948 binde dem til, at der nu burde forhandles om en mindretalspolitisk løsning på det sydslesvigske spørgsmål, dvs. en løsning uden granserevision.

Efter måneders forberedelser fik briterne 29. marts 1949 de dansksindede sydslesviger og den slesvig-holstenske landsregering til forhandlingsbordet i Kiel. Bestræbelserne her kronedes med held, for så vidt som det lykkedes at få landdagen til 26. september samme år at vedtage en erklæring, der garanterede mindretallets rettigheder. Men forud var gået en krise, hvor meget pegede på et brud. Da den tyske forbundsrepublik kun manglede enkelte vedtagelser, før

den kunne springe ind på arenaen, havde landsregeringen en del at vinde, hvis den ikke sluttede forlig. Og de dansksindede sydslesvigere selv måtte indse, at gik de nu på overenskomst, satte de punktum for kampen for en grænseflytning. Det førte til indre brydninger, som resulterede i, at der 9. maj afgik andragender til den engelske og til den danske regering. Kravet heri var, at det nu skulle traktatfæstes, at sydslesvigerne havde ret til en senere folkeafstemning om landsdelens statslige tilhørsforhold. I realiteten lå forhandlingerne i Kiel derfor stille fra 4. maj til 16. juni. Netop i disse uger trak det op til en ny dansk parlamentarisk krise om Sydslesvig.

Som det sydslesvigske spørgsmål havde udviklet sig, var det ikke natur-

- 2 -

Flensborg, den 9. maj 1949.

Til den danske regering.

Om få uger vil Vesttyskland efter alt at disse være en kongedømmet som statslig enhed, og Sydslesvig vil være en del af dette Vesttyskland. Hverken i besættelsesstatuten eller i den vesttyske forfatning er der fastsat særlige regler til ændring af den danske og den frie befolkningens frie fremtid i Sydslesvig. Der er i dag meget ringe udsigt til løsning af de for Sydslesvigs danske afgrænsede spørgsmål.

Vi danske sydslesvigerne har fulgt den danske regerings anvisning ved selv over for de allierede hovedmagter at fremføre ønsket om en folkeafstemning i Sydslesvig, bl.a. i vort memorandum af 27. januar 1947. Men vore henvendelser har hidtil været uden resultat; end ikke et svar er blevet givet, måske fordi stormagterne ikke anerkender en gruppe tyske statsborgere som forhandlingspartnere.

Vor fremtidige skæbne vil derfor efter al sandsynlighed være afhængig af den gode vilje hos rigstyske myndigheder og parlamentet - samtidig med, at vor hjemstavns fortættelse må huse hundretusinder af fremmede, som for størstedelen ikke har udsigt til at komme endsteds hen; disse fremmede kan efter sagens natur ikke have forståelse for vore traditioner, vor kultur og vore ønsker og er derfor alene ved deres nærværelse en stor fare for vort folkeli.

Skal kampen for dansk og nordisk tankegang fortsætte under disse kår, er det afgrænsede nødvendigt at have et håb forude. Vi mener nu at måtte have klar besked af hensyn til den sydslesvigske befolkning.

Der er i disse dage fra Sydslesvigsk Valgforening rettet en henvendelse til de allierede magter, herunder Danmark, om sikring af selvbestemmelsesret for Sydslesvig.

Vi venter, at Danmark i denne stund over for hovedmagterne vil støtte det sydslesvigske krav, i det mindste ved at gå ind for,

at det i et tillæg til besættelsesstatuten for Vesttyskland og i den tyske fredstraktat bestemmes, at den sydslesvigske befolkning skal have ret til til given tid at kræve en fri folkeafstemning blandt de hjemmeløse sydslesvigerne og, hvorvidt vor hjemstavns skal høre til Danmark eller til Tyskland, - under forudsætning af, at Danmark til den tid erklærer sig rede til at drage konsekvensen af afstemningen.

Derved ville man sikre os retten til at rejse spørgsmålet til sin tid, uden at Danmark på forhånd er bundet. Så har vi et grundlag at arbejde på, et håb om, at den dag kan komme, da vi med stemmesedlen i hånd selv kan åbne porten til Danmark. - Alene det, at Danmark tager et sådant skridt til at sikre Sydslesvigs selvbestemmelsesret, vil være af største betydning for vort håb til fremtiden.

Uden en sådan støtte fra Danmark vil det se mørkt ud for os. Blandt andet måtte vi så regne med en farstruende foregørelse af den udvandring af dansksindede sydslesvigerne, der allerede er begyndt på grund af de meget vanskelige forhold i landsdelen og den usikre politiske fremtid. Hvis sydslesvigerne - i modsætning til nordlesvigerne efter 1864 - må stå uden håb til fremtiden, er der grund til at frygte en endnu mere omfattende udvandring end den store udvandring efter 1864 fra Nordlesvig, der aldrig har oplevet en befolkningsforskydning som den, Sydslesvig nu er inde i. Dette ville bringe selve grundlaget for det danske folkelige arbejde i Sydslesvig i fare.

Hvis Danmark ikke vil give os håb til fremtiden, må vi fralægge os ansvaret for en udvikling, der i det lange løb kan få skæbnesvangre følger både for Sydslesvig og for Nordlesvig.

Med ærbødighed

(Niels Bøgh Andersen)

(S. Münchow)

Den 9. maj 1949 rettede Sydslesvigsk Valgforening et andragende til den engelske og danske regering i et sidste forsøg på at sikre sig adgang til en fremtidig folkeafstemning om landsdelens tilhørsforhold. Samtidig sendte de to fremtrædende sydslesvigerne Niels Bøgh Andersen og Samuel Münchow denne skrivelse til den danske regering i samme sag. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, Niels Bøgh Andersens arkiv P 282-6 og Samuel Münchows arkiv P 174.

ligt, at det i forsommeren 1949 også i Danmark kom til en ny grænsepolitisk krise. Havde Venstre og Konservative fundet, at der kunne nås bedre resultater ved at distancere sig fra forliget fra oktober 1946, ville tidspunktet have været inde længe før. Senest i sommeren 1948 stod det indlysende klart, at en ny vesttysk stat var i støbeskeen. I stedet for at gøre et fremstød og forlange en løfteparagraf om en senere folkeafstemning lyste de to oppositionspartier stiltiende velsignelsen, da regeringen sammen med briterne be gravede spørgsmålet om Sydslesvigs statslige tilhørsforhold. Det var i deres overordnede interesse at slutte op om Socialdemokratiet, mens det imod Kommunisterne og de Radikale førte Danmark ind i Nato. Selv om dette hensyn svækkedes, da optagelsen 24. marts 1949 blev vedtaget i Folketinget, ville det have været nærliggende, om forståelsen i det mindste havde rakt noget længere. Det blev faktisk anført fra konservativ side. Nøglen til krisen er da også at finde i den indre uro, der satte sit præg på Venstre, mens arvefølgen efter Knud Kristensen skulle afgøres.

Forløbet rummer adskillige overraskelser. Venstre gjorde sig klar til at bruge Sydslesvigsspørgsmålet til regeringsstorm, så snart alliancetilslutningen var vedtaget, men lod sig trods ivrig tilskyndelse fra Sydslesvigsk Udvalg overtale, da De Konservative argumenterede for en udsættelse. Da Folketinget før påske blev sendt på en godt to måneder lang ferie, skulle der have været fred og ingen fare. Efter nye urosignaler fra Sydslesvig i slutningen af april optrådte statsminister Hedtoft imidlertid så selvsikkert, at Venstres parlamentariske leder, Edvard Sørensen, gav provokerende igen. Skønt partiet fulgte denne linie op med et krav om en hurtig indkaldelse af tinget, da de sydslesvigske petitioner af 9. maj om at sikre afstemningsretten var fremkommet, bøjedede det dog af for et konservativt forslag om, at den politiske opkogning blev holdt inden for Det udenrigspolitiske Nævn. Og selv om alt i et sidste møde her 9. juni pegede mod et brud, affandt det sig med, at forhandlingerne fortsattes i et udvalg, der først tog fat, da Folketinget igen mødtes 21. juni.

Det var ikke bare et udslag af almindelig politisk poker, at der først blev sluttet et forlig ved midnatstide 29. juni. Faktisk kom det bag på statsministeren selv, at Venstre til slut gav sig, fordi han forståeligt nok havde fået det fejlagtige indtryk, at krisen havde taget magten fra partiets strateger. Den udviklede da også en sådan egendynamik, at det blev af ikke ringe betydning, at forhandlingerne i Kiel var kommet i gang igen 16. juni. Genoptagelsen hindrede, at statsministeren fik sit vigtigste argument for forlig slået af hænde. En vis rolle spillede det også, at sydslesvigerne selv ikke ville blotte sig for meget. Selv om de naturligvis måtte henvise til petitionerne af 9. maj, da oppositionen i den afgørende fase på ny bad om en tilkendegivelse, blev der svaret med en vaghed, der viste, hvor stærkt de frygtede konsekvenserne.

Knud Kristensen i opposition til sit eget parti

For partiet Venstre havde Knud Kristensen og hans Sydslesvigpolitik ikke blot bragt fordele. Den tidligere statsminister udviklede sig efterhånden til en belastning. Selv om hans markante grænsepolitik havde bidraget til den store valgsejr i oktober 1947, udsprang der også forpligtelser, der indsnævrede spillerummet. Det kunne gøre Venstres ledende politikere irritable og nervøse. Da den radikale professor Aage Friis på et møde i Klubben af 1914 i København i november 1948 havde rost den sydslesvigske hovedtaler for at lade »det statspolitiske ligge«, for venstremanden Axel Kristensen op og bestred denne udlægning. Og da Knud Kristensens tidligere finansminister Thorkil Kristensen på samme møde havde givet et realistisk indtryk fra den dansk-engelske rundbordskonference, som havde fundet sted i London i dagene 18.-23. oktober, men mærket, at aktivisterne dominerede stemningen, trak han noget i land og fremhævede, at han selv var ophavsmand til den forrige regerings forsøg på at få »en sydslesvigsk paragraf 5«. ¹ Det var tydeligt nok, at partiets opslutning bag de tilstundende forhandlinger om en mindretalsordning hæmmedes af, at troværdigheden krævede en vis kontinuitet.

Det blev ikke lettere af, at den tidligere statsminister lidt ind i januar 1949 nedlagde sit folketingsmandat. Edvard Sørensen havde i november 1947 beholdt posten som partiets parlamentariske leder, og så længe Knud Kristensen var medlem af rigsdagsgruppen, havde ledelsen øjensynlig et vist held til at dæmpe ham og afstikke kursen selv. Det er næppe for meget sagt, at det også var en protest herimod, at han ikke ville indgå i rundbordsdelegationen. I november kunne Aage Friis da også fra Christiansborg-snakken referere, at han »snart er helt færdig og træder ud af Rigsdagen«. Det var for den radikale historiker »stadig en gåde, at hans sunde jyske bondeforstand og tidligere mangel på interesse for slesvigske problemer ikke afholdt ham fra dårskaberne«. ²

Udmeldelsen kom med en harmdirrende erklæring i morgenbladene 12. januar. Mod rigsdagsflertallet rettede Knud Kristensen et skarpt angreb for ikke at følge bekendelsen til den nationale selvbestemmelse op: »... enhver indsats fra Rigsdagens side for at søge at sikre en sådan selvbestemmelsesret modsatte det sig på det bestemteste.« En folkeafstemning i Danmark havde man heller ikke villet give ham, og nu var resultatet, at man blot kunne henvise de danske sydslesvigere til »den tyske Kiel-regerings velvilje og nåde«. Når rigsdagsflertallet handlede mod »Danmarks livsinteresser«, ville han ikke længere være medlem. Dem kunne han bedre tjene udenfor, sluttede han sin erklæring. ³

Næppe nogen fandt det helt rimeligt, at Knud Kristensen på denne måde

gik sin vej og pudsede glorien. I sin kommentar fremhævede den konservative gruppeformand Ole Bjørn Kraft, at alt endnu ikke var tabt. Og Sydslesvigerne sad ikke alene over for landsregeringen i Kiel, indvendte han. Det samme gjorde Hans Hedtoft, der også understregede, at oppositionen havde været med i London. Stærkt sekunderet af Berlingske Tidende antydede den radikale leder Jørgen Jørgensen, at den tidligere statsminister ikke blot angreb folketingsflertallet, men også sit eget parti.⁴ Da Grænsevagtens redaktør, dr. Vilh. la Cour, offentligt forfulgte hans personlige ansvar tilbage til svaret på det britiske tilbud i efteråret 1946, svarede Knud Kristensen i et noget forurettet brev: »Mit ansvar over for 19. oktober [den såkaldte oktobernote, som indebar et dansk afslag på det engelske tilbud af 9. september 1946 om en snarlig folkeafstemning og påfølgende grænseregulering i Sydslesvig], og at Danmark måtte »nøjes« med den, består nemlig i, at jeg rent faktisk ikke havde kræfter, magt til at nå videre, men både før og efter har jeg gjort, hvad jeg kunne for at forbedre den.« Og da la Cour ikke lod ham slippe så let, havde han ikke andet at replicere, end at havde mindretallet haft flertallet i Folketinget, var der blevet ført en anden politik. At hans eget parti havde stået ham imod, mælede han ikke et ord om.⁵ Da la Cour skrev sin vurdering til Grænsevagtens februarnummer, havde han da heller ikke sluppet Knud Kristensen af kroen: »Ingen siger, at han og hans partis – eller det konservative folkepartis – medansvar er lige så stort som den daværende oppositions. Selvfølgelig ikke. Han kæmpede for en anden udformning af noten, så længe han mente kampen mulig. Men han bøjede sig omsider for at tjene den »enighed«, der ingen enighed var, ingen er og ingen kan blive. Så kan man diskutere, om »enigheden« var afkaldet værd.«⁶

For Venstres rigsdagsgruppe blev det et problem, at den tidligere statsminister og siddende partiformand gik i opposition. At Knud Kristensen på sin måde faktisk mente sin trusel alvorligt, viste han, da han et par dage efter udtrædelsen på et offentligt møde angreb både den danske og den britiske regering og anbefalede at »indanke sagen« for Frankrig og USA. Og i Århus-hallen agiterede han i begyndelsen af februar for en forsamling på 2.000 for ikke at give op, men finde et helt nyt grundlag for dansk Sydslesvigpolitik.⁷ Gruppeformanden Edvard Sørensen reagerede straks på mandatnedlæggelsen ved at identificere partiet med den udtrådtes linie. Det var ikke gået, som »Knud Kristensen og Venstre« ville. I hans handling lå »en protest mod regeringens politik«, som forhåbentlig ville få følger.⁸ Tonen var dæmpet, men forbeholdene manglede. Det ville ikke blive helt lige til for Thorkil Kristensen, der i januar var blevet udpeget til formand for partiets interne Sydslesvigudvalg. Da han havde været Venstres delegerede på rundbordskonferencen i London, havde han praktisk talt forpligtet sig på den mindretalspolitiske linie,

som den socialdemokratiske regering tegnede. Posten som hans stedfortræder og den ledige plads i Det udenrigspolitiske Nævn blev besat med Jørgen Gram, Gabøl, der mest uforbeholdent havde bidraget til at føre Venstre frem på en aktivistisk kurs. Meget hurtigt markerede han sig og fik vedtaget en hilsen til professor Savory, der som parlamentsmedlem for Nordirland ved denne tid stillede en veritabel byge af spørgsmål i Underhuset.⁹ Et af dem gik på diskrimination i tildeling af børnepenge efter en lov, vedtaget i nazistisk tid. Det føltes så pinligt, at udenrigsminister Ernest Bevin selv måtte overtage besvarelsen. Savory fremkaldte aldrig mere end små krusninger, der dog voldte betydelig irritation i Foreign Office.¹⁰ Der er ingen tvivl om, at hans operationer var tilrettelagt i samarbejde med Sydslesvigsk Udvalg, der i årene 1948 og 1949 jævnligt havde pastor Hans Magle fra Tønder udsendt til London.¹¹ En hilsen til Savory, var således et buk for aktivisterne. Det hindrede dog ikke, at Venstre holdt sig til rundbordskursen, indtil det danske mindretal i Sydslesvig var parat til at forhandle i Kiel.

Et mislykket afsæt

For de første dage af april 1949 planlagde Venstre imidlertid et fremstød for at sikre selvbestemmelsesretten. Tidspunktet var egnet, fordi forhandlingerne i Kiel blev optaget 29. marts, og Danmark 4. april undertegnede NATO-traktaten. En måned tidligere havde Jørgen Gram og Edvard Sørensen rejst spørgsmålet i rigsdagsgruppen.¹² Da de umiddelbart efter kontaktede De Konservative, vinkede Ole Bjørn Kraft af. Tidspunktet var uegnet, sålænge der ikke var taget fat i Kiel, og alliancen endnu ikke i hus. En ny sondering efter månedens midte gav samme svar, selv om det stod klart, at De Konservative ikke kunne blive ved at holde igen.¹³ Ved månedens udgang nærmede tiden sig. Jørgen Jørgensen varslede 30. marts i den radikale gruppe, at der ville komme en aktion fra de to oppositionspartier.¹⁴ Dagen efter fik Edvard Sørensen vedtaget, at Venstre skulle stile efter en særlig Sydslesvigdebat i folketinget 5. april. Det må have gjort et ikke ringe indtryk, at tillidsmændene på Sjælland og Bornholm ifølge Aksel Kristensen ventede det, da alle vidste, hvor stærkt Knud Kristensen stod blandt de jyske. Samme dag kaldte statsminister Hedtoft partiformændene til sig for at gøre dem klart, at han ikke ønskede en særlig Sydslesvigdebat.¹⁵

Først i et nyt partiformandsmøde 4. april gav Venstre efter for presset og frafaldt sit fremstød i denne omgang. Da partiet modsatte sig et konservativt ønske om, at aftalen med regeringen blev udmøntet i en offentlig erklæring, er den kun bevaret i et referat af Edvard Sørensens forelæggelse for Venstres

hovedbestyrelse nogle dage senere. Herefter skulle Hedtoft til gengæld have stillet i udsigt, at regeringen efter et resultat i Kiel skulle indkalde partiformændene til nye forhandlinger, at der skulle rettes en ny henvendelse til de allierede besættelsesmagter, og at statsministeren ville gentage den erklæring, han 13. december 1945 havde fremsat i Folketinget. Edvard Sørensen forsvarede aftalen med, at ledende danske sydslesvigere indtrængende havde henstillet, at Venstre afstod fra et dagsordensforslag, der kunne føre til valg nu. I stedet ville de efter Kiel-forhandlingerne anmode regeringen om at søge selvbestemmelsesretten forankret.¹⁶ Under advarsler fra Thorkil Kristensen vedtog gruppen et par dage efter, at der i stedet skulle aktioneres på den økonomiske liberalisering.¹⁷

Der er næppe tvivl om, at det var De Konservative, der havde fået trukket Sydslesvig ud af stormløbet. Da det kom til afslutningsdebatten 7.-8. april, nægtede de da også i det hele taget at følge Venstre. Under en pause ud på den sidste dags aften kunne den radikale Bertel Dahlgaard formulere en afværgedagsorden for regeringen på et tip om, at De Konservative ville undlade at stemme for Venstres forslag.¹⁸ Det holdt ganske rigtigt stik. Efter mødets genoptagelse begrundede Kraft partiets standpunkt med, at regeringen burde have fred til at gennemføre de forsvarslove, Nato medførte.¹⁹

Før regeringen således red stormen af, havde Sydslesvig under afslutningsdebatten fået sit. »Politisk klopfægteri« kaldte Grønsevagten det og konstaterede, at der ingen opmuntring var at hente for de dansksindede sydslesvigere.²⁰ Indtrykket bekræftedes af, at regnen 7. april om aftenen gjorde et fakkeltbærende folketog til Christiansborg til en fuser. Det var arrangeret af Sydslesvigsk Udvalg, Slesvig-Ligaen, Dansk-Nordisk Ungdomsforbund og de københavnske sønderjyske foreninger. Mens næppe mere end 5-10.000 ventede udenfor, afviste statsministeren kravet om, at »den danske regering og rigsdag søger virkeliggjort sydslesvigernes nationale selvbestemmelsesret«.²¹ Tilskyndet af Kraft og Thorkil Kristensen holdt Hedtoft næste formiddag sit løfte om at bekræfte den tilslutning til selvbestemmelsesretten, han havde fremsat i december 1945. Men det skete med den kommentar, at oktobernoten stadig var regeringens politik. Og forinden havde han i tilslutning til den radikale Bertel Dahlgaard understreget, hvor betydningsfulde forhandlingerne i Kiel var, ikke blot for mindretallet, men også for Danmarks forhold til det nye Tyskland. Det kan ikke undre, at statsministeren udtrykkeligt tog afstand fra selvbestemmelsesrettens sikring, som oppositionens ordførere troligt havde krævet gennemført. Det interessante er, at det foregik med drejninger, der antydede, at også de var ved at have fået nok. Kraft opblødte således kravet med et forslag om, at det kunne række med en almindelig sikring i den vesttyske forfatning af adgang til folkeafstemning for nationale mindretal. Det var ikke nødvendigt,

OPRAAB

til alle

Sydslesvig-Interesserede

I Erkendelse af, at den Politik, der kom til Udtryk gennem den af de danske Partier skabte Oktobernote, uvægerlig er strandet, er det nødvendigt, at den danske Regering og Rigsdag tager det sydslesvigske Problem op til fornyet Drøftelse for i den 11. Time at skabe den fornødne Forudsætning for, at Sydslesvigerne, naar Tiden er inde, kan faa virkelig gjort den nationale Selvbestemmelsesret, som de danske demokratiske Partier i Teorien er enige om.

For at bringe Regering og Rigsdag et synligt Bevis paa, at dette Ønske næres i store Dele af den danske Befolkning, og for samtidig at sende vore trofaste Landsmænd Syd for Grænsen en Hilsen og Opmuntring til fortsat Kamp afholdes

Torsdag den 7. April

et Folke- og Fakkeltog til Christiansborg,

hvor Repræsentanter for de deltagende Organisationer vil overrække Regering og Rigsdag en Resolution.

Folketoget samles fra Kl. 19 paa Østervoldgade ved Garderkasernen og afgaar Kl. 20, ledsaget af Fakkeltæerere og 4 store Orkestre. Paa Slotspladsen vil der blive holdt 2 korte Taler og afsunget nationale Sange under Ledelse af et 80 Mands Orkester, indtil Deputationen vender tilbage.

Hvis vi føler, at Sydslesvigs Skæbne ligger os paa Sinde, kan vi ved denne Lejlighed kun være eet Sted — i Folketoget, enten som Deltager eller som Fakkeltæerer. Har De aldrig baaret en Fakkeltæer, saa er Lejligheden her — jo flere vi møder, jo større Vægt faar vor Henvendelse og Hilsen.

Tag Venner og Bekendte med! Vel mødt!

MØDEUDVALGET.

P.S.: Togets Rute: Gothersgade—Kongens Nytorv—Holmens Kanal.

Med denne løbeseddel blev der indkaldt til folke- og fakkeltog til Christiansborg den 7. april 1949 for at støtte sydslesvigerne selvbestemmelsesret. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig D c 21.

Nationaltidende — København

at den fik gyldighed specielt for sydslesvigerne. Og Erik Eriksen nævnte blot kravet for så at henvise til Venstres særlige Sydslesvigordfører. Da Thorkil Kristensen så fik ordet, opholdt han sig ganske vist længe ved den nationale selvbestemmelsesret. Nødvendigheden af at sikre den fastholdt han også. Men dertil beflittede han sig på at bruge sådanne datids- og førdatidsformer, at den opmærksomme tilhører måtte kunne forestille sig, hvordan kravet kunne gå i glemmebogen.²²

Kort og godt, ledende danske politikere var for længst grundigt trætte af at snakke selvbestemmelse. De vidste godt, at tilslutningen til den danske bevægelse ville falde afgørende, mens man ventede på en folkeafstemning, der så

aldrig kom. Det var i virkeligheden symptomatisk, at Venstre droppede Sydslesvig til fordel for den økonomiske liberalisering, da der skulle findes en dagsorden. Hedtoft og Bertel Dahlgaard rettede følgerigtigt blikket på Danmarks forhold til den kommende Forbundsrepublik, mens Kraft og Thorkil Kristensen bad udgangsbønnen. Spørgsmålet var så blot, om den var for from til at nå ind til de vildfarne. I hvert fald den britiske ambassadør havde sine tvivl, da han kommenterede episoden: »Enkelt sagt har det danske parti i Sydslesvig det i sin magt at påvirke de to vigtigste oppositionspartier i Danmark og også den danske offentlige opinion i almindelighed på et følelsesladet spørgsmål, på hvilket der altid er en mulighed for regeringens fald.«²³ Det skulle snart vise sig, at han delvis havde ret. Der var en sådan dynamik i Venstre, at det var for tidligt for Hedtoft at ånde lettet op.

Krisen bryder ud

Trods tegn på uvejr åndede statsminister Hans Hedtoft godt og grundigt ud, da han holdt sin 1. maj tale. Han kendte da resolutionerne fra Sydslesvigsk Vælgerforenings landsmøde, der blev til petitionerne af 9. maj, men valgte at forme sine bemærkninger som et direkte modangreb på aktivisterne og deres politiske støtter i Danmark. Sydslesvigsk Udvalg havde netop holdt landsmøde i Odense, hvor den nye formand professor Hansen Larsen havde luftet den idé, at landsdelen burde indgå en mønt-og toldunion med Danmark. Og i en længere resolution hed det dramatisk, at det nu var i »12. time« at sikre selvbestemmelsesretten. I sit genmæle nøjedes Hedtoft da ikke blot med det gammelkendte arsenal af positive tilsagn og vægtede forbehold, men trak det svære skyts frem: »For klarheds skyld skal jeg gentage, at regeringen ikke agter at tage noget skridt, der kan blive forpligtende i retning af at tilføre Danmark flere hundred tusinde tyskere. De aktivistiske kredse her i landet, der nu vender sig så voldsomt mod regeringen og rigsdagsflertallet, bør betænke, at de selv har et centnertungt ansvar, hvis der er skabt illusioner i Sydslesvig med hensyn til Danmarks holdning«. Og han sluttede sine bemærkninger med at advare mod »at lave rummel og partipolitisk agitation på denne sag«. På denne provokation gav Venstres Edvard Sørensen kontant igen, da han på et møde dagen efter i Aalborg krævede Rigsdagen indkaldt, så det kunne vedtages at holde en folkeafstemning i Danmark. Også Ole Bjørn Kraft tog til genmæle, nogle dage senere, vel at mærke uden direkte at støtte Edvard Sørensen. De Konservative var da også 4. maj i det konkrete kommet Venstre i forkøbet med en anmodning om, at Det udenrigspolitiske Nævn blev indkaldt.²⁴ Meningen var klart nok at undgå et opgør for åbent tæppe i folketingsalen. Terrænet

for en undvigende fægtning var således valgt, da de sydslesvigske petitioner fremkom 9. maj.

Regeringen var opskræmt nok til, at udenrigsminister Gustav Rasmussen prøvede at hente skyts i London. I en samtale med viceudenrigsminister Lord Henderson 6. maj trak han frit perspektivet op. Den danske regering havde ikke taget imod det britiske tilbud om en folkeafstemning i september 1946. Den var heller ikke indstillet på at rejse spørgsmålet nu. Men dannelsen af en vesttysk stat havde bragt den under pres fra navnlig Venstre, der ville have en løfteparagraf om folkeafstemning optaget i forfatningen. Gustav Rasmussen sluttede med at spørge, om ikke den britiske regering ville være imod et sådant forslag. Hertil svarede Lord Henderson, »at hvis den danske regering besluttede at stille et formelt forslag af denne karakter, måtte Hans Majestæts regering overveje det. Som sin personlige mening følte han imidlertid, at det ville være et uheldigt tidspunkt for at genåbne dette spørgsmål, som den danske regering ikke havde gjort noget forsøg på at rejse, siden den i 1946 overlod det til sydslesvigerne selv at kræve retten til selvbestemmelse, hvis de valgte at gøre det. At rejse sagen nu ville fremkalde opposition fra tyskerne, og Hans Majestæts regering kunne ikke forfølge sagen ensidigt.« Gustav Rasmussen takkede og gentog, at den danske regering ikke ville stille noget formelt forslag.²⁵ Hendersons udtalelse var måske ikke helt, hvad udenrigsministeren var kommet efter, men den kunne vel bruges.

Også på anden vis forsøgte regeringen at gardere sig. Den indre danske krise afstedkom et crescendo i de danske bestræbelser på at få flygtningene østfra fjernet fra Sydslesvig. Alle forsøg havde været forgæves, men var troligt blevet gentaget. Udenrigsministeriet prøvede så tæt som muligt at følge, om briterne levede op til et halvt løfte, der var givet under rundbordskonferencen. Da der i april 1949 fremkom meddelelse om, at 300.000 flygtninge skulle overflyttes fra den britiske og den amerikanske zone til den franske, syntes for første gang en egentlig lettelse af trykket inden for rækkevidde. Det var næppe nogen tilfældighed, at Udenrigsministeriet netop 2. maj instruerede ambassadørerne i de tre allierede magters hovedstæder om at gøre opmærksom på, at Sydslesvig i særlig grad burde tilgodeses. Da der så blev modtaget underretning om, at kun 60.000 skulle flyttes fra hele Slesvig-Holsten, sendte ministeriet 13. juni en instruks om en ny henvendelse. Den blev 25. juni gentaget i et brev til den amerikanske chargé d'affaires i København, og nogle dage senere fulgte en meddelelse om, at den aftrådte chef for militærmissionen i Berlin, general Biering, skulle blive som en slags særlig kommissær til overvågning af flygtningesagen.²⁶ Øjensynlig fandt ambassadør Henrik Kauffmann i Washington dette et for usmageligt pukkeri. I hvert fald tillod han sig i sin sidste note til den amerikanske regering blot at bede om, at der blev taget

særlig hensyn til Slesvig-Holsten, ikke kun til Sydslesvig. Da han blev instrueret om at gøre skaden god, parerede han ordre, men bemærkede dog syrligt hjem, at forklaringen på afvigelsen lå i »koncipistens ønske om ikke at gentage i alt for høj grad«. ²⁷ Man må gå ud fra, at også andre end den højtanskrevne og selvstændige Washington-ambassadør inderst inde mente, at det tærede lovlig stærkt på Danmarks renommé, efterhånden som bataljerne på hjemmefronten udviklede sig.

Den undvigende fægtning stod i Det udenrigspolitiske Nævn 11. maj. Venstre var rykket sammen og angreb på den linie, gruppeformanden havde lagt med sin Aalborg-tale. Det hjalp ikke, at udenrigsministeren brugte hele det tilvejebragte arsenal. Forhandlingerne i Kiel skulle nok krones med en aftale, bedyrede Gustav Rasmussen og læste op af den sidste indberetning, hvor den danske forbindelseofficer i Sydslesvig, oberstløjtnant Lunding, bagatelliserede landsregeringens seneste manøvre. Der blev fra København gjort alt for at tilgodese Sydslesvig, da flygtningenes fjernelse nu endelig så ud til at være kommet i skred. Og sidst men ikke mindst havde han i London konstateret, at det var for sent at rejse spørgsmålet om selvbestemmelsesrettens sikring. Briterne mente, at den sag »blev afgjort med det engelske memorandum af 9. september 1946 og det danske svar af 19. oktober s.å.« Det afholdt ikke Edvard Sørensen fra at begrunde og oplæse et medbragt brev, der blev overrakt til Wilhelm Buhl, da Hedtoft var sygemeldt. Dagen efter fremkom det i venstrepressen. ²⁸ Heri krævede Venstre Rigsdagen indkaldt. Vedtog den ikke at gå ind for sikringen, burde der holdes en folkeafstemning. Sigtede denne udvej på at få De Konservative til at springe på, havde Venstre imidlertid gjort regning uden vært. Ganske vist hældede Ole Bjørn Kraft i de fleste af sine vurderinger til Venstres side, men han ønskede en afgørelse udskudt, til regeringen havde fundet svar på en hel byge af vel forberedte spørgsmål. Efter at Jørgen Jørgensen og Buhl havde foreholdt Venstre, at initiativet var et brud på tilslutningen til sydslesvigernes forhandlingsgrundlag og forståelsen på partimødet 4. april, blev udgangen, at der skulle holdes et nyt møde. ²⁹ I tilslutning hertil havde partiformændene en drøftelse, hvor Kraft og Jørgen Jørgensen tilsluttede sig, at Rigsdagen skulle indkaldes, hvis der i næste nævns-møde fremkom oplysninger, der kunne motivere det. ³⁰ Det tog Gustav Rasmussen henvend tre uger at finde svarene til Kraft. Også De Konservative gjorde regeringen nok en tjeneste ved at tage sig god tid.

Det kunne i midten af maj 1949 se ud til, at et folketingsvalg lurede i horisonten. Jørgen Jørgensen lod den radikale folketingsgruppe indkalde og fortalte her 16. maj, at han var »tilbøjelig til at tro, at løsningen må blive valg – det ville regeringen ikke være uinteresseret i – idet man må gå ud fra, at Venstres krav om folkeafstemning ville få tilslutning fra Konservative og

Retsforbundet«. Den tvivl, han havde tilbage, bundede i, at Venstre »måske ikke ville løbe risikoen for et valg på Sydslesvig«. ³¹ I den konservative rigsdagsgruppe steg presset da også på formanden, idet Aksel Møller i et møde 18. maj pressede på for at støtte kravet om Rigsdagens indkaldelse. Endnu holdt Ole Bjørn Kraft dog stand. Skulle han bekendtgøre dette, ville det bl.a. »føre til valg«. ³² Helt til den dramatiske kulmination manøvrerede han da også intenst for at undgå et brud.

Udsigten til valg hvilede utvivlsomt også tungt på aktivisterne og de danske sydslesvigere selv. Sydslesvigsk Udvalg optrådte med en forbavsende sendrægtighed. Først ind i juni lanceredes den nye underskriftindsamling, som havde været under overvejelse siden januar. ³³ Ordlyden var tam. Underskriverne skulle blot opfordre »Regering og Rigsdag til af yderste evne at støtte de dansksindede sydslesvigeres naturlige selvbestemmelsesret«. Men selv om det lykkedes at få henvend 800.000 til skrive under, blev aktionen en fuser. Adressen var først klar til aflevering i april 1950. ³⁴ Grænseforeningens sendemandsmøde vedtog 28. maj en mat resolution, der stillede flygtningespørgsmålet og frihedsrettighederne op først. Om det aktuelle spørgsmål hed det derefter: »... det er absolut påkrævet, at der nu skabes det fornødne stats- og folkeretslige grundlag for til sin tid at gøre den fra alle sider anerkendte naturlige selvbestemmelsesret gældende«. Det lød aktivistisk, men kunne fortolkes, så det dækkede en rent almen sikring, sådan som Ole Bjørn Kraft havde skitseret under Folketingets afslutningsdebat i april. I de følgende sætninger var denne udlægning faktisk mere end antydet. Da resolutionen var blevet til under stort bryderi i forretningsudvalget, blev der med held argumenteret for en uændret tilslutning fra hovedstyrelsen. ³⁵ Linien svarede da også godt nok til de forligsbestræbelser, formanden udfoldede. Til statsministeren sendte Holger Andersen 15. maj et længere eksposé, hvori han udførligt argumenterede for, at der selv i Tyskland ville være stemning for at knæsatte selvbestemmelsesretten som et generelt princip. På dette grundlag kunne der måske, henstillede han, udformes en erklæring, der løste den politiske krise. ³⁶

Efter opfordring fik Holger Andersen det også arrangeret, så Thorkil Kristensen og Ole Bjørn Kraft kunne drøfte situationen med ledende sydslesvigere. ³⁷ Om ikke før så formentlig i forbindelse med årsmøderne i Sydslesvig 11. juni kom et sådant møde med Niels Bøgh Andersen, Samuel Münchow og Frants Thygesen i stand. Det var klart nok, at de måtte stå fast på petitionerne af 9. maj, men på den anden side udtale sig valent om, hvor langt oppositionen burde gå. Da Edvard Sørensen kort efter afkrævede dem et referat, svarede Münchow: »Det var resultatet af vor samtale, at vi ikke kan stå af på vor sidste bøn, men på den anden side ikke kan bedømme situationen godt nok til at sige, om der skal tages et valg eller ej, hvad der kan opnås inden et valg,

Til Beboerne i Højrup og Arrild Sogne!

I de kommende Uger vil De faa Besøg angaaende følgende Henvendelse:

Til Regering og Rigsdag!

Undertegnede danske Statsborgere over 23 Aar opfordrer indtrængende Regering og Rigsdag til af yderste Evne at støtte de dansksindede Sydslesvigeres Henvendelse til vo're Allierede om en Sikring af de hjemmehørende Sydslesvigeres nationale Selvbestemmelsesret.

Undertegnede vil indtrængende bede Dem om at skrive under paa denne Henvendelse, der i Princippet falder nøje sammen med den fælles Udtalelse, som den danske Rigsdag fornylig har vedtaget, idet hele det danske Folk med Regering og Rigsdag i Spidsen staar samlet om Sydslesvigernes naturlige Selvbestemmelsesret. Paa Grund af dyrekøbte Erfaringer før Nordslesvigs Vedkommende i Tiden fra 1864 til 1920 maa det imidlertid anses for bydende nødvendigt, at Selvbestemmelsesretten sikres traktatligt.

Niels Christensen, Fiskholm	Nis Schmidt, Arnum
P. Hansen, Fiskholm	Alfred Christensen, —
Anders Møller, Hønning	Thomas Petersen, —
Skovfoged Jensen, Arrild	P. Høugaard, —
N Bonderup, —	Magnus Schmidt, —
Holger Johansen, Roost	Hans Thyssen, —
Martin Peiz, —	Evald Møller, —
Margrethe Madsen, —	Peter Schmidt, Højrup
	Hans Bonde, —

Den 18. april 1950 kunne Sydslesvigsk Udvalg aflevere 793.268 underskrifter til støtte for Sydslesvigs selvbestemmelsesret til den danske statsminister og de fem gamle partiers ledere. Forud var gået et omfattende indsamlingsarbejde. Denne annonce fra august 1949 belyser arbejdet i Højrup og Arrild sogne. Lignende henvendelser til de andre sogne i Tønder Amt var indrykket i de lokale blade i månederne fra juli til september 1949. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Knud Fanøs arkiv P 261.

og hvor meget vi forbedrer situationen ved et valg«. ³⁸ Det synes klart nok, at de er blevet spurgt, om de turde tage ansvaret for at kaste Danmark ud i et valg på Sydslesvig. Da de tydeligt nok ikke ville svare med et utvetydigt ja, fik Thorkil Kristenen og Kraft trods alt en tilkendegivelse, der kunne bruges.

Et blokeret forligsforsøg

Selv om regeringen vel nok havde kunnet tage et valg, stiledede statsministeren efter alt at dømme mod forlig. Ganske vist tegnede de økonomiske udsigter for første gang siden befrielsen forholdsvis lyst. Det var i foråret 1949, forsyningsminister Jens Otto Krag lod forstå, at Danmark lå »lunt i svinget«. Og vel havde det sikkerhedspolitiske problem fundet en løsning, der måtte påkalde respekt også blandt folk, der ikke var socialdemokratiske sympatisører. Men skulle oppositionen gøre livet for hedt, ville regeringen antagelig hellere tage et valg til efteråret. Og skulle det komme så vidt, måtte det hellere blive på økonomien end på det sydslesvigske spørgsmål.

Sådanne vurderinger synes at have ligget bag, da Hans Hedtoft endnu engang trak linien op. I sin tale på De samvirkende Fagforbunds generalforsamling 20. maj var det ham på den ene side tydeligt om at gøre, at det provokerende indtryk fra 1. maj blev glattet ud. Han appellerede derfor indtrængende til alle partier om at bevare enigheden om det kompromis, som var nået i oktober 1946. Og han fremholdt, at »omsindelsen til danskheden« kunne være »dybt alvorligt ment«, skønt en egentlig afklaring måtte ligge længere ude i fremtiden. På den anden side lod han ingen tvivl tilbage om, at regeringen ville stå fast. Også Socialdemokratiet var for selvbestemmelsesretten. Selv om den ikke burde udøves nu, ville de demokratiske europæiske samarbejdsbestræbelser, som de fandt udtryk i Europarådet, sikre en afstemning på et senere tidspunkt, hvis sydslesvigerne holdt nok fast ved deres danske sindelag. Med sit krav om folkeafstemning havde Venstre brudt forståelsen fra rundbordskonferencen og drøftelserne om oplægget til forhandlingerne i Kiel. Og det kunne næppe realiseres, før den vesttyske grundlov trådte i kraft. Han måtte tage afstand fra »at spille regeringens og Rigsdagens tid på et så løst grundlag«. Idet han henviste til en artikel i Vestkysten og til særlig Thorkil Kristensens synspunkter, appellerede han i virkeligheden til de stærke moderate kræfter i Venstre, der havde sat de hidtidige forlig igennem.³⁹ Blandt de mange agitatoriske røster i disse uger fremkom da også enkelte, der kunne opfattes som en kvittering. Med støtte fra Fyns Tidende og Ringsted Folketidende talte således både Thorkil Kristensen og Aksel Kristensen mod et valg på Sydslesvig.⁴⁰ Spørgsmålet var, om de havde styrke nok til at trænge igennem.

Umiddelbart tydede meget lidt på det, da partierne tog det næste livtag. I Det udenrigspolitiske Nævns møde 1. juni fremlagde Gustav Rasmussen de ønskede oplysninger og læste en erklæring op, som Hedtoft havde godkendt på forhånd: »Regeringens opfattelse er vedblivende den, at det ikke vil være i Danmarks interesse nu at stille eller støtte krav om, at der traktatmæssigt

sikres sydslesvigerne adgang til at stemme sig til Danmark.«⁴¹ Edvard Sørensen gentog Venstres standpunkt: »... sagde Danmark nej til en afstemningsparagraf, ville det ... være dræbende for de dansksindede i Sydslesvig.« Kraft kørte vedblivende med to heste, idet han både støttede Venstre og talte for forlig med regeringen. Thorkil Kristensen støttede loyalt nok sin gruppeformand, men fik i samarbejde med Kraft understreget det nye problem i, om sydslesvigerne ville kunne undgå retsforfølgelse, når de arbejdede for selvbestemmelse. I et afsluttende indlæg greb statsministeren det som et punkt, der kunne indgå i en kompromiserklæring sammen med arbejde for frihedsrettighederne og en praktisk indsats for bortflytning af flygtninge. Politikken var, som han havde trukket den op på DsF's kongres: »Regeringen ville ikke vige fra dette principielle standpunkt«. Kom det nu igen til »konflikt om Sydslesvig, ville et valg uanset udfaldet ikke give sydslesvigerne en hjælpende hånd, men ville tvært imod af den anden part kunne fortolkes som udtryk for, «at døren blev lukket i». Alle de i nævnet repræsenterede partier havde derfor et ansvar for, at en konflikt blev undgået.« Uden indsigelser kunne formanden, Julius Bomholt, herefter slutte med at beramme et nyt møde til 9. juni.⁴²

Vel føjede der sig til udskydelsen andre tegn på, at et brud måske kunne undgås. Næste dag vedtog Venstres rigsdagsgruppe en erklæring, der fastholdt selvbestemmelsesrettens sikring. Det lød krigerisk, men Grænsevagten hæftede sig ved, at kravet om folkeafstemning i den aktuelle situation ikke blev nævnt.⁴³ Edvard Sørensen havde skrevet et udkast, som måtte erstattes af et nyt.⁴⁴ Samme dag udsendte Kraft efter konferering med gruppebestyrelsen en udtalelse, der ridsede det humpende konservative standpunkt op.⁴⁵ Da Jørgen Jørgensen nogle dage senere for den radikale gruppe vurderede situationen, mente han det »ikke nødvendigt, at der kom et Sydslesvigvalg«, og Bertel Dahlgaard supplerede allerede med overvejelser over, hvordan et efterårsvalg kunne undgås.⁴⁶ I den socialdemokratiske gruppe skønnede formanden tilsvarende på grundlag af oppositionens erklæringer, at der måske »ikke længere er realitet i Venstres aktion, og at man er indstillet på forhandling«. ⁴⁷ I hvert fald var der nu skaffet respit til, at det samarbejdende folkestyre tilbørligt kunne fejres på grundlovens hundredårsdag.

Alligevel tydede ikke meget under den næste konfrontation på, at parterne kunne finde hinanden. Før nævnsrådet 9. juni havde Hedtoft haft en udsending i Kiel, men det hjalp ikke stort, at Gustav Rasmussen kunne indlede med, at landsregeringen havde stillet et positivt resultat i udsigt. Edvard Sørensen insisterede på, at selvbestemmelsesrettens sikring blev taget med ud over de tre punkter, Hedtoft 1. juni havde skitseret som grundlag for en erklæring. Da Kraft derpå foreslog, at der blev nedsat et snævrere forhandlingsudvalg, blev resten af mødet til en diskussion af proceduren. Imod alle

andre partier fremførte Edvard Sørensen, at et forlig om Hedtofts tre punkter kunne få værdi i sig selv. Viste det sig så, at selvbestemmelsens sikring frembød uoverstigelige vanskeligheder, kunne parterne på dette punkt være frit stillet. Da opgøret var nået hertil, desavouerede Thorkil Kristensen sin gruppeformand. Det førte kun til, at tidligere forsvarsminister Harald Petersen desto kraftigere rykkede ham til undsætning: »Man kunne lige så godt gøre sig klart, at Venstre havde taget sit standpunkt, nemlig at stille sig bag sydslesvigernes henvendelse. Havde regeringen taget det modsatte standpunkt, så taleren ikke, hvorledes der kunne komme noget ud af drøftelserne i udvalget, thi det var et meget stort spørgsmål, om det havde nogen værdi at få en udtalelse alene om de tre punkter.« I tillid til denne tiltrængte håndsrækning accepterede Edvard Sørensen udvalget. Drøftelser skulle først begynde, når Folketinget igen 21. juni blev samlet.⁴⁸ Det skete efter radikalt og konservativt ønske, imod Venstre, som ønskede dem indledt straks.⁴⁹ Det måtte virke overraskende, at Harald Petersen rykkede ud på dette hårde standpunkt. Mens Knud Kristensen var statsminister, havde han hørt til den gruppe, som stædigt stilede mod forlig i Sydslesvigpolitikken. Der er næppe tvivl om, at den tidligere partisekretær nu så sig nødsaget til at sætte partiets enhed i højsædet. Spørgsmålet var så, hvor langt han kunne føle sig tvunget til at gå.

Mod brud

Da udvalgsdrøftelserne kom i gang, viste regeringen sin villighed til at strække sig. Det var dog kun på alle andre punkter end modstanden mod sikringen af en fremtidig folkeafstemning. I det første møde 21. juni fremlagde Gustav Rasmussen et udkast til en fælleserklæring, hvori det også hed, at ingen på grund af sit arbejde for selvbestemmelsesretten skulle kunne udsættes for »strafforfølgelse eller anden overlast«.⁵⁰ Og da Edvard Sørensen og Thorkil Kristensen for Venstre ville have mindretalsrettighederne optaget i en tysk fredstraktat, erklærede Hedtoft sig parat til at støtte et sådant krav.⁵¹ Det var dog ikke nok. På et nyt møde 23. juni forlangte Edvard Sørensen øjensynligt, at Danmark i en note til England skulle rejse spørgsmålet om selvbestemmelsesrettens sikring. Det blev derpå aftalt, at regeringen og Venstre skulle fremlægge hver deres afklarede forslag, når forhandlerne om aftenen tirsdag 28. juni igen trådte sammen. Det var Hedtofts vurdering, at Venstre herefter ville gøre meget for at undgå et brud. Det byggede han navnlig på, at Thorkil Kristensen havde taget »definitivt og utvetydigt afstand fra Ejderpolitikken«, forstået på den måde, at »kun sogne med dansk flertal til sin tid skulle tilbage«. Statsministeren skønnede derfor, at en fløj omkring den tidligere finansminister

ikke ønskede valg på Sydslesvig.⁵² Da De Konservative arbejdede for forlig, men næppe kunne gå alene, måtte nøglen ligge hos Venstre.

Afklaringen i Venstre blev yderst besværlig. Allerede i et gruppemøde 10. juni havde Aksel Kristensen beklaget, at det kunne komme til valg på Sydslesvig. Hertil replicerede Harald Petersen, at partiet ikke kunne frafalde sikringen af selvbestemmelsesretten. Da drøftelserne 22. juni blev genoptaget, bekræftede gruppen, at forhandlerne skulle stå fast. Skønt Erik Eriksen nu støttede Aksel Kristensens uvilje mod valg, stod Thorkil Kristensen isoleret over for den falanks, som Harald Petersen og Henrik Hauch mobiliserede bag formanden. Det kom her til et bittert opgør, da Edvard Sørensen beklagede, at Thorkil Kristensen havde inddraget sydslesvigerne i den politiske strid i Danmark. For at underbygge sit standpunkt læste han op af de breve, han havde rekvireret fra Flensborg. Da et redaktionsudvalg 24. juni forelagde gruppen sine udkast til den skriftlige fastlæggelse, Hedtoft havde bedt om, stod Thorkil Kristensen og Aksel Kristensen ikke uventet alene med hver sit forslag, hvori der til en fælleserklæring var føjet et særstandpunkt for Venstre. En trusel om at udtræde af forhandlingsudvalget fandt Thorkil Kristensen øjensynlig endnu ikke tiden inde til at effektuere.⁵³

For at cementere det faste standpunkt var Venstres hovedbestyrelse indkaldt til morgenmøde 28. juni. Den fik her forelagt et forslag til erklæring, hvis kerne lød: »Regeringen vil derfor under de internationale forhandlinger om ordningen af Vesttysklands forhold, derunder forhandlingerne om fredstraktaten, tilstræbe en ordning, der sikrer muligheden for et sydslesvigsk initiativ til udøvelse af selvbestemmelsesretten med bevarelse af Danmarks ret til til den tid at tage stilling til sagen, og som tillige skaber baggrund for international forståelse af Danmarks særlige ønsker og interesser med henblik på løsningen af det sydslesvigske spørgsmål.« Edvard Sørensen fik på mødet den opbakning fra Knud Kristensen, han havde regnet med. Og med tilslutning fra redaktør Quist og Henrik Hauch begrundede Harald Petersen fastheden med, at det ikke gik »at have et standpunkt til vinduspynt og et andet i praktisk politik«.⁵⁴ Efter en afbrydelse, hvor rigsdagsgruppen gav sin godkendelse, blev erklæringsforslaget vedtaget enstemmigt af hovedbestyrelsen.⁵⁵

På det afgørende punkt havde partierne knap nok nærmet sig hinanden, da forhandlerne 28. juni om eftermiddagen igen satte sig til bordet. Over for Venstres forslag havde regeringen flere dage før udsendt et udkast, hvor Hedtofts tilsagn om at arbejde for mindretalsrettighedernes optagelse i en tysk fredstraktat var indføjet.⁵⁶ Da de øvrige opfattede Venstres udspil som »kravet om en paragraf 5«, der kun fremstod i »let kamufleret form«, så det ud til, at en folketingsdebat med dertil hørende dagsorden ikke ville kunne undgås. Med tilslutning fra alle andre end Venstres forhandlere foreslog da den radikale

Jørgen Jørgensen, at fremsættelsen af en erklæring blev udsat, til den ikke længere kunne forstyrre forhandlingerne i Kiel.⁵⁷ Samme dags aften færdiggjorde Udenrigsministeriet en så lydende pressemeddelelse.⁵⁸ Da statsministeren næste formiddag gav den socialdemokratiske rigsdagsgruppe sin vurdering, understregede han, hvor uigennemskuelig Venstres stilling forekom. Regeringen ville ikke lade sig rokke. Det kunne »blive en overraskelsesnes dag«.⁵⁹

Overrumpling

Overraskende vendinger bragte forhandlingerne 29. juni flere af, men til syvende og sidst ikke som Hedtoft havde ventet dem. Længe så det dog ud til at trække op til det valg, han havde villet varsle. Et formiddagsmøde i Venstres gruppe mandede ud i en afstemning, der gav et overvældende flertal for at afvise en udsættelse. Det hjalp ikke, at Thorkil Kristensen kunne henvise til, at Bøgh Andersen i en ny drøftelse med en hidkaldt sydslesvigsk delegation aftenen før havde frarådet et brud.⁶⁰ Da forhandlingsudvalget efter middag trådte sammen, tegnede der sig derpå et flertal for en erklæring uden om Venstre. Spørgsmålet blev da, om partiet i denne situation ville give afkald på folketingsdebat og dagsordensforslag. Hedtoft var øjensynlig rede til på enkelte punkter at komme De Konservative i møde, men forlangte nu en afklaring samme dag.⁶¹ I et gruppemøde vedtog Venstre med stort flertal at sige nej til det ønskede afkald. Og Thorkil Kristensens senest i formiddagsmødet gentagne trusel om at træde ud af forhandlingsudvalget blev nu taget til efterretning, idet gruppen erstattede ham med Harald Petersen, der fik 34 stemmer mod 22 på Aksel Kristensen.⁶² Da Venstres forhandlere herefter ind under aften insisterede på en dagsordensdebat i påkommende tilfælde, sprang De Konservative fra tilsagnet om udsættelse. Der var herefter ingen anden udvej end at fortsætte drøftelserne om en kompromiserklæring. Til det formål blev der nedsat et snævrere redaktionsudvalg.⁶³ På dette tidspunkt syntes alt at pege på et brud.

I løbet af aftenen overrumplede Harald Petersen imidlertid alt og alle ved at indgå et forlig. Venstre tilsluttede sig en erklæring, der ikke krævede selvbestemmelsesretten sikret. Til gengæld affandt de øvrige partier sig med, at det udsendte sin egen kortfattede erklæring herom. I den socialdemokratiske folketingsgruppe var der nærmest skuffelse. Gustav Pedersen kommenterede forliget: »... lige så stærkt vi havde stået, hvis Venstre havde sprængt forhandlingerne, lige så uheldigt ville det være at gå til valg ved at nægte en eller anden passus i erklæringen.« Og statsministeren havde i Harald Petersens tilsynekomst set et tegn på, »at det – på saglig vis – ville have været let, at få

forhandlingerne sprængt, men det gik lige omvendt«. ⁶⁴ Da Harald Petersen anbefalede, at Venstres godtog forliget, blev det nærmest med beklagelse taget til efterretning. Edvard Sørensen meddelte opgivende, at han ikke ville påvirke gruppens stilling. ⁶⁵ Det var for så vidt antiklimaks. Men lige så udpræget denne stemning herskede i Venstre og Socialdemokratiet, lige så lettet må De Radikale og ikke mindst De Konservative have følt sig.

Kun en mand med Harald Petersens ry for tro tjeneste i partiet kunne sætte sig ud over rigsdagsgruppens og hovedbestyrelsens dugfriske vedtagelser. Næppe nogen kan have fundet på at skyde ham andet i skoene end de meget stærke grunde, han må have haft. Han var formentlig selv blevet overrumplet, da de sydslesvigske petitioner 9. maj så godt som forhindrede, at rigsdagsgruppen fik dæmpet sin formand ned efter den kraftige reaktion på statsministerens 1. majtale. Mens han ventede på, at en passende lejlighed skulle melde sig, afslørede Thorkil Kristensen i Det udenrigspolitiske Nævn faren for et skisma. I denne situation var det forbundet med den største fare at lade Edvard Sørensen i stikken, særlig da når Knud Kristensen stadig havde posten som partiformand. Harald Petersen så derfor ingen anden udvej end selv at bidrage til den fasthed, som Venstres ansigt udadtil da også kaldte på. Aksel Kristensen og Erik Eriksen kunne han efter alt at dømme føle sig sikker på, og risikoen var til at overskue, hvis Thorkil Kristensen skulle gå enegang. Men da han først havde reddet partiets enhed, kunne han fra den nøgleposition, han kom til at indtage, sent, men ikke for sent, lade sine egne vurderinger slå igennem. Partiet havde næppe væsentlig mere at vinde på et nyt Sydslesvigvalg. Tværtimod ville det for lang tid forgifte forholdet til De Konservative. Efter alt at dømme var det de afgørende momenter. Selv om det næppe var fuldt forudset, banede Harald Petersen 29. juni om aftenen vejen for den regering, Erik Eriksen godt et år senere dannede i samarbejde med De Konservative. Ganske vist blev Edvard Sørensen i september valgt til ny partiformand efter Knud Kristensen, men både han og Thorkil Kristensen havde afsløret, at de ikke bar marskalstaven i tornystret. For så vidt denne fortolkning holder stik, viser den parlamentariske krise i forsommeren 1949, at et åbent grænsespørgsmål ikke længere blot var Socialdemokratiet i vejen, men også hindrede udfoldelsen af det borgerlige alternativ til det.

Slutning

Forliget skabte et nyt grundlag for dansk Sydslesvigpolitik. I erklæringen af 29. juni fra Socialdemokratiet, Venstre, Det konservative folkeparti, Det radikale Venstre og Retsforbundet lykkedes det for regeringen at få understreget

kontinuiteten: som fremhævet i de danske memoranda af 19. oktober 1946 og 31. januar 1947 var grundlaget den nationale selvbestemmelsesret. Til gengæld fik Venstre anbragt en dulgt hentydning til Sydslesvigs administrative adskillelse fra Holsten og en forsikring om, at Danmark ville støtte den frie »kulturkamp«, under hvilken »landsdelens skæbne« ville blive afgjort. På det springende punkt lykkedes det ikke Venstre at trænge igennem. Kernen lød: »Det er en konsekvens af selvbestemmelsesretten, at en befolkning i et nationalt blandet område har ret til med alle demokratiske midler at virke for at få adgang til at udøve den, og at følgelig ingen af den grund skal kunne udsættes for strafforfølgning eller anden overlast. Vi erklærer at ville støtte en politik, der tilstræber i internationale overenskomster at opnå dette anerkendt for de dansksindede sydslesvigere.«⁶⁶ Dermed var intet tilsagn givet om støtte til at få en fremtidig folkeafstemning sikret på den ene eller den anden vis. Da regeringen i løbet af juli notificerede stormagterne, blev erklæringen det officielle grundlag for Danmarks Sydslesvigpolitik.⁶⁷

Skønt partiernes erklæring af 29. juni 1949 formelt bevarede sin gyldighed ud over København-Bonn erklæringerne i 1955, fik den næppe nogen reel betydning de følgende år. Det er også værd at understrege, at den strid, der gik forud, for så vidt var uvirkelig, som alle ledende politikere nord og syd for grænsen var klar over, at selv en sikring af selvbestemmelsesrettens udøvelse nogle år ude i fremtiden ville komme så sent, at der næppe længere ville være dansk flertal i Sydslesvig. I hvert fald hvis der ses bort fra den eventualitet, at mindretallet bekvemmede sig til at indsnævre grænseflytningskravet til Flensborg by med nærmeste omegn. Sin egentlige betydning fik erklæringen derfor i den aktuelle situation. Den tilkendegav klart, at de danske sydslesvigere ikke skulle håbe på et omslag i dansk politik. Og modsætningsvis rummede den indirekte en forsikring til den slesvig-holstenske landsregering om, at der ikke var nogen risiko ved at sikre det danske mindretals rettigheder.

NOTER

1. Rigsarkivet (RA), Aage Friis' arkiv, notits 16.11.1948.
2. RA, Aage Friis' arkiv, til grev Reventlow 24.11.1948.
3. Grænsevagten 1949 s. 76, Knud Kristensens erklæring.
4. Grænsevagten 1949 s. 66ff, diverse kommentarer til Knud Kristensens mandatnedlæggelse.
5. RA, la Cours arkiv, fra Knud Kristensen 31.1. med svar 2.2. og gensvar modtaget 4.2.1949.
6. Grænsevagten 1949 s. 55.
7. Grænsevagten 1949 s. 118f, tale i VU-Asnæs 15.1. og s. 118, tale i Århus 5.2.1949.
8. Grænsevagten 1949 s. 66, Edvard Sørensens kommentar.
9. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 20.1., 26.1. og 17.2. 1949.
10. Public Record Office, Foreign Office (FO) 371/76529/C1169, C1209, C1231, C1978 og 76530/C2388, diverse telegrammer, koncepter og notater til Savorys spørgsmål.

11. Sydslesvigsk Udvalgs arkiv, særlig korrespondance 1947-49, Hans Magle.
12. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 2.3.1949.
13. RA, Det konservative Folkepartis arkiv, rigsdagsgruppens forhandlingsprotokol 4.3. og 21.3.1949.
14. RA, Det radikale Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol.
15. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 31.1. og 1.4.1949.
16. RA, Venstres arkiv, landsrådsprotokol 8.4.1949.
17. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 6.4.1949. Jf. RA, Det radikale Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 4.4. og Folketingets arkiv, Socialdemokratiets gruppeprotokol 5.4.
18. RA, Det radikale Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 8.4.1949, kl. 21.20.
19. Rigsdagstidende 1948-49, Folketingets forhandlinger sp. 4995ff.
20. Grønsevagten 1949 s. 213.
21. Grønsevagten 1949 s. 213f.
22. Rigsdagstidende 1948-49, Folketingets forhandlinger sp. 4740ff (3. behandling af tillægsbevillingsloven), særlig sp. 4753f (Erik Eriksen), sp. 4766ff (Kraft), sp. 4788 (Dahlggaard), sp. 4815 (Starcke), sp. 4832 (Thorkil Kristensen) og sp. 4857 (Hedtoft).
23. FO 371/76531/C3223, indberetning 13.4.1949.
24. Grønsevagten 1949 s. 242ff, Jf. Dansk Generalsekretariat (DGS), SSF 84.03, resolution fra Sydslesvigsk Udvalgs landsmøde 23-24.4.1949.
25. FO 371/76531/C3922, FO tg til Berlin 9.5.1949.
26. Udenrigsministeriet: Aktstykker vedrørende det sydslesvigske spørgsmål bd. 3, Kbh. 1950, s. 378ff, s. 422ff, s. 453ff og s. 459.
27. Udenrigsministeriets arkiv (UM) 7Y45a IV, Kauffmann til Brun 25.7.1949, jf. Aktstykker bd. 3, s. 461ff, anmærkningerne til Kauffmanns note af 27.6.1949.
28. Jf. Grønsevagten 1949 s. 248f.
29. UM 3E92, nævnsreferat.
30. RA, Det radikale Venstres arkiv, rigsdagsgruppens forhandlingsprotokol 16.5.1949.
31. RA, Det radikale Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol.
32. RA, Det konservative Folkepartis arkiv, rigsdagsgruppens protokol.
33. Sydslesvigsk Udvalgs arkiv, forretningsudvalgets protokol 1946-1949 og DGS, SSF 84.03, Hansen Larsens udkast til støtteerklæring 5.6.1949.
34. Sydslesvig i dag s. 692.
35. RA, GF 276, hovedstyrelsesprotokol 26.5.1949.
36. UM 7Y112.
37. RA, Holger Andersens arkiv, til Thorkil Kristensen 15.5.1949 og RA, Det konservative Folkepartis arkiv, rigsdagsgruppens protokol 18.5., hvor Aksel Møller ville have sydslesvigerne op.
38. DGS, SSF 84.03, 15.6.1949.
39. Aktstykker bd. 3, s. 398ff efter Socialdemokraten 21. maj 1949.
40. Grønsevagten 1949 s. 251f.
41. Jf. Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek, Hans Hedtofts arkiv 47/5, notat 31.5.1949.
42. UM 3E92, nævnsreferat 1.6.1949.
43. Grønsevagten 1949 s. 392.
44. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 2.6.1949.
45. Grønsevagten 1949 s. 293.
46. RA, Det radikale Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 4.6.1949.
47. Folketingets arkiv, Socialdemokratiets gruppeprotokol 4.6.1949.
48. UM 3E92, nævnsreferat 9.6.1949.
49. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 10.6.1949.
50. UM 7Y47c, udkast af 20.6. efter første udkast af Troels Fink 13.6.1949.
51. Folketingets arkiv, Socialdemokratiets gruppeprotokol 21.6.1949.
52. Ibid. 23.6.1949.
53. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 10.6., 22.6. og 24.6.1949.
54. RA, Venstres arkiv, landsrådsprotokol.

55. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 28.6.1949.
56. UM 7Y47c, »Uforbindende udkast« 24.6.1949 med Gustav Rasmussen til forhandlingsudvalget s.d.
57. Folketingets arkiv, Socialdemokratiets gruppeprotokol 29.6.1949, Gustav Pedersens redegørelse.
58. UM 7Y47c.
59. Ibid.
60. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens forhandlingsprotokol 29.6. kl. 9.
61. Folketingets arkiv, Socialdemokratiets gruppeprotokol 29.6.1949 kl. 16.40.
62. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 29.9.1949 kl. 16.15
63. Folketingets arkiv, Socialdemokratiets gruppeprotokol 29.6.1949 kl. 18.
64. Folketingets arkiv, Socialdemokratiets gruppeprotokol 29.6. efter kl. 23.20.
65. RA, Venstres arkiv, rigsdagsgruppens protokol 29.6.1949 efter kl. 23.20.
66. Aktstykker bd. 3, s. 466f, jf. den underskrevne erklæring med tidligere regeringsudkast i UM 7Y47c.
67. Aktstykker bd. 3, s. 469ff, instruks af 6.7.1949 med efterfølgende indberetninger.

Anmeldelser

Inge Adriansen: Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914-1920.

Fra Als og Sundeved bind 69, Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1991, 135 sider ill.

Historisk Samfund for Als og Sundeved lyder som et godt »lokalhistorisk begreb«, og det er det også.

Ved at læse foreningens sidste publikation får man nemlig slået fast, at det er rigtigt, når Karel Čapek betegner lokalhistorie som en »vanddråbe hvori verdensbegivenhederne spejler sig.« Inge Adriansen har skrevet årbogens afhandling. Den hedder Ivan fra Odessa og fortæller om allierede krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914-1920.

Inge Adriansen får det hele med. Hun vender og drejer sit emne på alle leder og kanter. Her er dybde og perspektiv. Her er såvel det almene som det individuelle behandlet grundigt og samvittighedsfuldt.

De tyske myndigheder fordelte krigsfangerne ud over hele riget for at udnytte deres arbejdskraft. Og fangerne var selv interesseret i det. De trøstesløse forhold i de overfyldte lejre var værre end noget af det, der kunne bydes dem som hårdt tiltrængt og hårdt udnyttet arbejdskraft på fjendens civile front. Det bedste sted at være i kejserens rige var Nordslesvig hos den dansksindede befolkning. Her var krigsfangen jo hos mennesker, der uden videre havde forståelse for hans situation.

De mest vellidte af fangerne var russerne. Det er denne konstatering, der er en væsentlig del af Inge Adriansens budskab. Ikke at hun vil bevise det forlods. Nej, for det er et ægte videnskabeligt arbejde dette her. Udsagn efter udsagn føres frem. Læseren bliver konfronteret med den ene personlige skæbne efter den anden. Udsagnene prøves og paralleliseres. De betragtes fra nye synsvinkler. Man lider og glæder sig med disse mennesker, man krymper sig med de lidende under myndighedernes krav, og man glæder sig, når det lykkes fange og arbejdsgiver at omgå dem.

Inge Adriansen lader os følge flere af sine russiske personer, fra de indkaldes til zarens hær over tilfangetagelse og fangelejr til udstationering hos bondefamilier i Sønderjylland. Vi kan følge dem på flugtforsøg, heldigt gennemførte eller mis-

lykkede, til det Danmark, der lå så tilpas tæt på og dog var så svært at nå frem til, og hvor det langt fra var sikkert, at de blev venligt modtaget hvis det var den danske stats repræsentanter, de rendte ind i. Og her kommer vi til et nyt overbevisende tyngdepunkt i afhandlingen. Den køligt gennemførte danske flygtninge- og fremmedpolitik, der tog sin begyndelse i 1915, afspejler den pragmatiske holdning i politik, hvor det ikke gælder om at leve op til ideelle synspunkter i humanistisk retning, længere end det gustne overlæg tillader.

Inge Adriansen godtgør, at der går en lige linie fra flygtningepolitikken under første verdenskrig over Hitler-flygtninge i 30'erne til tamilsagen og palæstinenserne i Blågård kirke i nyere tid! *Staten* er hård og ufølsom over for den fremmede alt afhængigt af den øjeblikkelige officielle indstilling. *Fra enkeltmennesker* med hjertet på rette sted kan den fremmede vente hjælp, men ellers har han ikke megen grund til at råbe hurra ved at være kommet over grænsen til Danmark.

Og billederne! Det standende spørgsmål om de skal referere direkte til emner og personer i teksten, eller de skal have selvstændig værdi med nye oplysninger, har Inge Adriansen håndteret helt i pagt med sin redaktionelle holdning til stoffet: flest muligt informationer på hver side. Emnemæssigt er billederne placeret, hvor de hører hjemme, men de er hver for sig med til at fortælle mere. Ingen tomgang, ingen gentagelser. En fremragende kavalkade, der understreger og uddyber det tragiske og gribende, men også fremhæver det rørende og positive, der trods alt er at berette om krigsfangernes lod.

Bogens videnskabeligt opbyggede noteapparat er stort og dokumenterer den betydelige forskerindsats, der ligger bag. Og Inge Adriansen tør gøre det, som ellers ikke altid er god latin på bjerget. Hun tillægger den mundtlige beretning, den personlige erindring, stor vægt. Ud fra den kendsgerning, at love og forordninger tit kun afspejler et teoretisk mål for de styrende, mens de styrede selv finder ud af det i praksis på en helt anden måde, bygger Inge Adriansen sin mosaik op i samspil mellem skriftlige kilder og erindringsstof.

Folk med personlige erindringer om dette stykke europæiske historie – udspillet i Nordslesvig – dør rask ud i disse år. Godt at det huskede nu er bevaret, ellers ville der kun have været gravene tilbage.

Denne bog følger sig smukt ind i Inge Adriansens hidtidige forfatterskab, og Historisk Samfund for Als og Sundeved har ære af at have udgivet den. Dansk Lokalhistorisk Forening og den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, der har givet tilskud, får – ligesom læserne – noget for pengene.

I udgiverens omtale af afhandlingen på bogens bagside siges det, at dette her »ikke blot er et stykke sønderjydsk lokalhistorie«. Denne formulering finder jeg helt rigtig, men unødvendig. Rigtig lokalhistorie er nemlig historie.

Arne Gammelgaard

Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932.

Bind 1: Sammensætning og organisering, bind 2: Grønsekampen. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 1990. Indb., 319 + 380 s., ill. Disputats.

Institut for Grænseregionsforskning har påny bidraget til gennemgangen af Grønse-landets nyere historie med et solidt værk. Denne gang er det Henrik Becker-Christensen, der har erhvervet doktorgraden på sin undersøgelse af »Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932«. Værket, der foreligger i to bind, omfatter henved 700 sider, hvoraf de 577 dækker selve teksten.

Det er et hul i grænse-landslitteraturen, der her bliver fyldt ud. Fra tysk side har man bortset fra specialafhandlinger kun leveret Harboe Kardels »Fünf Jahrzehnte«, og den bedste oversigt har derfor været Troels Finks fortræffelige lille bog fra 1955 »Sønderjylland siden Genforeningen i 1920«, men den behandlede både Nordslesvig og Sydslesvig i en 30-års-periode på kun 170 sider.

Becker-Christensen har fordelt stoffet sådan, at det første bind giver en fremstilling af det tyske mindretals folkelige struktur og dets organisationer, medens andet bind viser de tolv års udnyttelse af disse rammer.

Forfatteren er gået grundigt til værks. Vi får præsenteret den faste stok indenfor mindretallet, de indvandrede tyskere og de løser kredse med passiv velvilje eller med det ene ben i andre lejre såsom tysksindede socialdemokrater, blakkede bønder, missionske hjemmetyskere, kriseramte sympatisører og de udvandrede tyske, der kan opfattes både som troløse og trofaste, idet de blev en del af mindretallets politiske bagland i Slesvig-Holsten, medens den økonomiske støtte måtte hentes i Berlin. Mindretallets egen offervilje var overraskende beskeden.

Den organisatoriske opbygning omfatter foruden Vælgerforeningen, skolen, kirken og pressen også kulturel virksomhed og ungdomsarbejdet, hvilket har gjort anmelderen betænkelig. Til en længere cykletur gennem Tyskland erhvervede jeg i 1930 et medlemskort i Gau Nordmark für Deutsche Jugendherbergen og har måske desårsag pyntet i mindretallets statistik. Ak ja.

Beskrivelsen af de hjemmetyske organisationer og af de stridigheder, der udfoldede sig indenfor murene, er meget fyldig. Selv om helhedsbilledet af det tyske mindretal ikke ændres af denne disputats, er det lykkedes forfatteren gennem et flittigt gravearbejde i arkiverne at hente oplysninger frem, så man kan få hjemmetyskheden at se indefra i et detaljerigt nærbillede.

Bind II er det mest interessante, fordi alt står i grænseflytningens tegn, både arbejdet i skole, kirke og presse, dog især jordkampen og udnyttelsen af stemningen i den kriseramte landbefolkning, men fremfor alt de skiftende faser i folketingsmand, pastor Johs. Schmidts manøvrer mellem de forskellige opfattelser.

Tyskerne i den truede firkant nærmest grænsen og især i hjørnet Tønder-Højer mente at have en første ret til grænserevision, medens de nordligere boende ville være fortabt, hvis der blev tale om noget mindre end en Kongeågrænse.

Pastor Schmidt havde mere appetit end de fleste. I afstemningstiden var han imod enhver afståelse til Danmark. Da den ikke kunne hindres, var hans betingelse, at der var to trediedele dansk flertal blandt de stemmeberettigede, hvilket ved en valgdeltagelse på 85 pct. svarede til, at ikke mindre end 78 pct. af de afgivne stemmer skulle gives til Danmark for at berettige til afståelse.

Da Schmidt efter Genforeningen kom i spidsen for det tyske mindretal, var det hans faste mål at bringe det mest mulige af Nordslesvig og helst det hele tilbage til Tyskland, samtidig med at han ønskede Danmark ind under tysk dominans, udenrigspolitisk og økonomisk tilsluttet Tyskland. Han foretrak af taktiske grunde oftest at skjule sit program bag uklare tilkendegivelser, der kunne udlægges på forskellig vis. De første år efter Genforeningen fandt han det klogt at kræve grænserevision på basis af selvbestemmelsesretten, dog ikke i en udgave, der forudsatte to trediedele tysk flertal som betingelse for afståelse til Tyskland. Men sidst i 1920'erne indså han det formålsløse i at stille endog blot efter almindeligt flertal og svingede over til håbet om, at Tyskland med genvunden magtstilling kunne presse Danmark ind i en grænseflytning.

Fordelingen af stoffet har iøvrigt voldt forfatteren vanskeligheder. Fra 1920 havde den tyske vælgerforenings program krævet en »revision« af grænsen. I 1926 blev »revision« ændret til »ny afgørelse« som et kompromis, der skulle imødekomme Kongeåkræverne. I 1929 blev der foretaget »en enkelt ændring« i vælgerforenings program, omtalt i bind I side 186. Her blev det uddybet, at hvad man ønskede, var en »ny afgørelse, der tager hensyn til den gamle livsvigtige sammenhæng med Tyskland og den afståede landsdels særpræg«.

Først i bind II side 272 opdager man, at det ikke blot var en enkelt ændring, der blev gennemført i 1929. Man vedtog endnu en ændring, som Becker-Christensen oven i købet kalder vigtig. Man krævede nemlig ikke længere folkenes selvbestemmelsesret gennemført »rent og retfærdigt«, men »retfærdigt og formålstjenligt«. Nu var det blevet klart for pastor Schmidt, at der var »livsvigtige hensyn, som en afstemning ikke kan tage«, som han sagde i et interview i 1929.

Forfatteren gør stoffet uoverskueligt, når han uden gensidige henvisninger omtaler programændringerne i 1929 to vidt forskellige steder. Det samme gælder de socialdemokratiske grænseaftaler 1921 og 1923, der også behandles i begge bind. I bind I sker det med henvisning til Frede Nielsens og Gerd Callesens behandling af sagen, men uden antydning af at begge disse socialdemokratiske fremstillinger er blevet udsat for stærk kritik. Man skulle ikke tro,

at forfatteren har læst kritikken af Callesens produktion bl.a. her i Årbøgerne 1971 og 1974.

Ved andre lejligheder nævner forfatteren tidligere omtale af en passage, men uden at lette læseren arbejdet med at genfinde den. I stedet gentager han henvisningen til kildestederne, se f.eks. i bind II de identiske noter 49 og 26 henholdsvis side 331 og 338. Eller i samme bind note 18 side 347 og note 22 side 355.

Gennemgående er forfatteren bedre venner med arkiverne end med de trykte kilder. I bind II side 29 tillægger han (ifølge note 13 efter tyske arkivkilder) statsminister Th. Stauning en udtalelse om, at »en dansk-tysk mindretalstraktat kunne være meget praktisk«. Men hvorfor ikke studere de samtidige avisreferater fra Staunings pressemøde den 23. april 1924? De viser, at Stauning på et spørgsmål om traktatforholdet med Tyskland svarede, at »i Tyskland er der vist en stemning for en mindretalstraktat, og hvis Danmarks suverænitet ikke krænkes gennem en sådan, er det muligvis rigtigt, at vi tager spørgsmålet op«. – Der er jo en afgørende forskel på »meget praktisk« og »muligvis rigtigt«.

Henrik Becker-Christensen er af angst for at være partisk blevet uretfærdig overfor de danske. Det gælder ikke mindst omtalen af afstemningsproblemerne 1920, hvor han demonstrerer sin manglende forståelse for andet end Zahleregeringens politik. Således påstår han, at Flensborgbevægelsen betragtede området syd for Clausen-linien som en fra Arilds tid uadskillelig del af Danmark. Men Flensborgbevægelsen opgav jo netop Ejderen, Danevirke og Angel.

Vilhelm la Cours kritik af Zahleregeringens rygangreb udlægger forfatteren som tilløb til en dolkestødslegende. Men regeringens udskillelse af Flensborg med krav om et dansk flertal i denne by som betingelse for at modtage den, var jo krav, som hverken Tønder, Sønderborg eller H.P.Hanssens egen by Aabenraa kunne honorere.

I.P.Nielsen har i Grønsevagten 1929 fortalt, at under rekonstruktionen af det internationale socialdemokrati i Bern februar 1919 gik de skandinaviske partifæller ind for at give det, der i 1864 påviseligt var dansk, tilbage til Danmark, fordi man ellers ville belønne den tyske voldspolitik. Det ville også have været en rimelig konsekvens af det krav om opfyldelsen af § 5, som H.P.Hanssen rejste i den tyske rigsdag den 23. oktober 1918. Hvis forfatteren havde analyseret selvbestemmelsesrettens indhold, kunne han have taget denne synsvinkel med i stedet for blot at feje Flensborgbevægelsen til side.

Forfatteren gør ganske naturligt en del ud af den tyske kritik af afstemningsreglerne, men den danske imødegåelse af den tyske utilfredshed burde også have været taget med. Tyskerne rasede over en bloc-afstemningen i I.zone, men dens opgave var jo først og fremmest at forhindre, at Flensborg kom med til Danmark, altså en begunstiggelse af Tyskland.

Når forfatteren taler om de såkaldte stemmeretsberøvede, dvs. de tysksindede, der først var flyttet til afstemningsområdet efter nytår 1900, kunne han have peget på det hjemmetyske forslag (bind II, side 115) om kun at regne dem for nordslesvigere, der havde boet i landsdelen i mindst 15 år. Eller på Stortyskland, der krævede netop 20 års bopæl i området som betingelse for stemmeretten, da det i 1938 kunne bruge selvbestemmelsesretten som løftestang østpå.

Som helhed var det jo tyskerne, der nød godt af afstemningsreglerne. Af de 165.284 stemmer, der blev afgivet i de to zoner i 1920, var de 13.449 afgivet af tilflyttere og 40.757 af tilrejsende, og tyskerne havde som konsekvens af 56 års tysk herredømme stort flertal i begge disse grupper. De tilrejsende fik stort set kun stemmeret ved en fejltagelse, og den ramte II. zone hårdt, idet 15.121 kom sydfra mod kun 1.460 nordfra.

Tager vi de samlede stemmetal i de to zoner under ét, var der et dansk flertal på 53,4 pct. Trække vi tilrejsende og tilflyttere fra de afgivne stemmer, når vi frem til de virkelig bofaste, der både var født og bosat i afstemningsområdet. Regner vi lidt flot tilrejsende og tilflyttere nordfra for danske og trækker dem fra det danske stemmetal og tilsvarende trækker dem, der kom sydfra, fra de tyske stemmetal, viser det sig, at blandt disse bofaste i de to zoners samlede afstemningsområde var der et dansk flertal på 62, 1 pct. Så forfatteren kunne roligt have konkluderet, at afstemningsreglerne var til tysk fordel.

Det er uheldigt, at Becker-Christensen (I, side 26, note 14) henviser til en forældet forklaring på den fatale fejl, der i Versailles indløb i afstemningsreglerne. Korrektionen findes i Sønderjysk Månedsskrift 1982. I det hele taget forekommer noteapparatet at være lidt ensidigt.

Man kan også undre sig over fortegnelsen over publikationer, hvor der er registreret blade og bøger, som forfatteren ikke synes at have brugt og tilsyneladende end ikke har set. Tillad mig at illustrere med et eksempel, som jeg har et personligt kendskab til:

For at opnå støtte skrev pastor Schmidt undertiden nogle ret fantasifulde breve til Berlin. Den 19. april 1928 skrev Schmidt et sådant brev, som Becker-Christensen refererer i II, side 205 f., men som iøvrigt er gengivet mere nøjagtigt hos Peter Hopp i Zeitschrift 1975, side 273. Schmidt stiller her i udsigt, at han kan udnytte redaktør A.Svensson i bondeoprøret via Leibbevægelsen, som Schmidt dirigerede. Han hævder i brevet, at han af samtaler med Svensson, der er Ejderdanske, ved, at Svensson ønsker Sydslesvig og Nordslesvig forenet, helst under Danmark, men om nødvendigt måske også under Tyskland.

Man skal ikke kende meget til sønderjysk historie for at vide, at det er fri fantasi. A.Svensson har aldrig været Ejderdanske, men hørte tværtimod til

Flensborgbevægelsens vigtigste talsmænd. Han ønskede ikke Danmark til Ejderen, og han kunne ikke drømme om at give noget tilbage til Tyskland. Men han så en national fare i, at Danmark stødte de kriseramte bønder i bevægelserne fra sig, og han søgte efter evne at fastholde dem i danske rammer.

Becker-Christensen noterer intet af dette, men nøjes med at oplyse, at Svensson holdt sig fjernt fra Leibevegelsen. Men det er dog for pauver en retledning, når han nu viderebringer pastor Schmidts beskyldninger i dansk litteratur. Svensson holdt sig ikke fjernt fra Leibevegelsen. Han gik løs på den. Han bekæmpede den.

Peter Hopp har i sin artikel (som Becker-Christensen har læst) gjort opmærksom på, at Svensson var med i det vigtige modstød, der blev ført imod Leibevegelsen, da et dansk udvalg med et kriseopråb nåede at tage overraskelseeffekten fra Leis aktion natten til den 21. april, da 800 mand var bestilt til at klæbe plakater op over hele landsdelen med Leibevegelsens program.

Da Hopps artikel blev offentliggjort, afviste Morten Kamphøener i Jydske Tidende den 5. november 1975 på det skarpeste pastor Schmidts påstande om A.Svensson.

Becker-Christensen benytter hverken Hopp eller Kamphøener. Men han kunne let været gået direkte til kilden. Svensson var på det tidspunkt redaktør af Haderslev Stiftstidende. I dette blad angreb Svensson Leibevegelsens tyske sigte og understregede modstødet klare danske karakter i artikler den 14., 17., 18., 19., 21. og 23. april 1928, ialt seks artikler, som Becker-Christensen tydeligt nok ikke har set, skønt Haderslev Stiftstidende er med til at fylde op i hans litteraturliste. Man må have lov til at undre sig. Hvordan kan det dog gå til?

Pastor Schmidt må i det mindste have læst de tre første af disse artikler, inden han sendte sit brev til Berlin. Dermed er til overflod godtgjort, at Schmidt har aktioneret imod bedre vidende. Det burde Becker-Christensen have afsløret i stedet for at lade nogle af de tyske insinuationer om Svensson hænge i luften.

Forfatteren frikender pastor Schmidt for at have været nazist. I et andet værk, der er udgivet af Institut for Grænseregionsforskning, har J.P.Noack hos sydslesvigernes førstemand, redaktør Ernst Christiansen ment at kunne påvise et ideologisk slægtskab med nazismen uden dog direkte at ville betegne ham som nazist, skønt han »balancerede på kanten til en national dæmoni, der spøjte stærkt i samtidens Tyskland.«

Det er ikke et rimeligt resultat af den grænsepolitiske forskning. Schmidts tankegang var nazistisk, selv om han havde forbehold overfor den organiserede nazisme. Ernst Christiansen hører derimod ikke hjemme i det selskab.

Ingen indvendinger kan dog fratage Institut for Grænseregionsforskning

æren for, at mindretallene i det dansk-tyske grænseland omsider er taget op til en grundig, videnskabelig belysning, nu senest med Henrik Becker-Christiansens velskrevne skildring af det tyske mindretal.

Bjørn Svensson

Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck.

Udg. af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte og Verein für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Bd. 3-9, Wachholtz Verlag, Neumünster 1974-91.

I Sønderjyske Årbøger 1970 og 1971 tog bibliotekslektor Poul Kürstein de to første bind af dette store bogværk under behandling. Det blev en ret kritisk anmeldelse, som bl.a. fremhævede en manglende og inkonsekvent redaktion, ufuldstændigheder og ringe hensyntagen til danske synspunkter og danske litteratur. 20 år er nu gået, og i mellemtiden er værket skredet støt fremad med et nyt bind omtrent hvert tredje år. De første retningslinjer blev fastlagt så tidligt som 1952. Oprindeligt var det tanken at udsende 8 eller 9 bind, nu er i alt 30 bind planlagt – så afslutningen kan ventes år 2060! Undervejs kan der være grund til at tage det store projekts gradvise vækst i øjesyn.

Værket har til opgave at bringe videnskabeligt underbyggede biografier over afdøde af væsentlig betydning for Slesvigs, Holstens og Lübecks historie, dvs. personer som har virket eller er født dér, eller som har haft særlig betydning for området. Nordslesvig medtages »i udvalgt«, hvilket formentlig betyder, at der herfra især vil blive biograferet personer af nationalpolitisk betydning og folk fra mindretallet. Indtil bind 5 incl. var Lübeck kun medtaget for tiden efter 1937, da byen blev indlemmet i Slesvig-Holsten. Derefter er hansebyen fuldt ligestillet, hvorfor bynavnet også er medtaget i de følgende binds titel. Hvert bind indeholder principielt personer fra hele alfabetet og alle tidsperioder – oversigten sikres gennem et opsamlende alfabetisk register i hvert enkelt bind.

Undervejs er de enkelte binds personkreds blevet afgrænset noget forskelligt. Fra 1974 til 1982 blev værket finansieret som led i et Østersø-Skandinavien-forskningsprojekt ved Kiels universitet. Det indebar, at især personer fra enevældens dage før 1848 blev medtaget i bind 5 og 6. Siden har landsregeringen i Kiel overtaget finansieringen, og alle tidsperioder er kommet til orde. Især har 1800- og 1900-årene nu fået øget vægt. Dog er nulevende fortsat udelukket, i modsætning til hvad der gælder for Dansk biografisk Leksikon (DBL).

Siden de to første bind er vilkårene for værkets tilblivelse forbedret, og

der er kommet langt større fasthed i redaktionen. Naturligvis kan niveauet veksle fra biografi til biografi, alt efter forfatter. Men generelt er der lagt stor vægt på fyldestgørende og korrekte persondata og på fyldige henvisninger til trykte og utrykte kilder. Forfatteres og kunstneres værker er anført, hvor alment tilgængelige fortegnelser ikke foreligger publiceret. Ikonografiske oplysninger er medtaget, og billeder i privateje er eftersporet. Et stort redaktionsarbejde er nedlagt i disse afsnit. Niveauet er mærkbart forbedret i de senere bind, og dette gør værket til et uvurderligt hjælpemiddel og et fortrinligt udgangspunkt for videre undersøgelser. Samlende familieoversigter er hyppige, desværre dog uden de små slægtstavler, som i DBL er med til at lette oversigten.

Den enkelte biografi er ofte et resultat af nylig afsluttet forskning på feltet – på den måde tages hensyn til den nyeste forskning. Redaktionen arbejder altså ikke med et på forhånd fastlagt personkartotek, men dette suppleres løbende, når nye undersøgelser taler for det. Denne lydhørhed over for forskningens gang er naturligvis prisværdig, men er samtidig med til at give det enkelte bind et præg af tilfældighed. Først om ca. 70 år og med alle 30 bind i hus kan man håbe på at have et afbalanceret persongalleri! Til den tid vil det vise sig, om værket har til hensigt at give en dækkende behandling af alle »berømtheder«, også dem fra Nordlesvig og fra det danske mindretal i Sydslesvig. Endnu er mange ubeskrevne.

Det kan ikke her være stedet at gå i detaljer med enkelte biografier. Generelt tages mange med. Vi får også biografier over personer, som ganske vist er født i området, men som i øvrigt næsten kun er kendt for deres virke andetsteds. På den måde præsenterer værket det tyske publikum for flere af Danmarkshistoriens kendte navne, som i øvrigt kun har trådt de tidligste barnesko syd for Kongeåen (f.eks. Christoph Gabel og Thomas Fincke). Tilsvarende er medtaget en række indfødte, som hovedsagelig er kendt fra tysk historie. Og der er blevet plads til folk, som efter en karriere i Danmark blot har haft en ret uvæsentlig retrætepost i hertugdømmerne (Conrad greve Holck). Det kan man jo kun glæde sig over – hertugdømmernes plads i den danske helstats historie er derved tilgodeset på bedste måde.

I alt 1322 familie- og personartikler er hidtil publiceret, og et pålideligt opslagsværk for alle historisk interesserede i de gamle hertugdømmer er ved at tage form. Man må håbe, at værket nu er så rodfæstet, at det også i sparetider kan bevare den støtte som er livsnødvendig for at trives og forhåbentlig at vokse hurtigere end hidtil. Kun på den måde kan man nå målet – det rimeligt dækkende opslagsværk. Vi venter med spænding – og utålmodigt – på de næste 21 bind.

Lars N. Henningsen

Jürgen Brockstedt (red): Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart.

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Band 20. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1991. 328 s. ill.

Foreliggende publikation er en svær sag. Den er en samling af artikler med bidrag til hertugdømmernes historie af større eller mindre bredde men først og fremmest set i lyset af økonomiske konjunkturer – fra middelalderen og til i dag. Dvs. et sammenhængende billede af historien får man først i det 18., 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, hvorfor jeg vil koncentrere min interesse om disse artikler. Bogen er også udtryk for et dansk-tysk samarbejde, og det er morsomt at se de to forskerverdeners arbejdsmetoder overfor hinanden.

Hovedsagen er som nævnt forholdet mellem historien og de økonomiske konjunkturer. Fem artikler supplerer hinanden: *Ulrike Albrecht* om økonomiske konjunkturer i Flensborg indtil 1864 (dvs. fra o. 1800), *Rolf Gehrmann* om de økonomiske konjunkturer i Slesvig-Holsten under Napoleonskrigenes engelske fastlandsblokade 1807-13, *K.-J. Lorenzen-Schmidt* om den store agrarkrise 1819-29, *Jürgen Brockstedt* om konjunkturerne i erhvervsudviklingen i hertugdømmerne (1773-)1864-1913, samt endelig *Peter Wulf* om godset Salzau i Østholsten og landbrugskrisen i Holsten (men den rækker faktisk over det meste af 1800-tallet). Den artikel hæver sig højt over de andre ved at understrege, at det specielle/det individuelle tilfælde kan have stor fortællekraft overfor generaliseringernes modelbyggede uvirkelighed.

Lorenzen-Schmidt peger i en note på Salzau som eksempel på de store godsers evne til at overleve landbrugskrisen. Salzau er som fideikommis en stabil driftsenhed, men Wulf diskuterer i sin artikel i forbindelse med erhvervelsen af godset Lammershagen i 1829 til Salzau måden at geninvestere overskuddet ved driften af landbruget i det store erhverv, og han kommer til det resultat, at her er investeringerne gammeldags agrarkapitalisme og undrer sig over at pengene ikke anvendes som industrikapital. Lammershagen frasælges i 1866/67. Det særligt gode ved Wulfs artikel er hans person- og godshistoriske oversigter. Økonomien er her set i relation til en baggrund, og her giver variationerne i de store godsers skæbne en god begyndelse til de store godsejeres historie. Fæsterne uberørt. Personhistorien forklarer det særligt regnskabsmæssige kildemateriale fremkomst, grev Otto Blome var diplomat og derfor bortrejst i lange perioder, hvorfor ansvaret for driften påhvilede en forvalter.

Anderledes uvirkelige er de fire andre tyske artikler – set for en historiker: Generaliseringerne og abstraktionsniveauet er rent ud sagt så højt, at billedet

er svært at fastholde: hos Brockstedt er krigene fx kun en summarisk mekanik, og de nationale modsætningsforhold findes slet ikke. Det skyldes rimeligvis et bestemt historiesyn hos Brockstedt, men hans tekst er nok bedst til oversigtsopslag – læsningen af den store arikel er i hvert fald en pine. Helt galt går det i Albrechts artikel om konjunkturer i Flensborg: Det er parallelle stilladser, produktionen af tre angiveligt typiske varer, tobak, sæbe og sukker beskrives i tre konjunkturforløb, som konfronteres med de storpolitiske konjunkturer, og de viser sig i det store hele at være identiske. Det er at fastslå hvad man kunne vente. Hvorfor ikke fordybe sig i afvigelserne. Fx forholdet mellem rørsukker og roesukker, der så vidt jeg ved er udviklet kraftigt som erstatningsprodukt for rørsukkeret under napoleonskrigene? Det kunne også have været interessant at få belyst, hvad det mon er for et forbrugsfænomen, der ligger bag den pludselige produktion af 2 mio. cigarer årligt i sidste halvdel af 1850erne? Tal og økonomi skal sættes ind i en bredere sammenhæng.

I *Henrik Fangels* artikel om erhvervsudviklingen i Haderslev i 1800-tallet er havnesagen blevet den knastaksel fortællingen og konjunkturforløbet drejer sig om. Det er en god måde at meddele et historisk forløb på, som i øvrigt kendetegner to af de tre danske bidrag. De tyske bidrag er spændt ind i en teoretisk trøje, som ikke giver meget syn ud over graferne. De danske er meget løse i teorien, men de er desmere forankret i empirien. Jeg foretrækker det sidste af hensyn til de mange nuancer, historien rummer.

Steen Ove Christensen

Lars N.Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig

– et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841 – 1891 – 1921 – 1991. Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 1991. Indb., 184 s., ill.

I denne særdeles smukt udformede bog har Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig fremlagt et bibliotekshistorisk værk af blivende betydning.

Som redaktører af bogen er anført Lars N.Henningsen og Jørgen Hamre – sidstnævnte er, siden 1970, centralbibliotekets overbibliotekar og forfatter af bogens 8. kapitel »Udvikling og tendenser – 1970-91«. Det indeholder en grundig redegørelse for institutionens udbygning som bibliotek og som kulturcenter, som har medført en rivende vækst også på de økonomiske og bibliotekstekniske områder samt en imponerende bygningsudvidelse, der bringer Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig ind i den begrænsede kreds af førende skandinaviske biblioteker.

Kapitlet afsluttes med Jørgen Hamres skildring af tilbygningsens indvielse i

1987, og han gengiver de tre vigtige kultur- og grænsepolitiske betragtninger af daværende kulturminister H.P. Clausen, den Slesvig-Holstenske kultusminister Peter Bendixen og Grænseforeningens formand Viggo Witt-Hansen. Det er bemærkelsesværdigt, at en markant udvidelse af netop et grænselands bibliotek – hvis etablering skyldes stærke og eenstrengede nationale følelser – nu kunne være et forum for samarbejds-stemte politiske udtalelser.

Men, sådan har det ikke altid været. – Historien om de foregående ca. 150 års danske biblioteksvirke i Sydslesvig har Centralbibliotekets arkivar dr.phil. Lars N.Henningsen behandlet i bogens 6 første kapitler – han fremtræder således som værkets hovedforfatter.

Af bogens undertitel fremgår det, at tidspunktet for den historiske udrednings begyndelse er 1841 – det år hvor man i Flensborg åbnede det første »danske læsebibliotek«. Men forfatteren trækker også nogle hovedlinjer tilbage til 1700-tallets slutning, som kaster lys over landsdelens senere kulturpolitiske tilstande, hvor især sprogproblemerne skærpedes. De herved fremkaldte skillelinjer skabte en nationalpolitisk kampplads med små lokale bogsamlinger som støttepunkter. Eller, for at citere Peter Chr.Koch's formuleringer fra 1838 »i enhver Egn oprettes smaa Laanebiblioteker ... der vil udgøre et godt Dannevirke«. I dette – meget – korte kapitel om bogsamlingsarbejdet 1841-64 gives en komprimeret skildring af de mange aktiviteter som blev udfoldet, især med støtte fra sønderjyske kredse i København, ja, selv Frederik 7. bevilgede 5000 rdl. til indretning af et videregående bibliotek på latinskolen i Flensborg. Men alt dette led skibbrud efter nederlaget i 1864.

Der er herefter et spring i kronologien, idet næste kapitel omhandler især forholdene i 80erne med oprettelsen af »Sprogforeningen« i 1880 og dens arbejde for at »værne det danske Sprog i Nordslesvig, navnlig ved Udbredelse af folkelig Oplysning« gennem oprettelse af bogsamlinger og udsendelse af danske skrifter. Her gives også glimt af spændingerne imellem »Aabenraa folkene« og »Flensborgerne« samt af de foreningsaktiviteter, der udfoldedes af f.eks. »To Løver«, ligesom der tegnes fine profiler af hovedmændene i arbejdet: A.D.Jørgensen, C.F.Monrad, Gustav Johannsen og dennes datter Alexandra Johannsen. Hun blev i 1891 leder af det første »Centralbibliotek for Nordslesvig«, som under beskedne forhold indrettedes i familjens villa »Margretesminde« i Flensborg, hvorfra arbejdet udførtes helt op til 1920.

Afslutningen af den første verdenskrig og afstemningen om grænsedragningen skabte totalt ændrede forhold for det sønderjyske biblioteksvæsen – ikke mindst for Flensborg, som nu blev afskåret fra at få del i den udvikling, der fandt sted i Nordslesvig med Aabenraa som det nye centrum. Men mange kræfter blev dog sat ind for at hjælpe det isolerede Flensborg-bibliotek, først og fremmest fra den nyoprettede »Grænseforeningen« og dens formand præsident

Holger Andersen. Han skaffede de nødvendige statsmidler til erhvervelsen af »Flensborghus« som domicil for biblioteket, og i henved 40 år var han dets magtfulde og indsigtsfulde fortalere overfor myndighederne. I 1921 kunne de lokale bogsamlinger, reorganiserede som »Flensborghus Bogsamling«, flytte ind i de store lokaler og med V.J.von Holstein Rathlou som ny leder af arbejdet.

Lars N. Henningsen skildrer ret indgående von Holstein Rathlous kortvarige, men store indsats på denne post, som han dog blev afskediget fra efter 5 år, da han »var en omstridt ildsjæl med mange jern i ilden. Hans dansk-nationale engagement var uhæmmet af alle diplomatiske hensyn«. Nej, diplomat var han overhovedet ikke og slet ikke i sin kompromisløse kamp for at udstrække det danske biblioteks- og kulturarbejde ind i 3. zone, stik imod de officielle aftaler. Han efterfulgtes af mere stilfærdigt arbejdende ledere som Kitty Lorentzen til 1934, Frederik Mommsen til 1945 – i deres tid blev der efterhånden åbnet mulighed for dansk biblioteksvirksomhed i 3. zone.

Med kapitlet »Fra bogsamling til kulturcenter – 1945-70« afslutter Henningsen sin historiske fremstilling af den egentlige bogsamlings-biblioteks virksomhed. Da Frederik Mommsen i maj 1945, efter overstået militærtjeneste, vendte tilbage til biblioteket, var det »Stunde Null« for byens kulturarbejde; men samtidig voksede ønsket om at sætte alle kræfter ind i genopbygningen for at imødekomme de stigende – ofte politisk betonedede – krav fra befolkningen i det dybt rystede samfund. »Grænseforeningen«, som var ejer af biblioteket, planlagde en reorganisation af hele det sydslesvigiske biblioteksarbejde på linje med den enorme udvikling af det danske skolearbejde, som nu tog fart.

Til at forestå den særdeles krævende opgave antog man den daværende leder af Haderslev Centralbibliotek Torben Glahn, der d. 1. februar 1946 tiltrådte det nye embede, som han forvaltede til 1970. Sjældent har en biblioteksmand sat så tydelige spor med sit arbejde som Torben Glahn, og det er glædeligt at konstatere med hvilken indsigt og forståelse forfatteren tegner et billede af Glahns personlighed, hans noblesse, hans rige personlige kultur og hans store faglige kompetence, der prægede og befordrede hele det sydslesvigiske biblioteksarbejde, og efterhånden åbnede for samarbejde med tyske myndigheder og biblioteker. Mest markant kan hans indsats aflæses i opførelsen 1958-59 af den store, smukke biblioteksbygning, som han, i nært samarbejde med Holger Andersen, udformede så avanceret og så rummelig, at man med rette kunne karakterisere institutionen som et kulturcenter og tillige et mønster for dansk biblioteksindretning – og for det tyske biblioteksvæsen. Dette kapitel og den efterfølgende redegørelse for aktiviteterne i de to tilknyttede institutter »Studieafdelingen« og »Arkivet« er opløftende læsning, om mangfoldigheden i kulturarbejdet, om faglige og personlige indsatser, om overvindelse af mod-

stand og om frugtbare resultater. Hertil hører også bibliotekar Viggo Böhrnsen Jensens fine lille kapitel om bibliotekets rige kunstudsmykning.

Den danske bibliotekshistoriske litteratur er ikke ret omfattende – vi har i Helge Niensens store værk om folkebibliotekernes forgængere en guldgrube af historisk materiale – med Henningsens velskrevne og velillustrerede historie om Flensborg-bibliotekets indsats i grænselandets politiske og kulturelle liv har vi fået en perle.

Preben Kirkegaard

Sven Skovmand: Dansk grænseland – historie og nutid.

Udg. af Grænseforeningen 1991, 72 sider, ill.

De nationale mindretal og spørgsmål om national identitet er i søgelyset i disse år. Der arrangeres udstillinger, der bygges museer, der debatteres og forskes, og der udgives store og små bogværker om emnet. Grænseforeningen har meldt sig på markedet med en smuk tryksag. Den er indbydende, med frisk layout, pæne og ikke fortærskede billeder samt nytegnede kort. Sproget er bevidst enkelt, lidt »barnligt« ville nogen måske sige. Målgruppen er nemlig ikke mindst skolernes 7.-10. klasser. I meget kort form giver bogen et kronologisk rids af den nationale udvikling i grænselandet med særligt henblik på Sydslesvig. Beretningen munder ud i en kortfattet redegørelse for det danske mindretals forhold i dag og Grænseforeningens plads som støtteorganisation.

Det er en dristig sag at skrive en sådan bog, og næsten uundgåeligt har den kortfattede, næsten »naivistiske« stil ført til ikke så få skævheder. Man skal være på vagt over for småting, især i afsnittene om ældre tid. Blot et par eksempler: Side 14 sluttes der fred med Sverige efter Den store nordiske Krig i 1721 – det var rettelig 1720. Side 16 skrives Peter Hiort Lorenzen med bindestreg – det korrekte er uden. Om grænsedragningen efter nederlaget i 1864 siges, at Danmark af Sønderjylland kun fik lov at beholde egnen omkring Ribe, otte sogne syd for Kolding samt øen Ærø (side 24). En så forenklet fremstilling kan vist ikke give skoleelever megen klarhed om forholdet mellem enklavernes afståelse til gengæld for de 8 sogne. Side 41 lader Sven Skovmand det danske flertal i Flensborg leve indtil 1871 – det rigtige er 1867. Og side 47 glemmes de danske statsmidler som forudsætning for Grænseforeningens køb af Flensborghus i 1921.

Mere alvorligt er det at lade dansk være talesprog i næsten hele området mellem Slesvig og Flensborg indtil 1850 (side 8). På samme måde forties, at de danske sprogreskripter i 1850'erne faktisk udstrakte dansk skolegang videre end folkesproget og befolkningens ønsker kunne berettige (s. 22). Det virker også noget forældet, når vore dages danske mindretal betegnes som det nød-

vendige værn til at afværge, at grænsen mellem dansk og tysk bliver rykket mod nord (side 6).

I øvrigt kan bogen ikke anklages for en »overdansk« holdning. Der spørges endog, om ikke grænsen for 1. zone ved afstemningen i 1920 lå for langt mod syd, idet den jo blandt andet indbefattede de tyske områder Højer-Tønder. Det må også kalde til modsigelse, når tanken om en demokratisk deling af Sønderjylland ved en folkeafstemning gøres til et hovedpunkt for slesvigholstenerne i 1848. Forfatterens skarpe angreb på Danmark for at afvise delingstanken i 1848 og 1864 røber megen bagklogskab, og den meget kortfattede tekst kan næsten lede skoleeleverne til at opfatte Bismarck som uskyldig tilhænger af folkens selvbestemmelsesret, mens danskerne fremstår som dem der uklogt afviste en udstrakt hånd fra syd.

God vilje ligger sikkert bag bogen, men sagligt set er det ikke lykkedes at balancere præcist på den ultrakorte fremstillings skarpe knivsæg. Ønsket om at være fordomsfri og forstående minder om en forvirrende holdningsløshed. Lærere og andre læsere skal benytte bogen forsigtigt – den ægger til modsigelse, men det er måske også en kvalitet.

Lars N. Henningsen

Kai Detlev Sievers: Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit 1867-1914.

Geschichte Schleswig-Holsteins, 8. Band, Teil 2, Lieferung 1. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1991. 190 s., ill.

Geschichte Schleswig-Holsteins er nu komplet for tiden indtil 1830. For årene efter 1830 foreligger kun tre hefter af bindene 7-10. Med Sievers' hefte er der imidlertid gjort en god begyndelse til at få dækket denne periode og dermed få afsluttet værket, der – efter et første forsøg i 1930'erne – igen begyndte at udkomme i 1954. Den lange udgivelsestid har forlængst gjort et helhedspræg umuligt, men har til gengæld betydet, at nye tendenser og metoder i historiefaget har kunnet opfanges, som her socialhistorien.

Socialhistorien beskæftiger sig med de forskellige sociale grupper i samfundet, deres levevilkår og deres sam- og modspil med hinanden og staten. Socialhistorien grænser dermed op til mange andre former for historie og er i mange henseender nok så meget en indfaldsvinkel til et emne som en selvstændig disciplin. Dette vanskeliggør en vurdering af det foreliggende hefte, så længe man må savne de øvrige bidrag til Provinsen Slesvig-Holstens historie 1867-1914, eller som det her hedder med fire års upræcision i hver ende: i kejsertiden.

Der er dog ingen tvivl om, at K.D.Sievers, professor i etnologi ved Kiels

Universitet, har ydet en stor præstation ved at sammenfatte de eksisterende socialhistoriske undersøgelser og på mangfoldige områder udfylde den med egen, selvstændig forskning. Desværre er der ikke her plads til at nævne de mange interessante konklusioner, hvoraf mange er nye, ikke mindst for danske læsere. I stedet for skal der i overensstemmelse med anmeldelsens natur peges på områder, hvor kritikken må sætte ind.

Den danske læser vil hæfte sig ved, om nordslesvigske forhold er inddraget i rimeligt omfang. Det må generelt siges at være tilfældet, i hvert fald når man betænker forskningssituationen. Noget andet er, om forfatteren kunne være nået videre i sin skildring af de regionale forskelle, hvis han i større omfang havde benyttet de samtidige statistiske publikationer i stedet for »Beiträge zur historischen Statistisk Schleswig-Holsteins«, der oftest nøjes med at bringe tallene for provinsen som helhed. Hvis forfatteren i højere grad havde taget grafiske fremstillinger, herunder kort, i anvendelse, ville de grundlæggende strukturer og udviklingslinjer nok have fremtrædt klarere. F.eks. savner man i det indledende kapitel om befolkningsforholdene en oversigt over erhvervsfordelingen, og i det efterfølgende kapitel om de sociale grupper efterlyser man et forsøg på en vurdering af det talmæssige forhold mellem dem og udviklingen heri.

Kapitlet om de sociale grupper må roses for den omhyggelige skildring af de laveste lag indenfor de enkelte erhverv: daglejere, tjenestefolk, lærlinge, butiksmehjælpere, industriarbejdere. Også overklassen får en fyldig beskrivelse, hvorimod middelstanden ikke vies samme opmærksomhed. For gårdmændenes vedkommende kunne det have været interessant at høre nærmere om det åremålsbegrænsede fæste (Zeitpacht), dets konsekvenser for udviklingen i godsdistrikterne i det sydøstlige Slesvig og i Østholsten, og hvorfor der ikke blev gjort noget for at afskaffe det. Med hensyn til beskrivelsen af landbrugets organisationer har der indsneget sig en lille fejl: de danske landboforeninger i Nordslesvig blev ikke oprettet som reaktion imod grev Rantzau-Rastorffs politisering af Landbrugskammeret fra 1896; den ældste var dannet allerede i 1846 og de øvrige i 1850-erne og 1860-erne.

Også indenfor håndværk og industri kunne forfatteren have gjort mere ud af mellemgruppen. Som følge af industrialiseringen blev håndværksmestrene presset socialt, dels af den øgede konkurrence fra industrivarerne, dels fra de organiserede faglærte arbejdere. At truslen om proletarisering var reel, ses af, at antallet af selvstændige i håndværk og industri i Haderslev faldt fra 717 i 1860 til 581 i 1883 og 392 i 1913 (H. Fangel). Denne trussel er en vigtig baggrund for forståelsen af, at håndværksmestrene ønskede at fastholde den gamle arbejdsordning. Det kunne også have været interessant at få præsenteret et par foretagere fra de mindre virksomheder.

Næste hovedkapitel omhandler familien som enhed for indtjening og forbrug. På grundlag af samtidige undersøgelser kan Sievers påvise, at udgiften til fødevarer kunne lægge beslag på over halvdelen af indkomsten. I et afsnit om børnene får børnarbejdet en dybtgående behandling. Man efterlyser dog en redegørelse for børnedødeligheden og udviklingen heri. Kvinderne får også et særligt afsnit. Flere og flere fik arbejde som sygeplejersker og lærerinder og blev derved kvindernes spydspidser på arbejdsmarkedet, men man kunne også have ønsket en omtale af kvindernes ældste erhverv: prostitutionen. Den politiske diskriminering af kvinderne, der hverken havde stemmeret eller (indtil 1908) ret til at deltage i politiske foreninger og møder, kunne også have været nævnt.

Sundhedsforhold og ernæring er emnet for det fjerde hovedkapitel. Man rystes her f.eks. over oplysningen om, at en landarbejderfamilie på et gods i Oldenburg i Østholsten måtte leve 6 mennesker på lidt under 10 kvadratmeter. Ernæringsforholdene gennemgås meget detaljeret, og det samme gælder det forbedrede sundhedsarbejde og det sociale sikkerhedsnet, der havde mange huller indtil de lovlige socialforsikringer kom fra 1880-erne. Fattiggårdene forsvandt dog ikke helt. Vigtig er her Sievers' påpejning af deres dobbelte funktion: de skulle både hjælpe og afskrække og dermed fungere som disciplineringsmiddel. Måske kunne dette være illustreret med et fattiggårdsreglement, og fattigforstanderens økonomiske egeninteresse i de fattiges arbejdsindsats kunne være nævnt.

Femte og sidste kapitel beskæftiger sig med fritiden. Selv om det rummer mange gode oplysninger og skarpe iagttagelser, er det nok heftets svageste. Det er således tvivlsomt, om fritidsbegrebet er den rigtige indfaldsvinkel til dette kulturhistoriske emne, når det er knyttet så nært til lønarbejderlivsformen i byerne. Dette begrebs skarpe skel mellem arbejde og fritid er næppe anvendeligt på de selvstændige, i hvert fald ikke på landet. Forfatteren var formentlig nået dybere, hvis han havde skelet til danske etnologers livsformbegreb og forsøgt at udsondre forskellige livsformer og kulturer. Her kan nævnes den borgerlige-kejsertro kultur, der ikke uden held søgtes udbredt til de andre befolkningsgrupper, f.eks. gennem krigerforeningerne. Dertil kommer den nye byarbejderlivsform og den traditionelle bondekultur, som var under stærk nedbrydning på grund af det intensive landbrug. I Nordslesvig skabte de dansksindede gårdmænd med forbillede i den grundtvigske bevægelse i Danmark en modkultur til den førnævnte preussiske statskultur.

Her skal denne betragtningsmåde kun antydes, og det gælder om mange af de ovenstående ønsker om uddybning, at de snarere skal opfattes som en spore til fortsatte overvejelser end som en egentlig kritik af det arbejde, som så fortjenstfuldt er ydet. Sievers' bidrag til *Geschichte Schleswig-Holsteins* er

en væsentlig fornyelse af dette værks profil og samtidig en længe ønsket status over den socialhistoriske forskning i Slesvig og Holsten. Desværre har fornyelsen ikke omfattet en forbedring af illustrationsiden, hvor gengivelserne ofte er for mørke og billedteksterne meget tynde med mangelfulde oplysninger om billedernes herkomst, datering etc.

Hans Schultz Hansen

Vore egne publikationer

C. Rise Hansen: Missionær Christian Vilhelm Grønning.

En slesvigsk missionær i Indien og hans elever i 1800-tallet. Studier udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 6. Aabenraa 1991. 175 sider, ill.

Det er en gedigen studie, C. Rise Hansen her fremlægger om en fremtrædende mand i »hedningemissionens« blomstringstid i sidste halvdel af forrige århundrede. Det er missionæren og præsten Christian Vilhelm Grønning, der tegnes et billede af, belyst ved hans livslange virke for ydre mission. Mennesket C. V. Grønning får man derimod kun sporadisk nogle streger til, hans kones navn er end ikke nævnt i teksten, man må søges i personregistret. Ligeledes må man savne en nærmere beskrivelse af, hvordan og med hvilket resultat missionsvirksomheden blev drevet. Det hænger naturligvis sammen med kilde-materialets afgrænsning. Grønnings livsløb tegnes ud fra to trykte og en håndskreven levnedsbeskrivelse, alle affattet af ham selv i sammenhæng med missionsvirksomheden. Derudover bygger bogen på et omfattende arkivmateriale fra Norddeutsche Missions-Gesellschaft og Det Danske Missions-selskab, samt på trykte publikationer fra disse og et amerikansk missions-selskab.

C. V. Grønning blev født 1813 i Fredericia, og kom som stor dreng i lære hos en pietistisk præget væver Horn i Kolding. Læredrengen fulgte med, da mester siden flyttede til Flensborg. Her kom han til at leve i det dobbelte sprog- og nationalitetsmiljø; han blev således konfirmeret på tysk, selv om han var blevet forberedt på dansk. Og skønt han aldrig livet igennem afklarede sig nationalt (Guds rige var for ham det vigtigste), hældede han nok med tiden mest til det tyske, ikke mindst efter sit ægteskab med en kvinde fra Hamborg. Som udlært svend begyndte han at deltage i missionsbedetimer, og her begyndte tanken om at vie sit liv til missionærgerningen at vågne.

27 år gammel søgte Grønning i 1840 optagelse på et missionsseminarium i Hamborg, og man kan ikke andet end beundre den omhu, hvormed de potentielle elever bliver prøvet inden optagelsen. Men omsider bliver han indstillet til den femårige uddannelse, der ud over de teologiske fag omfattede både klassiske og moderne sprog samt almindelige skolefærdigheder. I flere bedømmelser omtales med nogen bekymring hans grublende, selvprøvende sind; men dybden i hans kristelige alvor anerkendes tillige.

I 1845 sluttede omsider hans uddannelse, og det blev besluttet, at han og en mere skulle udsendes som ordinerede missionærer til Norddeutsche Missions-Gesellschafts missionsstation i Rajahmundry på den indiske østkyst. Kancelliet i København var dog ikke sindet at give tilladelse til den ønskede danske

ordination, så præsteviet blev Grønning først efter ankomsten til missionsstationen i oktober 1846. Hans hovedopgave var her i begyndelsen at lære det lokale telugusprog.

Vanskelighederne var dog ikke kun sproglige. Det usunde indiske klima fik den ene europæer efter den anden til at bukke under for sygdom eller død, så missionsstationen ofte var underbemandet i lange perioder. Dertil kom, at det tyske selskab ønskede at styre arbejdet i alle detaljer hjemmefra og kun vanskeligt accepterede de mange afvigelser og improvisationer, som arbejdet i marken nødvendigvis måtte være præget af. Hertil kom konfessionelle stridigheder, især på hjemmefronten, men også i nogen måde i marken. Og endelig var der bestandige økonomiske problemer, afhængig som man var af privat indsamlede midler. Problemerne førte omsider til den hamburgerske missionsforenings sammenbrud. Situationen klaredes i første omgang ved, at missionsstationen sammen med Grønning blev overtaget af den lutherske synode i New York.

I 1858-60 var Grønning på hjemmeophold, travlt optaget af møder, foredrag og skribentvirksomhed, såvel i Hertugdømmerne som i Danmark. Herfra kan hentes disse ord om missionens dobbelte, sociale og åndelige sigte: »mætte de Hungrige, klæde de Nøgne, føre de Vildfarende til Rette ... derude iblandt de Millioner Hedninger gaae saa Mange, Mange hver Dag over i en gyselig Evighed uden Redning, saavidt vi kunne see.« Afgørende for Grønningens videre virke bliver kontakten med Det Danske Missionselskab og dets mangeårige formand, pastor Chr. Kalkar.

Denne kontakt var så meget vigtigere, som den amerikanske borgerkrig fik pengestrømmen fra New York til at standse, så Grønning tvinges ud i årelange, opslidende forhandlinger til mange sider for at sikre missionsstationens overlevelse og videre virke. I 1866 nøder hustruens sygdom Grønning til at rejse hjem for aldrig siden at vende tilbage til Indien. I stedet kaster han sig ud i et utrætteligt arbejde for at rejse penge til missionen; og han påbegynder, stort set for egen regning, en missionæruddannelse i Haderslev, hvor han havde slået sig ned. Han knytter store forventninger til sin elev Chr. Becker, og han forhandler på skift og jævnsides med missionselskaber i Amerika og Tyskland såvel som med DMS for at sikre midler til hans uddannelse, udrejse og arbejde, men indtil videre resultatløst. Den sværmeriske, men også iltre og selvrådige Becker ønsker at rejse ud uden forhåndstilsagn om støtte, men omsider lykkes det at sammenbringe de fornødne midler. Men karakteristisk for de mange tilbageslag for missions sagen dør Becker kort efter sin ankomst til Indien i 1870. Det lykkes Grønning at få sendt endnu en missionær til Rajahmundry, mens en anden springer fra inden endt uddannelse.

Imidlertid har Grønning måttet søge embede, han bliver i 1868 konstitueret

diakon i Aabenraa med ansvar for den danske del af menigheden. I 1873 bliver han sognepræst i Ballum, men bosætter sig efter sin pensionering i 1888 atter i Aabenraa. Han dør i februar 1898.

Bogens tyngdepunkt ligger i kapitlerne om det mangeårige samarbejde med formanden for DMS, Chr. Kalkar. Deres omfattende korrespondance er bevaret, og det muliggør en uhyre detailrigdom i behandlingen af mødet mellem disse to meget forskellige mænd. Grønning gløder af entusiasme og er bestandig optimistisk mht. de forskellige missionselskabers modtagelse af hans frodige ideer, og endelig er han inderligt forvisset om, at Gud nok skal anvise udveje, også der hvor mennesker ikke kan øjne dem. Heroverfor står Kalkars forsigtige og konservative skøn og hans nøgterne fornemmelse af, hvor stort et engagement DMS vil kunne binde ansvarligt an med. Ofte må læseren dog synes, at det er de rene petitesser, der er på dagsordenen, og det kan ikke undgå at kaste en vis skygge over værkets almene interesse. Men for missionshistorikere må det være en guldgrube.

Jens Bruun

Henning Mathiesen: Hertugens Folk.

Landbruget under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen. Studier, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 7, Aabenraa 1992.

Als er efterhånden den del af Sønderjylland, hvis landboforhold i 1700-tallet vi ved mest om. Per Grau Møllers bog om udskiftningen i Sønderjylland fra 1984 beskrev bønder og husmænds økonomiske forhold på Nordals. Med Henning Mathiesens bog »Hertugens Folk«, får vi nu yderligere et grundigt billede af forholdene i Hørup og Ulkebøl sogne på Sydals. Modsat Per Grau Møller holder Henning Mathiesen sig dog alene til tiden før udskiftningen. I hovedsagen handler hans bog om tiden 1700-1760.

Bogens første væsentlige del er en skildring af den administration, beboerne i de to sogne var undergivet, fra amtmand og guvernør i toppen til bøndernes eget bylag. Det er en solid og grundig oversigt, som i store træk også har gyldighed for andre dele af Sønderjylland. Det er tydeligvis Mathiesens ambition at nå ned og se, hvordan der blev administreret, og hvordan forholdet mellem administratorer og administrerede var. Han konkluderer, at den kongelige amtmand von Platen stod for en effektiv, men distanceret administration, mens forholdene var mere patriarkalske, da hertugerne af Augustenborg tog over. Der er dog ikke foretaget en tilstrækkelig omfattende analyse af enkeltsager til at bære den konklusion.

Herefter når vi til det, der er bogens egentlige ærinde: bøndernes vilkår i de

to sogne. Indledningsvis skildres opdelingen i bol (gårde), kåd og inderstesteder. Det konstateres, at antallet af bol lå fast, mens der blev væsentligt flere inderstesteder eller kåd med tiden. Resten af bogen handler dog helt overvejende om bolsmændene – bønderne – først og fremmest fordi det er dem, der er kilder om.

Henning Mathiesens tese er, at bønderne havde det godt på Sydals. Oftest har man regnet med, at de var hårdt spændt for med hoveri. Forfatteren viser imidlertid, at to tredjedele af bønderne allerede i 1600-tallet fik afløst det meste af hoveriet med en pengeafgift, så de kun skulle møde få dage om året. Den sidste tredjedel fik samme vilkår fra 1752. Bønderne havde efter tidens forhold også pænt store besætninger – ca. 5 køer og 4 heste pr. gård i år 1700 og noget mere et halvt århundrede senere. Det tolkes med rette som et velstandstegn. Endelig undersøger forfatteren, hvor længe hver bonde sad på sin gård med udgangspunkt i Fridlev Skrubbeltrangs tese om, at sikkerhed for besiddelsen af gården var det vigtigste udtryk for social tryghed for datidens bønder. Ved bearbejdelse af et stort kildemateriale kan Henning Mathiesen vise, at forholdene under de to godser var særdeles trygge. Bønderne havde deres gårde de 20-30 år, der svarer til et naturligt generationsskifte, og gårdene blev i de fleste tilfælde i familien.

Mathiesen har gjort sig stor umage for at sammenholde sine to sogne med andre egne. Det er særdeles fortjenstfuldt. Desværre går det delvist galt, fordi han mangler en sønderjysk landbohistorie at orientere sig ud fra. I stedet har han i hovedsagen taget udgangspunkt i den kongerigske landbohistorie, der traditionelt har beskæftiget sig mest med sjællandske forhold. Han fastslår med stor entusiasme, at bønderne på Sydals havde kår som var bedre end noget sted i kongeriget: delvis frihed for hoveri, stor tryghed i besiddelsen af gårdene og store besætninger, der vidner om velstand. Alt det er sandt nok, men det er knap så sensationelt, som det bliver gjort til. Forholdene på Sydals var typiske for store dele af hertugdømmet Slesvig. I de kongelige amter var bønderne også hoverifri arvefæstere, og de var gennemgående også velhavende efter tidens standard. Sydals var derfor ikke hele rigets smørhul nummer ét, men blot en del af de frie og velstående bønders Slesvig. Det er til gengæld værdifuldt at få slået fast, at Als hører hjemme i det selskab og ikke sammen med de sydøstlesvigske godsområder, hvor bønderne havde helt andre vilkår.

Går man i detaljen, er der også visse vurderinger og konklusioner, der næppe holder. Når bønderne på Als især såede byg og havre, var det næppe, som forfatteren synes at mene, fordi deres afgifter skulle ydes i de to kornsorter, men fordi de var de bedste at dyrke på de kanter. Andre kilder viser nemlig, at man også først og fremmest såede byg og havre, efter at afgifterne var afløst i penge. I øvrigt er det forkert, når Henning Mathiesen mener, at afgiften

slugte det meste af høsten. Halvanden gange udsæden i afgift er ikke halvdelen af en byghøst, der angiveligt var på syv fold.

Det går også galt, når Henning Mathiesen søger at finde ud af, hvor de bønder, der ikke overtog gårdene fra faderen, kom fra. Han kan identificere cirka halvdelen, som kom fra Sydals. Flertallet af dem var sønner af bønder, især selvejere. Det er dog åbenlyst forkert, når forfatteren giver sig til at regne procent på dem, han kan identificere, og så fastslår, at 100% var fra Sydals! – Nej, knap 50% var fra Sydals. Dem han ikke kan identificere, er jo efter alt at dømme dem, der kom udefra.

Der er ikke mange klassiske trykfejl i den pæne bog, men til gengæld nogle få, der er meningsforstyrrende. Når der side 60 står, at der var 0,62 bol pr. kåd, så er det faktisk omvendt. Et par sider før har Henning Mathiesen fået byttet om på den jyske og sjællandske definition på bol. Værre er det dog, at opsætningen af bilagstabellerne er gået galt. Adskillige af tabellerne dækker to sider, og i alle tilfælde er de sat sådan, at nederste halvdel af tabellen kommer først, mens tabelhoved først følger på næste side. Det er særdeles beklageligt, da de gode bilagstabeller måske er den vigtigste del af bogen overhovedet.

Bogen har nogle svagheder, der er typiske for det studenterspeciale, der er tale om. De må ikke overskygge, at det er et godt arbejde, der har givet os ét af de hidtil bedste billeder af landbrugernes vilkår på en sønderjysk egn.

Carsten Porskrog Rasmussen

Barselstue og himmelstige.

Samlede digte og salmer af Løjt-deggen Hans Mikkelsen (1720-1796), ved Jens Bruun. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1991, 219 s., ill., indb.

Der kom meget godt fra den sønderjyske vesteregn i 1700-tallet. Det »sjældne« trekløver af »Brorson«er fra Randerup er de kendte.

Med udgivelsen af »Barselstue og Himmelstige« kommer så endnu en verse-mager og salmist vestfra for dagens lys. Det er deggen Hans Mikkelsen, som sandsynligvis er født i Nr. Løgum sogn, i hvert fald døbt der i 1720, forøvrigt mens Hans Adolf Brorson boede i samme sogn og var huslærer på Slottet i Løgumkloster. Hans Mikkelsen fik sit mangeårige virke i Løjt, og det er den nuværende Løjt-præst, Jens Bruun, der har formidlet den fine udgivelse og forsynet den med en god introduktion. På den mærker man optagethed og viden om byens gamle degn, som nok kunne gå hen og blive et godt lokaltema på Løjtland. Det er en fornøjelse, når sådanne sager findes frem og giver en egn historie og litterær kontur, og jeg tror det for en egn betyder mere, end man måske i første omgang forestiller sig. Hvad var Vedersø uden en Kaj

Munk og Husum uden en Theodor Storm? Randerup ville være ukendt uden Brorson. Det er mærkeligt nok. De åndelige værdier tæller godt med i en ellers praktisk og jordnær dagligdag.

Så bliver spørgsmålet jo, om den gamle Løjt-degn Hans Mikkelsen er andet end et lokalfænomen. Er hans produktion så markant, at den på områder står litterært mål? Den er i hvert fald både omfangsrig og varieret, selv om meget sandsynligvis er tabt for altid. Der er skillingsviser og dramatiske vers og så de sager, jeg først fordyber mig i: Hans *salmer*.

Han er virksom i de år pietismen afløser ortodoksien. Det ser ud til, at de pietistiske strømninger kunne vække både folk og digtere. Og alligevel bliver det ikke i den ret blodige og våndefulde pietistiske salmeafdeling, man får blik for hans virkelige talent. Det er nok for svært digterisk at dukke op mellem Kingo og Brorson og blive bemærket. Men hans sandsynligvis sidste salme: »Overflødighed for Mangel« eller »En velsignet sommer for en trang vinter forandret efter Guds milde forsyn «- er en bemærkelsesværdig tekst. Den er stadigvæk så vidt jeg ved enestående i sit på en gang kristelige og konkret samfundsengagerede syn.

Det er en salme der i første omgang og i sin begyndelse minder om Brorsons mesterværk: »Op al den ting som Gud har gjort«, og som i Brorsonproduktionen også er en helt anderledes salme, der skal bevise Guds eksistens og almagt. Når Brorsonsalmen øjeblikkelig melder sig, er det også fordi versemålet hos Mikkelsen er det samme som Brorsons. Det sidste kan være en tilfældighed, men jeg tvivler på det er det. Brorsonsalmen er nok kendt eller bare hørt og har spillet med i inspirationen. Mikkelsens salme er sandsynligvis skrevet i 1784, mener præsten og salmekenderen Urban Schrøder, der har fundet frem til netop det år ved hjælp af meteorologiske data. Det år gav en god høst efter et år med misvækst og sult i mange hjem.

Hans Mikkelsen skriver:

Gak ud omkring i Mark og Eng
Opløft fornuftig Øje
Giv Agt på Alting der i Fleng.
Og merk på dette nøje.

Det andet vers er slet ikke dårligt. Mens du ikke kan andet end blive stum af undren over hvad du ser, taler væksterne om Guds forsyn:

Du må, ja Du ei andet kan –
End i Forundring dale,
Mens Væxterne af Jordens Sand
Kan om Guds Forsyn tale.

Det guddommelige forsyn i naturen vækker os:

Og fyre ret vor Andagt op
til Pris og Tak og Ære
Vidt over alle Stjerner Top
Vor store Gud at bære.

Hans Mikkelsen bruger sin andagt og Guds godhed til at fyre op under sig selv og alle andre, så de får sagt tak. Det er ikke så usædvanligt, men så bliver Mikkelsen endnu mere konkret og vover sig ud i et socialt engagement, en revselse af de rige, som har benyttet de fattiges hunger til at tjene penge og holder kornet tilbage til priserne er steget mest muligt. Over for Guds runde godhed bliver sådan noget helt umuligt. Hvem tror I, I er, spørger han:

Du slog Dit Hjerte og Din Bing (kiste)
Så tidt i Laas og Lukke,
Naar hine efter Korn omkring
Gik bort og maatte sukke

Mon du vel varst en Spire værd
udaf det meget, meget?
Mon du vel regne kan især
En Kjerne for dit eget?

Mon Du Din Omhu og Din Flid
Din Forråd kan tilskrive?
Mon du et Strå vel nogentid
Den mindste Væxt kan give?

I hele vores salmeskat kan jeg ikke komme i tanker om så konkrete sociale tiltag. Ovenikøbet må man regne med, at man på Løjtland havde styr på hvem pengepugerne var. Der er ingen tvivl om, at Guds godhed her har fyret op under Mikkelsen. Han bliver konkret som Jesus selv, når han lærte sin samtid. Det får man ikke bare venner af, hvilket også blev Mikkelsens erfaring. Salmens sidste vers er knap så originale. De ligner den Brorsonske tone meget i lovsangsopfordringen, men Mikkelsen forbliver jordnær salmen igennem. Her er hverken engle eller en himmel, der svarer Amen.

Salmen her er en undtagelse. De andre salmer er ikke dårlige, men ordinære. De billeder Mikkelsen bruger i dem, er brugt nogle gange før og efter. Vi kender dem bedst fra Kingos passionssalmer, hvor de står stærkt og originalt. Her er Kingos register udsat for rigeligt blod og tårer og tørst. Navnlig det sidste har Mikkelsen konkret begreb om. Ganske spændende er hans salme om eddiken, som man byder Jesus på korset, da han tørster. Det har virkelig

gjort indtryk på Hans Mikkelsen, at man kunne byde en døende sådan noget surt stads.

Staae stille, staae o Menneske!
 Ved Øjet hen, betragt og se,
 Hvad Jesu tørre Tunge fik
 i Dødsens Vee til Afskeeds-Drik.

Naar Vellyst-Drik hos Dig får Smag
 Da tænk på den ret grumme Dag
 På hvilken i så suur en Skaal
 Din Jesus drak Dit Synde-Maal

Den berømte Løjt-altertavle synger med i passionssalmerne. »Det er, som jeg for Øje saae« eller »Det er ret, som jeg for mig saae« siger han, når han beskriver lidelsen. Han ser meget af det fra degnestolen i Løjt kirke:

Jeg seer, Du hænger der til Spee
 I tusind Piines Svier,
 Jeg seer, hvor Du i grusom Vee
 Det saaret Legem' vrier,
 Jeg seer Du flyder i Dit Blod
 Med gennemnaglet Haand og Fod
 Og alting taalig bier.

Jeg seer, hvordan Dit dyre Blod
 Af Korset, som en stridig Flod,
 Nedrinder og nedregner.

Også i de *verdslige sager* viser Hans Mikkelsen sig som en god iagttager og en dygtig rimer. Men han kan mere end det, og det er nok afgørende for, at fok tager hans rimerier til sig. Han har sind til at fremstille sagernes slette tilstand i sognet med kritisk solidaritet. Han er ikke bare en iagttager men en medlever i og med sit skrivi. Det er læseværdigt altsammen endnu. Man får kendskab til Mikkelsens tid, specielt på de områder, som berører digteren. Han berører sjældent emner han ikke kender til bunds fra dagligdagen. Versene er fulde af detaljerede iagttagelser. Når han konstruerer ud over dagligdagen bliver han dårlig og uinteressant.

Landsbyens palaver om hvorvidt, man skal ansætte en smed og drikkegildet efter Niels Jensens begravelse har Wessel-tone over sig. »Ode ved en Svirebroders grav« anmelder allerede i titlen en solidaritet, så man ved, at her skal der ikke moraliseres oppe- eller udefra.

I et andet mere teoretisk og langt fjernere digt lader han Diogenes komme fra dødsriget for at undersøge verdens tilstand. Diogenes begynder sin undersøgelse hos degnene, hvis tilstand han generelt finder yderst slet. Til sidst kommer han også til Løjt og ser på Mikkelsens skrivelser, men de kvalificerer ikke til noget som helst:

Han baade Lidt og Stort udi mit hele Eie,
Ei glemte, at han jo det undersøgte nøje.
Hver bog han lukte op, hvert Titelblad besaae.
Omsider kom han der, hvor mine Verse laae.

Han fik saa op sin Pen, skrev her og der en Glose,
Men Ingenting hos mig han noget ville rose. –

Disputten om ægteskabets velsignelse eller forbandelse mellem Anke Jordemoder og den ugifte Jacob Muus er både banal og klassisk. Teksten kunne bruges til ægteskabsrådgivning eller -undervisning i dag. Anke Jordemoders mange plusser til ægtetstanden og Jacobs realistiske minusser ligner vor tids mandkvinde-debatter. Måske er slutningen lidt illoyal over for plusserne i ægteskabsargumentationen, idet det antydes, at jordemoderens engagement i gifteforetagendet har privatkapitalistisk incitament. Hun vil gerne have noget mere at bestille.

Ud fra dette digt og en hel del andre kunne det se ud, som ægteskabet var et generelt og stadigt problem i Løjt i 1700-tallet, og meget tyder på, at det også har været et af Mikkelsens egne, nære problemer. Emnet er for ham uudtømmeligt og så påfaldende, at han formaner sig selv til at finde et nyt tema:

Hold derfor op min Pen, du nu omskjæres maae.

Mikkelsens Tobaksvise er også aktuel og helt i vor tids smag. Han taler om tobakken som kompensation for virkeligheden og om dens økonomiske hærgen. Tilsidst slår han på de dødbringende, helbredsmæssige skader:

I Pattebrødre, som paa Piben altid gumle,
Med Eders Munde mod de Dødes Rige mumle,
Hvor vil det falde tungt naar I aftakke maae,
Og Pibe og Tobak ei med på Reisen faae.

Opsamlingen og genudgivelsen af Hans Mikkelsens digte er et prisværdigt arbejde, godt for Løjtland og alle os andre. Det er et originalt og omfattende poetisk kig tilbage i tiden, som vi nok kan blive klogere af. Verden forandrer sig, lyder det så tit, særlig for tiden, og det er sandt nok, men endnu mere

forbavsende er det dog, at alt ligner det gamle så meget, som Mikkelsens poetiske sind og udtryk viser os det.

Man ville gerne nærmere på selve digterpersonen, men det er nok ikke rigtig den tids facon. Der holdes afstand. Man passerer hinanden på en vis afstand, løfter hatten til hilsen og tak. Og tænker videre over det spændende møde. Lokalt er kommet nærmere efter bekendtskabet med digterdegnen i Løjt.

Selve udgivelsen er en fornøjelse at have med at gøre: forordet, udstyret og ordlisterne bagi. »Barselstue og Himmelstige« skal have ros og fortjener opmærksomhed og interesse fra langt flere end den historisk interesserede sønderjyde.

Jens Rosendal

Bjørn Svensson. »Rechte herr weg« – en replik.

Henrik Becker-Christensens og Kim Furdals artikler om hærvejen i Sønderjyske Årbøger 1991 har foranlediget redaktør Bjørn Svensson til denne indsigelse – om betydningen af »Rechte herr weg« og om hærvejen ved Skodborghus.

Dr. phil. Henrik Becker-Christensen er i Sønderjyske Årbøger 1991 vendt tilbage til Hærvejen med nyt materiale om et lille problem, som vi tidligere har diskuteret i »Sønderjysk Månedsskrift« 1984 p. 173-177 og 241-243 uden at nå til enighed. Det drejer sig om tolkningen af den påskrift, som den gamle kartograf Johannes Mejer i 1649 har givet en vejgren nord for Immervad. »*Rechte herr weg*« har han kaldt den. Men betyder rechte den rette eller den højre? Becker-Christensen holder på højre, og anledningen til, at han har taget sagen frem påny, er den, at han har fundet støtte i en tekst, hvor Mejer genbruger en vending af Danckwert om vejgafflen i Toldsted, hvor den højre gren gik til Haderslev, den venstre til Ribe. Johannes Mejer kunne altså godt bruge højre og venstre på denne måde, når han i en tekst skred frem gennem landskabet.

Men i det omstridte tilfælde har forklaringen den hage, at Johannes Mejer skrev betegnelsen på det venstre ben i vejgafflen ved Immervad. Derfor er jeg altid gået ud fra, at rechte her ikke kunne betyde den højre, men måtte betyde den rette, den rigtige eller oprindelige hærvej.

Problemet er, at Becker-Christensen må kunne pege på en venstre hærvejsgren, når han vil fastholde, at Rechte herr weg er den til højre. I sin bog »Hærvejen i Sønderjylland« har han p. 122 set landskabet fra syd og opfattet »Rechte herr weg« som liggende til højre for en anden hærvej, Pottervejen, på en kortere strækning, hvor disse vejforløb ikke faldt sammen. Deroverfor gjorde jeg opmærksom på, at forfatteren forvekslede en mindre vej over

Arnitlund med Pottervejen, der gik gennem Over Jerstal et par kilometer vestligere.

I Sønderjyske Årbøger har Becker-Christensen så fundet en ny løsning ved nu at se sagen fra nord. Han har to forslag. Set fra Haderslev kunne Rechte herr weg være den højre, hvis man betragtede Oksevejen fra Haderslev til Immervad som den venstre. Eller man kunne gå til Kolding og betragte vejen over Haderslev til Immervad som den venstre vejgren.

Netop dette, at Becker-Christensen den ene gang ser sagen fra syd og udpeger den venstre vej vest for den rechte og næste gang ser sagen fra nord og nu lige så heldigt finder det efterlyste venstre vejforløb øst for den rechte, viser, hvor upraktisk det er at anvende højre og venstre som geografiske begreber, når man ikke lige netop står i en vejgaffel. Men Mejer var en meget praktisk mand, og han skrev tydeligt og klart »Rechte herr weg« paa det venstre ben i vejgafflen ved Immervad. Da han givetvis har kendt forskel på venstre og højre ben, går jeg ud fra, at rechte-stemplet sat på venstre ben ikke kan betyde højre.

Min opfattelse er, at Mejer har lagt et eller andet historisk perspektiv i karakteristikkene af den nævnte vejstrækning som den rette hærvej eller herrevej. Arkivar Kim Furdal, der i en samtidig artikel i Sønderjyske Årbøger 1991 støtter Becker-Christensens teori, afviser, at min forklaring kan have nogen mening, og det er jo trist nok. Desværre kan jeg heller ikke møde op med en definitiv løsning. Jeg har nævnt forskellige muligheder, med lidt forkærlighed for tanken på de hærlædte herrer, der var på vej til den gamle valplads på Sommersted Hede. Hertil nåede Henrik Løve i 1156 med sin støtte til kong Svend Grathe, og her havde hertug Valdemar i 1293 (året efter, at han havde givet Haderslev en stadsret) indfundet sig med 1400 riddere til hærmøde med kong Erik Menved. Mange sagde, at hertugen kunne have vundet den danske krone, om han havde kæmpet mod den underlegne danske styrke, men det blev til forlig. Vi kan imidlertid ikke vide, hvad Johannes Mejer har tænkt på i 1649, og jeg har derfor sluttelig henstillet forholdet som en uløst gåde. For resten har dette sproglige problem med højre eller rette aldrig været vigtigt for mig.

Derimod har jeg tillagt det betydning at kunne påvise, at Hugo Matthiessen havde uret, da han fejede Mejers Rechte herr weg til side med en bemærkning om, at den ikke kunne føre frem til Høgelund på grund af terrænet, endsige altså til Sommersted Hede. Jeg forstår, at Becker-Christensen nu har accepteret vejens eksistens endda lige til Kolding, og det kan jeg kun være tilfreds med.

Da jeg i 1984 med min lille sønderjyske vejhistorie »Fra Hærvej til Motorvej« afrundede de angreb, jeg i Sønderjysk Månedsskrift 1967 havde indledt på Hugo Matthiessens dengang sakrosankte hærvejslinie, kunne jeg notere, at

ingen af de argumenter, han havde fremført for sin placering af *Skodborg som det store midtjyske overgangssted over Kongeåen*, havde holdt stik. I stedet var jeg gået ind for Foldingbro.

Jeg havde analyseret hærvejsfærdselens sammensætning og havde vurderet, at både pilgrimmene, de handlende og studedriverne måtte have den tids storby, bispestaden Ribe med dens centre og studemarked, som mål eller mellemstation. Og fra den midtjyske hærvej gik forbindelsen til Ribe som bekendt over Foldingbro. Selv om man ikke skulle til Ribe, kunne det være en fordel at følge den store vej over Foldingbro til det sønderjyske vejsystem, der siden oldtiden havde haft en diagonal struktur med retningen nordvest/sydøst.

Nord for Kongeåen, altså i Nørrejylland, kunne Hærvejen følge hovedvand-skellet, men det kunne ikke lade sig gøre syd for Kongeåen, hvor hovedvand-skellet bugter sig ude i det bakkede østland. Derfor blev hærvejene syd for Kongeåen til vadestedsveje, senere broveje.

I det nordslesvigske vejbillede er der to centrale vadesteder med hver sit vejsystem, det ene østvendt, det andet vestvendt. De fører begge over Sønderå og er kun skilt fra hinanden af Hjarup Mose og en afstand på 3,7 km i luftlinie. Det drejer sig om Immervad, der fører Oksevejen til Haderslev og Rechte herr weg til Kolding, men som med Adelvejen også har forbindelse til nordvest, medens Vester Immervad helt sigter på Ribe og Foldingbro med sin vejvifte, hvor hovedvejen er Pottervejen.

Selv om der har været indbyrdes forbindelser mellem de to vejsystemer, er der helt klart tale om to vadesteder med hver sine hovedveje, men Hugo Matthiessen sammenblandede sporene fra dem og opfattede alene Immervad som målet, for der stod jo fra 1649, at her gik den rette hærvej. Hugo Matthiessen så stort på, at Johannes Mejer havde tegnet denne vej som en forbindelse fra Immervad over Sommersted, Stepping og Frørup til Kolding; Matthiessen gjorde alene brug af betegnelsen den rette hærvej, og det var et misbrug, der førte ham på vildspor.

Men turismen klamrer sig stadig til Hugo Matthiessens Skodborgrute, og det sker tilsyneladende med videnskabens velsignelse. Poul Enemark har fastholdt linien i sin artikel om Hærvejen i *Kulturhistorisk Leksikon*, bind VII, 1962 (dog med det væsentlige forbehold, fremhævet i tidsskriftet »Historie« 1990 side 478, at studedrifterne ikke fulgte Hærvejen undtagen i Hertugdømmerne), og den samme rute gentages i »Historisk Atlas Danmark« fra 1988.

Kim Furdal hælder også til Skodborgruten. Han mener, at en befaling 1579 dokumenterer hærvejstrafik over Skodbrog, men det er en misforståelse. Studedriverne over Foldingbro, der hidtil havde skullet fremvise toldseddel fra Ribe, kunne fra 1579 til 1580 i stedet betale tolden i Skodborghus inden

passagen over Kongeåen, der stadig gik over Foldingbro. Befalingen bekræfter således kun studetrafikken over Foldingbro.

Når Kim Furdal regner med, at den gamle hærvej over Skodborghus »mistede sin officielle status« ved oprettelsen af toldstederne i Kolding og Ribe efter middelalderen, må det siges, at der kendes ingen tegn på en sådan officiel status. Toldstederne i Ribe og Kolding blev da heller ikke oprettet med studeforordningen af 1475, som vist er det, Furdal tænker på.

Hvad der bekymrer mig, er den nyeste forsknings trang til at se veje overalt. Med måde er betragtningen korrekt. Men man skal ikke i billedet af vejmulighedernes mangfoldighed udvande betydningen af hovedlandevejene, – adelveje, hærveje, Kongens hærstræde eller hvad de nu kaldtes. Der skyldes stadig rimeligt sikre vidnesbyrd om, at Skodborg har hørt til dette selskab og har haft andet end en sekundær vej at præsentere.

Bognyt

Hertug Hans Hospitalet i Haderslev.

Udgivet af Konservatoratet. Forlaget Gammelting Haderslev, 1991, 96 s., indb., ill.

Hertug Hans den Ældre satte mange spor i Haderslev. Slottet Hansborg er borte i dag, men Latinskolen, Hjørteapoteket og Hertug Hans Hospitalet præger endnu bybilledet. Fra oprettelsen i 1569 var hospitalet byens vigtigste sociale stiftelse. Her fik op til et halvt hundrede gamle bolig og delvis underhold. Først i 1983 var alderdomshjemmet dage talte, og 1987-89 kunne en omfattende restaurering gennemføres.

Den smukke bog markerer arbejdets afslutning, og den fastholder de mange iagttagelser, som blev gjort i forbindelse med restaureringen. Arkivar Jakob Røjskjær beretter kortfattet om husets historie som stiftelse og alderdomshjem. Her kan man bl.a. læse om stiftelsens funktion som långiver eller bank i byen. Desværre er der ikke blevet plads til en bred skildring som afløser af Achelis' redegørelser fra 1926 og 1927. Man kunne have ønsket sig, at lejligheden var benyttet til mere omfattende studier i det righoldige kildemateriale. En spændende beretning om den sociale forsorgs historie kunne være blevet resultatet.

De arkitekturhistoriske kapitler er bogens tyngdepunkt. Arkitekterne Henrik Gram, Jørgen Overby og Jørgen Toft Jessen belyser sammen med arkæologen Lennart S. Madsen kyndigt bygningshistorien. Oprindeligt var der kun én øst-vest-vendt længe i én etage og med kælder under vestenden. Først i 1600-årene blev den udvidet med en længe mod nordvest, i 1725-26 suppleret med en tilsvarende længe mod syd. I 1787 tilføjedes den smukke annektsbygning, og i 1846 blev bygningerne mod Lavgade forhøjet, og en ny etage blev skudt ind. Bygningshistorien oprulles klart og ledsaget af instruktive tegninger og gode fotos.

Hospitalets sandstenstavler er et kapitel for sig. Stenkonservator Leif Vogensen påviser, at dele af den store våbentavle på vestgavlen oprindeligt må have haft en anden placering – formentlig på Hansborg slot.

Afsluttende berettes om restaureringens forløb, og det smukke slutresultat er fastholdt i fine fotos. Tysk resumé, ordforklaring og register gør bogen let tilgængelig. Alt i alt en smuk og letlæst tryksag om et af de ældste huse i Haderslev.

L.N.H.

Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit.

Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann. Udgivet af Werner Paravicini. Kieler Historische Studien, Bd. 36. Sigmaringen 1992. 504 s., indb., ill.

Erik Hoffmann er født 16. juli 1926 i Flensborg, og på sin 65 års dag hyldedes den flittige forsker med et festskrift. Værket indledes af Lorenz Rerup, der skildrer vennen Hoffmann og hans vej til professorstolen i Kiel samt de faglige initiativer, der er udgået herfra. Derefter følger hele 34 bidrag fra danske, slesvigske og holstenske historikere, arkæologer og kunsthistorikere. Emnerne spænder vidt: fra folkevandringstidens stormandsgrave og Slesvigs retslige stilling i senmiddelalderen til SSW's rolle i landdagen og mindretallets nutidige position i Sydslesvig. Det kan være på sin plads at give et par smagsprøver.

I en lærd artikel af Christian Radtke kan man læse om den forskydning i byfunktioner, der fandt sted fra Hedeby til Slesvig i 1000-tallet. Radtke undersøger kilderne fra Magnus den Godes regeringstid (1042-47), og behandler det møde mellem kongen og den saksiske hertug, som fandt sted i 1042. Ud fra kilderne til slaget ved Lyrskov hede i 1043, samt det faktum, at et kongesæde og en biskopskirke ved midten af 1000-tallet lå nord for Slien, mener Radtke at kunne fastslå, at mødet i 1042 fandt sted i den nuværende Slesvig by. Yderligere kan forfatteren ved hjælp af møntprägningen fra disse år give en indtrængende analyse af den kult, som kong Magnus opbyggede i Slesvig omkring sin fader kong Olaf den Hellige.

Rødderne til vore dages masseforbrug bliver skitseret af Ulrich Lange, der skriver om handelen med dagligvarer på landet i Slesvig og Holsten. Han mener, at forbruget af en lang række varer mangedobledes i tiden mellem 1700-tallets midte og 1820'erne. Takket være årsmarkederne og de omreisende handlende og bissekræmmere blev helt nye forbrugsmønstre grundlagt, bl.a. vandt kaffe, te og sukker indpas i landdistrikterne i denne tid.

Historisk bevidsthedsdannelse er emnet for en artikel af Michael Salewski. På interessant vis følger forfatteren eftermålet efter det danske nederlag ved Egernførde 5. april 1849. Fra tysk side benyttede man i de følgende hundrede år denne begivenhed til national oprustning, til den ideologiske retfærdiggørelse af kejser Wilhelms flådeopbygning og til anti-dansk propaganda. Også fra dansk side kunne man imidlertid under besættelsen bruge episoden til at hente styrke i. Salewski anskueliggør klart, hvordan historiske opfattelser formes af skiftende tiders behov.

Til den politiske historie hører et bidrag af Kurt Jürgensen. Han skildrer udenrigsminister Christmas Møllers besøg i Flensborg i dagene 17.-18. august 1945. Christmas Møller tog her med udgangspunkt i det danske konsulat kontakt med landråd Tiedje, førende medlemmer af mindretallet, de engelske tropper samt tyske slesvigere. Der blev under møderne fremført stærke meninger; eksempelvis påstod Samuel Münchow: »Der er kun et af to at gøre: flytte grænsen eller opgive kampen«. Christmas Møllers erklærede synspunkt, at grænsen lå fast, blev muligvis noget rystet; men grundlæggende ændredes intet i holdningen, der jo på trods af de stærke kræfter for grænserevision i hans eget parti også skulle tegne den fremtidige danske politik.

Alt i alt, der er noget for næsten enhver smag, for alle med historisk interesse i Slesvig og Holstens historie. Samlet må værket siges at give en god introduktion til den forskning i den regionale historie, der finder sted med udgangspunkt i Kiels Universitet. Et talende vidnesbyrd om den rolle, Hoffmann selv har spillet for udforskningen af landenes historie, er den omfattende bibliografi over hans publikationer, som afslutter festskriftet.

Bjorn Poulsen

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): Pferde für Europa. Pferdehändler Johann Ahsbahr & Co, Steinburg 1830-1840.

Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 1. Kiel 1991. 329 s.

Hestehandel og hestehandlere er et emne, som historikerne med urette har forsømt, eftersom eksporten af heste var en vigtig indtægtskilde for det danske monarki fra slutningen af 1700-tallet og op gennem 1800-tallet. I årene 1833-38 udgjorde hesteudførselen således 15-20% af den samlede eksportværdi, d.v.s. næsten lige så meget som okserne. Med sin udgave af hestehandler Johann Ahsbahr's kopibog 1830-38 og forskellige regnskabsnotitser har Lorenzen-Schmidt ydet et væsentligt bidrag til at indhente det

forsømte. Værdifuld er ikke mindst den fyldige indledning på 60 sider om hestehandlens betydning og organisation, der også rummer en kort levnedbeskrivelse af Ahsbahs. En dansk version af denne indledning er publiceret i *Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift* 1991:1. Det fremgår her, at den store eksport af heste fra Danmark navnlig skyldtes de europæiske hæres efterspørgsel efter de svære jyske heste til kavalleri og artilleri. Om hestehandler Johann Ahsbahs (1777-1848) fra Steinburg i den holstenske Elbmarsk anfører Lorenzen-Schmidt, at han tilhørte Krempermarskens elite af læsende, markedsorienterede handelsbønder, men at han langtfra var nogen sjælden bondetype i hertugdømmernes landbrug. Bevarede bonderegnskaber og -dagbøger i Landsarkivet i Aabenraa taler således samme sprog (bl.a. gårdejer og kvæghandler J.J.Friis, Kopsholt). – Kildeudgavens gode registre gør det nemt at udnytte bogen også til slesvigsk hestehandels historie.

HSH

Die Niederlande und der europäische Nordosten. Ein Jahrtausend weiträumiger Beziehungen (700-1700).

Vorträge Symposium Kiel, 8.-11. Oktober 1989. Hrsg. v. Hubertus Menke. Wachholtz Verlag, Neumünster 1992. 347 sider, ill.

I 1989 arrangerede det nyoprettede Institut für Landesforschung ved Kiels Universitet et møde, der skulle belyse Slesvig og Holstens historie. Specielt blev der i programmet lagt vægt på landenes funktion som formidlere og modtagere af indflydelse og varer fra Nederlandene.

Nu foreligger de 14 indlæg fra mødet i trykt form. Der er en række sproghistoriske bidrag. G.de Smet skildrer således generelt forholdet mellem nederlandsk og nedertysk og redegør i interessante specialartikler for sprogforholdene blandt nederlænderne på Slesvigs og Holstens vestkyst i 16-1700-tallet. En egentlig historisk redegørelse for nederlændernes samfund i Glückstadt leverer G.Köhn.

Nederlændernes emigration til 1600-tallets Slesvig og Holsten skete på baggrund af religionsstridighederne hjemme, men kontakterne havde rødder helt tilbage i forhistorien. Det fremgår af M.Müller-Wille's klare og perspektivrige oversigt over handelen i Hedeby og omegn i tiden 700-900. Han demonstrerer, hvor tætte forbindelser, der allerede i vikingetiden var til Nederlandene. De middelalderlige forhold, specielt i Nordfrisland, forfølges i bidrag af E.Hoffmann, H.Unverhau og A.Panten. Særligt fint ind i sammenhængen passer Pantens nuancerede diskussion af den nordfrislandske middelalderlige stormandsklasse, som netop blev rig på handelen sydover.

Publikationen omfatter et helt årtusinde og kan naturligvis ikke byde på en syntese, men den fremlægger dog vigtige brikker til opbygningen af et samlet billede.

Bjørn Poulsen

Erich Riewerts und Brar C.Roeloffs: Broder Riewerts.

Föhringer als Grönlandfahrer von Kopenhagen. Wachholtz Verlag, Neumünster 1991, 335 s., indb., ill.

Karrige levevilkår tvang i ældre tid den mandlige befolkning på vestkystens øer fra Pellworm til Rømø ud på havene, som søfolk i fart fra Holland, Hamborg, Altona, Flensborg, København og andre byer. Tidligt gik mange på hvalfangst til Grønland/Davids Strædet eller Spitsbergen/Svalbard. Senere foretrak de fleste at tjene på han-

delsskibe, og øerne nød alle godt af den florissante tids blomstrende danske søfart. På Føer fastholdt mange dog farten til Grønland, og Den Kongelige Grønlandske Handels skibe fra København blev for en stor del bemanded med folk fra Føer, helt frem mod år 1900.

Forfatterne til denne store og smukke bog tilhører selv de gamle Grønlandsfarerfamilier. Bogen er bygget op omkring den stovte kaptajn Broder Riewerts (1773-1854). Fra 1786 og frem til 1819 tjente han med afbrydelser Grønlandsfarten, og talrige slægtninge gjorde det samme. I egenskab af skibsførere og koloniforvaltere førte de omhyggelige skibs- og handelsjournaler, som spændende og anskueligt fortæller om de barske sejladser, om hvalfangsten og om livet i handelsstationerne på Grønland. Bogen graver dybt i de mange kilder i Rigsarkivet og landsarkiverne.

Efter ofte 30 års hård tjeneste i Grønlandsfarten slog kaptajnerne sig som regel til ro på fødeøen som landbrugere. Broder Riewerts indlagde sig særlig fortjeneste ved udbedring af digerne efter de skrækkelige stormfloder i 1824 og 1825 – og kong Frederik 6. gjorde ham i 1830 til Dannebrogsmænd.

Bogen fortæller den berømmelige historie om de kendte Føer-slægter – Bohn, Faltings, Ketelsen, Riewerts m.fl. Det er personal- og lokalhistorie på højt plan, ledsaget af slægtstavler, tabeller og fine billeder. Men bogen rækker videre. Den viser, hvor snævert Vesterhavsoerne var forbundet med den danske helstats søfart. Hvem skulle tro, at man skal søge et værdifuldt stykke Grønlands-historie i en bog om søfartsfamilier fra Føer?

L.N.H.

Hans Rühmann: Der Schiffbau am Steinberger Haff.

Jahrbücher des Heimatvereins der Landschaft Angeln 1991, s. 101-152, ill. Særtryk i Chronik des Kirchspiels Steinberg. Sonderband 3, 1992.

Byerne på Slesvigs østkyst var i ældre tid kendt for deres søfart, og det gav arbejde til mange skibsbyggere. I Flensborg, Ekernfærde, Aabenraa, Sønderborg, Kappel og Arnæs lå de vigtigste skibsværfter. Men også langs Flensborg fjord blev der bygget skibe – bl.a. i Egernsund, Rønshoved og Stranderød. Størst var byggeriet i Stenbjerg sogn i Angel på den anden side af fjorden. Hans Rühmann har kulegravet de meget spredte kilder og belyser skibsbyggeriet i Stenbjerg-hav frem til 1872. Hans afhandling er et værdifuldt bidrag til dansk søfartshistorie.

I tidsrummet 1748-1872 kan påvises mindst 143 skibe på i alt ca. 4000 kommercelæster bygget i Stenbjerg-hav. Alene i den florissante tid 1791-1807 blev der bygget 74 skibe på op til 104 kommercelæster. Mange blev solgt til Flensborg og Aabenraa. Stenbjerg-hav var endda den næststørste fremmede leverandør af skibe til Flensborg. Det gav arbejde til op mod 20 skibstømrere, indtil Engländerkrigene fra 1807 lagde stordriften stille. I de gode 1850'ere blev der atter bygget anseelige skibe i Stenbjerg-hav, men fra 1860'erne måtte det lille værft give op over for en ny tids krav om store jernsejlskibe og dampkraft.

Afhandlingen følger skibsbyggeriets op- og nedgange i takt med konjunkturerne og belyser skibenes vej til køberne, ud på de store have eller i småskibsfarten. En fortegnelse over alle 143 skibe med oplysninger om deres sejladser og skæbne afslutter artiklen. Kort sagt en mønstergyldig og velskrevet studie, som bør finde læsere uden for det snævre lokalområde.

L.N.H.

Små private personarkiver i Rigsarkivets 4. afdeling.

Ved Hans Kargaard Thomsen. Rigsarkivet 1989, 298 s., indb.

Med mellemrum har Rigsarkivet udgivet registranter over private arkiver, til stor hjælp for de besøgende. Med udgivelsen af Små private Personarkiver i 1989 foreligger nu endnu et hjælpemiddel for forskerne, det være sig til studiet af Danmarks historie eller slægtsforskning.

Oversigten omhandler mere end 3000 personarkiver, hvor de ældste er fra 1400-tallet og de yngste fra vore dage, og afleveringerne er kommet fra alle egne af landet, og fra folk af alle samfundslag. De adelige slægter er stærkt repræsenteret, de havde i mange tilfælde tilknytning til statsadministrationen. Men også præsteslægter fylder flere sider. Der er selvbiografier fra skolefolk, forfattere og officerer. Kendte personer inden for handel, læger, landmænd og ingeniører møder man også, for blot at nævne nogle. Og en del har tilknytning til Sønderjylland.

Om hvert arkiv er der givet kortfattede oplysninger med årstal, navn og stilling. Alle er små arkiver på højst et læg. Alt i alt en god håndbog for enhver, der søger i fortiden.

P.A.

Noter og nyt

Nekrologer

Knud Fanø, Flensborg. 1919-1992

Atter må der skrives mindeord over en af de mænd, der gennem årtier har været med til at sætte præg på Historisk Samfunds arbejde, og som har været med i udviklingen fra den lille forening på omkring 1000 medlemmer til senere godt 3000.

Knud Fanø fødtes den 15. februar 1919 i København i en embedsmandsfamilie, men kom som dreng 1931 til Tønder, hvor hans fader var blevet toldforvalter. På Tønder Statsskole, hvor han begyndte i 3. mellem i skoleåret 1931/32, påvirkedes og lærte han af det kulturelle ungdomsarbejde, som udfoldedes omkring skolen, og som især prægedes af lektorerne Åge Rosenkjær og A. Egeberg Jensen. Han blev student 1936 og bestod skoleembedseksamen i København 1945 i fagene historie, dansk og latin, man han kunne senere også undervise i oldtidskundskab og gymnastik. Efter eksamen var han et års tid lærer ved Akademisk Kursus i København, men kom derefter 1946 til Tønder Statsskole som timelærer, og sammen med sin hustru Else, født Clemensen, kunne de fra deres bopæl i Møgeltønder i rigt mål deltage i ungdomsarbejdet og andre kulturelle aktiviteter omkring forsamlingshuset, som de boede lige overfor. Endvidere deltog de i foreningsarbejde i Tønder, hvortil de flyttede efter et par års forløb – ja, det er næsten ubegribeligt, hvor meget arbejde i og uden for skolen, det unge ægtepar kunne overkomme. De var med i ledelsen af statsskolens ekskursioner og lejrskoleophold, og Knud Fanø selv instruerede skoleteaterforestillinger. I 15 år fra 1947-62 var han redaktør af elevforeningens skrift »Guldhornet«. Endvidere kunne han i en årrække overkomme at være forstander for civilundervisningen ved Tønder Kaserne, og 1947-60 havde han endog nogle timer i historie på statsseminariet. Og ikke nok med det. I otte år fra 1954-62 var han medlem af Tønder byråd, fra 1958 endog af magistraten repræsenterende Det konservative Folkeparti, hvis lokale formand han var. I nogle folketingsvalg var han tilmed partiets kandidat. Han var designet til at afløse borgmester Johan Paulsen, men foretrak 1962 stillingen som rektor ved Duborg-Skolen i Flensborg.

Sin interesse for udviklingen nord og syd for grænsen havde han fået indpodet i skoleårene i Tønder, og den vedligeholdtes under studieårene i København. Her hørte han til den kreds af unge, der sluttede op omkring studenterforeningen Heimdal, og sammen med bl.a. Fr. Thygesen, Erik Haunstrup Clemmensen, O.M. Olesen og Johs. Hoffmeyer var han fra efteråret 1944 med til at forberede Sydslesvig-politikken ved krigens afslutning. I Tønder fortsatte han arbejdet for Sydslesvig og blev medlem af forretningsudvalget for den lokale afdeling af Grønseforeningen. Han var formand for Sydslesvigsk Udvalg i Tønder amt og i mange år medlem af forretningsudvalget for gymnasielærernes fadderskab for Duborg-Skolen.

Allerede 1948 blev han medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland, og denne bestilling kunne han naturligvis fortsætte med, efter at han i 1962 var blevet rektor for Duborg-Skolen, som han ledede med fast hånd indtil pensioneringen 1989. I hans tid udvidedes gymnasiet med en sproglig linje, og kronen på hans arbejde var den store udvidelse i 1979, hvorved skolen fik plads til op mod 900 elever. Om hans store betydning for skolen vidner de mange varme mindeord i Flensborg Avis af kolleger,

*Knud Fanø.
Foto Remmer 1989.*

venner og andre fremtrædende personligheder inden for det danske mindretalsarbejde. Man får gennem disse indlæg et meget stærkt indtryk af, hvor anset og respekteret han var som skolemand, og hans flid og grundighed fremhæves – en rektor af den gamle type.

Uden for skolen deltog han meget aktivt i det folkelige oplysningsarbejde. Allerede 1964 blev han formand for Sydslesvigsk Forenings foredragsudvalg, 1971-88 var han formand for Voksenundervisningsnævnet, en tid var han formand for Flensborg Avis' støtteforening, og endelig blev han på det sidste en kort tid formand for den flensborgske Borgerforening. Som foredragsholder har han sammen med fru Else vel talt og underholdt i de fleste nord- og sydslesvigske forsamlingshuse, og også fra kongerigske kredse var der bud efter ægteparret.

Men her i Sønderjyske Årbøger er det naturligvis især hans arbejde inden for Historisk Samfunds styrelse, der skal omtales. Undertegnede, der har kendt Knud Fanø fra dreng og de unge år, genoptog bekendtskabet med ham, efter at han 1946 var vendt tilbage til vor fælles vestslesvigske hjemstavn, og vor fælles interesse for folkeligt historisk arbejde medførte snart, at han kunne overtales til at overtage kassererposten i Historisk Samfund efter Hans Neumann. Sammen med kassererhvervet fulgte dengang ikke blot opkrævning af medlemskontingent og udsendelsen af de to årlige halvbind af Sønderjyske Årbøger, men også forsendelse af bøgerne i den voksende skriferække. Dette arbejde udførte ægteparret Fanø i samdrægtighed til styrelsens og medlemmernes fulde tilfredshed i årene 1948-55.

Fanø var med i det snævrere udvalg, der forberedte omstruktureringen af foreningen 1955 og afløste nu forstander Hans Lund som medredaktør af Sønderjyske Årbøger, medens Olav Christensen overtog kassererhvervet og ekspeditionen. Det er som redak-

Knud Fanø – en glad og respekteret rektor omgivet af sine elever. Foto fra Duborg-Skolen juni 1973.

tionssekretær for Sønderjyske Årbøger, at Fanøs hovedindsat inden for foreningen har ligget. Det var hans opgave, at de to halvbind udkom til tiden forår og efterår og fra 1972 i én indbundet årbog. Der var et ganske betydeligt arbejdspress forbundet med at få denne årbog klar til udsendelse i begyndelsen af december, men det lykkedes almindeligvis, idet skiftende medredaktører dog fra 1972 overtog ansvaret for årbogens artikel-del. Selv har Fanø ikke leveret større artikler til årbogen, men har til gengæld bidraget med anmeldelser og især korte omtaler til Bognyt.

Knud Fanø var ikke den lærde, historiske gransker. Han var først og fremmest den pædagogiske formidler og redaktør, der kunne tilrette manuskripter og læse korrekture – meget væsentlige opgaver ved en god årbog. Han har som Heimdal-student medvirket ved et skrift »Sydslesvig«, 1945 og Heimdals Festskrift, 1945. I Nordslesvigs åndelige Genforening, festskrift til H. Lausten Thomsens 70-årsdag 1948, skrev han om »Sønderjysk indsats i dansk videnskab efter 1920«, og i hjemstavnsbogen »Landet bag Digerne«, 1956 har han skrevet kapitlerne »Guldhornene fra Gallehus« og »Brydningstider«. Betydeligst af hans arbejder er vel nok den fine levnedsskildring af seminarielærer Claus Eskildsen i Tønder Statsseminariums jubilæumsskrift 1988, men også i det flotte værk om »Det unge Grænseværn«, 1983, som han skrev sammen med Inger Bjørn Svensson og Fr. Rudbeck, har han leveret et væsentligt bidrag fra en tid, han selv intenst har levet med i som dreng og ung – en tid, som i høj grad var med til at sætte præg på hans udvikling og senere virke.

Inden for Historisk Samfund vil naturligvis især Knud Fanøs redaktionsarbejde ved Sønderjyske Årbøger blive mindet, men også hans virke som næstformand i de senere år er med til at indskrive hans navn på en hædersplads i foreningens historie. Man kunne have undt ham nogle gode år efter pensioneringen i 1989. Han var i færd med indsamling og bearbejdelse af materiale vedrørende de sydslesvigske vandelærerers virksomhed, da døden 1. maj 1992 efter nogle måneders svær sygdom indhentede ham, der tidligere ikke havde kendt til sygdom. Det var godt, at han og Else i fællesskab 1990 nåede at få Grænseforeningens kulturpris tildelt. Sjældent har en pris været bedre placeret.

Peter Kr. Iversen

Hugo Lildholdt, Aabenraa. 1906-1992.

Historisk Samfund for Sønderjyllands kasserer gennem 16 år, 1968-84, bankdirektør Hugo Lildholdt, døde den 12. maj 1992 i en alder af næsten 84 år. Han var født den 24. juni 1906 i Nørby på Løjt som søn af gårdejer Falle Madsen Lildholdt og hustru Marie, født Petersen. Den velbegavede dreng kom på Aabenraa Statsskole, hvor han tog realeksamen 1925, og derefter påbegyndte han en uddannelse som bankmand, først som elev i Den nordslesvigske Folkebank i Aabenraa, og derefter fortsatte han uddannelsen i København og Ålborg. Vendt tilbage til Aabenraa blev han 1933 kasserer i Folkebanken, hvor han avancerede til bogholder 1943 og til direktør 1953, en stilling som han beholdt til pensioneringen 1973. Han var således med i forberedelsen af den store fusion, der skulle blive til Sydbank. Vel var Lildholdt direktør, men han opgav aldrig den snævre kontakt til kunderne. Havde han et ledigt øjeblik, benyttede han dette til at hilse på dem ved ekspeditionsranken. Mange har således af denne solide bankmand fået gode råd.

Ikke uden grund måtte han på det lokale plan påtage sig mange tillidshverv, hvoraf her blot nogle skal nævnes. Han var i en årrække kommunal revisor og kasserer i

*Hugo Lildholdt.
Foto 1991.*

Købmandsforeningens bestyrelse. Hugo Lildholdt, der tilhørte en meget national bevidst slægt, var i en årrække kasserer i Aabenraa amts Grænseforening, og den 26. maj 1968 valgtes han til kasserer i Historisk Samsfund for Sønderjylland, en stilling som han lagde mange kræfter i, og som han professionelt skøttede på bedste vis til styrelsens og medlemskredsens store tilfredshed. I hans tid som kasserer voksede foreningens årsbalance fra 273.796,78 kr. i 1969 til 1.191.732,54 kr. i 1983, tal der til fulde belyser foreningens aktivitetsudvidelse og dermed også væksten i hans arbejde. Hans lyst til dette var båret af stor interesse og kærlighed til det historiske arbejdes trivsel i landsdelen, specielt til hans kære Løjt. Her var han født og båret, her fandt han sin hustru, i sommerhuset i Spramhuse kunne han hente kræfter til dagens dont, og på Løjt kirkegård kom hans støv til at hvile. Vi, der havde årelangt samarbejde med ham, vil i taknemmelighed mindes hans venlige og muntre sind og den nidkærhed han udviste overfor de opgaver, han påtog sig.

Peter Kr. Iversen

Arkiver og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1991.

I året 1991 optog diskussionen om en ny arkivlov ikke blot store dele af den danske arkiververden men også kredse langt inde i den historisk interesserede del af befolkningen. Især spørgsmålet om en lempelse af tilgængelighedsreglerne og deres administration stod i centrum, men også samarbejdet mellem de statslige arkiver og de efterhånden mange kommunale og lokalhistoriske arkiver fyldte godt i avisernes spalter, og hvor diskussionen ellers blev ført. Nogen afslutning nåedes ikke i indeværende år, men med den nye kulturminister Grethe Rostbølls tilkendegivelse af, at hun gik ind for en liberal linie, kunne man med forhåbning se frem til en acceptabel løsning. Også syd for grænsen debatteredes arkivlov, nemlig for delstaten Schleswig-Holstein. På foranledning af den danske landdagsmand i Kiel, Karl Otto Meyer, indbød Landdagens udvalg for kultur, ungdom og uddannelse tre danske repræsentanter, arkivar Lars N. Henningsen, Flensborg, landsarkivar Grethe Ilsøe, København, og undertegnede landsarkivar Hans H. Worsøe, Aabenraa, til en høring i udvalget, hvor der var lejlighed til at gøre de danske synspunkter gældende over for udvalget. Det er vor opfattelse, at Karl Otto Meyer, og dermed de danske synspunkter, fik en betydelig indflydelse på den endelige, meget liberale arkivlov for delstaten Schleswig-Holstein.

Også på anden måde havde Landsarkivet et godt samarbejde med kolleger syd for grænsen, idet landsarkivaren i september var indbudt til som repræsentant for de udenlandske gæster at tale ved indvielsen af det nye landsarkiv i tilknytning til Prinsens Palæ i Slesvig.

Landsarkivets personaleforhold har i det forløbne år kun undergået enkelte ændringer. Arkivar Bjørn Poulsen vendte 1. oktober tilbage fra uddannelsestjenesten på Rigsarkivet, men afløstes dér af arkivar Hans Schultz Hansen. Fra 11. marts fik Landsarkivet omsider bevilget vikar for den arkivar, der var på uddannelsesophold i København. I denne stilling tiltrådte cand.mag. Kim Furdal.

Besøget på læsesalen var let stigende i forhold til 1990, nemlig til 4960 mod 4668, heraf 536 førstegangsbesøgende. Der foretoges 13.152 ekspeditioner mod 13.178, men her må tages i betragtning, at en del af de 44.000 kopier, der produceredes i årets løb, var kopier af kirkebøger til selvekspedition på læsesalen, som dermed var med til at

rationalisere arbejdsgangen og mindske sliddet på de originale bøger. Der blev meddelt oplysning om 190 fødselstidspunkter mod 156 og indført 646 rettelser og tilføjelser i kirkebøger og personregistre mod 833 i det foregående år. Endelig blev der udført 209 historiske undersøgelser som svar på skriftlige forespørgsler.

Medens denne del af statistikken ikke udviser de store udsving, gælder dette ikke modtagelsen af nye afleveringer, som mere end tredobledes i forhold til 1991, hvilket naturligvis gav meget ekstra arbejde. Fra statslige embeder modtoges således 280 m mod 100 m året før, og fra kommunale 213 m mod 42 m. Afleveringen af private arkivalier beløb sig til 10 m mod 13 m året før. Samlede afleveringer ialt 504 m mod 155 året før. Afleveringerne skyldes dels pladsmangel hos myndighederne og Landsarkivets inspektion i årets løb hos samtlige dommere og politimestre, men dels også en intensivering af Landsarkivets indtægtsdækkede virksomhed. Der er her særlig grund til at fremhæve en indgået kontrakt med A/S Tele Sønderjylland om ordning af arkivet helt tilbage til genforeningen, altså også omfattende det gamle 2. Ingeniørdistrikts arkiv. Dette store arbejde var endnu ikke afsluttet ved årsskiftet. Men også på det kommunale område har vi fået store arkiver hjem, nemlig fra Rødekro, Nr. Rangstrup og Sundeved kommuner samt Aabenraa sygehus. De store afleveringer resulterede i, at Landsarkivet sidst på året kunne udsende første bind af en trykt registratur over sønderjyske kommunalarkiver ved Kim Furdal. Da arkivar Hans Schultz Hansen inden afrejsen til København nåede at færdiggøre en nyordning af de prøjsiske herredsfogders arkiver, har Landsarkivet i 1991 ligeledes kunnet udsende en trykt registratur over disse ved Hans Schultz Hansen: Herredsfogderiarkiver fra Nordslesvig 1868-1889.

Blandt de private afleveringer er særlig grund til at bemærke en samling pergamenter modtaget fra fhv. overbibliotekar Johannes Tang Kristensen, indsamlet af hans far folkemindesamleren Evald Tang Kristensen i Sønderjylland, afdøde biskop Frode Beyers privatarkiv og dele af malerinden Fransiska Clausens privatarkiv indeholdende breve og skitser.

Også i 1991 har Landsarkivet og dets medarbejdere deltaget i forenings- og oplysningsarbejdet og været repræsenteret ved internationale kurser og kongresser som de nordiske arkivdage i Härnösand (landsarkivaren), de nordtyske arkivdage i Neumünster og en konference i Madrid om europæiske staters finanser før år 1800 (arkivar Bjørn Poulsen). Arkivar Bjørn Poulsen har desuden været 1. officielle opponent ved Poul Kruses disputats ved Farmaceutisk Højskole om medicinpriserne i Danmark før 1645.

Landsarkivet arrangerede i september en mindre udstilling af Aabenraa-arkivalier i anledning af Aabenraa Festuge og husede i december vandrestillingen »Søger, og I skal finde« fra Landsarkivet i København om kvindehistorie i arkivalierne suppleret med sønderjyske arkivalier. Udstillingen blev åbnet af fhv. amtsrådsmedlem Helga Hørlück, Skodborg. I åbningen deltog bl.a. den netop udnævnte, men endnu ikke tiltrådte rigsarkivar Johan Peter Noack.

Som det er fremgået af de seneste års beretninger, har Landsarkivet gennem snart mange år i stigende grad været plaget af nedsvivende vand fra de flade tage, uden at det er lykkedes at få en særbevilling igennem. Efter besøg af Kulturministeriets sagsbehandlere og senere af en arkitekt fra Byggedirektoratet, skar ministeriet sidst på året igennem og gav Landsarkivet en ekstraordinær bevilling på godt 2 millioner kroner til udskiftning af tagene over hele det nye bygningskompleks efter projekt og tegninger udført af arkitektfirmaet Jørgen Stærnøse i Odense. Licitation over arbejdet blev afholdt i Landsarkivets foredragssal den 12. december 1991. Det var en glædens dag for Landsarkivet.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1991.

Studieafdelingen kan igen se tilbage på et travlt arbejdsår.

Mag.art. Stine Wiell, der tiltrådte sit stipendium den 1. august 1989, fratrådte atter den 31. juli 1991. Hendes forskningsemne var »Oldtidsminder i Sydslesvig, deres historie og ideologiske brug«. Opholdet ved Studieafdelingen resulterede i et udkast til en indgående skildring af »Den kongelige Samling af Nordiske Oldsager« i Flensborg 1852-64. Hun har beskrevet denne samlings tilblivelseshistorie, opbygning og skæbne efter 1864 samt samlingens betydning for dansk og tysk arkæologi. Også efter stipendiets ophør fortsætter hun sit arbejde med manuskriptet til en bog om den historisk betydningsfulde »Flensborg Samling«.

Bibliotekslektoren afsluttede i efteråret redigeringen af W.L. Christiansens store manuskript »Meine Geschichte der sozialdemokratischen Partei Flensburg 1945-1954. Sozialdemokraten zwischen Deutsch und Dänisch«. Dette spændende kapitel om en væsentlig periode i Sydslesvigs efterkrigshistorie søges udgivet i 1992. I samarbejde med arkivar Lars N. Henningsen skrev bibliotekslektoren »Die dänische Minderheit im Landkreis Flensburg«, som er et bidrag til »Der Landkreis Flensburg 1867-1974« bind 2, som udgives af Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. For tiden skriver bibliotekslektoren »Die dänische Minderheit in Südschleswig«. Afhandlingen er et bidrag til en bog om mindretallene i Nord- og Sydslesvig, som Landeszentrale für politische Bildung der Landesregierung vil udgive i 1992. Foredraget »Die Bedeutung von 1848 für die dänische Bewegung in Südschleswig«, som bibliotekslektoren holdt i Hatsted i begyndelsen af november måned, udgives af Beirat für Geschichte i 1992. Desuden holdt bibliotekslektoren enkelte foredrag i SSF's regi og skrev nogle boganmeldelser.

Den 20. november udgav Studieafdelingen bogen »Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig – et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841-1891-1921-1991«. Bogen, der er skrevet af Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre, blev vel modtaget af pressen.

Som i de andre år har en række tyske og danske eksamenskandidater drøftet deres sydslesviske emner med Studieafdelingens medarbejdere.

Johann Runge

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1991.

I 1991 har Arkivets opsegende virksomhed og en del spontane henvendelser fra publikum medført en stadig strøm af nye afleveringer. Der er indgået 83 bind og 372 pakker, eller i alt 38,2 løbende hyldemeter, fordelt på 10 m i gruppen private personarkiver, 20 m foreningsarkiver, 6 m institutionsarkiver og 1,5 m erhvervsarkiver. De omfattende og meget forskelligartede afleveringer har medført et betydeligt ordningsarbejde. Alligevel har registreringen stort set kunnet følge trop med tilvæksten.

Samarbejdet med Dansk Kirke i Sydslesvig er udbygget og har medført afleveringer fra menighederne i Aventoft, Helligåndskirken i Flensborg, Lyksborg, Slesvig, Sønder Brarup og Tønning.

Af særlig betydning er store, samlede afleveringer fra Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger og SSV's landssekretariat. Dette materiale rummer et rigt stof til fremtidige undersøgelser.

Andre væsentlige afleveringer er under forberedelse. Med Dansk Generalsekretariat/SSF er truffet aftale om aflevering af Generalsekretariatets arkiv frem til 1980, og også med Dansk Skoleforening er der ført drøftelser med henblik på fremtidige afleveringer.

Arkivets udbygning til den centrale kildesamling for det danske mindretal er med andre ord i god gænge.

Der er konstateret et stigende antal henvendelser om benyttelse af Arkivets samlinger fra både tysk og dansk side.

Sammen med landsarkivarerne i Aabenraa og København har arkivaren været inddraget i rådgivning omkring udarbejdelsen af en »Landesarchivgesetz« for Slesvig-Holsten. Loven blev vedtaget i landdagen i Kiel den 25. februar 1992.

Blandt nye afleveringer kan nævnes: 53 afleveringer til gruppen personarkiver – herunder familien Alberts, Osterhever (1893-1980), pastor Ove Buur, Sdr.Brarup (f. 1912), skoleleder Johannes Fink, Valsbøl (1915-88), overbibliotekar Torben Glahn, Flensborg (1904-89), familien Hoffmann, Slesvig (1903-60), fa. J.Jessen & Co. Nachf., Flensborg (1897-1970), provst/biskop Hans Kvist, Flensborg (1911-80), familien Lassen, Strukstrup (1631-1990), revisor Hans Mathiesen, Gram (1911-1990), grosserer Peter Michaelssen, Lunderskov (1884-1953), skoleinspektør Jørgen Pors, Vojens (f. 1911), generalsekretær Frants Thygesen, Flensborg (1914-89), familien Uldall, Flensborg, bankdirektør Johan Wrang, Flensborg (1891-1964) m.fl.

15 afleveringer til gruppen foreningsarkiver – herunder SSF Aventoft, Flensborg 7-8. distrikt, Kappel, Nykirke, Satrup, Strukstrup, Tønning og Valsbøl. Desuden Borgerforeningen, Flensborg, Flensborg Y's Men's Club, Sydtønder amts landboforening, KFUK, SdU og SSV's Landssekretariat m.fl.

7 afleveringer til gruppen kirkearkiver – herunder Aventoft, Flensborg-Helligåndskirken, Lyksborg, Slesvig-Ansgar, Sønder Brarup og Tønning.

Arkivfortegnelser er udarbejdet over alle de nye afleveringer, og udgivelse af oversigter over samlingen af foreningsarkiver og kirkebøger er nu nært forestående.

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning, 1991.

Institut for grænseregionsforskning havde i 1991 en størrelse og et aktivitetsniveau, der ligner de nærmest forudgående år. Der var det meste af året 15 ansatte, heraf 10 videnskabelige medarbejdere.

Den samfundsvidenskabelige gren af instituttet var i 1991 kendetegnet ved en stor spredning i emner – en blanding af nogle få store projekter og mange mindre.

Studiet af erhverv og arbejdsmarked i grænseregionen har været centralt for instituttet i adskillige år og vejede også godt til i 1991. Der er foretaget flere analyser omkring turisme i Sønderjylland, hvoraf den største er trykt i bogen »Økonomiens struktur og udviklingsmuligheder i den dansk-tyske grænseregion«, der er blevet til i et samarbejde mellem instituttet og Institut für Weltwirtschaft i Kiel. Et andet hovedemne har været kortlægningen af serviceerhvervene i Sønderjylland, og under det projekt udkom i 1991 bogen »Serviceerhverv i de sønderjyske egnsudviklingsområder« af Susanne Bygvrå og Gert Jørgensen.

Uddannelse og arbejdsmarked er et andet forskningsområde, som instituttet har beskæftiget sig med i en del år. I 1991 var adskillige medarbejdere involveret i større og mindre projekter inden for dette felt. Nævnes kan blandt andet et projekt om uddannelse som produktionsfaktor, analyser af de videregående uddannelser og tekniske skoler i landsdelen og arbejde med den regionale arbejdsmarkedsmodel AMOR.

Kulturpolitik og kulturøkonomi er derimod et ret nyt forskningsfelt for instituttet. I 1991 har to medarbejdere deltaget i projekter om følgerne af den nye fritidslov og om

kulturens samfundsøkonomiske rolle. Begge finder sted i samarbejde med Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Inden for sprogforskning blev der i 1991 arbejdet videre på projektet »Mødet mellem sprogene« samt på et projekt om lokalsamfundets sprog, der sigter mod udarbejdelse af undervisningsmateriale.

På det historiske felt er udforskningen af de nationale mindretals historie instituttets mest ambitiøse projekt. Det har løbet gennem adskillige år, men satte sig nye spor i 1991. Først og fremmest udsendte direktør Johan Peter Noack tobindsværket »Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-47«, der giver en omfattende skildring af de mest spændende år af det danske mindretals historie og grænsespørgsmålets placering i dansk og engelsk politik. Johan Peter Noack og Henrik Becker-Christensen har desuden begge skrevet artikler og holdt foredrag om mindretalsspørgsmål.

Den anden hovedlinie i instituttets historiske forskning har de sidste år været erhvervs- og lokalhistorie. Carsten Porskrog Rasmussen udsendte i maj måned bogen »Her er himlen altid blå. Naturgas Syds første ti år.« Den afslutter instituttets udforskning af det omstridte gasselskabs historie. Med stor glæde tog vi i 1991 hul på to projekter inden for nyere sønderjysk lokalhistorie – Tønder bys historie 1920-70 og Bov kommunes historie 1920-90.

Med udgangen af 1991 fratrådte Johan Peter Noack efter knap fem år som leder af instituttet. Han har i den forløbne tid arbejdet med at fastholde instituttets samfundsvidenskabelige profil og samtidig bidraget til at styrke den historiske. I sine år på instituttet har han selv forsket i det danske mindretals historie, som han foreløbig har udsendt fire store bind om. Johan Peter Noack er nu tiltrådt som rigsarkivar. Hans efterfølger på instituttet er dr.phil. Henrik Becker-Christensen, der har været ansat på instituttet siden 1976, og som i de senere år har været humanistisk forskningsleder.

Carsten Porskrog Rasmussen

Museer

Haderslev Museum

Ifølge sin vedtægt er Haderslev Museum arkæologisk museum for hele Sønderjyllands Amt samt almindeligt kulturhistorisk lokalmuseum for kommunerne Christiansfeld, Haderslev og Vojens. Sidstnævnte indebærer, at museet indsamler genstande bredt fra de tre kommuner, samt at der ydes en særlig service over for skolerne, de kommunale forvaltninger og de lokalhistoriske foreninger i området. Udover de aktiviteter, der foregår på museet, arrangeres der løbende en række mindre særudstillinger på bibliotekerne og andre steder i kommunerne.

Sådan har det været i mange år, og det har vi fra museets side været godt tilfredse med. Hovedparten af vores publikum kommer fra de tre kommuner, og kulturhistorisk set udgør området en helhed. Gennem de senere år er der imidlertid sket en stærk stigning i omfanget af henvendelserne til museet med tilbud om genstande eller med ønsker om medvirken i en lang række forskellige projekter og arrangementer. Det har nødvendiggjort, at vi må foretage en hård prioritering og afslå mange tilbud om genstande eller om museumsrelevante opgaver. For at øge mulighederne for at dække behovet i alle tre kommuner har museets bestyrelse siden slutningen af 80-erne ført en række uformelle drøftelser med repræsentanter for Christiansfeld og Vojens kommuner. I dag

er det kun Haderslev kommune, der deltager i museets finansiering. Hvis Christiansfeld og Vojens inddrages, vil det betyde et væsentligt løft for museumsarbejdet ikke blot i disse kommuner, men i området som helhed. Vi håber på, det vil lykkes at etablere et sådant samarbejde.

Indsamling og undersøgelser

Museet gennemførte i 1991 i alt 13 arkæologiske undersøgelser, hvilket er mindre end halvdelen i forhold til året før. Faldet skyldes, at museet fra årsskiftet 1990/91 af ressourcemæssige årsager har måttet fraskrive sig en række opgaver, som så i stedet er varetaget af Nationalmuseet. Selv om museets egne udgravninger er skrumpet i mængde, er der dog stadig mange vigtige fund imellem. Her skal fremhæves de fortsatte undersøgelser af stenalderbopladsen ved Slivso, jernalderbebyggelsen på Hammelev Nørremark, Løgum Klosters vandmølle samt føljetonen: forsvarsværket »æ vold« ved Øster Løgum.

Men 1991 bød også på flere spændende nyheder. I Skelde Overballe på Broagerland undersøgte museet en stor overpløjet gravhøj, som viste sig at indeholde en velbevaret langdyse fra den tidlige del af bondestenalderen samt herover en høj fra ældre bronzealder med et meget rigt gravfund. Fortidsmindet var så godt bevaret, at det efter udgravningen heldigvis blev besluttet at bevare det på stedet. Desuden skal nævnes påvisningen af én af de meget sjældne bopladser fra ældre bronzealder i Brunde nær Rødekro, samt undersøgelsen af to store, velafgrænsede gårdanlæg fra 1. årh. e.Kr. ved Stepping vest for Christiansfeld. Endelig blev 1991 året, hvor det efter mange forsøg endelig lykkedes at få lavet et snit gennem den såkaldte stadsgrav i Aabenraa, der på uforklarlig vis skærer sig gennem den gamle bykerne umiddelbart syd for kirkebakken. Den viste sig som en ca. 20 m bred og op til 4 m dyb grav, som tydeligvis har været vandførende.

Udover de arkæologiske udgravninger foretoges i samarbejde med Museet på Koldinghus en større etnologisk undersøgelse af livet på Haderslev/Kolding-egnens store gårde. Undersøgelsen, der for størstedelen blev finansieret af Statens Museumsnæv, var et led i forarbejdet til årets sommerudstilling.

Arkiv, magasin

Det omfattende arbejde med overførsel af museets protokoller og registre til EDB er fortsat, fra august 1991 under ledelse af mus.insp. Stine Wiell. Arbejdet skrider godt fremad, men mange års arbejde og betydelige investeringer i maskiner og programmer venter forude. Vi regner med at have passeret årtusindeskiftet før hele museets registrering er lagt om. Gevinsten af dette kæmpearbejde bliver udvidet service på en række områder, lettelse af daglige rutiner og sidst men ikke mindst et bedre overblik over samlingerne.

Udstillinger og anden formidling

Museet havde i 1991 ca. 21.000 besøgende, 19.500 på hovedmuseet og 1.500 i Vognsamlingen. Herudover skal lægges et ukendt antal tusinde, som har set museets vandreudstillinger, besøgt udgravninger eller deltaget i ekskursioner. Der har været afholdt i alt 10 særudstillinger, hvoraf Haderslev Kunstforening tegner sig for to og fotogruppen »Kama« for en enkelt. Blandt særudstillingerne skal især fremhæves den velbesøgte sommerudstilling »Landet med de store gårde«, som fortalte om livet på de store landbrug i Kolding-, Christiansfeld- og Haderslev-området. I april og maj vistes udstillingen »Antikens ansigt« med en række udvalgte græske og romerske marmorbuster fra Ny Carlsberg Glyptotekets værdifulde samlinger. Herudover skal nævnes en udstilling

Udgravningen af langdysse og bronzealderhøje ved Skelde Overballe, her fanget af et F-16 fly. (Foto: Flyvevåbenet).

om hattens kulturhistorie, lånt fra museet i Grindsted, samt juleudstillingen »Kaner og bjældeklang« med kaner fra Slesvigske Vognsamling.

Udover de mange særudstillinger i huset har museet i 1991 haft 2 udstillinger på vandring rundt på biblioteker, andre museer m.v. Det drejer sig om udstillingen »Bogstaveligt talt«, som blev produceret i samarbejde med Museet på Sønderbog Slot i 1987,

og som indtil udgangen af 1991 har været vist i det ganske land. Ny er derimod en plancheudstilling om fortidsminder i Sønderjylland, fremstillet i tilknytning til udgivelsen af et hæfte om samme emne.

Af andre væsentlige nyheder i 1991 kan nævnes, at museets forhal er blevet bygget helt om. Indgangspartiet er adskilt fra den øvrige forhal, hvilket har givet mulighed for at indrette en »Museumsbutik«, og desuden er »Cafetten« blevet nymalet og ryddet for automater, således at væggene kan bruges til mindre særudstillinger. Ændringerne har allerede vist deres berettigelse. Adgangsforholdene til museet er blevet lysere og mere overskuelige samtidig med, at indretningen af butikken har betydet en pæn omsætningsfremgang.

På grund af de mange, store særudstillinger og forberedelserne af udstillinger i forbindelse med Haderslevs byjubelåm lå det påbegyndte arbejde med en fornyelse af den faste oldtidsudstilling stille det meste af 1991. Nyopstillingen af Årupgård-fundet blev dog færdiggjort, så den store jernaldergravplads nu frembyder sig for de besøgende med både en større genstandsmængde og en forbedret information.

Steen Wulff Andersen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård i Kolstrup.

Nyheder i drift og bygning

Museerne bliver stadig mere udfordret af udviklingen i disse år. En strøm af nye udstillingsoplevelser kommer til, samtidigt stiger ønskerne om at udnytte museernes viden og store samlinger, og alt dette sker tilmed på baggrund af, at den offentlige økonomi bliver stadig strammere. Den nødvendige omstilling har museerne i Sønderjylland indledt ved et grundigt planlægningsarbejde i 1991.

Planen, som amtets statsanerkendte museer har udarbejdet, søger at styrke de særlige specialer, som hvert af museerne har, samtidig med at det alsidige ansvar for den enkelte egns kulturhistorie opretholdes. I Aabenraa er det specialerne søfart, landboforhold og boligkultur man ønsker at styrke, bl.a. ved at øge samarbejdet mellem museerne i Sønderjylland.

En af hensigterne med museernes fælles perspektivplan er endvidere at øge samarbejdet med nabokommunerne. Fra Aabenraa Museum ydes der gennem konsulentvirksomhed, gennem udlån af udstillinger og enkeltgenstande i stigende grad bistand til bl.a. Bov, Rødekro og Lundtoft kommuner. Det er sket i meget forskelligt omfang, lige fra tre måneders konsulentarbejde for Bov Museum til vurdering af bevaringsværdien af f.eks. en smedie.

Eftersøgning af magasinplads med et rimeligt bevaringsmiljø har været et gennemgående spørgsmål hele året, og det er kun lykkedes at finde en midlertidig løsning. Der er bl.a. en meget stor gave af værktøj og landbrugsredskaber, der har gjort, at der måtte findes plads, indtil tingene kunne udstilles. Det vil de blive, når der er skaffet midler til at restaurere huggehuset på Jacob Michelsens Gård, hvortil der er udarbejdet et projekt.

Indvendigt er hele havneudstillingen, der var noget nedslidt efter otte års brug, blevet fornyet. Et af museets klenodier, den dekorationsmalede panelstue fra Løjt, er blevet brandsikret, ved at de bløde masonitplader, som dannede vægge ved opsætningen i 1956, er blevet udskiftet med gipsplader.

På Jacob Michelsens gård er indhegningen blevet tilpasset til det fredede haveanlæg. Der er sat et stendige mod syd i stedet for cementstensætningen fra 1965. Mod nord er fyrretræer og eternithegn blevet erstattet af en tjørnehæk med et par pæretræer. Endelig

er gavlen på stuehuset gået efter, ovnhuset kalket, og andre mindre vedligeholdelsesarbejder udført.

Det må fremhæves at langt den største del af årets bygningsarbejder kun har kunnet udføres som beskæftigelsesordninger, under amtets naturforvaltning og som jobtilbud. Tilmød har vi haft stor glæde af en militærnægter med et godt håndelag.

Endelig må det med, at museet hvert år får udført konserveringsarbejde, dels af en tre-fire malerier i samlingerne af kunst og skibsportrætter, dels af forskellige genstande, som kan varetages på museernes fælles værksted i Gram.

Undersøgelser og udgivelser

De større undersøgelser, som museet tager op, bliver som regel gennemført over flere år. Også det forudsætter midler udefra, og i 1991 blev der fra staten givet betydelige ekstra tilskud.

Året før var der foretaget en registrering af bevaringsværdier i alt byggeri før 1940 i hele Aabenraa kommune. Den blev udført for Planstyrelsen, og hertil havde museet i samarbejde med Henrik Fangel og John Kronborg Christensen lavet en udredning af de kulturhistoriske sammenhænge, der ligger bag helhederne i de forskellige kvarterer, landsbyer og andet. I 1991 blev undersøgelsen sammenfattet af de tre ovennævnte, og udgivet som »Kommuneatlas for Aabenraa«. Det giver en oversigt over forudsætninger i landskab og byudvikling for de særligt karakteristiske træk i kommunens bebyggelse. De vigtige helheder er beskrevet sammen med byggeskikken, og endelig er bevaringsværdierne beskrevet i enkeltheder og husene kortlagt. Det er en meget nyttig og smukt illustreret bog, som Planstyrelsen har udgivet, men desværre til en pris, som kun få kan betale.

Arbejdet med begravelseskikke og kirkegårde er fortsat og er bragt et meget stort skridt videre. Der er indsamlet erindringsstof, som belyser tiden ca. 100 år bagud. En lang række udvalgte kirkegårdes udvikling og form er beskrevet. Endelig er materiale i offentlige arkiver gennemgået, så gravskikken kan følges tilbage i 1700-årene.

Museet har dernæst taget hul på det store arbejde med udpegning af bevaringsværdige gravminder i Aabenraa provsti. I nært samarbejde med menighedsråd, gravere og provst er de første fem kirkegårde, Bov, Felsted, Adsbøl, Kværs og Hellevad, blevet gennemgået, og man er blevet enige om hvilke gravminder, der skal udpeges. De udpegede gravminder er dernæst blevet grundigt beskrevet og fotograferet af restaureringsarkitekt Henrik Gram.

Som det sønderjyske hovedmuseum for søfart er Aabenraa Museum gået med i et projekt om småskibsfart fra Egersund og Flensborgfjord-egnen. Museet har indsamlet erindringer om hverdagslivet til søs og i småskipperfamilierne, og dette er blevet udvidet med en større indsamling, som Bent Vedsted Rønne fra Institut for Folkemindevidenskab har foretaget. Interviewene belyser den nære sammenhæng mellem teglværksproduktion og de gode sejladsmuligheder fra den lange fjordkyst.

Endelig fik museet mulighed for at lade restaureringsarkitekt Mette Boesen opmåle og beskrive Brunsgård i Løjt Skovby. Gården er kun moderniseret ganske lidt siden 1950-erne, og både stuehuset og avlslængerne har derfor bevaret mange træk, som ellers ikke kan ses i dag. Netop fra Brunsgård har museet igennem årene modtaget mange gaver.

Særudstillinger og anden formidling

Til daglig kan kun ca. 30 af Kunstafdelingens godt 450 værker ses på museet. Resten

er spredt rundt på kommunens institutioner, mere eller mindre tilgængelige, og ikke altid så deres gode kvalitet kommer til sin ret. For at råde bod herpå og vise hvilken kunstskat, byen har, samlede museet et repræsentativt udvalg i særudstillingssalen i årets første måned. En udstilling, der vakte interesse, også fordi det haster med at forbedre vilkårene for driften af samlingen.

En af de største samlede gaver til museet kommer fra malerfirmaet C. Clausen og Søn. Da det i foråret fejrede 125 års jubilæum, var der rigeligt stof til at give et historisk billede af firmaet, dets værksted og dets arbejder i en særudstilling. Årets sommerudstilling fulgte den vellykkede tradition med at vise noget af det bedste i dansk kunsthåndværk. Det var væveren Mette Birckner, der sammen med møbeldesignerne Gunvor og Niels Jørgen Haugesen udfyldte salen på en usædvanligt smuk måde.

Til efterårsferien var der forberedt to store emner udover den vanlige finde- og gætteleg. Det var dels temaet liv og død, hvor der blev fremstillet et lærermateriale om dødsopfattelse og begravelsesskikke. Det uddyber museets faste udstilling om gravskik i bronzealder og nyere tid. Dels var det den udstilling, som for første gang viste knallerten og dens historie på et museum. Dens blomstringstid var de 30 år efter krigen, hvor knallerten både blev et økonomisk arbejdskøretøj og et emne, der samlede de helt unge. Udstillingen blev til i samarbejde med Sønderjyllands Veteran Knallert Klub, og den byggede på klubbens samlinger. De omfatter ved siden af et stort antal meget fint istandsatte knallerters også alle arter af udstyr.

Da det var 25. gang arrangementet »oldemors juletræ« fandt sted, ønskede vi at tilføje en dramatisk udtryksform. For de mange børnegrupper forenede Erling Dissing en

Da knallerten for alvor blev udbredt efter krigen, blev den alene i Danmark fremstillet på ca. 30 fabrikker. Dengang var den vigtig for transporten fra hjem til arbejdsplads. I dag er den blevet et samleobjekt, hvor glæden ved at istandsætte og gøre køretøjerne brugbare er det bærende. Blandt mange andre udstillede Gerth Johnson fra Varnæs denne fine »røvsukker« på Aabenraa Museum i efterårsferien 1991.

beskrivende fortælling om årets tema, halm, med et lille drama om bonden og husnissen. Udstillingen viste i et staldinteriør de mange forskellige formål, som man tidligere brugte halm til, og desuden de fantasifulde former halm har fået som julepynt.

I rækken af særudstillinger har salen været udlånt til andre. Det er Kunstforeningen med to udstillinger, og Fotoklubbens års-udstilling.

På Jacob Michelsens Gård er bagehuset for alvor blevet taget i brug af skolerne. Fordelt på to uger i forår og efterår har knapt 500 skolebørn prøvet at bage brød i den murede ovn. I efteråret var arrangementet udvidet med en weekend-udstilling om høst, og i samarbejde med Damgård mølle blev kormaling inddraget. Op til jul holdtes julehygge med lysestøbning og bagning, og der var en udstilling om lys.

Endelig må nævnes aftenforedrag af museets to inspektører. De tager udgangspunkt i museets særlige emner, hverdagsliv på landet og på søen, gravskikke, fester og højtider m.m. Ved Aabenraa Festsuge først i september blev der arrangeret åbent hus med omvisninger og tre meget velbesøgte byvandring.

En vigtig formidling foregår gennem udlån fra begge samlinger, og her er efterspørgslen steget kraftigt.

Først efter næsten 25 års søgen lykkedes det Aabenraa Museum at finde en erstatning for en stjålet rokoko-tekande af sølv. Den er smedet af Ludolph Thiesen i Aabenraa omkring 1740. Den er lille, beregnet til ekstrakt, og formen med de lige knæk er typisk for tiden, hvor tedrikning endnu var helt ny og forbeholdt de rige.

Gaver og erhvervelser

Året har budt på usædvanligt mange gaver, hvoraf flere er rene ønskestykker.

Det gælder årets to auktionskøb, som kun har været mulige takket være støtte fra staten: En lille sølvtekande smedet af Ludolph Thiesen, Aabenraa omkring 1740. Den blev fundet efter næsten 25 års søgen efter en erstatning for en smuk rokokokande, der blev stjålet sammen med det meste af sølvsamlingen. Lige så uventet dukkede et hidtil ukendt portræt af Aabenraamaleren Jes Jessen op. Det er malet i 1794 og forestiller en ung adelig pige, og billedet betegner et højdepunkt i hans produktion.

Til de uventede ønskestykker hører endvidere det store oliemaleri af H. W. Lauesen, som Venneforeningens nye gavefond gav et meget flot tilskud til. Det supplerer Kunstafdelingens samling ved at være et af hans bedste fra den sene, eksperimenterende periode. Endvidere kan nævnes en skulptur af Nicolaus Wehding fra lektor Klinkbys dødsbo.

Endelig fik museet fra Jyske-Vestkysten foræret det kontor-møblement med bogsamling, som H. P. Hanssens redaktionskontor på avisen i Rådhusgade var udstyret med. Det er nu deponeret som en mindestue på Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Mellem de mange gaver af kvindeligt håndarbejde eller hjemmeindustri skiller en af de sjældne flosvævede agehynder fra 1792 sig ud. De er her i landet kun bevaret i Sønderjylland. I øvrigt udgøres en stor del af den type gaver af det fine udstyr, som blev syet og broderet til hjemmene i rigt mål langt ind i dette århundrede. Særligt værdifuldt er det, at en samling efter en præstekone fra Hjordkær er forsynet med udførlige oplysninger om fremstillingen. Desuden kan nævnes ligtøj fra 1920-30 og en såkaldt »bæredug«. Den sidste er i smukt, hjemmevævet, mørkeblåt hør og som navnet siger et enkelt bæreomslag, der tidligere har været en hverdagsting, men som i dag kun sjældent er bevaret.

Også museets søfartsamling er blevet værdifuldt forøget. Det gælder f. ex. souvenirs og legetøj fra en fyrbøder, senere maskinmester, der har sejlet for Jebsen og andre rederier i langfart i tiårene omkring første verdenskrig. Et skibsflag med Fr. VII's monogram, der formentligt er syet på sejlmaker Cornetts værksted. Flere fotografier, samt søfartspapirer, hvoraf en del stammer fra Egersund-skibsfarten. Helt enestående er en stor samling pigetegninger, der bl. a. beskriver et søfartspræget hjem i Skibbrogade 34 omkring 1905.

Mellem de gaver, der beskriver landbo-hverdagen, er én både uventet og noget helt for sig. Det er de over 300 stykker velbevaret smedeværktøj og landbrugsredskaber, som Brødrene Friis i Østerløgum har indsamlet i forbindelse med deres maskinfabrik. De vil som nævnt blive udstillet, når der er skaffet støtte til at restaurere huggehuset på Jacob Michelsens Gård. På den måde vil også mandens arbejder nær stuehuset kunne demonstreres. Det er en ønskeudvidelse af formidlingen på stedet.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot.

I gennem mange år har Museet på Sønderborg Slot haft et årligt besøgstal på mere end 90.000, enkelte år endda over 100.000. I 1991 skete der et fald, så det kun blev 82.256. Årsagerne er flere, dels en almindelig nedgang i vinter- og forårsmånederne, dels en nedgang i antallet af lejrskolere på grund af kommunale besparelser. Offentlige besparelser rammer således både direkte (gennem begrænsninger i statstilskuddene) og indirekte museerne. Da der samtidig er meget begrænsede muligheder for at øge egenindtægterne, især når besøgstallet falder, så kommer museerne let i klemme.

Alligevel har de sønderjyske museer, og altså også museet i Sønderborg, fastholdt et

højt aktivitetsniveau. Et udvalg, nedsat af amtsmuseumsrådet, har kulegravet og analyseret de sønderjyske museers forhold og afleveret en rapport, der siden er behandlet og anbefalet af bestyrelse, byråd og amtsråd. For Museet på Sønderborg Slot fastslog rapporten, at der indenfor en overskuelig årrække nødvendigvis må tilføres 4½ stilling plus andel i en fællesstilling for kunstmuseerne for at kunne opfylde museumslovens krav og for at kunne opretholde aktivitetsniveauet. Af disse stillinger må 2 deltidstillinger som fast opsyn, en assistentstilling og andelen i en kunsthistorikerstilling oprettes så hurtigt som overhovedet muligt, idet museet ikke før det er sket er i overensstemmelse med de krav, der i loven stilles statsanerkendte museer.

Trods disse mangler, der søges afhjulpnet bedst muligt ved ansættelse af langtidslidende i jobtilbud og af »unge i arbejde«, lykkes det – ikke mindst takket være de fleste af disse midlertidigt ansattes energi og interesse – at opretholde et højt aktivitetsniveau. Museet har været aktivt i gennemførelsen af seks »Kultur-weekends« i Sønderborg. Sekretariatsvirksomhed for Historisk Samfund for Als og Sundeved og for Industrihistorisk Selskab for Sønderjylland passes, ligesom der fortsat fra museet udføres et større arbejde omkring Cathrinesminde Teglværk. Museet deltager i den landsomfattende kirkegårdsregistrering og fuldførte i 1991 ved registrator Hans H. Kristensen og assistent Lone Lisberg Hansen arbejdet på Vester Sottrup og Nybøl kirkegårde. Museet deltager i flere landsdækkende faglige museumspuljer, og flere af medarbejderne arbejder som medlemmer af bestyrelser, arbejdsudvalg, redaktioner med videre.

Mest synlige blandt de mange, ofte tidskrævende, aktiviteter er særudstillingerne. Der har været en imponerende righoldig forårspræsentation af det forrige års gaver, og der har været en række fine kunst- og kunsthåndværksudstillinger, med bl.a. Eskild Beck og Aage Lamprecht Madsen samt Dea Enna og Heide G. Birck og Aage Birck og en lille udstilling med sølvbryllupsminder. Der er grund til at fremhæve 4 af årets udstillinger: Sommerens store udstilling »Fra sten til stol« var en fornem præsentation af stolens udvikling fra renaissance til jugendstil med afsnit om træsorter, polstringsteknik og møbleringens historie. Kort før vistes en enestående samling Delft-fajance af international kvalitet, og om efteråret var der lejlighed til at se en udvalgt samling moderne amerikanske quiltede tæpper. En større forskningsindsats lå bag udstillingen »Død på Ærens Mark«, der handlede om sønderjyder, faldne i fem krige fra 1848 til 1945.

Til den udadventede virksomhed hører også publikationsvirksomheden, hvor personalet ved museet i Sønderborg hvert år er meget flittigt. Inge Adriansen er fortsat medredaktør af Sønderjysk Månedsskrift og har her bidraget med flere artikler og anmeldelser. I serien »Fra Als og Sundeved« udgav hun den 130 sider store årbog »Ivan fra Odessa«, og et mindre hæfte om kvindeliv ved teglværkerne udkom i Gråsten. Til »Ethnologia Scandinavica« leverede hun en større engelsksproget artikel om nationale symboler. Hans H. Kristensen har udover flere katalogtekster skrevet om medaljer fra Treårskrigen til Årsskrift for Sottrup Sogn, mens J. Slettebo har leveret artikler og anmeldelser, bl.a. til Sønderjysk Månedsskrift. Desuden har både Inge Adriansen og J. Slettebo holdt adskillige foredrag i og udenfor Sønderjylland.

I årets løb er der foretaget enkelte indkøb, især til mønt- og kunstsamlingerne, men også en sølvkande og nogle spiseskeer til den kulturhistoriske samling. Samlingernes fortsatte vækst skyldes dog især et meget stort antal gaver. Der er skænket legetøj, talrige tekstiler, uniformsdele og minder fra de slesvigske krige, samt fra tysk tid og verdenskrigene, og der er ikke mindst indkommet mange fine ting til de kulturhistoriske samlinger.

Til de mere skjulte, men afgørende arbejder, hører de fortsatte registrerings- og

konserveringsopgaver, der beskæftiger både fastansatte og midlertidigt ansatte. Uden dette grundlæggende arbejde var hverken forskning eller udstillinger muligt. Det er derfor væsentligt at understrege, at for museets totale virksomhed er en lang række arbejder, der ikke umiddelbart kan ses af publikum eller af medierne, absolut nødvendige. I det forløbne år er der ikke mindst gjort en energisk indsats af mange mennesker med den fortsatte EDB-registrering, der må forventes udbygget i den kommende halvsneds år.

J. Slettebo

Museerne i Tønder:

Pr. 1/1 1991 tiltrådte Ove Mogensen stillingen som leder af Sønderjyllands Kunstmuseum. Samtidig vedtoges det at gennemføre den sidestilling af Tønder Museums og Sønderjyllands Kunstmuseums ledelser, som man fra begge bestyrelser sides og fra Statens Museumsnævn havde lagt op til. Det nære samarbejde mellem de to museer blev således fra begyndelsen af året bestyrket og også formelt lagt i faste rammer.

Meget hurtigt efter at ledelsesforholdene var blevet bragt i orden, begyndte de to museumsledere en indgående drøftelse af, hvorledes museernes fremtid ønskedes udformet, hvor samarbejdet skulle være meget tæt, og på hvilke områder de to museer hver for sig kunne styrke egen profil.

Det besluttedes at rådspørge nogle mennesker med stor erfaring i museums- og kulturarbejde, og direktør Hans Edvard Nørregård-Nielsen fra Ny Carlsberg Fondet samt direktør Knud V. Jensen, Louisiana tog begge mod en invitation til at diskutere de to ledes fremtidsplaner. Begge blev meget begejstrede for de skitserede tanker, og de to museers bestyrelser besluttede herefter at ansøge amtet om at måtte anvende en sum til udfærdigelsen af et skitseprojekt til en udbygning og renovering af Museerne i Tønder. Pengene blev hentet af lønmidler fra den vakante 2. inspektørstilling på Kunstmuseet.

Til arkitekt valgtes arkitekt MAA Niels F. Truelsen, kendt for sit museumsbyggeri i Silkeborg. Skitseforslagsprocessen startede pr. 1/9 1991 og forventedes færdig i løbet af foråret 1992. Museerne i Tønder nærer store forventninger til projektet, hvis gennemførelse udelukkende skal ske for fondsmidler, mens amtet har erklæret sig indforstået med at dække de ekstra driftsmæssige omkostninger, som følger af en bygningsudvidelse og renovering. I byggeplanerne indgår Tønder Vandtårn, der står på slotsgrunden, og som blev givet til museerne i 1989 sammen med resten af Tønder Vandværk: Pumpehus, kontorbygning og filterbygning.

I foråret 1991 færdiggjordes det planarbejde, som de statsanerkendte museer i Sønderjylland havde arbejdet med gennem et års tid. Planen udmøntedes i en fastslåelse af det sønderjyske regionale museumsvesen, og den pegede samtidig på behovet for en række stillinger på de sønderjyske museer med en kunsthistoriker som første prioritet, samt en arkæolog, tilknyttet Haderslev Museum. Planen blev i principperne godkendt i amtet og af de implicerede kommuner, mens den stillingsmæssige opfølgning resterede ved udgangen af 1991.

Tønder Museum.

I løbet af året forberedtes en sammenlægning af Højer Mølle- og Marskmuseum med Tønder Museum pr. 1/1, 1992. Planlægningen indebar forhandling af samarbejdsaftale mellem Højer og Tønder Kommuner, samarbejdsaftale mellem Højer Møllefond og

Tønder Museum, forhandling af lejeaftale og i slutningen af året ansættelse af en 1/2-tids museumsrådgiver til møllemuseet. Et enigt ansættelsesudvalg pegede på Hans Tonnesen fra Tønder til stillingen. Hans Tonnesen tiltrådte 1/2 1992.

Natten til 6/7 1991 nedbrændte Tønder Museums lille markmandshus fra o. 1810 i den nedlagte landsby Misthusum i Ballum Enge. Branden, der formodentlig var ufrivilligt påsat, opdagedes ved 4-tiden om natten, men før brandfolkene nåede frem, var husets tag og tagværk helt udbrændt, og kun murene stod tilbage. Ved anmeldelsen af branden til forsikringsselskabet viste det sig, at huset aldrig har været omfattet af museets brandforsikring, hvorfor penge til en nødvendig genopbygning af huset måtte ske dels for lokale fondsmidler og dels for midler, der blev ydet fra amtet. De implicerede kommuner mente sig ikke i stand til at yde noget til genopbygningen. Det genopførte hus stod færdigt kort efter årsskiftet 1991-92. I foråret 1992 besluttede Kommunernes Gensidige Forsikringsselskab efter fornyet henvendelse fra Tønder Museum alligevel at dække det amtslige tilskud på ca. 99.000, et meget fint skridt fra forsikringsselskabets side.

De foregående års reovering af Tønder Museums facader fortsattes i 1991. Alle facader var blevet plastik-malet i 1970'erne, hvorfor overfladen skulle afrensnes med heft vand og derefter påny pudses med kalkmørtel. Efteråret 1991 bevilgedes desuden midler til en restaurering af vandværkets pumpehus. Pumpehusets istandsættelse startede i slutningen af året som et beskæftigelsesprojekt igangsat af amtet og Tønder Kommune. Arbejdet forventes færdigt i sensommeren 1992.

På formidlingsområdet kom et spændende projekt i gang på de sønderjyske museer i 1991. Det drejede sig om projekt »Udstillingsværkstedet«, hvor amatører kan tilrette-

Et kig ind i udstillingen »Zeppelinbasen i Tønder 1914-18«, der vist på Tønder Museum fra 26. juni til 18. august 1991. Udstillingen var den første udstilling under projekt »Udstillingsværkstedet«, hvor amatører opbygger udstillinger sammen med museumsfolk. (Foto H. C. Gabelgaard).

lægge museumsudstillinger på et af landsdelens seks statsanerkendte museer. Penge til projektet blev søgt gennem Kulturministeriets kulturfond (Højlundfonden), der bevilgede 10.000 til hver af tolv udstillinger over tre år. Den første af udstillingerne løb af stabelen i sommeren 1991 på Tønder Museum. Det var et projekt om Zeppelin-basen i Tønder 1914-18. En interessegruppe på fire sønderjyder forestod projektet.

Udstillingen, der vistes 26/6-18/8, var båret af begejstring fra zeppelin-gruppens side, og udstillingen blev en væsentlig markering af Tønder Museum som et kulturtilbud, som mennesker i Tønder føler sig knyttet til også i dag. Foruden lokal appel havde udstillingen international, især tysk, bevågenhed.

En anden åbning i forhold til byens og egnens indbyggere blev oprettelsen af Tønder Museums Vennekreds, der stiftedes tidligt på foråret 1991. Foreningen nåede inden årest udgang omkring 100 medlemmer. Der blev afholdt en sommer-aftenudflugt til Sønderkovgård og i løbet af efteråret tre foredragsaftner med emner fra egnens kulturhistorie: Guldhornene, Trøjborg og Voldsteder i det sydvestlige Sønderjylland.

Som besluttet i 1990 er det Tønder Museums mål at opbygge to større og en mindre særudstilling hvert år. Samtidig med Zeppelin-udstillingen vistes en mindre udstilling om malerhåndværket på Tønderegnet. Udstillingen blev bygget op som tableauer, hvor læretiden, et alm. værksted og et ådringsværksted vistes. Genstandene udlåntes fra ca. 10 malerværksteder på egnen.

I efteråret deltog begge museer i Tønder i et fælles sønderjysk udstillingsprojekt med temaet liv/død. Museerne i Tønder valgte livets begyndelse som tema. Udstillingen, som fik titlen »Moderskab, traditioner omkring fødsel og dåb«, viste genstande og tekstiler

Kig over Tønder Museums tage til toppen af vandtårnet, hvis herlighedsværdi indgår som et væsentligt element i de planer, som Museerne i Tønder har for fremtiden. Foto: Planefoto.

med tilknytning til emnet sammen med kunstværker, der havde moderskab som emne. Værkerne var alle fra dette århundrede og danske. Det tætte udstillingssamarbejde gav en ekstra dimension til udstillingen, der blev en begivenhed, som talte stærkt til publikums følelser.

I 1991 blev museets glassamling nyvurderet og genopsat. Til dette arbejde stillede læge Harald Roesdahl sin store viden og ekspertise til rådighed, for hvilket museet er læge Roesdahl meget taknemmelig. Samtidig startede via en håndarbejds lærer i jobtilbud, Jette Petersen, en registrering af den del af museets kniplingssamling, der var nyerhvervet, eller som ikke var blevet registreret. Dette arbejde begyndte i god tid før kniplingsfestivalen i 1992. Efter at Jette Petersen havde afsluttet sin jobtilbudsperiode, lykkedes det at få etableret et to-årigt uddannelsesstilbud som museumsassistent til hende.

I 1991 blev museets leder pålagt den administrative ledelse af Sønderjyllands Konserveringsværksted i Gram under museumsinspektør Flemming Roths orlov. Inger Lauridsen varetog arbejdet gennem hele året. I samme periode indledtes forhandlinger med Konserveringscentret for Ribe og Ringkøbing Amter om en sammenlægning af de tre amters konservering til ét stort center med afdelinger i Ølgod og i Gram. På grund af ekstraarbejdet i Gram lå kirkegårdsregistreringsarbejdet stille i hele året, men det vil blive genoptaget i 1992.

Blandt gaverne i 1991 kan nævnes et stort, meget fornemt malet barokskab, der vil tilfalde museet ved ejernes død. Hertil kom gaver med relation til museets særlige samlinger af sølv og kniplinger.

1991 var et travlt år med mange nye udfordringer, men også med gode resultater til gavn for museets fremtid og til glæde for os, der arbejder her til daglig. Besøgstallet steg til 24.000 i 1991, 2000 flere end året før.

Inger Lauridsen

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder.

En væsentlig del af Sønderjyllands Kunstmuseums virke er særudstillingsvirksomheden, såvel på museet som ude i amtet. I den forbindelse er det væsentligt, at museet har de fornødne udstillingsfaciliteter, herunder funktionelle lokaler med gode lys- og klimaforhold, det gælder såvel i Tønder som på de steder ude i amtet museet måtte skulle udstille. Ovennævnte skitseforslag vedr. museernes ud- og ombygning har til opgave også at løse dette forhold. Til varetagelse af den eksterne udstillingsvirksomhed er det ønskværdigt, at der ansættes en kunsthistoriker. Samme synspunkt fremføres i en omfattende rapport som museumslederne og amtskonsulent Kern H. Pedersen udarbejdede i 1991. Rapporten omhandler en analyse af og de fremtidige ønsker for de sønderjyske museer.

I 1991 arrangeredes på Sønderjyllands Kunstmuseum seks større kunstudstillinger. Blandt disse skal nævnes den omfattende retrospektive udstilling med maleren Harald W. Lauesen (1913-1989). Udstillingen blev arrangeret i samarbejde med Randers Kunstmuseum, hvis leder Finn Terman Frederiksen havde skrevet en bog om denne maler. Lauesen spillede en stor rolle som pædagog og inspirator for det sønderjyske kunstliv, ikke mindst hans store indsats i forbindelse med Grønlandsudstillingen huskes. Udstillingen var en stor succes og gav endelig mulighed for at se kunstnerens livsværk.

En anden opsigtsvækkende udstilling var »Retninger« med arbejder af Margrete Sørensen, som er kendt for sit virke indenfor avantgruppen NY ABSTRAKTION (1979-84), hvor samordningen af kunstværker og rum blev banebrydende i dansk kunst. Vigtige elementer i hendes billedkunst er geometriske former og tekniske konstruktioner,

hvor bevægelse, dynamik og påvirkning af det omgivende rum spiller en afgørende rolle (jvf. ill.).

Sommerens udstilling var »STATUS«. Samtlige kunstmuseets malerier og skulpturer var ophængt. I lange rækker over hinanden, som på de franske saloner i forrige århundrede, var malerierne udstillet, og publikum fik her en sjælden lejlighed til at bese samtlige op mod 600 malerier og skulpturer museet på daværende tidspunkt besad. Et broget og underholdende skue.

Endelig skal nævnes et samarbejde mellem museerne i Tønder omkring udstillingen »MODERSKAB – traditioner indenfor fødsel og døb«, som blev en overordentlig vellykket udstilling. Kulturhistoriske genstande var sammenstillet med kunstværker, hvilket tilførte begge dele nogle nye dimensioner og indfaldsvinkler. Udstillingsarrangementer af denne art ser begge museer gerne realiseret også i fremtiden.

Museet arrangerede i samarbejde med Aabenraa Kunstforening en udstilling med grafik af Palle Nielsen og maleri og skulptur af Wiig Hansen på Aabenraa Museum, og i samarbejde med Sønderborg Slot arrangeredes på Slottet en udstilling med moderne amerikanske quilttæpper.

Blandt museets indkøb af kunst i 1991 skal omtales et hovedværk i kunstneren Torben Ebbesens værk, »Marsyas« fra 1985. En stor maskine 100 × 170 × 320 cm i jern, træ, sten, gummi m.m., som har museets gæsters bevågenhed. Skulpturen er lavet over den græske myte om satyren Marsyas, der kappedes med Apollon om, hvem der var bedst indenfor musik. Myten er en indfaldsvinkel til skulpturen, som fungerer på mange forskellige planer. Museet har foretaget vigtige indkøb af Wilhelm Freddie, som fortsat

Fra udstillingen »Retninger« med værker af Margrete Sørensen på Sønderjyllands Kunstmuseum i april 1991. På billedet gengivet »Anlæg« fra 1984, træ, ultramarinpigment, plastic 90 × 450 × 550 cm. Foto: Hans Christian Gabelgaard.

er en central kunstner i samlingerne. To mindre skulpturer er erhvervet, samt en række grafiske arbejder. Fra en lokal kunstner, Ernst Tranekjer har museet modtaget en storstilet gave af flere af hans oliemalerier, akvareller og skitsebøger.

Fra samlingerne foregår en stor udlånsvirksomhed til udstillinger i ind- og udland. I 1991 fik museet henvendelse fra kunstmuseet Listasafn i Reykjavik om at måtte låne hele museets samling af surrealistiske. Udstillingen på Island blev en stor succes, og museet bad om forlængelse af udlånet. Der var tale om den første større præsentation af dansk surrealistisk kunst på Island.

I 1991 gennemførte kontorassistent Lis Andersen en gennemgribende registrering af museets maleri- og skulptursamlinger, således at disse nu er registreret på de af Statens Museumsnævn udarbejdede registreringssystemer. Tilbage forestår samlingerne af grafik og tegninger og kunsthåndværk.

Museet indledte i 1991 et samarbejde med Statens Kunstfond om deponering af kunstværker på offentlige institutioner i Sønderjyllands amt. Fondet modtager henvendelser fra institutioner, der ønsker udsmykninger, og stiller en række kunstværker til rådighed. Museet vurderer og anbefaler så, hvor disse skal opænges. En lang række skoler, offentlige kontorer m.v. blev således i 1991 begunstiget med moderne dansk kunst.

Ove Mogensen

Midtsønderjyllands Museum.

Museets 15. sæson indledtes Palmesøndag den 24. marts med en udstilling om sportshistorien i Midtlandet og udstillingen »fjer« fremstillet af Naturhistorisk Museum i Århus. Senere på året blev disse afløst af en stor udstilling med billeder af den fynske maler Jonna Tornehave.

Den viden der blev indsamlet til sportsudstillingen, resulterede i udgivelsen af bogen: »Sportshistorie i Midtlandet«. Bogen er skrevet af Lene Budtz Christensen, der lagde et meget stort arbejde i udstilling og bog. Bogen er spækket med billeder fra forskellige sportsarrangementer, venligst udlånt til museet af egnens beboere.

I løbet af året afholdtes en række foredrag i samarbejde med museumsforeningen og biblioteket. I samme regi afholdtes et »hvad har jeg i mine gemmer«-arrangement, der trak mange mennesker. Her kunne egnens beboere få oplysninger om »sære ting«, de var i besiddelse af.

Den traditionelle svampetur blev i år ledet af Anneli Gerdson og fugleturen af Niels Thomsen, Tønder, mens skovfoged Christian Brix Søndergård tog interesserede ud for at se på området træer. Et foredrag om sten i kulturlandskabet af stenkonservator Leif Vogensen og geolog Gitte Bruun Jørgensen blev efterfulgt af en vandretur i omegnen af Gram for at se på stenene.

To koncerter blev ligeledes arrangeret – én med Kim Menzer, der spillede på fløjter indsamlet over det meste af kloden og en mindekoncert i anledning af 200-års dagen for Mozarts død af Blæsekvintetten fra det fynske Musikkonservatorium. Ved årets afslutning blev der afholdt et fint besøgt julestuearrangement for skoler og egnens beboere.

I året er der arbejdet videre med planen for genopretning af Gram lergrav, og vi håber at kunne åbne området for offentligheden i løbet af 1993. Internt har museet lagt et meget stort arbejde i registrering og ordning af magasinerne, og i istandsættelse af museets kælderetage.

Museumspædagog Martin Abrahamsson under opsætningen af museets nyhvervede vågehvalsfoster. Øverst en model af fosteret.

Museet har modtaget flere gaver i 1991. Her skal nævnes en samling af snegle og muslinger fra Arnum-leret fra ægteparret Oester, Gram, en sommerfuglesamling indsamlet af Svend Erik Åberg, Øster Lindet, et fuldbåret foster på 1,1 m og 50 kg af en bardehval fra B.Koxholm, Nuuk, et sengetæppe fra Birgitte Ploug, Jels samt flere beklædningsgenstande fra Marie Grønnebæk, Øster Lindet. Museet takker alle giverne.

Den 1. november rejste Gitte Bruun Jørgensen fra museet efter at have været dets leder i to år. Samtidig vendte Flemming Roth tilbage efter to års orlov.

Flemming Roth

Den selvejende institution Museet for Frøselevejren og Dansk Røde Kors Museum.

Museet har i 1991 haft 63.384 gæster. Det er en tilbagegang i forhold til rekordåret 1990. Renser man imidlertid 1990- og 1991-tallene for »Åbent hus«-arrangementet, er tilbagegangen beskeden. »Åbent hus«-besøget blev i 1990 anslået til ca. 6.000 gæster, mens der i 1991, hvor arrangementet var knapt så ambitiøst og en mere pålidelig optælling fandt sted, var ca. 2.000 gæster. Museet har afholdt 414 foredrag/omvisninger, og ganske som tidligere år har det især været skoler, der har benyttet sig af dette tilbud.

Museet har i årets løb afholdt tre særudstillinger. I dagene omkring den 4. maj var der i Museet for Frøselevejren en mindre filateli-udstilling. I juli og august vistes i Dansk Røde Kors Museum en udstilling, »Børn tegner om krig«, som byggede på de bedste

danske bidrag til en international Røde Kors tegnekonkurrence. Endelig var der i Museet for Frøslevlejren en udstilling om Bullenhuser Damm-børnene. Udstillingen belyste den groteske og umenneskelige behandling af 20 jødiske børn, som i KZ Neuen-gamme blev anvendt som forsøgsobjekter i såkaldt lægevidenskabelige eksperimenter. Natten mellem den 20. og 21. april 1945 forsøgte SS at slette sporene ved at ombringe børnene i udekommandoen Bullenhuser Damm i Hamburg – en udekommando, hvor kort forinden også danske Häftlinge havde befundet sig. Udstillingen om Bullenhuser Damm-børnene var led i et samarbejde mellem de sønderjyske museer, som i efterårsferien viste udstillinger over temaet »liv og død«.

På det formidlings- og forskningsmæssige felt har museumslederen publiceret følgende skriftlige arbejder i 1991.

1. »Western Allied Air Raids in Denmark during World War II« i »Neutralität und totalitäre Aggression – Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg«.
2. »Jernbanesabotagen – havde den militær betydning? En debat mellem Henrik Skov Kristensen og Aage Trommer« i tidsskriftet »Historie«, 1991.
3. Indledning, noter/kommentarer og efterskrift til »Fordwick – en rekognoscering for en forbindelse Stockholm-Hamburg og retur« i »Sønderjyske Årbøger«, 1991.

Endelig har museumslederen leveret anmeldelser til tidsskrifterne »Historie« og »Sønderjysk Månedsskrift«.

Udover disse skriftlige arbejder har museumslederen holdt 6 foredrag udenfor museet om varierende emner.

Ikke mindst med henblik på en renovering af udstillingen i H4 og Tårnet er det glædeligt, at der i 1991 er sket en konsekvent overførsel fra Frihedsmuseet til Frøslev af samtlige fotos (museet har fået foretaget en affotografering af de fotos, hvor Frihedsmuseet ikke havde dubletter), genstande og dokumenter vedr. Frøslevlejren. Frihedsmuseets Frøslev-samling er så at sige »kommet hjem«. At dette har kunnet lade sig gøre, kan tilskrives et nært og godt samarbejde de to institutioner imellem. Der forestår nu

Frøslevlejren set fra Tårnet. Foto Allan Carlsen, Padborg.

en nærmere granskning af dette materiale. Ydermere er der med Frihedsmuseet truffet aftale om, at hvad der for fremtiden indleveres på Frihedsmuseet vedr. Frøslev bliver sendt videre her til museet.

En nærmere granskning forestår også af en del af de større gaver, som museet modtog i 1991. Især skal fremhæves den danske lejrchef P. Digmanns privatarkiv, som bl.a. rummer Digmanns daglige kommentarer til diverse tildragelser i lejren. Dette samtidige og meget interessante materiale er blevet skænket til museet af Digmanns enke, Grethe Digmann. Kontakten til hende blev formidlet af Jørgen Mågaard.

Ikke mindst i forbindelse med renoveringen af udstillingen i H4 og Tårnet har museumslederen knyttet frugtbare kontakter til institutioner og grupper. En historiergruppe under Direktoratet for Fængselsvæsenet er stærkt interesseret i en synliggørelse af det danske fængselsvæsens rolle i Frøslevlejren. Dette ønske deles fuldt ud af museet, idet netop fængselsvæsenet spillede en meget afgørende rolle i Frøslevlejren. Fængselsvæsenet gjorde på mange måder den store forskel mellem Frøslevlejren og KZ-lejrene sydpå. Udover at sørge for en god forplejning for fangerne var det i høj grad også fængselsvæsenets folk, som formidlede kontakt mellem fangerne og modstandsbevægelsen udenfor. Af andre frugtbare kontakter skal nævnes Rigspolitiet og Dokumentenhaus ved Hamburg.

I 1991 blev der foretaget en del nyanskaffelser. Nyanskaffelserne, som stort set har været fonds-finansierede, omfatter bl.a. en stormskærms-video og nye reoler til det hastigt voksende bibliotek, som i samme forbindelse er blevet ordnet og systematiseret. Anskaffelsen af reolerne var mulig gennem en donation på 17.000 kr. fra Kontaktudvalget. Den største anskaffelse i 1991 har dog været en interaktiv video, som er identisk med den på Frihedsmuseet. Den interaktive video er en form for elektronisk »opslagsværk« med utallige oplysninger om stort set alle emner fra Danmarks besættelsestid. De mange oplysninger er lagret på en videoplade, som er fremstillet af Nationalmuseets Dokumentationsenhed og Frihedsmuseet. De ca. 100.000 kr., som museet har givet for udstyret og installationen, er for intet at regne mod de store summer Nationalmuseet har investeret i fremstillingen af selve videopladen. Nationalmuseet har stillet videopladen gratis til rådighed, således at museets gæster fremover i udstillingen i H4 gennem dette tekniske vidunder kan få indblik i, hvad der findes i Frihedsmuseets (og Museet for Frøslevlejrens) magasiner og arkiver af fotos, film, genstande og dokumenter.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården Museet ved Danevirke.

Året 1991 var det første »normale« år for Danevirkegården – Museet ved Danevirke. Efter den overraskende succes, som stedet oplevede i månederne efter åbningen i august 1990, skulle det nu vise sig, om linjen kunne fortsættes, da nyhedsværdien så småt var ved at svinde. Heldigvis kunne den positive udvikling holdes. Derfor blev også 1991 et travlt, til tider hektisk år med mange forskellige aktiviteter.

Det er nødvendigt for så lille et sted som Danevirkegården hele tiden at markere sig. Det gælder om at være til stede i såvel medierne som folks bevidsthed som et sted, der er interessant at besøge. Når nyhedsværdien er ved at fortone sig, gælder det om at vække nysgerrighed på anden vis. Derfor har Danevirkegården gjort meget ud af presseomtale og andet oplysende arbejde i Danmark og Tyskland. Museumsinspektøren har således skrevet adskillige artikler, holdt mange foredrag, deltaget i kollokvier og seminarer samt medvirket i radioudsendelser. Dertil kommer deltagelsen i det museumsfaglige og formidlingsmæssige samarbejde med museer i Danmark og Tyskland. På

stedet er det meget populære tilbud om at købe omvisninger og foredrag i udstillingslokalerne og på voldene blevet brugt af mange, mange besøgende, fortrinsvist grupper. Derudover har museet påbegyndt udgivelsen af en række arbejdsopgaver og museumspædagogiske tekster. Begge publikationsrækker er blevet særdeles positivt modtaget af de besøgende.

Det er dog ikke nok bare at lokke folk til. De besøgende skal have et tilbud, de synes om. Oplevelserne på stedet skal være så positive, at de besøgende tilskyndes til at komme igen på et senere tidspunkt. Desuden er det vigtigt, at de fortæller andre om stedet. Danevirkegården forsøger at byde på forskelligartede oplevelser, så der er lidt til enhver smag. Heri indgår særudstillingerne som et vigtigt element. I 1991 var i den henseende et godt år. Inden for de bestående rammer kunne vi vise hele tre udstillinger med forskelligt tema.

I hele januar måned fortsatte udstillingen *Oldtidens Ansigt*, der viste billeder af den fremragende, desværre alt for tidligt afdøde fotograf Lennart Larsen. Udstillingen blev venligst stillet til rådighed af Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, der har erhvervet den som vandrestilling. Oldtidens Ansigt blev vel modtaget. Centralbiblioteket fulgte senere på året successen op ved at vise billederne i ny opsætning i forbindelse med andre udstillinger i Flensborg. Også her så mange besøgende de spændende illustrationer.

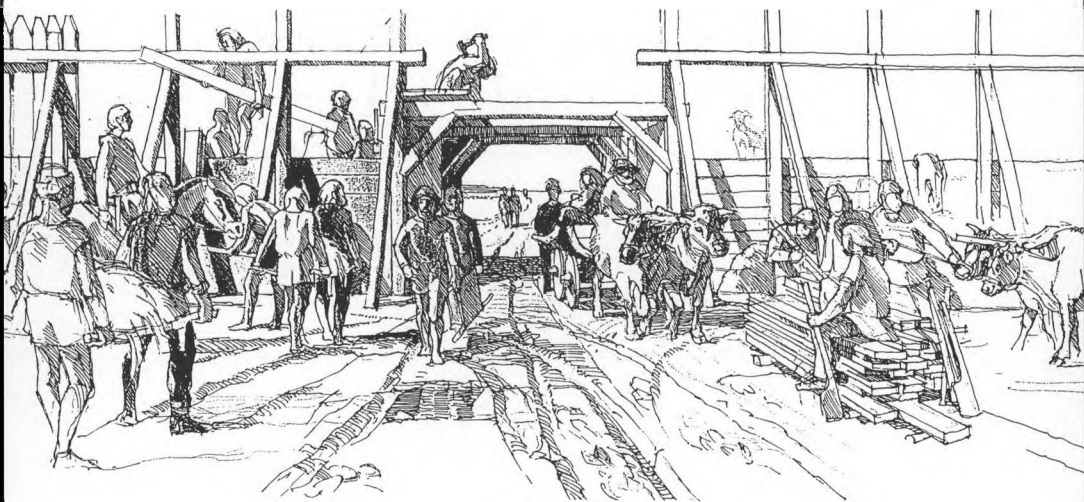
Tidligt på sommeren viste Danevirkegården *Det gamle Rendsborg*. Det drejer sig om en lang række tegninger fra og af den gamle slesvigske fæstningsbys tidligere maleriske bybillede. Billederne er tegnet af den afdøde rendsborgske amatørkunstner Andreas Knauth. Udstillingen vakte megen opsigt i tyske kredse. Interessen for tegningerne førte således for første gang til, at Danevirkegården blev kendt i tyske kredse. Konkret udmøntede det sig i et stigende antal tyske besøgende. Danevirkegården er blevet opfordret til at vise udstillingen igen på et senere tidspunkt, eftersom den i 1991 kun kunne vises i et kortere tidsrum.

I tiden august til oktober kunne museet udstille de Fynske Kunsthåndværkeres flotte udstilling *Tegn i 90'erne*. Også denne udstilling trak mange besøgende til, der med stor interesse og begejstring tilbragte lang tid med at betragte værkerne.

Fælles for de viste særudstillinger er, at de kun har meget lidt til fælles med Danevirke. Men det er en ganske bevidst linje, der er blevet lagt. Det er museets mål at vække interesse for voldenes historie blandt flest mulige. Da vi må erkende, at der findes mennesker, der ikke af sig selv brænder for voldanlægget, har vi valgt at give dem et andet tilbud. Det viste sig, at konceptet lykkedes. Ikke-arkæologisk interesserede opsøgte museet for at se kunsthåndværk og billedkunst. Under besøget fik mange af dem øjnene op for, at også Danevirke har en spændende historie, som er et besøg og nærmere studium værd. Mange besøgende spørger hyppigt om, hvornår den næste særudstilling bliver vist. Desværre vil det ikke være muligt at fortsætte det brede udvalg af skiftende særudstillinger i de kommende år. En nystrukturering af husets faciliteter begrænser fremover udstillingstiden til tre sommermåneder. Det vil vise sig, hvad det kommer til at betyde for besøgstallet.

I 1991 nåede besøgstallet op på lige over 22.000. Det er museet godt tilfreds med. Langt størsteparten af de besøgende kommer fra de nordiske lande, med absolut hovedvægt på Danmark. Desuden aflægges et stigende antal tyske besøgende visit. Museet er nu ved at være så kendt, at også turister fra andre europæiske lande og andre så fjerne verdensdele som Amerika, Asien og Oceanien besøger museet.

De besøgendes reaktioner er gennemgående positive. Blandt de danske gæster bydes

Dette vægbillede fra Danevirkegården giver et bud på, hvordan bygningen af Kovirke kunne være foregået i vikingetiden.

den tosprogede tekstning på dansk og tysk velkommen. Det samme gør omvisningerne, der tilbydes på dansk, tysk og engelsk.

I 1991 blev der på ny gravet ved Danevirke. Moesgård-arkæologen H. Hellmuth Andersen tilbragte hele sommeren med at udgrave Skanse 16 få kilometer fra museet. Selv om de endelige dateringer endnu ikke foreligger, taler alt dog for et grundlæggende nyt billede af voldenes tidligste historie. Således kan den hidtidige datering af de ældste afsnit til år 737 ikke længere holde. Kampestensmuren, der i museet er blevet placeret i 1100-tallet, må efter alt at dømme dateres til 737. Nedenunder befinder der sig ældre volde. I 1992 vil Hellmuth Andersen igen grave flere steder for at kunne fastslå Danevirkes formentlige alder. Udgravningerne blev fulgt opmærksomt af mange besøgende i 1991. Danevirkegården er sikker på, at også 1992-udgravningerne vil trække mange interesserede til.

Museet er glad for, at der foregår arkæologiske aktiviteter ved Danevirke. Og vi er glade for, at udgravningerne tilvejebringer afgørende nye resultater. Imidlertid betyder det også, at der skal ændres på den permanente udstilling. Der er nok ikke mange museer, hvis udstillinger forældes så hurtigt, som det er sket for dele af den middelalderlige udstilling på Danevirkegården. Det er vi dog ikke kede af. Tværtimod sikrer det en fornyelse af stedet. Dynamikken holdes i gang.

Af kommende aktiviteter på stedet kan ét initiativ særligt fremhæves. A. P. Møller-fonden har bevilget 500.000 kroner til produktionen af en Danevirkefilm. Der er nu nedsat en arbejdsgruppe bestående af museumsinspektør Hellmuth Andersen, pensionist fhv. generalsekretær Karl Kring som primus motor, arkitekt Thorkil Ebert og museumsinspektør Jørgen Kühl. Optagelserne skal foregå i 1992. Derom mere i næste årsberetning.

Jørgen Kühl

Fra den lokalhistoriske arbejds- mark i Sønderjylland 1991

Beretninger fra foreninger og arkiver
ved *Henrik Fangel*

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1990-91 ved **Hans H. Worsøe**

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 9. maj 1992 årsmøde på det nye Historiecenter Dybbøl Banke, der var blevet indviet den 18. april. Ca. 120 medlemmer var mødt op for at deltage i mødet.

Formanden for Sønderborg amtskreds, Henning Mathiesen, blev valgt til dirigent. Herefter udtalte formanden, landsarkivar Hans H. Worsøe, mindeord over foreningens næstformand, fhv. rektor Knud Fanø, der var afgået ved døden. Knud Fanø havde været medlem af styrelsen siden 1948, redaktør af Sønderjyske Årbøger fra 1955 og iøvrigt den der havde siddet længst i styrelsen overhovedet. En nekrolog over Knud Fanø bringes side 377ff.

Formanden aflagde følgende beretning fra styrelsen:

Hvis vi fra Historisk Samfunds side ser på året, der er gået, som en helhed, mener vi fra styrelsens side, at vi har lov til at karakterisere det som et vellykket år. Såvel Sønderjyske Årbøger som Sønderjysk Månedsskrift er kommet til tiden og har fuldt kunnet leve op til forventningerne, medlemsmøderne i amtskredsene har været velbesøgte og Historisk Lørdag endda usædvanlig vellykket, egnsvandringerne har været fuldtegnede, og deltagerne kom tilfredse hjem. En af vore nye publikationer har fået meget flotte anmeldelser, og selv underskuddet på regnskabet kan der gives en rimelig forklaring på. Den væsentligste grund til at karakterisere året som vellykket er imidlertid, at det igen er lykkedes at få medlemstallet til at stige efter nogle år med svag tilbagegang. Vi har nu igen passeret de 2800 medlemmer og kan med i alt 2824 medlemmer konstatere en fremgang på 35 siden årsskiftet 1990-91. Det er der al mulig grund til at glæde sig over, og jeg vil derfor gerne starte årsberetningen med at sige tak til dem, der har meldt sig ind og tak til dem, der gennem deres aktivitet for og i Historisk Samfund har været med til at gøre det attraktivt at blive medlem af Historisk Samfund for Sønderjylland.

Hovedparten af arbejdet i Historisk Samfund foregår i redaktionerne og udvalgene, som har ret frie hænder, blot de overholder de økonomiske rammer, som styrelsen lægger. Både ris og ros bør derfor adresseres til udvalgene og

redaktionerne, men det er klart, at det i sidste ende er styrelsen og dens formand, der har ansvaret, og som derfor må tage f.eks. kritikken af den nye plakat, der blev præsenteret ved sidste årsmøde, på sig. Det har vi gjort, ligesom vi har glædet os over de positive bemærkninger, der er fremkommet om andre dele af Historisk Samfunds virksomhed. Efter disse generelle bemærkninger vil jeg herefter gå over til en mere detaljeret gennemgang af de forskellige sider af årets virksomhed, således som de fremgår af de enkelte udvalgs og redaktioners indberetninger forud for årsmødet.

Årgang 1991 af vort medlemsskrift *Sønderjyske Årbøger* blev på hele 392 sider med 103 illustrationer, og det står næppe tilbage for sine forgængere, selv om den lange række rummer ganske mange fremragende bind. Redaktionen af årgang 1991 er foretaget af Knud Fanø og Lars N. Henningsen. Det er således med vemod, at vi må erkende, at dette var den sidste årbog af en lang række, som kom til at bære præg af Knud Fanøs store og engagerede indsats på dette område.

De 12 artikler spænder vidt, og jeg skal ikke her trætte med at nævne dem alle. Langt over halvdelen omhandler tiden efter 1. verdenskrig. Erindringsstoffet har fået en pæn plads, som det rigtige læsestof, det er. Pastor Heinsens Flensborg-erindringer giver et fint indtryk af levevilkår under 1. verdenskrig og i mellemkrigstiden, og de belyser en kirkeligt indstillet ung mands vej mellem dansk og tysk frem mod en dansk præstegerning. Modstandsmanden Johann Böge fortæller om modstandsarbejdet i Sønderjylland og om noget, som hidtil har været ret ukendt: danske modstandsfolks bidrag til det illegale arbejde i Tyskland. Det er en umiddelbart spændende beretning om en fantastisk modig indsats – selvom resultaterne var små.

For alle spejdervenner er fhv. amtsborgmester Erik Jessens artikel om Aabenraa-spejderne efter Genforeningen en lækkerbissen. Men det er også beretningen om de nationalt indstillede sønderjyske spejders konflikter med de internationale spejderidealer. Erik Jessen har givet læserne et rigtigt stykke grænselandshistorie – ledsaget af herlige billeder. Herudover er der artikler om postkort fra første verdenskrig, kunsthistorie om vore kirkepitafier, og H.E.Sørensen tager forskud på Skoleforeningens 100-års jubilæum i 1992.

Klassisk grundforskning giver universitetslektor Poul Enemark i en stor artikel om Flensborg-oksehandelen efter år 1500. Arkivar Bjørn Poulsen fremlægger helt ny viden om, hvad en herredsfoged havde at bestille i senmiddelalderen, og hele to artikler prøver at føre debatten om Hærvejen til vejs ende. Det er gode artikler, men trods alt næppe de sidste ord om dette emne.

Som altid er der også anmeldelser og beretninger fra landsdelens museer og forskningsinstitutioner samt de nyttige rapporter fra alle de mange lokalhistoriske samlinger og foreninger.

Årbøgerne har ikke manglet stof, men penge, så redaktionen har igen i år måttet hente tilskud fra anden side, da medlemsskriftet har ydet mere, end medlemskontingentet kan bære. Og det bliver næppe sidste gang, vi bliver nødt til at skrive ansøgninger. En hjertelig tak skal lyde til Brødrene Hartmanns Fond, Det Unge Grønseværn, Dansk Kultursamfund og Union Bank. Uden denne hjælp havde vi ikke kunnet levere en så fyldig årbog.

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 1991 med 10 numre på ialt 324 sider. Redaktionen består fortsat af Henrik Fangel, Inge Adriansen og Steen W. Andersen. Abonnenttallet ligger omkring de 2100, men er en smule vigende. Der skal faktisk gøres en ret konstant reklameindsats for at holde abonnenttallet vedlige, men det har været vanskeligt at afse ressourcer hertil. Årgang 1991 har ligesom de tidligere haft et meget bredt spektrum af artikler og af forfattere. Der har været små, korte artikler omkring en enkelt lokalitet, om en vigtig kilde, en kendt eller måske mindre kendt person fra Sønderjyllands fortid m.m. Og der har været en række artikler, der har taget udgangspunkt i et aktuelt historisk emne. Lidt længere artikler var der bl.a. i juni-nummeret, som var et temanummer om de store gårde på Haderslevvegnen. Dette hæfte var blevet til i et samarbejde med Haderslev Museum og Museet på Koldinghus, der på denne tid havde en udstilling om de store gårde. Junihæftet blev faktisk udgivet som et særnummer i form af et udstillingskatalog til denne udstilling. Det er en fortrinlig måde at samarbejde på, bl.a. gav det grundlag for at bringe farvebilleder. Redaktionen er indstillet på fremover at benytte sig af lignende samarbejde, når lejlighed byder sig. Det er som læserne bekendt allerede sket i januar-nummeret 1992, særhæftet om Nordborg.

I 1991 udkom 2 publikationer: En ganske speciel udgivelse var fhv. overarkivar C. Rise Hansens bog i studierien »Missionær Christian Vilhelm Grønning. En slesvigsk missionær i Indien og hans elever i 1800-tallet«. Med denne bog præsenteredes en markant skikkelse i forrige århundredes missionsvirke, der på trods af, at han som pietist stod afvisende overfor den nationale konflikt, blev særdeles afholdt af sine dansksindede sønderjyske menigheder i Aabenraa og Ballum. Denne publikation er betalt af Carlsbergfondet, som takkes på det bedste.

En stor glæde for os var det at kunne præsentere sognepræst Jens Bruuns udgave af Løjt-deggen Hans Mikkelsens viser og salmer under titlen »Barselsstue og Himmelstige«. Hans Mikkelsen var degn i Løjt fra 1743 til 1796 og skrev i denne periode en stribe kernefulde, satiriske digte samt en række gribende og enkle salmer. Et vigtigt stykke af den sønderjyske folkelige litteratur er gjort tilgængelig med denne bog, som da også er blevet særdeles vel modtaget af alle anmeldere. Per Højholt skrev i Jyllands Posten: »En fantastisk smuk bog er det, gedigen uden at det på nogen måder tynger læsningen ...

Både Jens Bruun og Historisk Samfund for Sønderjylland har stor ære af denne udgivelse«. Bogen er ikke kun blevet omtalt i aviser og fagtidsskrifter, pastor Bruun har også berettet om den og dens forfatter i Radio Mojn og i to indslag i Radio Syd. I Løjt sogn afholdtes en reception i præstegården, da bogen udkom, og senere en særlig Hans Mikkelsen-aften, der startede i Løjt kirke og fortsatte i forsamlingshuset. Udgivelsen af dette litterære værk betegner en nyskabelse inden for vor virksomhed, men desværre svarer salget ikke til kvaliteten. Til udgivelsen har vi modtaget støtte fra Dansk Kultursamfund, H.P.Hanssens Mindefond, Oberst Parkovs Fond og Sydbanks Fond, som alle takkes på det hjerteligste.

En udgivelse, som netop er færdig er Henning Mathiesens afhandling »Her-tugens folk«, der grundigt belyser de politiske, økonomiske og sociale forhold for landbrugerne under de to hovedgårde Rønhave og Sønderborg Ladegård på Als inden landboreformerne. Henning Mathiesen er i stand til at vise, at bønderne havde gode kår i denne tid, helt i modsætning til ældre opfattelser. Et solidt stykke lokalhistorie, der udgør en vigtig brik til rigshistoriens puslespil, er her blevet lagt frem i vor studierie. Derimod forventes det tidligere annoncerede hæfte 3 i Sønderjyske Billeder om de danske og tyske afstemnings-plakater først at ville foreligge til efteråret 1992.

Set i økonomisk sammenhæng har bogsalget som helhed været en skuffelse i 1991, idet salget er faldet med ikke mindre end 27.000 kr i forhold til 1990, og det kan godt mærkes på budgettet.

Arbejdet i amtskredsene har været solidt og velgennemført med foredrag, ekskursioner og møder med de øvrige historiske foreninger og arkiver som de typiske arrangementer. Historisk Lørdag den 8. juni 1991 arrangeret af Tønder amtskreds rager dog op blandt aktiviteterne (Trøjborg slotsruin, Ballum kirke, Højer mølle samt Møgeltønder kirke med en byvandring). Besøgstallet var ca. 350, præget af gæster fra dels Sydslesvig og dels andre egne af Sønderjylland end vesteregnet. Også en kyndig vejledning de enkelte steder var medvirkende til en vellykket eftermiddag, og ikke mindst, at amtskredsen havde gjort en ekstra indsats ved at fremstille en turbeskrivelse på 20 sider og ladet den duplikere til deltagerne. Det var ganske fornemt. Nu håber vi så på lige så god tilslutning til den historiske lørdag, som i 1992 skal finde sted lørdag den 8. august i Slesvig by.

I 1991 lykkedes det endelig at gennemføre tre-dages *turen til Rügen*. Under ledelse af Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen og undertegnede besøgte 50 deltagere bl.a. Arkona, Altenkirchen, udsigtspunktet Königsstuhl og var på historisk aftenvandring i Stralsund, hvis historiske mindesmærker er under kraftig restaurering. Turen gentages sidst i maj for de sidste 50 tilmeldte, som ikke kunne komme med sidste år. Den store egnsvandring i

august gik nordpå til Djursland, hvor stipendiat Carsten Porskrog Rasmussen var en kyndig vejleder i bl.a. Tirstrup kirke og på Rosenholm. Slægten Rosenkrantz var det samlende tema for turen, der havde samlet to busser fulde af deltagere.

PR-udvalget har i 1991 gennemført en omfattende hvervekampagne i Padborgområdet med udsendelse af skriftligt materiale og telefonisk opfølgning. Vi har der gjort nogle erfaringer, som bl.a. viser, at det fremover sikkert vil være mest rationelt med mere individuelt rettede henvendelser, når det gælder tegning af nye medlemmer. I forhold til omkostningerne gav Padborg-kampagnen ikke tilstrækkeligt, men naturligvis har den været med til det tidligere omtalte flotte resultat i 1991 med en medlemstilgang på 35 nye medlemmer.

Regnskabet vil vi vende tilbage til under dette punkt på dagsordenen, men selvom årets resultat var negativt, kan vi glæde os over, at kontingent og abonnementsindtægter er steget med 52.000 kr, og at vi har en pæn egenkapital på 283.000 kr, hvoraf den største del er umiddelbar likvid. Det kan også her konstateres, at hovedparten af årets underskud skyldes regulering af boglageret. Der er grund til her at takke såvel kasserer som vore revisorer for deres indsats, og vi må heller ikke glemme vore tre efterlønsmodtagere, som får hele det daglige arbejde på kontoret i Aabenraa til at fungere: Ruth Bøtcher, Aage Skærbæk og Gerda Juhl.

Der er i år sammen med indkaldelsen til årsmøde udsendt *udkast til nye love* for Historisk Samfund for Sønderjylland. Der er her tale om en opfølgning af de nye love for amtskredsene, som blev gennemført af styrelsen sidste år, og en modernisering af bl.a. sproget i vore gamle love. De nye love er blevet gennemdrøftet af styrelsen, efter at et udvalg med Henning Mathiesen som pennefører havde fremsat de første forslag til ændringer. Som man ser er formålsparagraffens ordlyd ændret, og jeg kan garantere for, at hvert ord i den er blevet endevendt endda flere gange. Vi synes, at den nye formulering svarer til de formål, som vi i styrelsen mener, at det er væsentligt for os at varetage. Vi har forsøgt at gøre formuleringen så rummelig, at vi ikke behøver at ulejlige medlemmerne med nye ændringer, så snart der kommer nye signaler inden for det historiske arbejde, og vi har forsøgt at fremhæve, at vi ser samarbejdet med andre historiske, særlig lokalhistoriske foreninger, institutioner og arkiver som særdeles vigtigt. Vi håber, at medlemmerne bakker denne holdning op, og at vi hermed har fået skabt gode rammer for et fremtidigt frugtbart samarbejde om den historiske og lokalhistoriske virksomhed her i landsdelen samt formidlingen af ny viden om Sønderjyllands historie til et bredt udsnit af befolkningen.

Styrelsens beretning blev godkendt uden bemærkninger. Derefter fremlagde kassereren, afdelingsleder Rasmus Callesen, regnskabet for 1991. Regnskabet, som bringes s. 439f, blev godkendt.

Forslag til nye love blev forelagt og gennemgået af Henning Mathiesen og formanden. De blev vedtaget enstemmigt og er gengivet s. 447ff.

Ved de efterfølgende valg genvalgte Inge Adriansen, Bjørn Poulsen og John Pedersen. I stedet for Knud Fanø valgtes N. H. Kragh-Nielsen, Rødding, som nyt medlem af styrelsen. Som revisorer genvalgte Fr. Rudolph, mens Julius Beier nyvalgte.

Efter kaffebordet fortalte centerleder Hans-Ole Hansen om det nye historicecenter, om dets tilblivelse, om bygningen og dens symbolik samt om den formidling af historien, som kan opleves i huset. Der var herefter rundvisning i to hold igennem huset og den såkaldte forevisningsgård, hvor dele af en skanse var under opbygning. Det var en interesseret og lyttende skare af medlemmer, der fulgte både foredrag og rundvisning. Medlemmerne imellem udveksledes mange bemærkninger om det man så og hørte. Meningerne var delte om form og indhold i historicecenteret og om den måde en så afgørende begivenhed i Danmarkshistorien her blev formidlet. Men ingen gik upåvirket derfra.

Haderslev amtskreds

Fællesmøde for lokalhistoriske foreninger og arkiver holdtes 19. januar på Haderslev byarkiv, hvor Jacob Røjskjær fortalte om arkivets virksomhed.

Amtskredsens generalforsamling afholdtes 11. april på Mikkelsborg kro. Som medlemmer af amtsudvalget genvalgte Hilmer Madsen og Helge Holst. Derefter fortalte H. V. Gregersen om sin bog: »Det skæve Sønderjylland – hvorfor?«

Den 22. maj var der aftenudflugt til Haderslev Museum, hvor Steen W. Andersen fortalte om museets arbejde og viste omkring.

Aksel Gyldenkærne

Aabenraa amtskreds

Amtskredsen holdt generalforsamling den 18. april i Billedsalen på Folkehjem i Aabenraa. Ib Andersen og H. H. Bang blev genvalgt. Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen, Frøslevlejrens museum, holdt foredrag med lysbilleder om allierede luftangreb i Sønderjylland under 2. verdenskrig.

Den 12. juni havde amtskredsen i samarbejde med Historisk forening for Vis herred arrangeret et aftenbesøg i Bov og omegn. Man skulle have startet ved de mange mindesmærker ved Kruså korsvej, men på grund af voldsomt regnvejrl fortalte vicetoldinspektør Th. Larsen i stedet på Bov museum om mindesmærkerne. Aftenen begyndte så i Bov kirke, hvor sognepræst Marlis Uhrenholt fortalte om kirken. Man sluttede med omvisning på Bov museum.

Ligesom de tidligere år har amtskredsen haft et samarbejde med Byhistorisk forening i Aabenraa og Aabenraa museums Venner, hvor hver forening har stået for et foredrag. Den 3. oktober holdt embedslæge Tage Grodum, Aabenraa et foredrag på Landsarkivet med emnet: »Embedslægevæsenet, dets opståen og opgaver«.

Den 21. november havde amtskredsen inviteret bestyrelserne for de lokalhistoriske foreninger og arkiver indenfor det gamle Aabenraa amt til det årlige fællesmøde. Man samledes i år på Bov museum. Her blev der først lejlighed til at bese museet, hvorefter fhv. landbrugskonsulent N. A. Drewsen, Hokkerup fortalte om, hvordan han var startet

med sin samling og havde arbejdet videre med den til han havde skænket den til Bov museum.

Bagefter orienterede formanden for Historisk Samfund Hans H. Worsøe om hovedforeningens arbejde og bogudgivelser, ligesom de forskellige foreninger fortalte om deres arbejde.

Ligesom i de tidligere år har amtskredsen været medindbyder til møder i Bovrup-Varnæsområdet.

Hans Henrik Bang

Sønderborg amtskreds

Siden generalforsamlingen i 1991 har Sønderborg amtskreds af Historisk Samfund for Sønderjylland haft to arrangementer:

Den årlige sammenkomst for alle de lokalhistoriske foreninger og arkiver på Als og Sundeved, der fandt sted i Holm Sognegård. Der var udsendt indbydelse til 22 foreninger, og de 18 sendte repræsentanter til mødet den 18. november, hvor »Holm sogneforenings lokalhistoriske arkiv« var medarrangør. Foreningens formand, Laurids L. Høj, fortalte først om foreningen, og derefter fortalte deltagerne om arbejdet i de deltagende foreninger. Efter kaffebordet blev der vist lysbilleder fra Holm. Der var ca. 60 deltagere.

Generalforsamlingen 1992 fandt sted den 22. april på Biblioteket i Sønderborg. Her fortalte Henning Mathiesen om Sønderborgs udvikling fra opførelsen af slottet i 1200-tallet og indtil den mest skelsættende begivenhed i nyere tid: Kommunesammenlægningen i 1970. Der var godt 30 deltagere.

Henning Mathiesen

Tønder amtskreds

Historisk lørdag 1991 rager op blandt aktiviteterne i det flade land. Begunstiget af smukt junivejr var der mulighed for besøg på Trøjborg slotsruin, i Ballum kirke, i Højer mølle samt i Møgeltønder kirke med en byvandring. Besøgstallet var cirka 350, præget af gæster dels fra Sydslesvig og dels fra andre egne af Sønderjylland end vesteregnet. Også en kyndig vejledning de enkelte steder var medvirkende til en vellykket eftermiddag.

Udflugten i september, ligeledes en lørdagstur, var tilrettelagt i samarbejde med foreningerne Norden i Toftlund og Skærbæk. Målene var Moesgaards museum ved Aarhus, Silkeborg kunstmuseum og Robert Jacobsens jernskulpturer i det åbne land ved Egtved. En god tur, veltilrettelagt af foreningen Norden.

Som tidligere var Tønder amtskreds medindbyder til afstemningsfesten i Skærbæk med 100 deltagere. Højskolelærer Jens Rosendal, Jaruplund, var festtaler.

Det lokalhistoriske fællesmøde i marts indledtes med et besøg i den lokalhistoriske samling på biblioteket i Bredebro. Her er lokaleforholdene velordnede og tiltalende i modsætning til, hvad man visse andre steder må affinde sig med. Arrangementet fortsatte i Brede sogns forsamlingshus med indlæg af museumsinspektør Inger Lauridsen, Tønder museum, vedrørende samarbejdsmuligheder lokalhistoriske foreninger, arkiver og museer imellem.

Den ordinære generalforsamling på Hostrups hotel, Tønder, viste endnu en gang, at en taler med lokal tilknytning har en særlig interesse, idet aftenens gæstetaler var journalist ved Radio Syd, Jørn Buch, Haderslev, tidligere Tønder.

Peter Madsen

Sydslesvig Amtskreds

Amtskredsen har i 1991-92 arrangeret eller medvirket ved følgende foredrag m.m.:

- 22.5. Aftenvandring i Rendsborg ved Ole Harck.
- 24.5. Foredrag ved Anders Rehde Nielsen om skibsfart, købmand og reder i 1700-tallet.
- 4.7. H. Helmuth Andersen fremviste udgravningen af Danevirke.
- 10.8. Pastor Møller inviterede hele foreningen til sin Haubargs 200 års ombygningsdag.
- 1.10. Johan Peter Noack forelæste om grænsekampen 1945-47.
- 24.10. Foredrag om Danmark og venderne ved Michael Andersen.
- 9.11. I samarbejde med Beirat für Geschichte afholdtes to foredrag i Hatsted: »Jenseits des Nationalismus – für eine Neubewertung des Drei-Jahre-Krieges« af Klaus-J. Lorenzen-Schmidt. og »Die Bedeutung von 1848 für die dänische Bewegung in Südschleswig.« af Dr. Johann Runge.
- 20.2. Mecklenburg i fortid og nutid ved Ole Harck.
- 26.3. Allierede luftangreb i Sønderjylland og tysk luftforsvar i området under 2. Verdenskrig. Foredragsholder var Henrik Skov Kristensen.
- 29.4. Sønderjyske byer ved Lennart S. Madsen, Haderslev Museum.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver*Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)*

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6300 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Ved årsmødet i marts talte museumsinspektør Steen Andersen, Haderslev, om emnet: »Hvem samler hvad?« om forholdet mellem arkiver og museer. Han slog til lyd for, at der i fremtiden skal arbejdes for større samarbejde, koordinering og overblik. Foredraget gav anledning til en god debat.

Den 14.-15. juni havde vi som sædvanlig en stand på dyrskuet i Aabenraa og emnet var »Håndværkere i landsbyen«. Det viste sig at være vanskeligere end antaget at skaffe billeder om det emne, men vi fik da en udstilling på benene.

Den 31. aug. havde jeg fornøjelsen af at åbne vor dansk-tyske udstilling på Bov Museum. Der var den i de helt rigtige omgivelser sammen med de gamle redskaber i museet. Efter den tid har den været i Bovrup-Varnæs arkiv. Den 7.-8. sept. havde Sønderborg kulturdage med åbent hus på Lokalhistorisk arkiv i Kirkegade 8. LASS benyttede lejligheden til i samme forbindelse at arrangere et møde med SLAs formand, Jørgen Dieckmann Rasmussen om emnet: »Hvad gør SLA for de lokalhistoriske arkiver?«. Tilslutningen kunne have været bedre, men der udspandt sig en god debat.

26.-27. oktober fandt den længe planlagte lokalhistoriske weekend sted på Uge høj-skole med 32 deltagere fra 10 arkiver. Af udefrakommende foredragsholdere havde vi konservator Frances Roberts fra Gram, højskolelærer Erik Lindsø, Danebod højskole, og arkivar Kim Furdal fra Landsarkivet. Derudover medvirkede en del af vore medlemmer som instruktører ved de »lokalhistoriske værksteder«.

Arkivdagen var lagt i tilslutning til den lokalhistoriske weekend, den 27. oktober. Turen gik til arkivet ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg, hvor vi blev meget gæstfrit modtaget af arkivleder Lars Henningsen. Vi hørte om arkivets tilblivelse og lidt om, hvad det rummede, ligesom vi fik lejlighed til at se samlingerne i kælderrummene under den nye del af biblioteket.

Foreningens vigtigste aktivitet i det forløbne år har været foreningsarkivindsamlingen. Herom berettes nedenfor.

Indsamling og registrering af foreningsarkiver

Indsamlingen er planlagt og diskuteret med de implicerede arkiver i Sønderborg, Sundeved og Broager, Vojens og Nr. Rangstrup, Bov, Gråsten og Tinglev, Løgumkloster, Bredebro, Skærbæk, Tønder og Højer samt Aabenraa, Rødekro og Lundtoft kommuner ved en række møder, således at arbejdet hermed er igangsat i alle landsdelens kommuner. Der mangler dog meget arbejde endnu, og kun for få arkiver kan arbejdet betragtes som afsluttet.

Ved årets udgang nærmede projektet sig stærkt 3000 registrerede foreningsarkiver. Deres fordeling på de forskellige kommuner er meget ujævn, dels fordi der er kommuner, hvorfra der endnu kun er få registreringer. Tallene viser imidlertid også, at der er kommuner, hvor man er særdeles godt med. Det gælder Rødding, Haderslev, Tinglev, Sydals og Broager, men også i Nordborg, Augustenborg, Gråsten og Sundeved er antallet af foreninger rimeligt i forhold til, hvad man kan forvente.

I disse tal afspejler sig dels den store indsats der er gjort af arkiverne i forbindelse med indsamlingen, men også hvor mange år arkivarbejdet er foregået. Et af de ældste arkiver er arkivet i Skodborg, og her er registreret ca. 50 foreningsarkiver fra sognet. At der har været 30-40 foreninger i et sogn er ikke ualmindeligt.

Arbejdet med foreningskampagnen er i hele 1991 foregået med Herluf Knudsen som daglig leder af kampagnen. Han har haft en ugentlig arbejdstid på 20 timer. Forskningsrådsbevillingen var opbrugt omkring 1. juni, og aflønningen af Herluf Knudsen er herefter sket ved hjælp af forskellige fondsmidler. Herudover er der udført et stort arbejde på Institut for Sønderjysk Lokalhistorie med inddatering af de mange oplysninger i Arkibas. Dette arbejde er udført af instituttets personale.

Den lokalhistoriske konsulent

Henrik Fangel, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

I 1991 har der været de sædvanlige opgaver for konsulenten i forbindelse med LASS og foreningens arrangementer. Konsulenten har endvidere varetaget kopiering af kirkebøger til medlemmer af LASS.

Konsulenten har tilrettelagt et week-endkursus for LASS 26.-27. okt. på Uge Folkehøjskole om »Lokalarkiver – hvad samler vi på, hvad gør vi med det, hvad bruger vi det til«. Herudover har der været konsulentopgaver for arkiverne i Fjelstrup, Nybøl, Skærbæk og Klipleve, og der er aflagt besøg hos bl.a. Skodborg, Hejls og Vojens, ligesom der har været de årlige orienteringsmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjyllands amtskredse.

På et møde med de fire arkiver i Sydals kommune holdt konsulenten et oplæg om de lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland, nu og i fremtiden. Udgangspunktet for dette oplæg og for mødet var bl. a. spørgsmålet om samarbejde – samarbejde mellem flere foreninger – også med henblik på at løfte større opgaver i fællesskab. Der er ingen tvivl om, at et samarbejde trænger sig mere og mere på som en uomgængelig nødvendighed for at det lokalhistoriske arbejde kan holdes på et niveau, der er fagligt forsvarligt, og hvor sikkerhed, tilgængelighed og registrering af de mange arkivalier og billeder, som er i lokalarkivernes varetægt, er optimal. Der er mange små arkiver i Sønderjylland, og det kan give problemer med hensyn til sikkerhed og tilgængelighed, bl.a. på grund af

begrænsede ressourcer. Derfor må der samarbejdes – det sker også, og der er flere ting i gære, som gør, at det lokalhistoriske arbejde i løbet af nogle år nok vil få en anden organisatorisk struktur. Indholdet, kernen i det lokalhistoriske arbejde – det frivillige, ulønnede arbejde, der er drevet af en dyb interesse for den nære hjemstavns historie, vil stadig være det bærende i arbejdet.

Historiske Samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Leder: Henrik Fangel.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-14 eller efter aftale.

Samlingerne har i 1991 modtaget 54 afleveringer, omfattende ca. 700 fotos og postkort, en stor samling pressefotos fra 1960erne (1687 numre på vel 8-10000 negativer), 564 glasnegativer og 178 andre negativer. Sønderjyllands amtskommune har deponeret en stor samling luftfotos, optaget over hele amtet i forbindelse med regionplanlægningen i slutningen af 1970erne samt afleveret en stor samling billeder, bl. a. dias, vedr. stormfloderne 1976 og 1981 og bygningen af det fremskudte dige 1982.

Blandt glasnegativerne er en samling på 533 negativer der har været forlæg for en række meget fine postkort fra A. M. Lunds postkortforlag i Haderslev i 1930erne med motiver fra det meste af Sønderjylland.

Der er i 1991 til 38 lånere leveret 263 billeder, hvoraf mange er brugt til gengivelse i bøger og artikler. Til et par lokalhistoriske arkiver er leveret kopier af negativer.

Ordningen af den store samling af negativer af affotograferinger er fortsat. Foreløbig er ca. 3500 negativer registreret og originaler anbragt i hvilende arkiv. Endvidere er der gennemført en række registreringer af nogle af de tidligere års store afleveringer. Ikke mindst fotograf Clausens samling kræver fortsat meget arbejde med henblik på tilgængeliggørelse.

Ved en bevilling fra Kjeld og Vera Schmidts mindelegat er der skaffet midler til restaurering af instituttets fire daguerreotypier.

En kopiering af de historiske samlingers ældste bånd er indledt. Arbejdet udføres af Infoko i Tønder, der ud over en kopi på spolebånd også fremstiller en kassettebåndkopi. Foreløbig er de 36 ældste bånd fra årene 1961-66 udtaget til kopiering. Møbler og bogsamling fra H. P. Hanssens kontor på Hejmdal er deponeret på instituttet af Aabenraa Museum sammen med et maleri af H. P. Hanssen.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, Sottrup, 6400 Sønderborg.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 75 33.

Hjemmeværnsregions IIIs historiske udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 32.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 samt første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 11 20.

Arkivarbejdet har stået i fremgangens tegn. Det gælder såvel aflevering af arkivalier som arkivbesøg. Vort medlemstal er nu 390. Åbningstiden har været ti aftener og 48 formiddage. Kulturugen hvor vi deltog med gamle fotos og slægtstavler, var besøgt af 190, dertil kommer de ordinære almindelige besøg, som var på 350. De besøgende kom fra hele landet samt fra Tyskland og USA. Også tre gruppebesøg og syv rundvisninger i Augustenborg by og slottet hører med i arkivets arbejde. Der har været 139 afleveringer, deriblandt foreningsprotokoller, ejendoms papirer, og to store familiesamlinger. Arkivet har tidligere udgivet kunstkort af den tyske maler Max Beckerts malerisamling, som findes i arkivet. I 1991 har man som et nyt oplag udgivet 12000 kunstkort i sort/hvid og farve, og det er allerede nu en succes.

Bov kommune

Historisk forening for Vis herred

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Den 15. januar viste giveren af landbrugssamlingen fhv. landbrugskonsulent N. A. Drewsen rundt på Bov museum og sluttede med at holde foredrag om plovens udvikling.

Den 6. februar fortalte fhv. seminarielærer Esther Abildstrup, Ribe, om gamle broderier og navneklude. Den 12. marts holdt museumsinspektør Henrik Skov Kristensen, Frøsløvlejrens museum, lysbilledforedrag på Holbøl Landbohjem med emnet: »De allieredes luftangreb i Sønderjylland under 2. verdenskrig«.

Den 30. april afholdtes generalforsamling på Bov Museum. Skoleleder Helmut Thomsen, Padborg, holdt efter generalforsamlingen et lysbilledforedrag »Strejftog gennem billeder fra Bov kommune«.

Den 12. juni holdtes en aftentur i Bov og omegn i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland. Man besøgte mindesmærkerne ved Korsvejen i Kruså (på grund af regn flyttedes foredraget til museet), Bov kirke og Bov museum.

Den årlige aftenudflugt foregik den 13. juni til Broagerland, hvor man besøgte Smøl Vold, Broager kirke og teglværksmuseet Cathrinesminde.

Den 23. okt. holdt museumsinspektør Stine Wiell, Haderslev Museum, foredrag på Bov Museum om emnet »Flensborgsamlingen 1852-64«.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: Hans H. Bang, Padborgvej 27, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Bov museum indledte sin sæson den 23. marts med påskeudstilling af 18 lokale kunstnere, alle med bopæl i Bov kommune. Udstillingen omfattede ca. 100 billeder og varede til den 20. april. Et meget stort antal mennesker besøgte udstillingen.

Den 1. juni udstillede børnehaver og fritidshjem i Bov kommune tegninger i anledning af verdensbørnedagen.

Fra 31. aug. til 29. sept. var der en udstilling af plancher med fotos fra livet på landet i gamle dage nord og syd for grænsen. Plancherne var udlånt af LASS og naboforeningen i Angel. Udstillingen blev suppleret af museets egne fotos og ting fra landbruget fra

museets depot. Den 1. sept. blev der tærsket med plejl og »haret« leer og rensset korn i en gammel rensesmaskine.

Den 12. okt. havde museet en udstilling af gamle plove på Gråsten landbrugsskole i anledning af Danmarksmesterskaberne i pløjning med hest. I efterårsferien var der en giverudstilling af alle gaver fra 1991. I december måned afholdtes julestue for kommunens børnehaver. 22 hold børn deltog. Julenissen blev også afhentet fra gårdens høløft til musik af jernbaneorkesteret i julemandsdragter. Ialt har godt 4.700 besøgt museet i 1991.

Lokalarkivet Bov

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Mandag-torsdag kl. 14-19.30, fredag kl. 10-15, lørdag kl. 10-13

Leder: Kirsten Sparvath, Østerskovvej 40, Kollund, 6340 Kruså, tlf. 74 67 83 38.

Arbejdet i arkivet er sat i gang med hjælp fra en gruppe frivillige og – i sidste halvdel af året – med hjælp fra en langtidsledig bibliotekar og assistent. Indsamlingen af foreningsarkivalier er iværksat, med en del afleveringer til følge. I november afholdtes et åbent-hus arrangement, for at gøre opmærksom på det nyåbnede arkiv.

Bredebro kommune

Lokalhistorisk Samling

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 74 14 28.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Tofte 4, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 12 31.

Vi kan glæde os over en god og stabil interesse for det lokalhistoriske arbejde. Der kommer flere og flere henvendelser til arkivet – også udefra, og der er god tilslutning til vore arrangementer. Vi har overtaget en del brugte skabe fra skolen, hvilket har givet gode opbevarings- og udstillingsforhold.

Broager kommune

Lokalhistoriske forening for Broagerland

Formand: Chresten A. Krogh, Brovej 108, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Efter at arkivet blev en selvejende institution i 1990, har foreningen de udadvendte aktiviteter, men støtter stadig arkivet økonomisk. Ved generalforsamlingen den 6. marts underholdt lærer H. C. Lassen, Rinkenæs, med causeri og lysbilleder »Langs Flensborg Fjord«. Den 10. juni var der aftentur med ca. 50 deltagere til Alsingergården i Svenstrup og Elstrup Mølle, og den 24. oktober holdt Mogens Scott-Hansen, Sønderborg, foredrag om »Den nordlige sikringslinje«.

Broagerlands Lokalarkiv

Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17, den første lørdag i måneden kl. 10-14.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

I 1991 skete der store omvæltninger i arkivet. I marts var der lederskifte, og samtidig begyndte fire nye medarbejdere. Vi indkøbte brugt kontorinventar og indrettede vores arkiv, så det i dag er meget velfungerende, idet vi har fem arbejdspladser samt et »kaffe-besøgs hjørne«. Efter at arbejdet på arkivet havde ligget næsten stille det foregående år, går det nu fremad, takket være medarbejdernes store indsats. Vi har fast arbejdstid tirsdag og onsdag på arkivet. Da arkivet har åbent tirsdag, og vi har den store glæde,

Fra Broagerlands Lokalarkivs udstilling og stand på Cathrinesminde teglværk i anledning af »Sønderjyske Kultur dage«. I midten arkivets leder, Randi Demuth.

at besøgstallet er stigende, er det begrænset, hvad vi kan nå af arbejde den dag, men så tager vi ekstra fat om onsdagen. Vi har i løbet af året modtaget adskillige afleveringer, bl. a. vedrørende afstemningen i Broager kommune i 1920. I august deltog vi med en udstilling på »Sønderjyske Kultur dage«, som fandt sted på Cathrinesminde Teglværk.

Christiansfeld kommune

Christiansfeld Kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Åbningstid: Mandag-lørdag kl. 9-17, tirsdag og fredag tillige kl. 17-19. Lørdag efter aftale.

Leder: Ole Laurits Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 31 88.

Arkivet har i det forløbne år haft 170 afleveringer. Arkivet har modtaget et legat til indkøb af mikrokort over kommunens ti kirkesogne og til film af brødremenighedens medlemmers levnedsløb, samt til indkøb af et mikrofilmapparat.

Arkivet har i årets løb haft mange besøg og både telefoniske og skriftlige henvendelser fra personer, der ønsker oplysninger om deres slægt; i de fleste tilfælde har arkivet kunnet hjælpe.

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Annelise Gram, Kongensgade 8, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 1992.

Der afholdtes generalforsamling den 30. marts. Et legat som foreningen har modtaget, er overdraget til arkivet til affotografering af billeder.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev

Åbningstid: Efter aftale

Ved generalforsamlingen den 5. februar fortalte H. Chr. Kehlet om landsbyen Knud. Den 29. sept. havde vi åbent hus i arkivet i anledning af, at vi havde fået nye lokaler. Den 22. oktober fortalte Vagn Rasmussen om Fjelstrup-Hallen i anledning af dens 25-års jubilæum. Herudover skriver Vagn Rasmussen en lokalhistorisk artikel til Fjelstrup Idrætsforenings blad hver gang det udkommer (4 gange årligt).

Lokalhistorisk Arkiv og Forening for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30.

Leder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 74 57 44 65.

Vejstrup Lokalhistoriske forening

Formand: Johannes Larsen, Gl. Skamlingvej 1, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: På Plejehjemmet »Lærkebo«, Sjølundgade 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77

Som sidste år har vi igen haft fast arkivaften tirsdag aften, hvor hele bestyrelsen mødes og i fællesskab registrerer og ordner de indkomne arkivalier. Den første tirsdag i hver måned har vi haft åbent hus med en del besøg. Registreringen af foreningsarkivalier er i fuld gang.

Af udadvendte aktiviteter har vi lavet tre udstillinger. I forbindelse med Sjølund-messen havde vi en udstilling med tre plancher med udvalgte emner. I august lavede vi en stor udstilling i forbindelse med den nuværende Vejstrup skoles 25 års jubilæum, og endelig lavede vi en udstilling i forbindelse med Vejstrup forsamlingshus' 100 års jubilæum i november. Alle tre udstillinger gav os en del nye oplysninger og navne på personer.

I forbindelse med vor generalforsamling i marts havde vi besøg af Arne Grell som viste smalfilm fra sognet optaget i 1950'erne af hans far Axel Grell.

Den 10. oktober afholdtes et lysbilledforedrag af Henrik Fangel: »På tur langs den gamle grænse«.

Gram kommune*Lokalhistorisk Forening for Gram og omegn*

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram

Åbningstid: Efter aftale

Leder: Karl Gunner Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram

Den 2. marts 1992 holdtes stiftende generalforsamling i Lokalhistorisk forening for Gram og omegn. En gruppe på 23 interesserede mennesker var mødt op og gav foreningen et godt udgangspunkt. En medvirkende årsag til, at der tilsyneladende er stigende interesse omkring lokalhistorie i Gram er nok, at en arbejdsgruppe i årets løb fik udgivet en bog med gamle fotografier fra Gram.

Tiset lokalhistorisk Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholdtvej 6, 6510 Gram

Foreningens arkiv: Stenholdtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 14-17 og efter aftale.

Leder: Ellen Skafsgård, Stenholdtvej 6, 6510 Gram.

Arkivet er nu fem år, og vi har fået meget af både billeder og papirer, i 1991 75 større eller mindre afleveringer.

Foreningen havde to aftenture med god tilslutning. Den ene gik til Sønderskov vandmølle og Sønderskov hovedgård, den anden til Haderslev museum.

Gråsten kommune*Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv*

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 17-19.

Leder: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Graasten, tlf. 74 60 82 44.

1991 har været et arbejdsår som de foregående med modtagelse af afleveringer og registrering; desuden mange besøgende, der gerne vil finde frem til slægtens rødder.

I forbindelse med navngivningen af DSB's IC3-tog »Frederik IX« arrangeredes af biblioteket en udstilling med billeder fra arkivet af ældre tog og af kongefamilien. Udstillingen var meget besøgt.

Et ret dominerende arbejde i året var indsamlingen af foreningsarkiver. Det krævede meget søgearbejde, desværre ikke altid med lige godt resultat, men vi nåede da tæt ved hundrede registrerede foreningsarkiver og arbejdet fortsætter.

Historisk forening for Gråsten By og Egn

Formand: Sven Kjems, Solbakken 6, 6300 Graasten, tlf. 74 64 16 11.

Ved generalforsamlingen fortalte Alfa Hansen om Graasten omkring 1940. Sommerudflugtens mål var Tørring Mølle, mens Inge Adriansen ved efterårsmødet holdt et fængslende lysbilledforedrag om hverdagen for de kvinder, der arbejdede på teglværkerne. Foreningen har udsendt sit 19. årsskrift.

Haderslev kommune*Haderslev byhistoriske arkiv*

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 31 30.

Åbningstid: Onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Jakob Røjskjær.

Haderslev arkiv- og museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 73 62.

Ved generalforsamlingen i 1991 fortalte museumsinspektør Steen W. Andersen om Haderslev Museums udgravninger og arbejde i det forløbne år. Blandt efterårets tre foredrag kan nævnes Piet van Deurs om Danmarkshistorien set fra et TV-kamera. I foråret 1992 afholdtes tre foredrag med emner fra Haderslevs 700-årige historie.

Foreningens sensommerudflugt gik til Ærø, hvor museumsinspektør Mette Eriksen Havsteen var leder.

Foreningen arrangerede en meget besøgt julestue på Haderslev Museum. Foreningens forlag, Forlaget Gammelting, har i 1991 udgivet »Oldtidsminder i Nordslesvig« med tekst af Steen W. Andersen samt »Hertug Hans hospitalet i Haderslev«.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk-Hejsager Fællesskole, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen havde ved generalforsamlingen i marts 1991 124 medlemmer. Foreningen arrangerede som tidligere i fællesskab med Halk-Hejsager Beboerforening tre højskoleaftener i januar-februar, hvor tre foredragsholdere fortalte om egnen i dette århundrede. Årets udflugt gik til Brødremenigheden i Christiansfeld.

Arkivet har fortsat til huse på Halk skole. Der er meget trange forhold, og pladsforholdene tillader ikke, at arkivet er åbent. Bestyrelsen har fortsat registreringsarbejdet.

Haderslev Slægtsforskningsforening

Formand: Lizzie Knoop, Braineparken 31, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 58.

Hoptrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Holger Bonde, Lysmosen 34, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 66, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16.

Leder: Holger Bonde (se ovenfor).

Året startede med den ordinære generalforsamling den 5. febr. Den 16. april kunne vi omsider flytte ind i egne lokaler i Hoptrup skole, efter at arkivet i en længere periode havde været husvild. Den 16. juli havde foreningen arrangeret en ekskursion, til den nu udtørrede »Sliv Sø«. Ved byfesten i Hoptrup den 1. august deltog foreningen med en gættekonkurrence mellem forskellige hold fra de forskellige landsbyer i sognet: »Hvornår var det nu det var«. Teltet var fyldt, ca. 160 personer deltog. Den 21. sept. holdt vi »åbent-hus« i vort nyindrettede arkiv. Den 4. nov. havde vi stor succes med en film-aften i Hoptrup forsamlingshus, hvor vi viste en serie dias fra Hoptrup bys nordlige bydel. Kort før jul kunne vi så præsentere vort 8. årsskrift (i år på 20 sider) for vore nu 345 medlemmer.

Højer kommune*Højeregnens lokalhistoriske arkiv*

Kiers Gaard, Højer.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Folmer Christiansen, Strandvej 40, 6280 Højer, tlf. 74 78 21 23.

Arkivet arbejder med indsamling af materiale om Højer i tiden efter 1920, bl. a. ved at interviewe. Juni-august 1991 havde vi en stor billedudstilling i Højer Mølle: Højer før og nu, med hovedvægt på før.

Lundtoft kommune*Historisk Sogneforening for Varnæs og Bovrup*

Formand: Svend Agertoft, Vibevej 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 01 94.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 18-21, eller efter aftale.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 16 18.

Foreningen har i det forløbne år holdt hjemstavnsaften i Varnæs med Arne G. Larsen, der holdt foredrag om landsbysamfundet, dernæst hjemstavnsaften i Bovrup, hvor Henrik Fangel holdt foredrag om H. P. Hanssens virke.

Arkivet har haft udstilling med gamle protokoller, skolebøger mv. Der har været en

udflugt til Brødremenigheden i Christiansfeld.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: H. C. J. Staugaard, Hellinghøjvej 6, Tombøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 51.

Foreningens arkiv: Rådhuset, Gråstenevej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Sidste lørdag i måneden kl. 14-16, eller efter aftale.

Leder: Grethe Beck, Grønbækvej 2, Tråsbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 73.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn

Formand: Peter M. Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 88.

Foreningens arkiv: Kliplev Skole, Skolegade 12, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Ved generalforsamlingen i april fortalte Jørgen Hansen om kroerne i Kliplev sogn. En aftentur i juni gik til Hygum Hjemstavnsgaard, og heldagsturen i august til Frilandsmuseet ved Kiel.

Den 6. juni indviedes »Straagaards Smedie« i Kliplev, der tidligere på året blev erhvervet til et lokalt egnsmuseum. Købet er finansieret af Kliplev Mærkens støttefond. Stuehuset indrettes til brug for lokalhistorisk forenings arkiv.

Løgumkloster kommune

Historisk forening for Løgumkloster kommune

Formand: Peter Madsen, Vænget 17A, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 37 40.

Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 02.

Det forløbne år viser, at det helt nære har den store interesse. Det gælder samtlige aftener med lokale emner: Højskolelærer, forfatteren Jens Rosendal, Jaruplund, der fortalte om Hans Adolf Brorson og tilknytningen til Løgumkloster, den årlige aftentur, som gik til præstehøjskolen, kirken, klosteret, klosterhaven og refugiet med lektor Jens Kristian Krarup som kyndig rundviser, og aftenen på museet Holmen i Løgumkloster, hvor lederen af det lokalhistoriske arkiv, Frede Gotthardsen, fortalte om byens møller og huse gennem tiderne og i tilknytning hertil viste lysbilleder.

I arkivet udføres året rundt et dygtig og interesseret arbejde af syv af foreningens medlemmer. De pakker historien ud, registrerer og arkiverer. Men lokaleforholdene, som ganske vist er uden driftsudgifter, er langt fra tilfredsstillende. Foreningen har 320 medlemmer.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, mandage i vinterhalvåret, desuden kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 18 10.

Nørre Rangstrup kommune

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Skærbækvej 19, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Tirsdag (nov.-april) kl. 19.30-22, eller efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen (se ovenfor)

I juni arrangerede foreningen i samarbejde med Arrild Sogneforening en udflugt til Søren Wellings museum i Lintrup. I november havde vi en: »Hvad er det?«-aften, begge arrangementer med fin tilslutning.

Indsamlingen af foreningsarkivalier er afsluttet i denne omgang. Kopiering af kirkebøgerne for Arrild sogn er påbegyndt.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Kr. Nielsen, Friskjærvej 10, 6535 Branderup, tlf. 74 83 52 75.

Foreningens arkiv: Tingvej 3, 6535 Branderup

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Der var god tilslutning til vores generalforsamling, og igen i år havde vi konkurrence om gamle ting og sager, ligesom vi deltog ved hobbyudstillingen, med forskellige billeder og gamle papirer. Udflugten i maj gik til herregården Sønderskov, nord for Kongeåen.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft sogn

Formand: Jens Christensen, Rosenvænget 17, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 43 17.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-17.

Leder: Holger Rosenberg, Rosenvænget 2, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 45 19

Foreningen har ud over generalforsamling i januar været med til messe i Bevtoft-hallen i marts måned, hvor der blev knyttet mange kontakter, der bl. a. gav oplysninger og foreningsprotokoller, skolebilleder m.m. Foreningen har 230 medlemmer. Arkivet har deltaget i indsamlingen af foreningsarkivalier. Ved hobbyudstillingen på skolen 16.- 17. nov. deltog arkivet med åbent hus.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Hilmer S. Madsen, Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 14 58.

I forbindelse med indsamlingen af foreningsarkivalier, har vi fået registreret de foreningsarkiver, vi lå inde med, således at det samlede antal registreringer blev på 45.

Arkivet har i årets løb modtaget en række større billedsamlinger bl. a. vedrørende Kunstforening »Vandtårnets« virke og opførelsen af kulturhuset.

Da Toftlund Bibliotek 15. nov. fejrede 70 års fødselsdag, deltog arkivet med en stor samling billeder fra Toftlund omkring 1920. Efter udstillingen fik vi en del materiale som bibliotekets start som oplandsbibliotek i 1920.

Rødding kommune

Rødding lokalhistoriske arkiv

Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 13-16, eller efter aftale.

Leder: Hans Carlo Jensen.

Rødding lokalhistoriske arkiv har i det forløbne år været travlt beskæftiget med indsamling og registrering af foreningsarkivalier. Den 1. februar blev Mary Lou Nørgaard tilknyttet projektarbejdet i Rødding kommune for en syv måneders periode.

Kampagnen viste sig at blive en succes, blandt andet fordi der blev lagt stor vægt på det opsøgende arbejde. I hele 1991 indkom der til arkivet 268 afleveringer, hovedsageligt foreningsmateriale samt ca. 90 billeder og diverse trykte publikationer.

Ialt er der i Rødding sogn indsamlet materiale fra 214 foreninger, og vi er især glade for at have fået arbejderbevægelsens og de politiske partiers protokoller. De foreninger, der ikke ønskede at aflevere deres protokoller, gav os lov til at fotokopiere. Det var til tider et stort arbejde, men værdifuldt. Endvidere har vi hjulpet kommunens øvrige lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg med råd og vejledning.

På Rødding bibliotek findes vores billedsamling på ca. 2400 fotos og 1300 pressefotos, pressekliparkiv, kortsamling og lokalsiderne fra JyskeVestkysten, mens vore arkivalier opbevares i brandsikker boks i Skodborg.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand: Anna Roos, Låsledevej 22, Brændstrup, 6510 Gram.

Foreningens arkiv: Brændstrup skole, Ramsherred, 6630 Rødding

Åbningstid: Mandag kl. 19-21, eller efter aftale.

Foreningen har holdt afstemningsfest i forsamlingshuset, hvor Jacob Haugaard, Toftlund, som er født og opvokset i Brændstrup, fortalte. Den 25. maj havde foreningen en vellykket udflugt til brunkulslejer og museum i Søby ved Brande.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Arkivet fungerer med et udvalg – ikke en forening – som det bærende. Der har været en del forespørgsler, samt afleveringer, bl. a. fra Hjerting mejeri. Den årlige udflugt, som udvalget arrangerer, gik i år til Christiansfeld.

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Peter Madsen, Lille Brøstrupgaard, Ribevej 5, Brøstrup, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 69.

Foreningens arkiv: Ribevej 42, Sdr. Hygum.

Åbningstid: Første tirsdag i hver måned kl. 15-17, eller efter aftale.

Leder: Peter Madsen (se ovenfor)

Vi har fået alle sognets udskiftningsakter kopieret og påbegyndt omskrivningen til nutidsdansk til hjælp for dem, der søger oplysninger. Der er modtaget forskelligt til arkiv og museum bl. a. en del protokoller i forbindelse med foreningskampagnen. Ved vintermødet talte museumsinspektør Stig Jensen fra Ribe om denne bys vikingefortid. Som sædvanlig har der været en aftenudflugt og en heldagstur samt kursus i gotisk skrifttydning – for første gang med under 10 deltagere. Derudover det sædvanlige interessante arbejde med at besvare forespørgelser om slægtsforhold.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsård

Formand: Johannes Knudsen, Havmarkvej 3, Harreby, 6510 Gram

Åbningstid: Medio maj-sept. lørdag og søndag kl. 14-17, og efter aftale.

Efter museets åbning den 9. maj blev der afholdt årsmøde i støttekredsen den 30. maj, hvor man startede med at fremvise den nyanlagte landbohøve anno 1900 og museets samlinger. Efter selve generalforsamlingen, hvor Margit Ottosen, Grønnebæk, genvalgte og Jens Brande, Skodborg, nyvalgte istedet for Kristian Holmgaard, Skodborg, der

En af sommerens aktivitetsdage på Hygum Hjemstavnsgaard med bl. a. arbejdende værksteder, spillemandsmusik, folkedans og mange besøgende.

ikke ønskede at fortsætte, holdt Arne Buhrkal, Øster Lindet, foredraget »Landbohaven - Oldemors apotek«.

Lørdagene den 15. juni og 13. juli arrangeredes som noget nyt aktivitetsdage med arbejdende værksteder, hvor lokale kræfter viste deres faglige kunnen med de gamle redskaber. Desuden var der børnedyrskue, gamle børnelege, hestevognskørsel, spillemandsmusik og folkedans. Besøgstallet var højt takket være godt vejr og god annoncing, og projektet gentages derfor med tre arrangementer i 1992.

I alt har der i 1991 været ca. 3000 betalende gæster, heriblandt 26 foreninger. Interessen for museet er voksende, og der gøres et stort frivilligt arbejde.

Museet har i årets løb modtaget en del nye effekter, og det er planen at nyopstille samlingerne før sæsonstarten 9. maj 1992. Endvidere arbejdes der på at få nyregistreret alle museets genstande.

Lokalhistorisk forening for Jels sogn

Formand: Margit Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Jels Skole, Krygersvej 2, Jels.

Åbningstid: i vinterhalvåret tirsdag og onsdag kl. 9.30-11, eller efter aftale.

Leder: Margit Ottosen (se ovenfor).

Ved foreningens generalforsamling fortalte arkæolog Jørgen Holm fra Rødekro om udgravningerne ved Lerte, som foreningen besøgte i juni måned. I foråret 1991 var der aftenudflygt til Hygum Hjemstavnsgaard og Aarup Hede. I september fortalte tidligere lærer ved Jels skole, nu pensioneret skoleinspektør Paul Hviid, Fredericia, om bl. a. Rensdyrkulturen, der i mange år blev eftersøgt af lærer Asger Relsted, Jels. Hans alt

for tidlige død standsede eftersøgningerne indtil fundene ved Jels Oversø. Paul Hviid redegjorde også for stednavne omkring Jels. I december var der udflugt til Sønderskovgård.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

v/Mogens Lorentzen, Grønsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45

Foreningens arkiv: Lintrup skole, 6660 Lintrup

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale

Leder: Mogens Lorentzen, (se ovenfor)

Vi har i løbet af året 1991, ved ihærdig korrespondance med de kommunale instanser, endeligt fået tildelt de lovede lokaler til vores arkiv. Det blev ikke i det gamle kommune-kontor som planlagt, da bygningerne blev solgt. I september måned fik vi derimod tildelt to værelser i den tidligere privatbolig på skolens 1. sal med egen indgang. Vi gik omgående igang med renoveringen. Værelserne blev sammenlagt og alt istandsat. Kommunen betalte alle materialerne, og arbejdet udførte vi selv. Den 7. dec. var der indvielse, hvor der kom en halv snes af sognets borgere.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Helga Hørluck, Jens Hørlycksvej 2, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 33

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 10-13, eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding tlf. 74 84 84 85.

Årets store begivenhed var foreningens 50 års jubilæum den 10. april, hvor vi hele dagen festede med stor tilslutning og mange gæster. Der var udstillinger, orkester og fængende foredrag.

Sommerturen omfattede en vandretur ad gendarmstien og udflugt til Slesvig med besøg på museet på Gottorp og sejltur på Slien og vandring til Holm gennem den gamle bydel. I løbet af vinteren hørte vi bl. andre museumsinspektør Skov Kristensen: Allierede luftangreb over Sønderjylland 1940-45, dr. J. V. Johansen fortalte om heksetro og processer. Afstemningsdagen blev anvendt som optakt til anden afstemning om EF. »Europa og vi danske« blev belyst klart og vidende af Eva Gredal. Efter generalforsamlingen fortalte næstformanden Erik Braun om »Da polakkerne var her« med pest og plyndringer. De beskrevne lejres beliggenhed har vi desværre endnu ikke fundet.

Vi har deltaget i byens messe, hvor ajourførte kartoteker over huse og ejendomme studeres og videofilm over omraadet køres. Et godt sted til PR. Som sædvanligt over et stort hold sig i gotisk skriftlæsning.

Arbejdet i arkivet har i det forløbne år været stærkt præget af foreningskampagnen og 49 foreninger er registrerede. En del registrering af billeder og arkivalier har derfor måttet vente ligesom de forskellige udstillinger og del af arkivets tid. Ajourføringen af ejendomskartoteket ventes afsluttet i det kommende år. Vi har problemer med at skaffe plads til arkivæskerne, så en reorganisation vil blive nødvendig i det kommende år. Siden vi fik eget kontor har der været stigende interesse for at komme i arkivet.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Hans J. Matthiesen, Skravevej 17, Københoved, 6630 Rødding.

Lokalhistorisk Forening for Øster-Lindet sogn

Formand: Helge Holst, Præsteløkke 14, 6630 Rødding, tlf. 74 84 28 02.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg.

Leder: Kristian Holmgård, Mølletofte 16, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85
 5. årgang af »Glimt fra Ø. Lindet sogn« blev udsendt i januar. Vi har i 1991 solgt 235 medlemskort á 25 kr. pr. husstand. Ved landsbyfesten 3.-5. maj udstillede vi mange gamle billeder fra Øster Lindet skole og mange gamle skoleprotokoller. Den 29. maj holdt vi aftenudflugt til Tørning mølle med fin tilslutning. Ved generalforsamlingen den 31. januar fortalte læge Erik Braun, Skodborg, om skæbneåret 1659 og især om de polske militærlejre ved Skudstrup.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 94 98

Foreningens arkiv: Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro.

Åbningstider: Første og tredje mandag i måneden kl. 15-17.

Leder: Inger Danielsen, Skovvænget 11, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 26 42.

Året 1991 var præget af stor interesse for vort ret nyetablerede arkiv, såvel besøgmæssigt som med tilgang af billeder og andet arkivmateriale. Sammen med foreningen Norden arrangeredes en foredragsaften om Nydam mose. Der er nedsat et arkivudvalg og et årsskriftudvalg. Årsskriftet 1991 blev trykt i 700 eks. og blev særdeles vel modtaget overalt i vort område. Foreningens formue er opretholdt og der er medlemsfremgang til over 400.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Museets åbningstid (se nedenfor).

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

Historisk forening afholdt i juni 1991 udflugt til Danevirkegården med besøg ved koncentrationslejrmindeerne i Ladelund og Svesing undervejs. På hjemturen besøgte Bov Museum. I vinteren 1991-92 er afholdt følgende offentlige arrangementer og foredrag: Inge Adriansen om danske og tyske nationalsymboler; Jens H. Nielsen om Mjolden for 150 år siden; afstemningsfest med Jens Rosendal; Steen W. Andersen om forsvarsvolde fra jernalderen i Sønderjylland. Arkivet passes til daglig af Hofmand Nielsen. Årsskriftet »Fra Skærbækegnens fortid« udsendes for 6. gang i foråret 1992.

Skærbækegnens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Ca. 20. maj – ca. 20. oktober: tirsdag-fredag kl. 10-17, lørdag-søndag kl. 14-17.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

I 1991 afholdtes udstillingerne »Vadehavet«, »Tønning – en by i marsken«, samt sidst på året »Victor Brockdorff: Portrætter og landskaber« i anledning af malerens 80-års dag. Museumsmedarbejder Nete Revsbech fratradte i febr. 1992, i stedet er ansat Dorte Kjør Jensen. Museet havde i 1991 desuden to langtidslidige.

Sundeved kommune

Nybøl sogns Hjemstavnsforening

Formand: Frederik Christensen, Vandmøllevej 1, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 77 25

Foreningens arkiv: Nybøl gamle skole, Nybøl.

Åbningstid: Første og tredje mandag fra kl. 19.30-21.30 og efter aftale.

Leder: Ellen Thaysen, Amtsvejen 48, Nybøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 79 18.

Lokalhistorisk forening for Sottrup sogn

Formand: Johan Lyck, Nydamvej 50B, Ø. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 72 80.

Foreningens arkiv: V. Sottrup gamle skole, Skolevej 16, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Første lørdag i hver måned kl. 10-12 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Skolevej 13, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 72 11.

Historisk Forening for Ullerup

Formand: H. C. Clausen, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Foreningens arkiv: Bakkensbro 12, Ullerup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 18.30-20.30 og efter aftale.

Leder: Ellen Margrethe Olsen, Bakkensbro 8, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 11 22.

Registreringen af arkivalier og billedregistreringen fortsætter. Flere også uden for bestyrelsen tager del i arbejdet. Foreningen er blevet optaget som medlem af SLA. Flere møder er blevet afholdt mellem de tre lokalhistoriske foreninger i Sundevad kommune med henblik på en fælles forening, men med tre selvstændige arkiver og fælles tilslutning til SLA.

De tre foreninger har også været med ved oprettelsen af en støtteforening for en landbrugsredskabsamling hos Johannes Jørgensen, Ullerup. Foreningsregistreringen er i god gang, men endnu ikke afsluttet. Studiekredsen fra 1990 i samarbejde med L.O.F. fortsatte i 1991, emnet var slægtsforskning.

Til alle medlemmer er der uddelt to små foldere. Emnerne i juli var Blansgårds historie og i oktober Avnbølgårds historie, suppleret med små lokale historier og beretninger fundet i vores arkiv, samt en aktivitetskalender på bagsiden.

Selskabet for Nydamsforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: V. Sottrup gamle skole, Skolevej 8, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, 6400 Sønderborg

Åbningstid: Fri adgang, nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Besøg kan også arrangeres efter aftale med Nydamselskabet, tlf. 74 68 06 28.

Nydamselskabet arbejder på at få Nydam Mose udgravet. Gennem årene er der foretaget mange mindre udgravninger i mosen. Selskabet har til opgave at støtte, at de mange udgravninger fremstår som en helhed.

Nydamhuset er i dag rammen om en åben udstilling. Der er brugt 150.000 kr. på etableringen af en udstilling med plancer, lysbilleder og kopier af fund fra mosen. Folder om udstillingen er udsendt til skoler i amtet og til amtscentraler i hele landet.

Sommeren 1991 bød på nye udgravninger. Der blev fundet to planker til en båd og spændende våben og redskaber. Ved denne lejlighed blev mosen besøgt af Nydamselskabets protektor, prins Joachim. Få dage senere besøgte dronning Margrethe arkæologerne til en privat og arkæologisk faglig orientering om fundene i Nydam Mose. Nationalmuseet arbejder med planer om flere udgravninger i Nydam Mose. Nydamselskabet deltager i drøftelserne. Selskabet samarbejder med flere lokalhistoriske foreninger om løsning af Nydam Moses gåder. I Skov- og Naturstyrelsens regi kører et projekt med sigte på at få Nydam Mose fredet.

Sydals kommune*Lokalhistorisk forening for Kegnæs sogn*

Formand: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 10.

Foreningens arkiv: På Kegnæs skole.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-19.30.

Leder: Hans Bertelsen (se ovenfor).

Generalforsamlingen blev afholdt den 12. marts. Her fortalte formanden om Good Templars virke i Kegnæs sogn fra 1898 til 1938, og Mussi Jørgensen viste lysbilleder fra den østlige del af sognet. Vi havde den årlige egnsvandring den 5. juni i »E nystaj« i Østerby med start ved Kegnæs skole og afslutning i Gåsvig kro.

Den 8. oktober havde vi lysbilledforedrag ved Peter Jacobsen og Holger Petersen: »Sønderborg gennem 100 år«.

På grund af åbent hus arrangement på skolen har vort arkiv åbent hver mandag aften kl. 18-19.30 i vinterhalvåret. Foruden lokale henvendelser har der været en del udensogns fra om slægtsoplysninger o. lign.. Der har som tidligere år været nogle udflugter til Kegnæs, og Mussi Jørgensens landbrugsmuseum har haft en del besøg. Vort medlemstal ligger ret fast omkring 325, med et kontingent på 10 kr.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Hans J. Christensen

Foreningens arkiv: Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Det lykkedes trods savnet af Hans Tækker atter i år at få lavet et efter vor mening læseværdigt årsskrift. Det skete med uvurderlig hjælp af P. A. Christensen, Mindebjerg.

Efter generalforsamlingen den 14. marts fortalte læge Harald Roesdahl meget interessant om sine ture med de hvide busser i foråret 1945. Egnsvandringen foregik i år fra Mjanghai, hvor ca. 70 interesserede var mødt op, og sluttede på »Gammelgård«. Den 13. juni besøgte vi Frøslevlejren.

Efterårsmødet den 6. november havde samlet ca. 60 deltagere der havde en interessant aften sammen med fhv. politimester Iver Møller, Gråsten, og H. J. Clausen, Kettingskov. Der har været afholdt syv bestyrelsesmøder.

Arbejdet i arkivet, er som de foregående år gået stille og roligt. Vi har lavet 20 nyregistreringer og 19 supplerende, næsten det samme som sidste år. Vi har endvidere suppleret vor billedsamling med ca. 100 billeder. De skifterammer, vi fik sidste år, bruges til udstilling på biblioteksgangen, hvor de studeres flittigt.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84.

Foreningens arkiv: På Lysabild skole.

Åbningstid: Første torsdag i hver måned kl. 18-20, og efter aftale.

Leder: Nic. Hansen, Mommarkvej 395, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 79 95.

Foreningsåret er bygget op omkring de månedlige åbningsaftner, om januars årlige sognemøde med generalforsamling, årlig udflugt til historiske egne, årlig udflugt for bestyrelse og udvalgsmedlemmer (en prøvetur til næste års udflugt). Derudover har vi

løbende optagelse med båndoptager, samtaler, begivenheder, og med fotografiapparat, for at følge sognets udvikling. Desuden arbejdes løbende med bogudgivelser og med bogsalg (vore hidtil udgivne fire bøger er snart udsolgt).

Vor forening fungerer med fire faste udvalg, alle med bestyrelsesmedlemmer i, arkivudvalg, bogudvalg, mødeudvalg, turudvalg. Hvert udvalg er udprægt selvstændige og initiativ udgår fra disse udvalg, det er nu gennemprøvet i flere år og virker.

Lokalhistorisk arkiv for Tandslet sogn

Formand: Anders Andersen, Tandsbusk 16, 6470 Sydals, tlf. 74 40 76 17.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: torsdag (1. okt.-1. april) kl. 18.30-21.00 og efter aftale.

Leder: Svend Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 44 77 85.

I forbindelse med generalforsamlingen i februar holdt museumsinspektør Sigurd Schoubye, Tønder, et interessant foredrag om porcelæn og fajance. Den årlige udflugt i juni gik til Frøslevlejren. Der er indrettet nye lokaler til arkivet på Tandslet skole, og det lokalhistoriske arbejde er struktureret, således at der arbejdes selvstændigt i forskellige udvalg. Der er nedsat et udvalg, der arbejder med udgivelse af en bog om Tandslet sogn. Der er nedsat en studiekreds, der arbejder med gotisk skriftlæsning.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Peter L. Jacobsen, Sundsmarkvej 26, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 28 77.

Den 29. jan vistes på hovedbiblioteket to dias serier, »Sønderborg før og nu« og »Forsvundne huse«. Deltagerne i generalforsamlingen den 18. marts holdtes i over en

I forbindelse med kulturdagene i Sønderborg i april var der folkedans på stenbroen foran det lokalhistoriske arkiv i Kirkegade.

time fangen af et overordentlig interessant causeri om barn- og ungdom i Sønderborg af den kendte redaktør Robert Huhle. Den 30. okt. fortalte ingeniør Chr. Bjerring om en landsbysmedie og viste gammelt smedeværktøj.

De små ture i by og egn, som er tilbudt medlemmer og interesserede gennem årene, bliver mere og mere populære og samler deltagere i stort tal. 1991 bød på tre sådanne ture. Den 25. maj i Ragebøl med fortælling om karetmagerhåndværk – gårdhistorie – kyllingeproduktion og ikke mindst om et moderne industrieventyr. En tur ad Perlegade den 17. august blev en uventet fin oplevelse, da der blev åbnet for at beundre de få bevarede gamle gårdmiljøer. Den 21. sept. overraskede det nok de mere end 100 deltagere, hvor meget der kan fortælles om et så beskedent område som Spang.

Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ester Fick, B. S. Ingemannsvej 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 68 84.

Arkivafdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstid: Mandag kl. 9-12, onsdag kl. 15-17, og efter aftale.

Arkivleder: Ruth Kümpel, Arnkilgade 62, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 70 31.

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21 og efter aftale.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Snejpevej 5, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

I forbindelse med arrangementet »Sønderborg i 90erne« var der åbent hus i byens kulturinstitutioner i seks week-ender om emnet kulturkontraster. For at synliggøre bredden i kulturkontraster strakte vores udstillinger sig fra tog og stationsindvielse, til bagerlaugsjubileum med musikgrupper og folkedans over opskæring af skibe og »billedet fortæller« på video. Slægtsforskning samt Arkibas registreringssystemet blev præsenteret på PC'er, og til hver week-end var der sammensat en ny serie af dias. En spændende blanding af fortid og nutid og et stort besøgstal.

Arkivaliemængden er vokset med flere meter og diassamlingerne med flere hundrede nye »gamle« fotos. Arkiverne har deltaget aktivt i foreningsindsamlingskampagnen. Ulkebøl har til stadighed mange gode og interessante udstillinger, og arkivet bliver flittigt brugt af skolen. Lokalerne er rummelige og bruges til møde- og folkeoplysningsvirksomhed og kurser; dette giver et pænt tilskud i form af lokaleleje.

Vi kunne sagtens holde åbent hver dag, og stadig have mængder af besøgende og af arbejde og nyregistreringer, ikke mindst efter at vi har fået mulighed for at begynde registrering på EDB. Men her sætter det frivillige initiativ sine grænser. Mere end otte timer om ugen er der ikke mange, der ønsker at ofre. Vi vil derfor i det nye år forsøge evt. muligheder med hensyn til at eftersøge flere frivillige eller også evt. et forsøg med at beskæftige ledige.

Opdelingen af foreningen i et arkiv, der er en selvejende institution, med en støtteforening har haft sine begyndervanskeligheder, men med stadige fællesmøder og diskussion af problemer er der ved at komme rutine i foretagendet.

Fra kun at være fem medlemmer i en foreningsbestyrelse, er vi nu to styrelser med den selvejende institutions yderligere syv medlemmer. Ingen har dobbeltsæde, dvs. ialt tolv medlemmer, der arbejder for en fælles udbygning af Sønderborg kommunes Lokalhistoriske arkiv.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Ved generalforsamlingen holdt H. E. Sørensen, Skærbæk, et lysbilledeforedrag, som han

havde kaldt »Rundt om Tinglev«. Sommeraftenturen gik til det nye landbrugsmuseum i Bov. Efterårsmødet i Jyndeved forsamlingshus bød på en aften med »Æ amatø'er«, en gruppe fra Sydslesvig, der optræder med teaterstykker, digt og sange på sønderjysk. Lederen af gruppen, lærer Johan Mikkelsen, Læk, fortalte om arbejdet og lidt om det danske mindretals forhold. Alle arrangementer har været meget velbesøgt.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov.

Åbningstid: Onsdag kl. 17-19, og efter aftale.

Leder: Ester Feddersen (se ovenfor).

Arkivet har pr. 1. august fået en ny medarbejder, idet Peter Weber har overtaget tre af de ti løntimer, der er tildelt arkivet.

Arkivets samlinger, ikke mindst billedsamlingen, er blevet brugt på forskellig vis i det forløbne år, bl. a. i to små lokalhistoriske bøger. Erik Pedersen: »Jyndeved« og Jens Aage Hansen: »Som vi husker det! Ravsted sogn i ord og billeder«. Ved Bolderslev skoles 100 års jubilæum bidrog arkivet med billeder til en udstilling.

Men årets største opgave har været indsamling og registrering af foreningsarkiver. Fra marts til november havde vi Stig Petersen som langtidsledig, og han gjorde en stor, aktiv indsats. Det lykkedes at registrere 113 foreningsarkiver. I forvejen havde vi 125 i arkivet, så nu har vi ialt rede på 238.

Der er i årets løb registreret ca. 250 billeder, og her har Alice Christensen ydet god hjælp. Benny Lau har arbejdet med at sætte dato på avisudklip til et påtænkt personarkiv.

Sidst på året indgik tre store afleveringer: et gårdarkiv fra Raved, der spænder over 250 år, arkivalier og billeder fra den gamle smedie i Tinglev samt Jydske Tidendes samling af udklip og pressebilleder fra ca. 1980 og frem til fusionen med Vestkysten. Arkivets pladsproblemer nærmer sig det katastrofale.

Tønder kommune

Lokalhistorisk forening for Tønder kommune

Formand: Thorbjørn Heick, Kirkepladsen 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 12 27.

Foreningen har i det forløbne år haft en udflugt til kirkerne syd for grænsen (Aventoft, Rødenæs og Nykirke) med Lorens P. Wree som guide, samt foredrag af antikvar Stig Jensen, Ribe, om »Ribes vikinger«. Efter den årlige generalforsamling holdt Birgit Weitling, Haderslev, foredrag om »Haderslev i 700 år«. Som en opfølgning af dette foredrag blev der i foråret 1992 arrangeret en udflugt til Haderslev. For første gang i foreningens historie har vi også haft et foredrag på tysk, ved en af foreningens gode venner, Oberstudienrat Albert Panten, Niebøl, over emnet »Geschichten und Geschichte Nordfrieslands: auf der Suche nach Wahrheit« – og det er med sikkerhed ikke sidste gang, vi vil få Panten at høre i Tønder.

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune

Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: Lørdag kl. 10-12, tirsdag kl. 14-17 eller efter aftale.

Leder: Ingolf Haase, Slotsgade 28, 6270 Tønder, tlf. 74 73 85 69.

Året 1991 har utvivlsomt været arkivets hidtil travleste år. Såvel i antallet af afleveringer som i antallet af henvendelser har der været en stor stigning. Brugertallet er steget fra 362 i 1990 til 389 i 1991 – og kan allerede nu forventes at nå langt over 400 i 1992. De mange afleveringer har også gjort det nødvendigt, at vi det forløbne år har været nødt

til at etablere et fjerndepot ude i byen. Da der ikke er yderligere udvidelsesmuligheder inden for bibliotekets rammer, må vi allerede nu – med beklagelse – se frem til en snarlig flytning af arkivet til mere rummelige rammer.

En stor del af travlheden på arkivet skyldes det forestående købstadsjubilæum i 1993, hvor arkivet foruden en række bogudgivelser har ansvaret for at fylde det historiske Drøshes Hus med udstillinger gennem hele året. Årets hovedudstilling vil blive en udstilling med titlen »Tønder – en havne- og handelsby gennem 750 år.«

Kopieringen af kirkebøger fra Sydtønder amt er genoptaget. Færdig ligger sognene Aventoft, Enge og Niebøl, som alle tre er ført frem til omkring år 1900.

Fra Brødrene Hartmanns Fond har arkivet modtaget et beløb til indkøb af EDB-programmet Arkibas, som vi håber vil blive en daglig lettelse i vores arbejde.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 54 21 21.

Foreningens arkiv: Herredsfoged Holms Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 6, Hammelev, 6500 Vojens.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.30-21.30, torsdag kl. 14-16

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45

I 1991 fra jan. til omkring 1. okt. var der indkommet ca. 50 afleveringer til arkivet, som dels er afleveret til foreningens bestyrelsesmedlemmer, dels afleveret på arkivet. Der er især grund til at nævne en meget stor aflevering fra Betonfabrikken Union, et erhvervsarkiv samt et omfattende privatarkiv fra Uldal.

En del af den store aflevering fra betonfabrikken Union, før rengøring, ordning, registrering og pakning på Lokalhistorisk Arkiv for Vojens kommune. Et stort og vigtigt erhvervsarkiv blev hermed bevaret for eftertiden.

Foruden registrering af arkivets store billedsamling, hvor man nu er oppe på ca. 2000 registrerede og identificerede billeder, har arkivets arbejde i 1991 været præget af de to store afleveringer fra Union og Uldal, som har krævet meget tid, og ikke mindst voldt problemer på grund af den sparsomme plads på arkivet.

Den 19. jan. åbnede vi på Sommersted Hotel i samarbejde med Haderslev Museum udstillingen »Livets gang set fra Sommersted – fotos fra 1904 til 1942 af Jørgen Hesselberg«. Udstillingen omfattede et mindre udvalg af de aftryk fra de over 13.000 glasplader, som fotograf Hesselberg efterlod sig, og som nu indgår i Haderslev Museums samlinger. Den årlige generalforsamling fandt sted den 19. feb. I forbindelse hermed fortalte Henrik Fangel træk fra Tørnings historie. I kulturugen den 9.-17. marts havde vi i Kvicklys forhal i Vojens en udstilling med materiale i relation til genforeningen. På bibliotekerne i Over Jerstal og Skrydstrup var der fotoudstillinger fra lokalområderne og på Vojens bibliotek fotograf Hesselbergs udstilling fra Sommersted. Endelig afviklede vi på Sommersted Plejehjem den 13. marts en gættekonkurrende »Hvad er det« mellem fire udvalgte hold. De Glade Gårdmusikanter underholdt med sang og spil.

En vidunderlig sensommeraften den 28. aug. var vi på tur i den sydlige del af kommunen og ved Immervad Bro berettede Steen Andersen om hærvejen og dens betydning. Den 21. nov. gentog vi på Skausminde i Over Jerstal et lysbilledeforedrag ved Gerhard Schødt om området øst for banen. Den 30. nov. til 1. dec. havde vi i forbindelse med den årlige julemesse på Tørning Mølle åbent hus i vort lokale i Herredsfoged Holms hus.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Foreningen fortsætter indsamlingen af materiale. I 1991 har vi mest modtaget genstande, hvilket betyder, vi har problemer med at være i det lokale, vi har, men vi håber på hjælp fra Vojens kommune.

Vi har i årets løb haft samarbejde med et udvalg nedsat af alle foreninger i sognet og skolen og deltaget i flere arrangementer, bl. a. har vi fortalt om bindebrev, hvoraf vi har en ganske pæn samling i arkivet. I efteråret havde vi en udflugt til Mejlbymuseum. Årsskrift nr. 3 er udkommet, og vi har udvidet oplaget og genoptrykt tidligere hæfter, da de var ved at være udsolgt. Som noget nyt er vi begyndt med »månedens gæst« i arkivet. Vi inviterer en gæst, som kan fortælle om sig selv og/eller Jegerup, gerne ud fra billeder. Samtalen optages på bånd til senere brug.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted.

Åbningstid: Efter aftale. Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningens udadvendte arbejde er forsøgt fortsat bl. a. med udsendelse af foreningens årsskrift. Der var pænt besøg til vore tre arrangementer inden sommerferien. Poul Dannow og Jørgen Holm gav ved hjælp af film og lysbilleder gode oplevelser herhjemme, ligesom Aage Gram forstod at gøre kommunens sydlige del levende, da vi var på aftentur.

Omkring sommerferien fik vi problemer. Oksenvad skole skulle bruges til andet formål, og da det krævede store bygningsmæssige ændringer, var vi pludselig hjemløse. Ingen lokaler til mødevirksomhed, vore ting anbragt under plastik på et åbent loft. Efteråret blev således uden aktiviteter, bortset fra bestyrelsesarbejde med planlægning og løfter om tålelige arbejdsforhold fremover.

Aabenraa kommune

Løjt Lokalhistorisk forening

Formand: Erling Madsen, Sandskærvej 582, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04

Foreningens fotoarkiv:

Åbningstid: Efter aftale

Leder: Jørgen Lundby, Løjt Søndervang 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 73 76

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 35 21.

Foreningens arkiv: Skolegade 1, Stubbæk.

Leder: Walborg Jessen (se ovenfor).

Der har været et arrangement med fremvisning af lysbilleder fra Ensted sogn for 30 år siden samt en aftentur til Damgård mølle. Endvidere har foreningen haft tre arrangementer i samarbejde med Ensted foredragsforening.

Aabenraa Byhistoriske Forening

Formand: Tage Grodum, Slotsgade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 79 16.

Efter foreningens generalforsamling den 9. april holdt museumsinspektør Henrik M. Jansen, Svendborg, foredrag med titlen »Myter i Danmarkshistorien – de danske livsløgne«.

Sammen med Historisk Samfund, Aabenraa Amtskreds, og Aabenraa Museums Venner gennemførtes i efteråret 1991 en foredragsrække om lægevæsenet i det gamle Aabenraa amt. Foredragene omhandlede »embedslægevæsenet, dets opståen og opgaver«, »embedslægevæsenet i Aabenraa amt« og »praktiserende læger i Aabenraa indtil begyndelsen af dette århundrede« samt »Aabenraa sygehus i 100 år«. Foredragsholder var læge Johannes Brix og embedslæge Tage Grodum.

Årets medlemsbog var »Æ Fly'e Halle – Aabenraa Eksportstalde« skrevet af lokalhistorikeren Svend Aage Faaborg.

Oversigt over årsskrifter og periodica 1991

udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 1991/92

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard

Nr. 17, side 549-98. 1991. Indhold: Et skolebillede – Vejvisersten fra 1787 – Rutebildrift gennem sognet – Hybschmanns købmandsbutik 1910-82 – Købmandsbutikken på Lundbyesvej – Jessen Hansens gård i Bedsted – Om vækkelsens start i Bedsted (2) – Herredssegel- og kort – Sandemandshvervet – Jens Peter Holm: Klog mand i Arndrup – Jordskælving i Agerskov 1757 – Pyramidekraft i Øster Terp Tur til Helligkilden i Hellevad – Frostskader 31. maj 1819 – Tiedje-Linien, alternativt grænseforslag 1920 – Poststempler og -mærker – Købmandsbranchen i Bedsted 1980 – Nyt købmandspar ind bag disken – Busruter i Løgumkloster Kommune 1979.

Ekspedition: Henning Haugaard, Enevold Sørensensvej 9, 6000 Kolding.

Bov

Bov Museum

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årgang 14, 1991. Indhold: H. H. Bang: Fra Foreningen – H. H. Bang: Fra Bov Museum – Harald Roesdahl: Mindeparken i Kruså – Ib Krogh Nielsen: Kanonerne fra Lille Okseø – Peter Andresen: Degne i Holbøl sogn – Peter Andresen: Holbøl Degneskole og skoledistrikt 1836-1837 Inger Jørgensen: Den glemte krig Inger Jørgensen: Et landboforeningsjubilæum – N. A. Drewsen: Vejbækstenen – N. A. Drewsen: Hokkerup Mejeri – Frederik Schmidt: Et gammelt sagn – C. C. Sjøholm: Et hørprojekt i billeder – Kaj Møller: Kelstrup Plantage – N. P. Johnsen: Den gamle Lygtekro – N. P. Johnsen: To hedeboender – Carla Christensen: Sundhed og sygdom i gamle dage – Carla Christensen: Et himmelbrev – Fra redaktionen – Bestyrelserne.

Ekspedition: Historisk Forening for Vis Herred, Møllegade 1, 6330 Padborg.

Ensted

Årsskrift 1990-91

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening

1990-91. 43 sider. Indhold: Ottomar Loff: Lidt ejendoms- og personhistorie fra Hostrupskov (1) – Ejendomme i Østerskov – Ensted Kirke – Tekst af Hans Skau – Tørvefabrikation i Røllum – Restaurering af Ensted Kirkes vestgavl – Årsberetning 1990.

Ekspedition: Caroline Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 74 66 35 21.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Nr. 9. 1991. 97 sider. Indhold: Ib Andersen: Gamle bondeslægtsnavne i Felsted Sogn – Peter Petersen: Stormflodsstenen ved Felstedskov – Christine Jensen: Da vi var hjemme at stemme (ved Helene Pedersen) – Heimdal, 1941 (ved Hans Thomsen) – Ib Andersen: En gave fra 1486 – Christine Jensen: Gamle minder (ved Helene Pedersen) – H. C. Staugaard: Lundtoft Herred i midten af 1700-tallet – Svend A. Lauesgaard: Nazisme,

besættelse, frihedskamp (ved Peter Petersen) – H. C. Staugaard: Historisk Forening for Felsted Sogn 1990-91.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn

Nr. 17. 1991. 63 sider Indhold: Kokhave – Uddrag af en gårdshistorie (ved Poul Andersen) – Ejner Lauesgaard: Landmandsliv – Uwe Møller: Praktiserende læger i Graasten 1826-1972 – Årets gang 1990 – Årsberetning for 1990 – Det lokalhistoriske arkiv.

Ekspedition: Poul Andersen, Munkemøllevej 6, Munkemølle, 6300 Gråsten.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Årsskrift nr. 9. 1991. 40 sider. Indhold: Mindeord (Hans Th. Tækker) – Sådan gik 1990 – Egnsvandring 1990 – Udklækning af lakseyngel ved Vibæk – Fra arkivet 1990 – Om smedene uden smedeland – Sanitære anlæg for 50 år siden – Maling af hestekøretøjer og kister – Håndværkernes motorisering – Skomagere – Snedkere igennem generationer – Lidt om vogne og håndværkere – Skræddere – Forordninger – Omkring et tærskværk 1942 – Fra Bjørnemose – Om skorstensfejning – Om Mindebjergs Hestestald – Hørup sogns regninger fra 1869 – Et bønnekrift – Præsten Søren Nielsen – Alsisk Bryllup – Beregninger – Et testamente fra 1820 – Lidt om bødkerhåndværket – Lidt om den gamle bus – De sidste ord – Et oldtidsminde – 2 alsiske opskrifter (de fleste stykker skrevet af P. A. Christensen).

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

1991. 42 sider. Indhold: Nicolai Hansen: Udskiftningen i Jegerup by 1790 – Michael Uldall: Storkøbmand i Flensborg – Niels Mikkelsen Uldall: Barndomserindringer – Peter Jessen: Oplevelser under 1. verdenskrig – Gotfred Jørgen Petersen: Træk og minder – Ejnar Jensen: Gamle dage – Skolebillede 1940 og 1965-66.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening

1991. 75 sider. Indhold: Jens »Hjuler«: Da hjuleren bortgiftede sin ældste datter – J. K. Hansen: Lidt om »hungre folk« fra sydenden af Søgård sø – For 50 år siden – J. Hansen: Straagaards smedie – J. Hansen: Lundtoft gårde.

Ekspedition: Peter M. Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 88.

Løjt

Det gamle Løjt XIV

Udgivet af af Løjt sogns lokalhistoriske Forening

1991. 160 sider. Indhold: Jens Bruun: Voris Landmaaler Løjt deegn – Hans Jespersens

salmehæfte, ved Jens Bruun – En aftale om møllepligt, ved Petrea Schmidt – Man går i fare, hvor man går, ved Petrea Schmidt – Fregatskivet »Flora«, en rekonstruktion af Karl Lildholdt – Fortsættelse af Dorotheas dagbøger, ved Sophie Berg og Petrea Schmidt – Brev fra Jep C. Reuter til Hans M. Reuter – Hans Madagsk, ved Grethel Lildholdt – Sophie Nissens breve, ved Grethel Lildholdt og Petrea Schmidt – Petrea Schmidt: Tante Ingrid – Petra Schmidt: Den uundværlige »Slaute« Jørs – Erling Madsen: Løjt frivillige brandværn gennem 100 år – Peter Krag: Jes Hohlmann – Jørgen Lundby: Tørvefremstilling i Damm.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønborg 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 76 72.

Rødekro

Fra Rødekro kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

1991. 143 sider. Indhold: Året 1990-91 – Johs. Nielsen: Rise Kirke – Nis H. Callesen: Leerskovs gård- og slægtshistorie (ved Torp Friis Møller) – Math. Lorenzen: Hærulfstenen – Lorenz Jacobsen: Uddrag af Jørgen Lauritzens dagbog – Torp Friis Møller: Sønderjyder i fransk krigsfangenskab 1914-19 – Fra Amalie Nielsens livserindringer (ved Torp Friis Møller) – Små udpluk af Hejmdal for 100 år siden, 1. og 2. kv. 1894 (ved Torp Friis Møller) – Små udpluk af Hejmdal for 50 år siden, årgang 1941 (ved Torp Friis Møller) – Math. Lorenzen: Lundsgårds gård- og slægtshistorie – Torp Friis Møller: Træk fra de fem gamle sogne under Rødekro kommune – En kaffetår (ved D. P. Hellevad) – Torp Friis Møller: En sønderjysk livsskæbne og en enkes kamp for hjem og familie – Torp Friis Møller: Vor undergrund – Vedtægter Øster Løgum Sogneværn (fra vort lokalarkiv ved Torp Friis Møller).

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune, Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro.

Skærbæk

Fra Skærbæksegnens fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn i samarbejde med Forlaget Melbyhus

Nr. 5. 1991. 24 sider. Indhold: H. E. Sørensen: Hvalfangerne på Svalbard – H. Hofmand Nielsen: Mindestenene for træfningen ved Brøns.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 17 04, Skærbæksegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Sottrup

Årsskrift for Sottrup sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn

1991. 96 sider. Indhold: Flemming Rieck: Jernalderbådene fra Nydam Mose – Peter Vang Petersen: Nationalmuseets Nydamprojekt – Olav Bonefeld: Snogbækklund – Jørgen Schmidt: »Pæ Pæsen« – Jørgen Schmidt: Kisten fra Snogbækklund – Holger Hansen: En sundevedsk musiker i trediveerne – Jens Lampe: Teglværket i Sottrupskov – Ingeborg Hansen: Ingeborg Hansens minder og om »æ ke'elgrave« – Jørgen Christensen: Minder fra krigen i Ø. Sottrup – Erwin Heine: En Sundeved-drengs levnedbeskrivelse – Holger Hansen: Historien om en violin – Jens Lampe: Sejls, stormflod og samfærdsel i Sottrupskov – Jette R. Orduna: Vester Sottrup gennem 3000 år – Hans Helmer Kristensen: Nogle medaljer fra den slesvigske treårs-krig – Erwin Heine: Dialekthistorie – Kirsten Dall og Hans Jørgensen: Året der gik.

Vojens

Årbog 1991 for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

5. årgang. 1991. 56 sider. Indhold: Jørgen Holm: De første danskere boede i Vojens kommune Kim Sundbøll: Brødrene Gram fylder 90 – Da Vojens var ung. Julius Nielsens Erindringer (ved Elva Hansen) - Albert E. Paulsen og Elva Hansen: Et 100 års jubilæum. Wismarlund og Omegns Biavlerforening – Kim Sundbøll: Matrosopstanden i Kiel 1918 og den tyske republikks fødsel. Erindringer fortalt af Hans Wind, Ladegård – Solvej Olesen og Elva Hansen: Skrædderen i Bæk og hans søn. Tidsbillede fra 1884-1888 – Annette Østergaard Schultz: Nationale bølger og Nustrups kaptajn Karlsen – L. H. Hansen: Over Lerte kirke 1892-1992 – Kurt Jespersen: Sådan gik 1991 – Asmus Schmidt: Egns museet Elva Hansen: Arkivet – Nis Mikkelsen: Året der gik i Vojens kommune – L. H. Hansen: Smånoter fra foreningen.

Ekspedition: Elva Hansen, Runebakken 45, 6500 Vojens, tlf. 74 54 00 83.

Varnæs

Varnæs Birk 1991

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening

Nr. 16. 1991. 71 sider. Indhold: Mimi Jacobsen: Fra det gamle smedested Marius Mau: Barndoms minder fra Varnæs – Ib Andersen: En heksesag fra 1624 – Ib Andersen: Et kirkeligt 300 års jubilæum – Svend Agertoft: Mindeord over pastor Urban Schrøder – Hjemstavnsaftens i Bovrup den 10. juli 1963 – Ib Andersen: Johansens Gæstgivergård i Bovrup – En dagligdag på Ørlager ca. 1905 – Ib Andersen: Juletiden i Varnæs ca. 1910 – Thomas Kaufmann: Julen – Anne-Helene Michelsen: Juleforberedelser og juleforventning i gamle dage – Peter Petersen: Dialektord fra Bovrup II – Gynther Hansen: Vinterslagtning – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening 1989-90 – Tove Jørgensen: Ved Varnæs Skovs 100 års jubilæum.

Ekspedition: Ib Andersen, Lindealle 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 04 93.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1991

INDTÆGTER

Modtaget foreningstilskud og arv	82.800
Årbøger	250.952
Sønderjysk Månedsskrift	291.202
Skrifter	189.412
Medlemsaktiviteter	<u>67.310</u>
	<u>881.676</u>

UDGIFTER

Årbøger	-242.937
Sønderjysk Månedsskrift	-272.930
Skrifter (efter lagerregulering)	-155.279
Medlemsaktiviteter	<u>-74.072</u>
	<u>-745.218</u>

DÆKNINGSBIDRAG	136.458
Sekretariatsudgifter	<u>-204.299</u>

RESULTAT FØR RENTER OG EKSTERNE INDTÆGTER	-67.841
Renteindtægter	28.572
Kursavance	13
Ekstraordinære indtægter	<u>3.408</u>
RESULTAT	<u><u>-35.848</u></u>

Årets resultat foreslås inddækket således:

Ovf. fra udgivelse af andre skrifter 1991	-30.000
Rest overførsel til egenkapital	<u>-5.848</u>
	<u><u>-35.848</u></u>

Balance pr. 31. December 1991

AKTIVER

Beholdning af bøger og skrifter	68.356
Debitorer	11.106
Tilgodehavende moms og ambi	66.741
Likvide beholdninger	<u>190.740</u>
OMSÆTNINGSAKTIVER	<u><u>336.943</u></u>

PASSIVER

EGENKAPITAL

Saldo pr. 1/1 1991	169.089
Overført fra årets resultat	<u>-5.848</u>
	<u>163.241</u>
Hensat til kommende skrift om landbohistorie	100.000
Hensat til kommende skrift	50.000
Overført til resultatopgørelsen	<u>-30.000</u>
Egenkapital pr. 31/12 1991	<u><u>283.241</u></u>

GÆLD

Sydbank, 103.486	4.377
Kreditorer	989
Skyldig A-skat	8.737
Skyldige feriepenge	2.932
Skyldige omkostninger	6.667
Forudbetalt tilskud 1992	<u>30.000</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>53.702</u>
PASSIVER IALT	<u><u>336.943</u></u>

Styrelsens erklæring

Nærværende årsregnskab indeholder efter vor opfattelse alle relevante oplysninger, herunder alle aktiver og passiver.

Aabenraa, den 1/4 1992.

Hans Worsøe

Knud Fanø

Jørn Buch

Rasmus Callesen

Erklæring fra kritisk revision

Foranstående årsregnskab har vi revideret.

Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 15/4 1992

Frede Rudolph

Sven Andresen

Revisionspåtegning og revisionsberetning

Vi har revideret foranstående årsregnskab for året 1991 for Historisk Samfund.

Revisionen er udført i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper og har omfattet de revisionshandling, som vi har anset for nødvendige.

Årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse.

Årsregnskabet giver efter vor opfattelse et retvisende billede af selskabets aktiver og passiver, den økonomiske stilling samt resultatet.

Aabenraa, den 17. februar 1992

REVISIONSCENTRET A/S, AABENRAA

Julius Beier

registreret revisor F.R.R.

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland indmeldt i året 1991

- Lydia og Svend Aage Andersen, Aabenraa
 Poul Andersen, Gundsømagle, Roskilde
 Søren Andresen, Hyllerup, Handewitt
 Erik Bach, Padborg
 BBN, Berlin
 Knud Mølvig Bille, Dybbøl, Sønderborg
 Volker Bock, Thumby
 Martin Hans Borg, Dragør
 Karl Erik Bregnhøj, Aabenraa
 Kjeld Burgdorf, Rødding
 Peter Büchert, Windeby
 Ruth Böttcher, Gråsten
 Karl H. Bøwes, Flensborg
 Grete Lysholm Christensen, Sommersted
 Holger Christensen, Gentofte
 Ib Work Christensen, Thurø, Svendborg
 H. C. Clausen, Allerød
 Hans Jørgen Clausen, Aabenraa
 Ella Duedal, Agerskov
 Kaj Ebesen, Bov, Padborg
 Else Enemark, Padborg
 Børge Eriksen, Nordborg
 Kirsten Fabricius, Flensborg
 Marius Frank, Aabenraa
 Poul Frank, Sønderborg
 Christen Færgemand, Havneby
 Maria Gaardboe, Smørum
 G.E.C. Gad, København
 William Gelius, Ribe
 Jørgen Gregersen, Agerskov
 Haderslev Bibliotek, Haderslev
 Andrea Hansen, Christiansfeld
 Louise Hansen, Padborg
 Jørgen Hanssen, Ingstrup, Løkken
 Poul Hellerøe, Sønderborg
 Jürgen Hoppmann, Kalttenkirchen
 Niels Ebbe Huus, Wallsbüll
 Knud R. Hübschmann, Aabenraa
 Torben Høeg, Padborg
 Maini Høgh, Bov, Padborg
 Højer Ungdomsskole, Højer
 Anders Molt Ipsen, Slesvig
 Karen og Hans G. Jacobsen, Rødekro
 Jaruplund Højskole, Jarplund-Weding
 Carluf Jensen, Brabrand
 Gert Jensen, Jerlev, Vejle
 Jens Ocksen Jensen, Sønderborg
 Knud Jensen, Aabenraa
 Lis Jensen, Padborg
 O. Thede Jensen, Padborg
 P. Brøsted Jensen, Haderslev
 Werner Jensen, Bylderup Bov
 Axel Wolf Jespersen, Gråsten
 Frauke Jessen, Aabenraa
 Lissi Jessen, Bov, Padborg
 Erni Johansen, Sønderborg
 Hans Jonasson, Grundhof-Bönstrup
 Inge Jück, Flensborg
 Ellen Kirkegaard, Herning
 Karl H. Knutz, Aabenraa
 Karen Kristiansen, Dybbøl, Sønderborg
 Mette Krogh-Nielsen, Valby
 Anne-Grete Kværndrup, Aabenraa
 Lizzi Knoop, Haderslev
 Torkild Mads Larsen, Tinglev
 Tove Graasbøl Larsen, Aabenraa
 Egon Lauridsen, København
 Johannes Lausen, Flensborg
 Kristiane Linnet, Glücksburg
 Mathias Lorentzen, Rødekro
 Anne Mette Lycke, Århus
 Bitten Lybek, Højbjerg
 Løgumklosteregnens Friskole, Løgumkloster
 Henning Madsen, Vojens
 Marie Mathiesen, Bolderslev
 Svend Mathiesen, Sønderborg
 Georg Meilandt, Rødekro
 Torben Meyer, Haderslev
 Karl Michelson, Friedrichstadt
 Henry Mortensen, Haderslev
 Tyge Mortensen, Århus
 Erik Morthorst, Øster Løgum, Rødekro
 Museet for Frøslevlejren, Padborg
 Britta Løck Møller, Aalborg
 Annie Nielsen, Bov, Padborg
 Elly Bolund Nielsen, Kruså
 Helen Nielsen, Nordby, Fanø
 Ove Nielsen, Rødekro
 G. Ottesen, Gråsten
 Ingrid Paaschburg, Rungsted Kyst
 Carsten Petersen, Vanløse
 Thyra Pedersen, Flensborg
 Karen og Hardy Rom Poulsen, Tønder
 Else Prah, Flensborg
 Frede Rasmussen, Hjordkær, Rødekro
 Carl Raun, Aabenraa
 Gerhard Reimers, Flensborg
 Birgitte Rump, Sønderborg

Jørgen Schmidt, Øster Snogbæk, Sønderborg
Niels Schmidt, København
Lis Schnor, Kolding
Emil Schrøder, Slesvig
Karin Schütt, Løjt Kirkeby, Aabenraa
SCIENTIA, Frederiksberg
Christian Skodborg, Slangerup
Thorleif Solberg, Hönefoss
Klaus Strunz, Oeversee

Elsebet Svensson, Kruså
Jens Sørensen, Løgumkloster
Jens Gynther Sørensen, Flensborg
John B. Sørensen, Haurvig, Hvide Sande
Mads Tenseldtprasse, Vejle
Arne Thomsen, Støllig, Aabenraa
Jesper Tofft, Aabenraa
Paul Torell, Rinkenæs, Gråsten
Tydal Spejdmuseum, Eggebek

Forfatterliste

- Inge Adriansen, museumspædagog, lic. phil., Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.
- Poul Andersen, fhv. filialdirektør, Munkemølle, 6300 Gråsten.
- Jens Bruun, sognepræst, Løjt præstegård, 6200 Aabenraa.
- Jes P. Caspersen, fhv. amtskontorchef, Kirkebakken 6, 6200 Aabenraa.
- Steen Ove Christensen, cand. phil., Fælledgården, lejh. 385, Hesseløgade 6, 2100 København Ø.
- Arne Gammelgaard, overlærer, Urbakkevej 14, 8450 Hammel.
- H. V. Gregersen, dr. phil., Dr. Alexandrinesvej 2, 6100 Haderslev.
- Hans Schultz Hansen, arkivar, lic. phil., Landsarkivet, 6200 Aabenraa.
- Lars N. Henningsen, arkivar, dr. phil., Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.
- Peter Kr. Iversen, fhv. landsarkivar, Dimen 2, 6200 Aabenraa.
- Erik Jessen, fhv. amtsborgmester, Teglholt 21, 6200 Aabenraa.
- Preben Kirkegaard, fhv. rektor, Østbanegade 15, 2100 København Ø.
- Iver Møller, fhv. politimester, Fjordløkken 128, 6200 Aabenraa.
- Johan Peter Noack, rigsarkivar, dr. phil., Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.
- Jørgen Paulsen, fhv. museumsdirektør, Langesvej 35, 3400 Hillerød.
- Bjørn Poulsen, arkivar, dr. phil., Landsarkivet, 6200 Aabenraa.
- Carsten Porskrog Rasmussen, lic. phil., Institut for Grænseregionsforskning, 6200 Aabenraa.
- Jens Rosendal, højskolelærer, Vesterende 47, Ballum, 6261 Bredebro.
- Johann Runge, bibliotekslektor, Dr. phil., Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.
- Bjørn Svensson, cand. polit., H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev.
- Stine Wiell, museumsinspektør, Haderslev Museum, 6100 Haderslev.
- Jens Peter Ægidius, mag. art., Kastanievej 24, 5672 Broby.

Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse

Styrelse:

Formand: landsarkivar Hans H.
Worsøe, Aabenraa
Næstformand: lektor Henrik Fangel,
Aabenraa
Kasserer: afdelingsleder Rasmus
Callesen, Aabenraa
Sekretær: redaktør Jørn Buch,
Haderslev

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

museumpædagog Inge Adriansen,
Sønderborg
højskolelærer John Pedersen, Rødding
direktør Henrik Becker-Christensen,
Aabenraa
arkivar Hans Schultz Hansen, Aabenraa
arkivar Lars N. Henningsen,
Flensborg
stiftamtmand O. Perch-Nielsen,
Aabenraa
arkivar Bjørn Poulsen, Flensborg
overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen,
Rødding

Amtsudvalgsformænd:

overlærer Hans H. Bang, Padborg
pens. overlærer Aksel Gyldenkærne,
Hjerndrup
regnskabschef Henning Mathiesen,
Sønderborg
overlærer Peter Madsen, Løgumkloster
bibliotekar Jesper Bolund Nielsen,
Slesvig

Formanden, næstformanden, kassereren
og sekretæren danner forretningsud-
valget

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
telf. 74 62 46 83
Åbningstid 9-13, lørdag lukket

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger:
Lars N. Henningsen
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
Postboks 528
6330 Padborg
telf. 009 49-461-86970

Sønderjysk Månedsskrift:

Henrik Fangel
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa
telf. 74 62 58 60

Skriftrækken:

Hans Schultz Hansen
Landsarkivet, Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
telf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:

Haderslev amtskreds

Aksel Gyldenkærne (formand)
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup,
6070 Christiansfeld
74 56 17 33

Karl Erik Olesen (sekretær)
Starup Kirkevej 25, Starup,
6100 Haderslev
74 52 54 20

Helge Holst (kasserer)
Præsteløkke 14,
6630 Rødding
74 84 61 72

Hilmer S. Madsen
Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund
74 83 14 58

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum,
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Laurits Lund
Hovedgaden 104, Over Jerstal,
6500 Vojens
74 54 73 45

Holger Bonde
Lysmosen 34, Marstrup
6100 Haderslev
74 57 52 74

Kirsten Fynbo
Rugtoften 43, Skodborg,
6630 Rødding
74 84 81 48

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)
Padborgvej 27, 6330 Padborg,
Bov
74 67 16 18

Peter M. Petersen (kasserer)
Vestervang 3, Klipleve,
6200 Aabenraa
74 68 76 88

Erling Madsen (sekretær)
Sandskærvej 582, Løjt,
6200 Aabenraa
74 61 78 04

Ib Andersen
Lindeallé 7, Varnæs,
6200 Aabenraa
74 68 04 93

Inger Jørgensen
Nederbyvej 23, Hokkerup,
6340 Kruså
74 60 83 61

Sønderborg amtskreds
Henning Mathiesen (formand)
Rådyrvej 16, Sundsmark,
6400 Sønderborg
74 42 92 16

Paul Rathje (kasserer)
Midtkobbel 22,
6440 Augustenborg
74 47 21 69

Sonja Barsøe (sekretær)
Lågmajvej 25
6320 Egernsund
74 44 08 00

Jørgen Wangel
Mosevang 29, Ulkebøl,
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Briks Iversen
Snogbækvej 7, Baså,
6400 Sønderborg
74 48 76 51

Tønder amtskreds

Peter Madsen (formand)

Vænget 17a,

6240 Løgumkloster

74 74 37 40

Ingolf Haase (næstformand)

Slotsgaden 28, Møgeltønder,

6270 Tønder

74 73 85 69

Bertel Steffensen (kasserer)

Nygade 20,

6780 Skærbæk

74 75 12 08

Ellen Jepsen

Kærvej 6b, Jejsing,

6270 Tønder

74 73 42 22

Iver Kristensen

Strandvej 27,

6280 Højer

74 78 23 25

Else Nissen

Storegade 22,

6261 Bredebro

74 71 01 18

Sydslesvigs amtskreds

Jesper Bolund Nielsen (formand)

Hafengang 8,

D-2380 Schleswig

04621 25509

Marie Møller (kasserer)

A. Kupfermühlenweg 39a,

D-2390 Flensburg

0461 45811

Carsten Reyhé (sekretær)

Winningmay 5,

D-2381 Fuesing

04622 671

Anders Schaltz Andersen

Osterwung 5,

D-2251 Hattstedt

04846 590

Jørgen Kühl

Danevirkegården

Ochsenweg 5,

D-2381 Dannewerk

04621 37814

Love for Historisk Samfund for Sønderjylland

1.

Samfundets formål er at fremme interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie. Dette søges især opnået ved:

- 1) at udgive
 - a) Sønderjyske Årbøger,
 - b) Sønderjysk Månedsskrift og
 - c) andre skrifter vedrørende Sønderjyllands historie;
- 2) at afholde foredrag om historiske emner samt ved egns- og byvandringer;
- 3) at udøve en tilskyndende og rådgivende virksomhed over for historisk, særlig lokalhistorisk, arbejde;
- 4) at samarbejde med andre historiske, særlig lokalhistoriske, foreninger, institutioner og arkiver.

2.

Indmeldelse i samfundet kan ske ved henvendelse til et af styrelsens medlemmer eller til samfundets kontor. Medlemmer modtager Sønderjyske Årbøger for deres kontingent, der fastsættes på årsmødet.

3.

Samfundet ledes af en styrelse på 17 medlemmer, hvoraf de 12 vælges på årsmødet, medens de 5 amtskredsudvalgsformænd er selvskrevne medlemmer, jfr. paragraf 4.

Styrelsen konstituerer sig selv. Til at varetage den daglige drift fungerer et forretningsudvalg, der består af formand, næstformand, kasserer og sekretær og eventuelt et yderligere antal medlemmer, således at redaktionsudvalgene for a) Sønderjyske Årbøger, b) Sønderjysk Månedsskrift og c) skriferækken er repræsenteret. Til deltagelse i redaktionsudvalgene kan styrelsen udpege kvalificerede personer uden for styrelsen.

Samfundet kan endvidere nedsætte eller deltage i andre udvalg m.v., men skal i sådanne tilfælde altid være repræsenteret med mindst ét medlem af styrelsen.

De på årsmødet valgte styrelsesmedlemmer vælges for 3 år ad gangen; genvalg kan finde sted.

4.

Samfundets medlemmer fordeles, for så vidt de er bosat i Sønderjylland, i 5 kredse følgende amtsgrænserne før kommunesammenlægningen i 1970, nemlig Aabenraa, Haderslev, Sønderborg, Tønder samt Sydslesvig. Inden for hver amtskreds vælger medlemmerne et amtskredsudvalg bestående af mindst 5 medlemmer, jfr. særlige vedtægter for amtskredsene. Vedtægterne skal godkendes af samfundets styrelse.

5.

Samfundets regnskabsår går fra 1. januar til 31. december. Det årlige regnskab revideres af to for ét år ad gangen valgte revisorer og forelægges i revideret stand til godkendelse på årsmødet. Et uddrag af regnskabet bringes i Sønderjyske Årbøger.

6.

Samfundet tegnes af formand og kasserer i forening, ved en af disses forfald indtræder næstformanden, subsidiært sekretæren.

7.

Årsmøde (ordinært medlemsmøde) holdes på skift i de 5 amtskredse i april kvartal. Indkaldelse skal ske ved skriftlig indbydelse til alle medlemmer eller ved skriftlig bekendtgørelse. Møderne skal have følgende dagsorden:

- 1) Valg af dirigent
- 2) Styrelsens beretning og godkendelse heraf
- 3) Kassererens beretning og godkendelse heraf
- 4) Fastsættelse af kontingent for det kommende år
- 5) Valg til styrelse
- 6) Valg af revisorer
- 7) Indkomne forslag (skal være formanden i hænde seneste 8 dage før mødet)
- 8) Eventuelt

Styrelsen kan ved offentlig bekendtgørelse efter styrelsens nærmere bestemmelse indkalde til ekstraordinære medlemsmøder, såfremt den finder anledning dertil, eller når mindst 50 medlemmer stiller skriftligt forlangende derom.

På møderne træffes afgørelserne ved simpel stemmeflerhed, dog kræver ændringer i vedtægterne enten tre fjerdedele af de afgivne stemmer, eller at ændringerne vedtages ved simpel stemmeflerhed på to på hinanden følgende medlemsmøder. Der kan ikke stemmes ved fuldmagt.

8.

Beslutning om samfundets opløsning kan kun tages på et i henhold til paragraf 7 indkaldt ordinært eller ekstraordinært medlemsmøde, på hvilket forslaget om opløsning vedtages med mindst tre fjerdedele af de afgivne stemmer. Ved opløsning skal samfundets arkiv overlades til Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Aabenraa, medens det afsluttende medlemsmøde skal tage stilling til anvendelsen af en evt. kassebeholdning i overensstemmelse med samfundets formål, jfr. paragraf 1.

9.

Forhold, som ikke er omtalt i disse love, afgøres af styrelsen.

Således vedtaget på årsmødet i Sønderborg den 9. maj 1992.

Vedtægter for ... amtskreds af Historisk Samfund for Sønderjylland

1.

Medlemmer af amtskredsen er samtlige medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland, der har deres bopæl i ... amtskreds.

2.

Amtskredsen afholder generalforsamling én gang årligt inden 1. maj, hvor der aflægges beretning om amtskredsens virksomhed i det forgangne år, og regnskabet forelægges til godkendelse. Generalforsamlingen indkaldes med 14 dages varsel. Der vælges et amtskredsudvalg på mindst 5 mand for tre år ad gangen, ligesom evt. forslag, der anmeldes til amtskredsens formand inden 8 dage forud for mødet, behandles. Udvalgsmedlemmerne afgår på skift, men genvalg kan finde sted. Udvalget konstituerer sig selv med formand, kasserer og sekretær.

3.

Amtskredsudvalget varetager i samråd og samarbejde med styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland dets opgaver i de pågældende amtskredse.

Amtskredsudvalget skal sørge for at vække den historiske interesse, f.eks. ved foredrag, egns- og byvandring og gerne i samarbejde med lokale, historiske foreninger og institutioner.

4.

Amtskredsudvalgets fungerende formand er selvskreven medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland.

5.

Amtskredsudvalget bør tilstræbe et intensivt samarbejde med de lokale historiske foreninger, arkiver m.v. i området og indkalde disse til et årligt møde med henblik på at fremme det lokalhistoriske arbejde.

6.

Til dækning af omkostningerne ved amtskredsens arbejde stiller Historisk Samfund for Sønderjylland et beløb til rådighed for amtskredsene. Amtskredsen kan ikke opkræve særligt kontingent, men kan efter samråd med styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland søge om tilskud fra virksomheder og fonde inden for amtskredsens virkeområde.

7.

Senest 8 dage efter afholdelse af generalforsamling indsendes en beretning over arbejdet i det forløbne år og en revideret regnskabsoversigt til sekretæren.

8.

Nærværende vedtægter må ikke stride imod lovene for Historisk Samfund for Sønderjylland. Disse vedtægter kan kun ændres med billigelse af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland.

